

*Pécsi Tudományegyetem
Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kar
Interdiszciplináris Doktori Iskola
„Európa és a magyarság a 18–20. században” Doktori Program*

SCHWARCZWÖLDER ÁDÁM

**MAGYARORSZÁG VEZÉRIGAZGATÓJA
SZÉLL KÁLMÁN ÚTJA A MINISZTERELNÖKSÉGIG**

Doktori (PhD) értekezés

Témavezető:

DR. HABIL. NAGY MARIANN
egyetemi tanár

Pécs, 2021.

Tartalomjegyzék

ELŐSZÓ	3
1. POLITIKAI ÉLETRAJZ – MŰFAJ ÉS MÓDSZERTAN	13
2. SZÉLL KÁLMÁN IRATHAGYATÉKA	22
3. FORRÁSOK ÉS HISTORIOGRÁFIA	31
FORRÁSADOTTSÁGOK ÉS A FELHASZNÁLT FORRÁSBAZISOK JELLEMZÉSE.....	31
HISTORIOGRÁFIA	38
A SZÉLL KÁLMÁN-KÉP FORMÁLÓDÁSA A KÖZELMŰLTBAN.....	42
4. A PÁLYAKEZDÉS	45
GENERÁCIÓKON ÁTIVELŐ ÉPÍTKEZÉS – SZÉLL KÁLMÁN FELMENŐI	45
A FIAI PÁLYAFUTÁSÁT MEGALAPOZÓ APA – SZÉLL JÓZSEF	48
SZÉLL KÁLMÁN TANULÓÉVEI.....	54
HÁZASSÁG VÖRÖSMARTY ILONÁVAL	60
EGY ÍGÉRETES PÁLYAFUTÁS ELSŐ ÁLLOMÁSAI.....	69
A TAPASZTALATSZERZÉS ÉS KIBONTAKOZÁS ÉVEI (1869–1873).....	74
5. A PÉNZÜGYMINISZTER	91
AZ 1873-AS VÁLSÁG ÉS SZÉLL KÁLMÁN.....	91
A FÚZIÓ KÉRDÉSE, AVAGY MIKOR ÉRDEMES PÉNZÜGYMINISZTERSÉGET VÁLLALNI?	98
A VÁM- ÉS KERESKEDELMELI SZÖVETSÉG MEGÚJÍTÁSA ÉS A JEGYBANK ÁTSZERVEZÉSE	110
SZÉLL REFORMJAI ÉS AZ ÁLLAMHÁZTARTÁSI EGYENSÚLY MEGTEREMTÉSE	115
A VÁLSÁGOS 1878-AS ÉV	128
SZÉLL KÁLMÁN LEMONDÁSÁNAK KÖRÜLMÉNYEI	136
6. SZÉLL KÁLMÁN A DUALIZMUS POLITIKAI ERŐTERÉBEN (1878–1895)	153
SZÉLL KÁLMÁN HELYZETE LEMONDÁSÁT KÖVETŐEN	153
A BANKELNÖK	160
ÚJRA A PÁRTPOLITIKA SŰRŰJÉBEN.....	181
SZÉLL ÉS AZ 1894-ES KÉT KORMÁNYVÁLSÁG	194
7. A MINISZTERELNÖKSÉG ELŐSZOBÁJÁBAN	210
A BÁNFFY-KABINET HELYZETÉNEK MEGROMLÁSA – SZÉLL KÁLMÁN ÉS A KORMÁNY VISZONYA 1898 ŐSZÉIG	212
A VÁLSÁG LEFOLYÁSA, SZÉLL KORMÁNYALAKÍTÁSI MEGBÍZATÁSA	226
A PAKTUM ÉS MELLÉKLETEI	248
8. OTTHON	265
RÁTÓT	268
A CSALÁD.....	278
9. ÖSSZEGZÉS	292
FORRÁS- ÉS IRODALOMJEGYZÉK	296
LEVÉL- ÉS KÉZIRATTÁRI FORRÁSOK	296
NYOMTATOTT FORRÁSOK.....	298
SAJTÓ	301
TOVÁBBI KIADOTT FORRÁSOK, LEXIKONOK, VISSZAEMLEKEZÉSEK	301
SZAKIRODALOM.....	304

Előszó

Szlávy József, Bittó István, Wenckheim Béla, Szapáry Gyula, Khuen-Héderváry Károly, Fejérváry Géza, Lukács László. Magyarország 1867–1914 közötti miniszterelnökeinek feléről mind a mai napig nem készült életútjukat a modern történettudomány igényei szerint bemutató biográfia vagy tanulmánykötet. Ehhez hozzátehetjük, hogy a Wekerle Sándorról készült legrészletesebb, 1993-ban megjelent monográfia mindmáig csak német nyelven olvasható,¹ és id. Andrássy Gyuláról is csak 2018-ban készült új, Werthemer Ede 1910-es években megjelent háromkötetes „óriásmonográfiájához” képest kevésbé részletes, Angyal Dávid 1941-es köteténél viszont bővebb biográfia.² Amennyiben a kört nem szűkítjük csak a kormányfőkre, akkor a fenti lista kiegészíthető olyan, a dualista korszak második felét meghatározó személyekkel, mint például Kállay Béni, Szilágyi Dezső, Csáky Albin, Wlassics Gyula vagy Kossuth Ferenc. Önmagában az magyarázná az érdektelenséget, hogy – talán Szlávyt, Bittót és Wenckheimot leszámítva – a felsorolt közszereplők életkoruk alapján már „csak” a Szekfü-féle második generáció tagjai, akik nem tudták (vagy akarták) Kossuth, Széchenyi, Deák és Eötvös lábnyomait kitölteni? Mindez az egyébként nosztalgikusan boldog békeidőknek nevezett, a politikusok felé eleve más elvárásokat támasztó korszak és/vagy az azt megtestesítő személyek kritikája? Széll Kálmán kapcsán természetesen nem kerülhető ki ez a problémakör, feloldására (ha lehetséges egyáltalán) azonban nem a jelen dolgozat hivatott. Mindazonáltal – különösen Magyarország 20. századi politikusai nagy részéhez képest – ésszerű és üdvös lenne a Deákhoz, Széchenyihez, Eötvöshöz és Kossuthhoz hasonló nagyságoknál „csak” egyetlen árnyalattal szürkébb(nek vélt) személyekhez visszanyúlni.

Ezt az aránytalanságot tartottuk szem előtt, amikor 2010 őszén leendő témavezetőmmel lehetséges PhD-témákon gondolkodtunk – ha már a fenti politikai szereplők mindegyikének nem is tárható fel egyszerre az életútja, legalább egyikőjük pályafutásáról szülessen egy monográfia. Az első választás Wekerle Sándor lett volna, azonban Géza Andreas von Geyer 1993-as, széleskörű forrásbázison alapuló és kiváló monográfiájához nem lehetett volna annyit hozzátenni, hogy az önálló disszertációként megállja a helyét. Ezt követően Katus László tanácsára esett a választás Széll Kálmánra, akiről 2010-ben még csak Sárkányné Halász Teréz

¹ Geyer 1993.

² Kozári Monika: *Andrássy Gyula*. Gondolat Kiadó, Budapest, 2018.

1943-as, finoman szólva sem objektivitásra törekvő munkája volt olvasható, beillett tehát a fenti politikusok sorába.

Bár a konkrétan Széll Kálmánra vonatkozó forráshiánnyal (különösen személyes irathagyatékának megsemmisülése folytán) a kezdetektől számolni kellett, életútjának kutatása mellett számos nyomós érv is szólt, amelyekre az értekezés – részben és egészében – felfűzhetőnek ígérkezett. Egyrészt 1867-ben kezdődő és 1915-ös halálával záródó közéleti pályafutását maga a korszak is keretbe foglalja, továbbá a politika „síkja” mellett Széllt sikeres, a dzsentrí pejoratív jelentésének ellentmondó gazdálkodóként, valamint bankvezérként is be lehet mutatni – mint ahogy azt a dolgozat meg is kísérelte. Széll Kálmán családja és felmenői kapcsán jól kirajzolódik a kor lehetőségeit megragadó, generációról-generációra történő építkezés, amit szintén külön alfejezet tárgyal. Ugyanakkor a Deák Ferenchez fűződő kapcsolat, valamint a Vörösmarty Ilonával kötött házasság is nagyon fontos, Széll egész későbbi életét alapvetően meghatározó körülmények, ezért részletes ismertetésüknek szándékoltan bőséges, ezt a történeti szálát a kezdeteitől kibontó tér lett szánva.

Maga a politikai karrier Széll Kálmán esetében több jól elkülöníthető szakaszra bomlik. Az elsőben a 25 éves képviselő fokozatosan, de rövid idő alatt fontos pozícióba került a '67-es kormánypártban, és 32–35 éves kora között sikeres pénzügyminiszter lett, hogy aztán némileg váratlanul eldobja tárcáját. Pályafutásának ezen szakaszát két fejezeten keresztül több alfejezet tárgyalja, amelyek különösen a fiatal képviselő országgyűlési tevékenységére, a Deák-pártban, valamint az 1873-as válság kapcsán és az 1875-ös pártfúzióban játszott szerepére, majd pénzügyminiszteri konszolidációs programjára és 1878-as lemondásának körülményeire koncentrálnak. Széll Kálmán a következő két évtizedben sem hagyta maga mögött teljesen a politika színpadát és természetesen ebből a szempontból is szükséges volt vizsgálat alá venni. Az 1880-as és 1890-es években azonban inkább bankelnökként, valamint rátóti birtokának felvirágoztatásában kamatoztatta alkotó energiáit. Az 1894–1895 fordulóján lezajlott belpolitikai válságban betöltött szerepe már előrevetítette későbbi kormányfői pozícióját, ezért azt is részletekbe menően tárgyalja a dolgozat.

Miután egy hatalmi pozícióba került személy későbbi hatalomgyakorlási módszereire és lehetőségeire mindig döntő befolyással bírnak a hatalom megszerzésének körülményei, Széll Kálmánnak a Bánffy-kormány 1898 végén kibontakozó, 1899 februárjára kulmináló válságában, a szituáció feloldását eredményező tárgyalásokban játszott szerepét a források biztosította lehetőségekhez képest az értekezés igyekszik a lehető legrészletesebben feltárni. Erre sarkallt az is, hogy bár a korszak politikatörténetét tárgyaló munkák rendre ismertetik a Széll miniszterelnöki megbízatásával végződő eseménysorozatot, ezt általában tömören és

„sablonosan” teszik, új források keresésére alig pár kivételtől eltekintve már hosszú ideje nem törekedtek. A fejlemények feltárásába ezúttal bevont újabb kútfők alapján több részkérdést is sikerült új megvilágításba helyezni vagy árnyalni, különösen a végső szót kimondó király magatartása, Széll melletti döntésének mozgatórugói nyertek erősebb kontúrokat.

Széll pályafutásában a következő szakasz értelemszerűen mintegy négy évnyi kormányfői működése lenne. Bár a korábbi években több aspektusból is vizsgálat alá vettem Széll miniszterelnökségét,³ az értekezés lezárásához – elsősorban, de nem csak technikai okokból – 1899 februárja, Széll miniszterelnöki megbízatásának kezdete lett kijelölve, így a „Széll-csendet” és az utána következő pályaszakaszt a disszertáció már nem tárgyalja. A távlati cél természetesen Széll Kálmán teljes életének monografikus feldolgoása, a kutatás ilyen értelemben sem befejezett.

Az politikai karriert (közben a bankelnökséggel) 1899-ig kronológiai sorrendben bemutató fejezetek után az értekezést két tematikusabb, ugyanakkor kissé „könnyedebb” fejezet zárja. Ugyanis mindenképpen szükségét éreztem, és a biográfia módszertani kritériumai is arra indítottak, hogy Széllt szeretett vidéki otthonában, Rátóton is bemutassam – egyrészt hosszú képviselősége (1867–1915) során a választókerületével és szűkebb pátriájával kialakult kapcsolatát, szülőföldje gazdasági-kulturális-társadalmi fejlesztése érdekében kifejtett tevékenységét, másrészt sikeres gazdálkodóként, harmadrészt szűkebb-tágabb családja körében. Bár az egyes alfejezetek itt is kronologikus rendet követnek, a fenti témák jellegéből adódóan nem lett volna életszerű, de legalábbis nagyon erőszakolt, ha 1899-hez érve egyszeriben véget értek volna a ezek a „történelmi szólamok”, ezért ebben a fejezetben – például Széll rátóti lobbitevékenysége, a birtok utóélete, Széll közvetlen leszármazottai – esetében nem tartottam be szorosan a politikai karrier kapcsán vizsgált időhatárokat.

Bár maga Széll Kálmán pénzügyminiszteri tevékenységét tartotta közéleti szereplése legértékesebb részének,⁴ arra törekedtem, hogy az egyes fejezetek terjedelme egymáshoz arányos legyen.

Széll közéleti pályafutásának kezdete (1867) és miniszterelnöki megbízatása (1899. február) közötti szakasza két szempontból is kínálja magát a külön vizsgálatra. Egyrészt

³ Schwarzwölder 2017; Schwarzwölder Ádám: A Széll-csend testközelből. *Századvég*, 83. (2017/1.), 37–53; Schwarzwölder Ádám: A Széll-kormány és a törvényalkotás. In: Ifj. Bertényi Iván (szerk.): *Törvény, jog, igazság. Széll Kálmán életműve*. Széll Kálmán Alapítvány–Mathias Corvinus Collegium, Budapest, 2015. 233–259; Schwarzwölder Ádám: Ki szorul az államra? Az agrárius-merkantil ellentét és a Széll-kormány. In: Keresztes Gábor (szerk.): *Tavaszi Szél 2013. Konferenciakötet*. II. DOSZ, Budapest, 2013. 117–122; Schwarzwölder Ádám: Az 1901-es összeférhetlenségi törvény megszületésének körülményei. In: Bene Krisztián–Dávid Ferenc–Deák Máté–Gözszy Zoltán–Vitári Zsolt (szerk.): *Kutatási füzetek 20*. PTE, Pécs, 2013. 177–199.

⁴ Halász 1915: 955.

kirajzolódik Széll nagy visszatérése. Egyáltalán nem volt jellemző ugyanis ez a hullámvasútszerű politikai pályáiv a korszakban, azok a vezető politikusok, akik egyszer olyan mértékben kiváltották Ferenc József neheztelését, mint ahogy Széll tette 1878 őszén, általában nem kerültek vissza olyannyira az uralkodó kegyeibe, hogy többször is felkérje őket a kormányfői posztra. (Talán egyedül Wekerle Sándor hasonlítható e tekintetben Széllhez, de több szempontból sem állja meg magát teljesen a párhuzam.) Ezért többször is igyekeztem Ferenc József és Széll kapcsolatát, az egyes politikai szituációkban kettejük szerepét összevetni, és – amennyire lehetett – elemzés tárgyává tenni. Másrészt – fentiek miatt is – Széll 1867–1899 közötti politikai pályafutásában megfigyelhetjük a két felívelő korszakot, amelyek karakterisztikában viszont különböznek. Tanulmányai végeztével, apja és Deák közvetett támogatásával a fiatal Széll ázsiója 1868-ban történt képviselővé választása után szinte üstökösként emelkedett, ha elvállalja, akár már 30 éves kora előtt miniszteri bársonyszékbe ülhetett volna. Bölcsen kivárt, és pénzügyminiszterségét is abszolút sikeresnek tarthatjuk. Ez a gyorsan emelkedő pályáiv tört meg 1878 őszén. Sokáig Széll sem erőltette politikai karrierjét (arra viszont figyelt, hogy ne is lehetetlenüljön el, hiszen képviselői mandátumára vigyázott), így ez a második, hosszú szakasz kevésbé látványos, sőt, Széll tulajdonképpen észrevétlenül került ismét a Szabadelvű Párt vezető személyiségei közé az 1890-es évek derekára. Mégis pályafutásának ez a szakasza vezetett a közélet csúcsára, a miniszterelnöki megbízatáshoz.

Az egyes fejezeteken belül érintett, az adott pályaszakaszra jellemző fő gócpontokon – családi háttér, Deák Ferenchez fűződő kapcsolat, Vörösmarty Ilona, karrierindítás, pénzügyminiszterség, bankelnökség stb. – túlmenően a teljes vizsgált karrierívre, tehát a fejezeteken átívelve az alábbi kutatói kérdéseket kívánja szem előtt tartani a dolgozat, hogy reflektálhasson rájuk az összegzésben. A végkifejlethez vezető vezérfonal a miniszterelnökké válás. Ebből a szempontból mennyiben épülnek egymásra Széll Kálmán pályafutásának egyes szakaszai, mennyire logikusan következik egyik állomás a másikból? Miként rajzolódnak ki Széll karrier-döntéseiben a hosszú távú célok? A korszak többi miniszterelnökéhez képest Széll kormányfőséghez vezető útjában mi az egyedi vonás? Milyen képességei, tulajdonságai tették alkalmassá a pályára? A családi háttér, kiegészülve a Deák-szállal, mennyiben predesztinálta erre a pályára, és a „pót-Deákság”, vagy kritikusabban megfogalmazva a Deák-epigonság, hátráltatta vagy segítette-e Széllt hosszú pályafutása során?

Széll Kálmán korántsem volt „egydimenziós” közszereplő, pályafutása során behatóan foglalkozott a pénzügyi-gazdasági, közigazgatási, mezőgazdasági, igazságszolgáltatási, szociális, külpolitikai és természetesen a közjogi kérdésekkel. Napjainkban talán már túlságosan pátosznak hangzik, Széllre (és generációja számos tagjára) azonban igaz

megállapítás, hogy élete során a politikus, a bankár vagy a gazdálkodó szerepkörében is megpróbált a közjót, a magasabb társadalmi (vármegyei, országos, monarchiai) érdekeket is szem előtt tartva tevékenykedni, a lehető leginkább összeegyeztetni azokat saját meggyőződésével. A közszolgalat becsületét családja mindkét ága mellett közvetlen közélről Deák Ferentől is eltanulhatta, amire egyébként többször hivatkozott is felszólalásaiban.

A magyar politikai elit többségéhez hasonlóan ő is a *rendi nacionalizmus* és a klasszikus 19. századi liberalizmus sajátos magyar ötvözetéből a korszakra – az ország közjogi helyzetéből és soknemzetiségű jellegéből adódóan – kialakuló⁵ *liberális nacionalizmus* elveit vallotta. Nem ad különös politikai karaktert Széllnek az sem, hogy a korszakban – leegyszerűsítve szintén a sajátos államjogi helyzetből fakadóan – meghatározóvá váló *konzervatív-liberális konszenzuson* nem kívánt túllépni,⁶ nem gondolkodott annak alternatíváiban, sőt ő is komoly lépéseket tett annak érdekében, hogy miniszterelnöksége elején egy újabb pártfúzióval egy zászló alatt egyesítse a dualizmus fenntartásában érdekelt különböző csoportokat – a liberális nagytőkésektől egészen a konzervatív-agrárius nagybirtokosokig.

Ezen túlmenően azonban Széll részletes eszmei arcélének felvázolása szinte leküzdhetetlen nehézségekbe ütközik. Személyes irathagyatéka megsemmisült, így is tudható azonban, hogy egyrészt nem vezetett naplót,⁷ másrészt elméleti igényű írásokat, világnézeti vagy politikai értekező műveket sem hagyott hátra. Lehet, hogy egyszerűen nem volt erre igénye, viszont a Széllhez hasonló gyakorlatias és tevékeny emberek esetében – különösen vezetői pozíciókban – az időhiány is fontos tényező lehetett. Széll Kálmán ráadásul egyáltalán nem lóg ki kortársai közül. „A kiegyezési kor jelentős magyar politikusai nem hagytak ránk igazán jelentős politikai értekező prózát (ellentétben az 1830-1870 közti időszak politikai elitjével); a kor jelentős politikai gondolkodói – például Asbóth János vagy Pulszky Ágost – nem voltak első vonalbeli politikusok.”⁸ Továbbá Széll ugyan „a kifejezetten sokat beszélő politikusok közé tartozott”,⁹ megnyilatkozásaiban mindig egy-egy adott gyakorlati problémára reflektáló aktív közszereplő volt. Politikusi karakterének, eszméinek feltérképezéséhez természetesen felhasználhatók pályatársainak szubjektív forrásai, a kétségtelen előnyök mellett

⁵ Katus 2012: 201.

⁶ Vö.: Bertényi 2015a: 26–30, 34.

⁷ Nem ez lehetett a döntő szempont, de Deák Ferenc környezetének fiatal politikusát az „Öreg Úr” naplóírásról alkotott véleménye bizonyosan nem buzdította. Deák ugyanis „a naplóíróként tekinté, ki megbízhatatlan következtetéseket von le, mert oly nyilatkozatokból teszi azt, melynek alapját nem ismerheté. Sohase beszélne komoly dolgokról oly emberrel, kiről tudná, hogy naplót ír.” Széllné Vörösmarty 1926: 167.

⁸ Takáts 2007: 77. Ugyanezt mondhatjuk el Beksics Gusztávról és Schvarcz Gyuláról, kivételt képez viszont Kállay Béni, aki több évtizeden keresztül volt közös pénzügyminiszter, Mill-fordítása és annak hosszas előszava pedig a magyar liberális gondolkodás egyik fontos műve.

⁹ Bertényi 2015a: 30. Már fiatal korától jellemző volt Széllre, hogy szónoklataiban „a terjedelem és a tartalom nem feltétlenül állt egyenes arányban”. Uo. 19.

azonban fokozott elővigyázatosság is szükséges alkalmazásukhoz. Leginkább tehát Széll Kálmán konkrét döntéseiből, cselekedeteiből, „hivatali” (képviselői, miniszteri, miniszterelnöki) tevékenységéből,¹⁰ egyes problémákra adott reflexióiból és aktuális kérdésekben tett megnyilatkozásaiból vagyunk kénytelenek visszakövetkeztetni karakterére és elvi álláspontjaira.

Több alapvető fontosságú tényezőt is figyelembe kell azonban vennünk. Az látható, hogy Széllre egész pályafutása során tökéletesen ráillik a *reálpolitikus* jelző. Mindig a *gyakorlati hasznosulást* szem előtt tartva, az aktuális politikai környezet, a lehetőségek figyelembevételével igyekezett lépni, egy-egy döntést meghozni. Ugyanakkor egy politikai szituációban, ha adottak is a körülmények és a lehetőségek, más-más karakterű politikai aktőrök rendszerint másként értelmezik azokat. Hogy más példát ne említsünk: az 1898–1899 fordulóján kialakuló válságos belpolitikai szituációból teljesen más kivezető utat látott Bánffy Dezső és Széll Kálmán, ami elsősorban eltérő személyiségükből fakadt. Igenis szükségszerű tehát a politikai hatalom csúcsára felérő/kerülő egyéneket kiemelni a tömegeből, és életútjukkal behatóan foglalkozni – ez adja a *politikai biográfia* jelentőségét.

Széll Kálmánál tehát a lehetőségek szabta korlátok mellett személyes tulajdonságai, legendás, a ráaggatott jelzőkben is visszaköszönő kompromisszumkészsége, konciliáns, a konfliktusokat inkább kerülő jellege is magyarázzák, hogy többször háttérbe tudta szorítani egyéni meggyőződését a politikai racionalitás érdekében. A miniszterelnöki éveire megalkotott „Széll-csend” szójáték, vagy a személyére akasztott „Zephyr” és a „legszenvedélyesebb tűzoltó” jelzők is beszédesek, mégis talán Herczeg Ferenc szófordulata a legplasztikusabb, miszerint Széll „Magyarország vezérigazgatója” volt. A jeles író és szabadelvű országgyűlési képviselő szerint ugyanis Széll kormányzati politikája a bankárok „leben und leben lassen diplomáciájára” épült.¹¹ Hasonlóan érvelt Kristóffy József is, aki szerint Széll a miniszterelnökségét megelőző, két évtizednyi bankvezérsége során lett mestere az üzleti életben megszokott, később a politikában is sikerrel alkalmazott bizalmas, előzékeny, baráti hangvétellű tárgyalásoknak. „Széll Kálmán tapasztalt bankvezér létére a parlamentet a részvénytársaságoknál dívó szellemben vezette, ahol tudvalevőleg a vezérigazgató ülések előtt behívhatja az elégedetlen részvényeseket, ötven percentre kiegyezik velük, mire a gyűlések a

¹⁰ „Van-e a történész számára erősebb bizonyíték annál, mint ami bekövetkezett? Aligha.” – állapította meg Gerő András. Idézi Vigh 2010: 3.

¹¹ Herczeg 2005: 124. Bár feltehetően Herczeg is tudta, hogy Széll hivatalosan nem vezérigazgatója, hanem elnöke volt a Magyar Jelzáloghitelbanknak és a Magyar Leszámítoló és Pénzváltó Banknak, a „Magyarország elnöke” jelző egy miniszterelnök esetében nem túl találó.

legsimább mederben folynak le.”¹² Azt is inkább a politikai kényszer, mintsem saját elvi álláspontja miatt hagyta – a progresszívek vádjai szerint támogatta¹³ –, hogy a kormánypártban az újkonzervatív irányzat a századfordulón megerősödjön. Cselekedeteit tehát sok esetben nem lehet tisztán személyes meggyőződéséből levezetni, azokat minden esetben szükséges kontextualizálni.

Már nagyon fiatalon kialakult Széllben egyfajta politikai bölcsesség, a rövidtávú taktikát a magasabb stratégia alá való rendelés képessége. Bár – kortársai egybehangzó véleménye szerint – egy népszerűsége vágyó, roppant hiú és egyébként több szempontból kivételes személyes kvalitásaival tisztában lévő, büszke emberről van szó, nem vágyott *bármilyen* címekre vagy politikai hatalomra, több alkalommal utasított vissza vezető pozícióba történő felkérést, mint ahányszor igent mondott. Igaz, ezt is fel lehetett használni népszerűségének növelésére, a hatalomra nem vágyó politikus nimbuszának erősítésére,¹⁴ ugyanakkor morális felsőbbiségről is árulkodhat. Döntései mögött azonban rendszerint másmilyen politikai számítások húzódtak meg – csak akkor óhajtotta a hatalmat, amikor megítélése szerint kedvező volt a politikai környezet, hogy hatalmával a politikai „elhasználódás” helyett sikerre vihesse elképzeléseit. Taktikussága ugyanakkor konfliktuskerülő, mindig a kompromisszumot kereső személyiségéből is adódhatott.

Miután szilárdan hitt abban, hogy Magyarország számára a dualizmus közjogi viszonyai, valamint a Monarchia gazdasági közössége előnyös, élete során végig a kiegyezést védelmező pártokban (Deák-párt, Szabadelvű Párt, Alkotmánypárt) politizált. Ugyanakkor 1903 után – ellentétben Tisza Istvánnal és híveivel – Széll is azok közé a ’67-es politikusok közé tartozott, akik a kiegyezéssel szerintük összeegyeztethető, a közös hadsereg szimbólumhasználatára fókuszáló reformokat szorgalmaztak. Bár ebben több-kevesebb személyes meggyőződés is volt, fontos leszögezni, hogy a csoport tagjait a népszerűtlenségtől való félelem is hajtotta. Széll Kálmán kapcsán pedig szembetűnő, hogy pályafutása során végig kiemelt figyelmet fordított arra, hogy politikája és személye szerint ő maga népszerű legyen politikustársai és a szélesebb közvélemény szemében. Ez egyrészt politikai kényszerből,¹⁵ másrészt a már említett személyes hiúságából adódott, hiszen az „önnön kiválóságába –

¹² Kristóffy 1927: 66. Széll Kálmán, mint miniszterelnök és ellenzéke összetett viszonyrendszerére lásd: Anka 2015.

¹³ A „progresszív Magyarország” Széll Kálmán-képéről, annak változásáról lásd: Csunderlik 2015.

¹⁴ Széll Kálmán „egész ifjan kerülve a házba, rohamosan előkelő pozíciókat foglalt el, [...] már évek előtt szóban volt, mint pénzügyminiszter-jelölt, s kedvező véleményt szerzett a fiatal politikus számára, hogy a jelöltséget szerénységből visszautasította.” Beksics 1898: 714. A századfordulós miniszterelnök Széll Kálmán „sajtójáról” lásd: Klestenitz 2015.

¹⁵ Vö.: Bertényi 2015a: 18–20.

egyébként joggal – vetett hit logikusan járhatott együtt azzal az igénnyel, hogy pozitív tulajdonságait mások is ismerjék el.”¹⁶

Széll Kálmán Szekfű Gyula második generációjának kiegyezés-párti tagja volt, akiknek a neves történész szerint az volt a legnagyobb hibájuk, hogy „Széchenyi termékeny ideái helyett” hagyták eluralkodni a közjogi kérdést a magyar közéletben, „amelyben, mint tudjuk, az ellenzék népszerű, a Deák-párt népszerűtlen programot volt kénytelen vállalni. E kedvezőtlen helyzetből egyedül hatalmas gazdasági, szociális és kultúrprogram segíthette volna ki, [... azonban] pozitív cselekvés helyett lusta tömegként várta be az ellenzék [...] támadásait, melyekben ez természetesen a közjogi kérdés népszerű fegyvereit forgatta.”¹⁷ A kritikát részben Széll Kálmán esetében is jogosnak tekinthetjük, hiszen sem pénzügyminisztersége, sem miniszterelnöksége alatt nem rukkolt elő „bűvszerekkel” a dualista rendszer strukturális nehézségeinek orvoslására. A problémák megoldatlanságát ugyanakkor igazságtalan lenne pusztán egyes személyek számlájára írni. Ráadásul Széll Kálmán azokban a szerepkörökben, ahol lehetőségei és energiái engedték, igyekezett hazája sorsát előre lendíteni. Pénzügyminiszterként oroszlánrészt vállalt az államcsőd elhárításában és a szanálásban. Ugyancsak hathatós szerepe volt két, kezdetben nem túl jelentős bank felfuttatásában egy olyan korban, amikor az országnak égető szüksége volt a tőkére, ráadásul azt is hozzátehetjük, hogy – mint ahogy azt a vonatkozó fejezet szemlélteti – a vezetése alatt álló pénzintézetek a közérdeknek is kedvezve próbáltak működni. Ezzel párhuzamosan a kor modern elvárásainak megfelelő, sőt európai hírű mintagazdasággá fejlesztette birtokát, Vas vármegyének és Szentgotthárdnak infrastrukturális beruházásokért, gimnáziumért, gyárakért (szubvenciókért) lobbizott sikerrel. Miniszterelnökként ugyan csak tüneti kezeléssel, de mégis évekre lecsendesítette az elődje által felkorbácsolt kedélyeket. Ezt a kormányzata alatt elfogadott mintegy másfélszáz törvény is szemlélteti, amelyek közül több jelentős kihatással volt a lakosság mindennapi életére. A nemzeti érdeket tartotta szem előtt, amikor a későbbi években, amolyan politikai doyenként, az ország jogos igényeit nem szem elől tévesztve igyekezett tompítani a feszültséget a király és a magyar politikai elit között – például az 1905–1906-os válság során, az új gazdasági kiegyezés (1907) vagy a közös jegybank kérdésében (1909–1910).

A dualizmus korának elitista szellemiségében említésre érdemes személyes szociális érzékenysége is, amit az árvaügy rendezéséről hozott törvényei mellett egyéni jótékonykodásai

¹⁶ Uo. 19. Más megfogalmazásban: „Széll nem csak úriember, de súlyt helyez arra, hogy annak is tartsák.” Barta Ödön ’48-as függetlenségi képviselő 1902. januári gondolatát Teleki Sándor idézte naplójában. OSZK Kt. Quart. Hung. 2953, f4.

¹⁷ Szekfű 1934: 222–223.

is mutatnak: bankelnök korában az általa ismert budapesti koldusoknak naponta egy-egy ezüstkoronát juttatott.¹⁸ Sosem érkezett el az a pont, amikor végleg visszavonult volna a közügyektől, élete végéig aktív maradt.

Érdemeinek méltatása mellett azonban a dolgozat Széll jellemhibáit, morálisan és/vagy gyakorlati szempontból megkérdőjelezhető döntéseit is igyekezett kellően megvilágítani, házasságát, Deák Ferencsel, testvérével és későbbi politikustársaival való kapcsolatát lehetőség szerint minél objektívebben árnyalni.

Bár Széll Kálmán pályafutásának nagyobb egységeiről és összességében politikai tevékenységéről természetesen rendelkeztem makroszintű koncepcióval, ez – különösen a részletekben – a források feldolgozása és az írás során folyamatosan formálódott. A dolgozatba beépítettem a témában korábban megjelent írásaimat, különösen a 2015-ös *Törvény, jog, igazság. Széll Kálmán életműve* című kötetben közölt tanulmányok képezték alapját a dolgozat egy-egy nagyobb tematikai egységének.

Az egyes konkrét szituációkban a vizsgálódást a horizontális, általános képből szűkítettem a vertikális felé, azaz első szándékból nem Széll életútjában kerestem az országos nagypolitika által okozott változásokat, hanem a dualizmus kori politikatörténet fejleményeiben kerestem Széll szerepét. Fernand Braudel és Katus László hasonlatát továbbfűzve: Magyarország dualizmus kori történelmének szimfóniájában próbáltam azokra a szólamokra koncentrálni, amelyeknek megszólaltatásában Széll Kálmán kisebb-nagyobb szerepet játszott.¹⁹

A dolgozatban előszeretettel idéztem a felhasznált forrásokból, kortárs levelekből, naplókból és visszaemlékezésekből. Az egyszerűség és könnyebb érthetőség érdekében ilyenkor a mai helyesírási és nyelvhelyességi szabályokat alkalmaztam, minden esetben meghagyva azonban a szerzők saját kiemelésait, aláhúzásait. Az eredeti szövegben előforduló, egyértelmű helyesírási hibákat javítottam (ez különösen a személyneveknél volt jellemző, például Fejérváry Géza nevét több kútfő következetesen és hibásan Fehérvárynak írta), továbbá a latinosan vagy archaikusan írt szavakat magyaros alakra írtam át (például phasis helyett fázis, ministerium helyett minisztérium stb). Ezekről az elvektől csak egy-két, különösen indokolt esetben tekintettem el, amikor a szöveg formaiságának speciális tartalmi jelentése is volt.

¹⁸ Vargha 1934: 7–8.

¹⁹ Katus 2008: 457., 461.

Megjegyzendő, hogy Széll Kálmán kézírása nagyon nehezen olvasható, Kövér György véleménye szerint „már-már diszgráfiára utaló jeleket” mutat.²⁰ Írásképe a legtöbb esetben rendezetlen, helyesírási hibái gyakoriak, különösen sokszor fordult elő, hogy egybe tartozó szavakat, toldalékokat, igekötőket írt külön, külön írandókat pedig egybe. Ebbéli gyengességével maga Széll is tisztában volt, Wlassics Gyulától egy alkalommal tréfálkozta kérdezte, vajon ki tudja-e betűzni macskakaparását. „Hiába, nem tudok lassan írni” – mentegette magát.²¹ Az 1898–1899-ben őfelsége személye körüli miniszter, Széchényi Manó is Széll „olvashatatlan leveleire” panaszkodott.²² Mindezek fényében a legjobb igyekezet ellenére is előfordulhatott, hogy a Szélltől származó idézetekben nem minden betű passzol az eredetivel, hiszen több alkalommal kellett pusztán a logikára hagyatkoznom.

Abban a reményben adom közre a dolgozatot, hogy Széll Kálmán életútjának feldolgozott szakaszáról sikerült koherens, a modern történettudomány igényeit kielégítő, ugyanakkor a dualizmus korszaka iránt érdeklődő szélesebb olvasóközönség számára is forgatható írásművet alkotni, amely a dualizmus évtizedeinek értelmezési kereteit is újabb elemekkel gazdagíthatja, legfőképpen azonban további gondolatokat ébreszt olvasóiban.

²⁰ Kövér 2015: 149.

²¹ Széll Kálmán levele Wlassics Gyulához, Rátót, 1912. augusztus 17. MNL OL P 1445, 11. doboz, 26. tétel, 426. altétel.

²² *Budapesti Hírlap*, 1929. március 3. 5.

1. Politikai életrajz – műfaj és módszertan

„Őrütség semmit sem tennünk, ha mindent nem tehetünk is.” Pierre Bourdieu már-már tudományelméleti közhelynek számító tételére (miszerint életrajzot írni ugyebár illúzió), reflektálva fogalmazódhat meg bennünk Esterházy Miklós nádor viszonylag széles körben ismert 17. századi mondása. Hiszen kétségtelen, hogy nem tudjuk a maga teljességében visszaadni a múltat a mának, ebből kifolyólag természetesen egy történelmi személyiséget sem vagyunk képesek a maga komplexitásában interpretálni. Az életrajz szerzőjének lelkiismerete azonban ettől még lehet tiszta. A vállalt redukcionizmus²³ sem zárja ki ugyanis, hogy a műfaj, a forrásadottságok és a biográfusok emberi volta által megszabott szűkebb-tágabb korlátok határain belül ne lehetne törekedni a minél komplexebb megismerésre. Ezen túllépve, a fő kérdés talán inkább az, hogy miben merül ki ez a törekvés, milyen szempontokra érdemes odafigyelni és melyek az elkerülendő buktatók, hogy a végén azt mondhassuk: a lehetőségekhez képest sikerült helyt állni.

Bár a jelen értekezés nem ismerteti Széll Kálmán teljes életútját, szándéka szerint műfaját tekintve politikai biográfia, távlati célként, monográfiaként komplex életrajzzá bővíthető. Természetesen az az optimális, amikor a születéstől a halálig vázoljuk fel egy történelmi szereplő életútját, viszont arra is számos példa akad, hogy akkor is születhet komoly, a maga idejében (vagy azóta is) hiánypótló munka, ha a biográfus alanyának kimondottan csak egy (hosszabb-rövidebb) életszakaszára koncentrálnak – elég, ha csak Angyal Dávid *ifjú Ferenc József-ére* vagy Szekfü Gyula *öreg Kossuth-jára* gondolunk.²⁴

Amennyiben valaki történelmi biográfia írására készül, nagy mértékben felbátoríthatja, hogy a műfaj újabban igen népszerűnek számít. Giovanni Levi már 1989-es írásában úgy fogalmazott, hogy „az életrajz még soha nem állt ennyire a történészek érdeklődésének középpontjában”, és úgy tűnik, ez az érdeklődés kitartott az elmúlt három évtizedben.²⁵ A 20. század második felének történetírói irányzatai nem kedveztek a biográfia-írásnak, azonban a „történelmi társadalomtudomány napjainkban megmutatkozó válságjelenségeivel, a narráció

²³ Amennyiben „tudatában vagyunk a történelmi megismerés esendőségének (azaz annak, hogy a historikus csak a valóság egy olvasatát adhatja), és ha szem előtt tartjuk az életrajzi módszer buktatóit, akkor van létjogosultsága az efféle kutatásoknak”. Cieger 2008: 9.

²⁴ Időben közelebb esik például Goreczky Tamás 2011-ben, a PPKE-n megvédett, Burián Istvánnak a közös pénzügyministerségét megelőző, diplomataként folytatott munkásságára koncentrálnak disszertációja.

²⁵ Levi 2000. (Az eredetileg az *Annales* folyóiratban megjelent írást a *Korall* közölte magyarul 2000-ben.)

újjaszületésével feltámadni látszik haló poraiból a biográfia is” – vetette papírra Kövér György 2000-ben.²⁶

A műfaj népszerűsége napjainkban is töretlen. Erre a jelenségre és az okokra korunk több neves, életrajzírásban tapasztalt történésze is reflektált a közelebbi múltban. „Napjainkban ismét – a történelem során korántsem először – reneszánszát éli a történeti biográfia. Aligha van olyan történeti műfaj, amely jobban érdekli a nagyközönséget, mint az életrajz. Másrészt számos történész is szívesen áldoz időt, energiát egy-egy kiemelkedő vagy éppen a fő folyamatokat a háttérből befolyásoló személyiség pályaképeinek és [...] az őt ért hatásoknak a feltárására, illetve annak bemutatására, milyen hatást gyakorolt ő egy ország vagy csak egy részének társadalmára, politikai, kulturális életére. A könyvkiadók pedig – szakmai és üzleti szempontoktól is vezérelve – szívesen adják ki az újabb és újabb biográfiákat.”²⁷ A szélesebb közönséget is érdekli, a kiadók szívesen veszik a kéziratot, ráadásul könnyebben lehet szakmódszertani fogódzót meríteni a többi jól sikerült munkából – igen hívogató feltételek egy történész számára. Sőt merítési lehetőség is van, mert bár az elmúlt időszakban valóban sok új biográfia jelent meg,²⁸ azért még bőven találni olyan személyeket a történelemben, akik megérdemelnék, hogy életútjukat feldolgozzák.

A történészek tollaiból megjelenő biográfiák túlnyomó többsége *politikai életrajz*, olyannyira, hogy ez sok alcímben is nyomatékosításra kerül. Arra a kérdésre, hogy ez miért van

²⁶ Kövér 2002a: 405. (Az írás eredetileg az *Aetas* 2000/3-as számában jelent meg.)

²⁷ Vonyó 2017: 9. Vö. Cieger 2008: 10. Vonyó József előszava az általa szerkesztett *Személyiség és történelem – a történelmi személyiség. A történeti életrajz módszertani kérdései* című kötetben olvasható. Maga a kötet, és az anyagát jelentő 2016. augusztusi és szeptemberi konferenciák önmagukban is mutatják a biográfia (és a biográfia-írás) iránti felfokozott érdeklődést.

²⁸ Pusztán a 19–20. századi magyar személyekről, az utóbbi évtizedekben megjelent tudományos művekre szűkítve az így sem teljes felsorolást: Romsics Ignác: *Bethlen István. Politikai életrajz*. Budapest, 1991.; Varga Lajos: *Garami Ernő. Politikai Életrajz*. Budapest, 1996.; Rainer M. János: *Nagy Imre. Politikai életrajz*. I.–II. kötet, Budapest, 1996–1999.; Kövér György: *Losonczy Géza 1917–1957*. Budapest, 1998.; Ormos Mária: *Egy magyar médiavezér: Kozma Miklós*. Budapest, 2000.; Vermes Gábor: *Tisza István*. Budapest, 2001.; Gergely Jenő: *Gömbös Gyula. Politikai pályakép*. Budapest, 2001.; Kozári Monika: *Tisza Kálmán és kormányzati rendszere*. Budapest, 2003.; Szalai Miklós: *Ifjabb Andrássy Gyula és élete és pályája*. Budapest, 2003.; Ablonczy Balázs: *Teleki Pál*. Budapest, 2005.; Oplátka András: *Széchenyi István*. Budapest, 2005.; Molnár András: *Viam meam persequor. Batthyány Lajos gróf útja a miniszterelnökséig*. Budapest, 2007.; Cieger András: *Lónyay Menyhért 1822–1884*. Budapest, 2008.; Deák Ágnes: *A koronás Wargha*. Budapest, 2010.; Csorba László: *Széchenyi István*. Budapest, (1991, 2001, 2010); Ormos Mária: *A katedrától a halálsorig. Ágoston Péter 1874–1925*. Budapest, 2011.; Szendrei Ákos: *Justh Gyula politikai pályája. A függetlenségi politizálás lehetőségei a 19–20. század fordulóján*. Debrecen, 2012.; Szigeti István: *„Hazámnak hasznos polgárja kívánok lenni. Ghyczy Kálmán élete és politikai pályája*. Budapest 2012.; Turbucz Dávid: *Horthy Miklós*. Budapest, 2014.; Karsai László: *Szálasi Ferenc – Politikai életrajz*. Budapest, 2016.; Fehér György: *Darányi Ignác pályája*. Budapest, 2017.; Bartha Ákos: *Bajcsy-Zsilinszky Endre. Életút és utóélet*. Budapest, 2017.; Gali Máté: *Berzeviczy Albert – A márványarcú miniszter*. Budapest, 2017.; Kerepeszki Róbert: *Darányi Kálmán*. Pécs, 2018.; Kozári Monika: *Andrássy Gyula*. Budapest, 2018. Vonyó József: *Gömbös Gyula és a hatalom*. Pécs, 2018. Fehér György: *A származás kötelez. Gróf Károlyi Sándor*. Budapest, 2019. Végül, de nem utolsó sorban együtt említsük meg a pécsi Kronosz Kiadó *Sziluettt – Korszerű történelmi életrajzok* sorozatának eddig megjelent és készülöben lévő köteteit. A felsorolt művek között vegyesen találhatók „hagyományos” módon készült, és a modern történeti biográfia módszertani elvárásainak megfelelni igyekvő munkák is.

így, Kövér György elsősorban a tematizálást hozza fel lehetséges okként. Az utókor érdeklődése ugyanis valamiért a nagy történelmi személyiségeket méltatja figyelemre, akik többnyire az államhatalom szereplői.²⁹ „A politikai életrajzok íróit a politikatörténeti folyamatok kulcsfigurái érdeklik. Persze a politika történetét épeszű ember nem akarhatja számúzni egyetlen biográfiából sem.”³⁰ „Az ember alkotja a történelmet, a történelem az embert. Emberek alakítják ki a történelmi helyzeteket, [...a történelmi szituációkban] rejlő lehetőségek kihasználása vagy elsikkadása a mozgástérben működő erőktől, a csoportok, vezetők képességeitől, realitásérzékétől függ” – állapította meg Hanák Péter a kiegészítést, mint történelmi szituációt a helyzethez megfelelő vezető, Deák Ferenc alkatával összekapcsoló tanulmányában.³¹ A kiegészítés létrehozásához Deák, a dualista rendszer kezdeti működtetéséhez Andrássy Gyula politikusi alkatára volt szükség (amit Deák is felismert), ezek az adott történelmi szituációk értelmezhetetlenek a számukra megfelelő politikai vezetők karakterének ismerete nélkül. Kövér György viszont arra is felhívja a figyelmet, hogy a biográfiában szükséges a politikum redukciója, hiszen az egyén életének egyéb szinterei legalább olyan fontosak. Második érve a politikai életrajzok népszerűsége mellett, hogy „az állam – mint első számú forrásteremtő – aktorai után bizonyára nagyobb mennyiségben maradnak fenn dokumentumok. Ehhez képest meglepetésként is érhetne bennünket, hogy annak indokaként, hogy a biográfusok miért korlátozzák elemzésüket elsősorban a politikai mezőre, mindenekelőtt a forráshiányt szokás emlegetni.”³² Ez az értekezés írása során is komoly nehézséget jelentett, Széll Kálmán saját maga által megőrzött irathagyatéka ugyanis 1945-ben az Országos Levéltár égésekor hamuvá lett. A források ilyen jelentős mértékű pusztulása mellett is igyekeztem azonban Széll megmaradt ego-dokumentumait összeszedni, mi tagadás, elsősorban *politikus* kortársai hagyatékából, több-kevesebb sikerrel. Amennyire azt a források lehetővé tették, a politikum redukciójának jegyében Széll Kálmán magánéletébe (házassága és családja, rátóti otthona, anyagi körülményei) is próbál a dolgozat bepillantást engedni.

A „politikatörténeti folyamatok kulcsfigurái” iránti érdeklődés nem újkeletű. Ahogy arra Szendrei Ákos felhívta a figyelmet, a magyarországi történetírást (és a publicisztikát) már ezelőtt másfél évszázaddal is foglalkoztatta a „politikai portré”, a még nem létező műfaji

²⁹ A számos életrajz megjelenése mellett az is alátámaszthatja a fenti megállapítást, hogy a neves történelmi személyiségek emlékiratainak, naplójának, levelezésének közzététele (akár reprint formájában) is fellendült. A legközelebbi múltból elég, ha csak Apponyi Albert, Bánffy Miklós, Károlyi Mihály, Horthy Istvánné, vagy akár Széll Kálmánné Vörösmarty Ilona emlékiratainak új(ra) kiadására gondolunk.

³⁰ Kövér 2014: 18.

³¹ Hanák 2001: 169., 181.

³² Kövér 2014: 18.

kritériumok (és nem utolsó sorban a korszellem) következtében azonban sokszor az egyéni történetek és a személyiség romantikus túlhangsúlyozása volt jellemző.³³ Ettől függetlenül számos olyan alpművet produkáltak a 19. századi jelentős személyiségeinkről, amelyet – természetesen élve a megfelelő forráskritikával – napjainkban is előszeretettel forgatnak a dualizmus korszakát kutató történészek. Elég, ha csak Ábrányi Kornél, Kónyi Manó, Ferenczi Zoltán, Csengery Antal, Asbóth János, Kecskeméthy Aurél, Halász Imre, Szász Károly, Beksics Gusztáv vagy Wertheimer Ede munkásságára gondolunk. Az utókor történésze hálás lehet, hogy ők nem tették magukévá Leopold von Ranke véleményét a biográfiairól³⁴ – többen a jelen dolgozat irodalomjegyzékében is felfedezhetők. Nagyobbat ugorva az időben, Kövér György a magyarországi történeti életrajz napjainkban megfigyelhető megújulásnak kezdeti időszakát az 1970–1980-as évek fordulójára tette, és azzal magyarázta, hogy „az életrajz hajlékonyabb megoldási lehetőségeket sejtetett a legszigorúbban determinált politikátörténet lövészárkai között. Ugyanakkor az sem elhanyagolható tényező, hogy a politikai életrajz elodázhatóvá tette a más törekvésekkel való konfrontációt is. Ezt hallgatólagosan az is elősegítette, hogy a társadalomtörténet kezdeti lépései [...] a biográfia terepét igyekeztek elkerülni.”³⁵

A politikai életrajz népszerűségének évtizedek óta tartó felívelése és a politikátörténet megújulása (más megközelítésben átalakulása) között magától értetődő a párhuzam. Patrice Gueniffey a megújuló politikátörténetírás keretében „a biográfia műfajának újból felfedezett méltóságáról” írt, amely az egyén és a politika rehabilitációját is jelenti a humántudományok részéről.³⁶ Ezzel párhuzamosan Kövér György is úgy vélte, hogy a bevallottan a politikátörténet szerves részét képező biográfia népszerűsége „a politikátörténet változatlan (sőt újabban felerősödött) dominanciájára” utal.³⁷ Továbbá olyan vélemény is született, miszerint a „biográfia bástyája” védi a politikátörténetet az alakvesztéstől, „emiatt az nélkülözhetetlen számára”.³⁸

Bár Gueniffey szerint „a biográfia hatékonyan hozzájárulhat a történettudomány megújulásához,” de nem a tradicionális életrajz egyszerű visszatérésével, hanem „bizonyos társadalomtudományi eredmények integrált megújítását kellene jelentenie”. Példaként említi a

³³ Szendrei 2012: 11.

³⁴ Ranke véleménye szerint az egyén (akármekkora hatalom összpontosul is a kezében) szerepe a világtörténelem nagy folyamában valójában jelentéktelen, ezért aztán az életrajz sem fontos. Vö.: Kövér 2017: 26–29.

³⁵ Kövér 2002a: 406. A megújulást jelző úttörő munkaként említette Hajdu Tibor Károlyi Mihályról és Borsányi György Kun Béláról készített biográfiáit. Ezzel párhuzamosan a német és a francia történetírásban „az individuum, mely a tudományos kutatás tárgyaként elveszni látszott a »struktúra« elvont fogalmában és a »tömeg« anonimitásában, mint történelemformáló személy tér vissza azok után, hogy a társadalomtudomány irányába orientálódott történetírást az a veszély fenyegette, hogy embernélküli tudománnyá fejlődik.” Röckelein 2002: 234.

³⁶ Gueniffey 2000: 136.

³⁷ Kövér 2002: 406–407.

³⁸ Gueniffey 2000: 149.

determinizmusokkal szembeni szkepszist, a mentalitástörténet eredményeinek felhasználását.³⁹ Kétségtelen, hogy a műfaj módszertani megújulásának jegyében az események „sűrűsége” helyett a problémaközpontú szemlélet került előtérbe. Erre a szempontra igyekeztem a munka során tekintettel lenni, és Széll Kálmán pályafutásának adott szakaszaiban egy-egy relevánsnak vélt probléma/szituáció segítségével elhelyezni az egyént a korábban felvázolt kontextusban (például kapcsolata Deák Ferencsel, pénzügyminiszterségről való lemondás okai, pozíció a kormánypartban 1895–1899 között stb).

A biográfia kapcsán nemcsak a módszertani kereteknek, hanem már magának a fogalomnak a kijelölése is problémákat vet fel. „Az újabb irodalom megkülönbözteti egymástól a történetírás köreibe sorolt biográfiát, illetve az irodalomelmélet és a kulturális tanulmányok köreibe tartozó Life Writing-ot (az utóbbinak már a fordítása is gondot okoz, hiszen etimológiailag a biográfia tulajdonképpen sokkal inkább életírás mint *életrajz*.)”⁴⁰ A két irányzat egyrészt rivalizál egymással, másrészt máshogy közelíti meg vizsgálódásának tárgyát. A biográfia „nemcsak ego-dokumentumokból dolgozik, hanem a történelmi források teljes kínálatából,” és a „történelmi igazság megragadására törekszik, bár egyre inkább tudja, kétséges, hogy ez egyáltalán lehetséges-e”.⁴¹ Ugyancsak szükséges elhatárolni a biográfiát a szociológusok és antropológusok életpálya-fogalmától. „Az életpályát csak a biográfia teszi explicit témává, amikor történetté alakítja, vagy az egyén vagy az olvasó számára. A folytonos szelektív megjelenítés, az összefüggések megállapítása által válik az életút mint valóságos életrajzi reprezentáció számunkra hozzáférhetővé, megfoghatóvá.”⁴² Csakhogy egyáltalán létezik-e az az „egység” a vizsgált személy életpályájában, amelyet a biográfus meg szeretne teremteni?⁴³ Milyen módszertani kihívások állnak napjainkban egy politikai biográfiát készíteni vágyó történész előtt? Egy ilyen népszerű és „termékeny” műfaj esetében nem igazán meglepő, hogy bár *elvi* konszenzus uralkodik az alapvető módszertani kérdések többségében, a részletekre és a biográfiaírás *gyakorlatára* nézve nincsenek kőbe vésett, megmerevedett sémák. „[...] a konkrét életrajz ritkán teszi lehetővé, hogy módszertani megfontolásaink abban helyet kapjanak”⁴⁴ – állapította meg frappánsan a tapasztalt biográfus. „Aki valaha próbálkozott

³⁹ Uo. 143.

⁴⁰ Kövér 2017: 25–26.

⁴¹ Ezzel szemben a Life Writing „relativizálja a határokat a személyes források (levelek, naplók, memoárok, önéletírások) és az azokat feldolgozó műfajok között”, valamint „az élet elbeszélésének módja, maga a textus érdeklí, lehetnek abban faktumok és fiktumok egyaránt”. Uo. 26.

⁴² Uo.

⁴³ Vö.: Vonyó 2017: 11.

⁴⁴ Kövér 2014: 17. „Az életrajz írására vállalkozó történésznek vagy túl kell lépnie a metodológiai akadályokon, vagy le kell mondania tervéről, hiszen ezen a téren a metodológiai reflexió zsákutcába vezet. Igaz ugyan, hogy valós problémákat vet fel, ám képtelen a gyakorlati válaszadásra.” Gueniffey 2000: 149.

biográfia írásával, tudhatja: nincs általános recept sem a műfajra magára, sem annak történetíráshoz fűződő viszonyára. Az életrajzíróknak azonban bizonyos alapvető kérdéseken el kell tűnődnie.”⁴⁵ Fontos tehát tisztában lenni pár meghatározó, a modern (legalábbis annak szánt) politikai biográfiát övező probléma mentén kialakult diskurzusban.

Giovanni Levi szerint a biográfia-írás mindig az adott kor történetírása metodológiai kérdéseinek többségét és problematikáját hordozza magán.⁴⁶ Levi elítélte a lineáris életrajzírás, amely születéstől a halálig kísérte végig az adott személy életpályáját. Helyette az egyén diszkontinuus, ellentmondásos, bizonytalan, cseppfolyós individuális valójában történő megragadásának fontosságát hangsúlyozta.⁴⁷ Gueniffey ezzel szemben úgy vélte, hogy a biográfia szükségképpen az élet célját, az emberi létezés mély igazságát keresi. „Ennek elérése érdekében az életrajz szükségszerűen kronologikus rendet kénytelen követni, ugyanis [...] minden életnek van egy kezdete és egy vége. A biográfus, miközben koherens egységekben újracsoportosítja az élet epizódjait és elemeit, ugyanolyan mértékben rákényszerül az életpályán belüli rend fenntartására. Hiszen az életrajz nemcsak egy élet rekonstrukcióját tartja szem előtt, hanem annak megértését is.”⁴⁸ Komoly problémát jelent azonban, ha az életpozódokat összefűző láncból hiányzik egy vagy több szem, sőt az is kérdéses, hogy a biográfusnak egyáltalán feltűnnek-e ezek a hiányzó elemek. Ha már Széll személyes irathagyatéka megsemmisült, legalább életútjának kronologikus bemutatása kapcsán némileg szerencsésnek mondhatja magát a biográfus. Pályafutása ugyanis jól szakaszolható, a különböző állomások (pályakezdő képviselő – pénzügyminiszter – bankvezér – miniszterelnök) időrendben elkülöníthetők – annak ellenére is, hogy a rátóti birtokot felvirágoztató mintagazda, valamint a bankár szerepe párhuzamosan „futott” a politikuséval. Az egyes életszakaszokat tárgyaló fejezeteken belül viszont már inkább problémacentrikus, szükség esetén az időrendi kereteket átlépő bemutatásra és elemzésre törekedtem a dolgozatban. Széll Kálmán életútjának ábrázolhatósága abból a szempontból is kedvező, hogy egyik életszakaszában játszott szerepe sem „telepszik rá” a többire, nem vált ki egyöntetű és erős lelkesedést vagy elítélést az utókor részéről és ezáltal nem homályosítja el a teljes életmű fényes vagy árnyas oldalait.⁴⁹

A kronologikusság mellett a politikai biográfia másik, örökérvényű alapproblémája a rész vs. egész kérdése: a személyes történet elbeszélésében mekkora szerepet kaphat az adott

⁴⁵ Kövér 2002a: 407. Hedwig Röckelein szerint az „új”, nemcsak elmesélő, hanem elemző biográfiára „nem alkotható egységes, minden egyes esettanulmányra alkalmazható koncepció”. Röckelein 2002: 244.

⁴⁶ Levi 2000, 81–85.

⁴⁷ Gueniffey 2000: 148.

⁴⁸ Uo. 148–149.

⁴⁹ Hóman Bálint példáján keresztül a fenti problémára lásd: Ujváry 2017: 341–361. (különösen: 342–343., 357.)

korszak története.⁵⁰ Ezzel a kérdéssel szorosan összefüggenek a *társadalmi én* és az *önkép* közötti különbséggel,⁵¹ valamint egy adott kor struktúrájának a szubjektív cselekvő tetteire gyakorolt hatásával⁵² kapcsolatos problémafelvetések. Széll Kálmán 1867-től 1915-ig terjedő közéleti pályafutása szinte megegyezik a dualizmus időkereteivel, élettörténete szorosan összefügg Magyarország korabeli történetével. „Könnyen beleeshetünk vagy abba a hibába, hogy az egyéni életút elkülönítésére törekedve megmaradunk a pszichologizálásnál, vagy pedig, hogy éppen ezt elkerüljük, végül is nem Mussolini, hanem az olasz fasizmus történetét kezdjük el írni” – fogalmazta meg találóan a két végpontban rejlő buktatók problémáját Ormos Mária a Benito Mussoliniról írott biográfiájának előszavában.⁵³ Az életrajz „par excellence történetírói feladat [...] végül a biográfuson áll, hogy mit tart fontosnak a történelem makroszintjéről beemelni az egyén mikrovilágába, miként tudja a sokszólamú társadalmi háló csomóiba kötözött alak cselekedeteit, mozgatórugóival együtt kibogozni.”⁵⁴ Az írás során természetesen megpróbáltam egészséges összhangra törekedni, így is lehetnek azonban olyan részek a dolgozatban, ahol Széll „elé” kerül a köztörténet. Többször és szándékosan éltem ugyanis azzal a módszerrel, hogy egy adott szituációnak először a makro-síkú vetületét igyekeztem részletekbe menően felvázolni, majd arra, a már díszletekkel teli színpadra próbáltam belehelyezni Széll Kálmánt, vizsgálva esetleges felelősségét, az általa játszott szerepet⁵⁵ (például az 1873-as pénzügyi, vagy az 1894–1895-ös és 1898–1899-es belpolitikai válságok kapcsán).

A jó életrajz szándéka szerint kritikusan közelít a vizsgált személyhez, „a hírnévvel szembeni tiszteletlenségével a biográfia kritikai eszközzé” erősödik. Ehhez szükséges, hogy az életút kevésbé nyilvános aspektusaira, a közélet mellett lehetőség szerint a magánéletre is

⁵⁰ A probléma szemléltetésére a biográfusok előszeretettel alkalmazzák a kétségtelenül találó portré–tabló hasonlatot. Cieger 2007: 9–10.

⁵¹ Levi felvetése szerint egy adott korszak által konstruált és megjelenített *társadalmi én* sok esetben csak nagyon kevésbé egyezett meg azzal, amit az egyén saját maga lényegesnek tartott önmagáról. (Levi 2000: 83.) Az önkép minél objektívebb bemutatása ugyanakkor a forráshiány miatt a legtöbb esetben nem lehetséges, Széll Kálmán esetében is csak pár szempontot tudunk felvetni, és azokat is többnyire közvetett források alapján.

⁵² „Egyesek innovatív cselekvése nélkül elképzelhetetlen ugyanis bármely személytelen erő [struktúra] működésbe hozása és megváltoztatása, noha a struktúrák egyébként vitán felül határt szabnak a cselekvő ember aktivitásának.” (Gyáni 2017: 47.) Tehát a történelmi személyiség (legyen akár Széll Kálmánhoz hasonló vezető politikus) cselekedeteit „csak” befolyásolják, de nem feltétlenül determinálják az adott korszak struktúrái. Ahogy a – nem statikus állapotként, hanem folyamatként értelmezendő – struktúra hatást gyakorol az egyén tetteire, úgy tudatos cselekvéssel a kor viszonyai is befolyásolhatók. Vö.: Levi 2000: 89.; Gueniffey 2000: 140–141.

⁵³ Ormos 1987: 7. Emellett a vizsgált személy kapcsán az érdekes életpizódok és a fő ideológiai–politikai vonal közötti érzékeny egyensúly megtalálásának fontosságát is hangsúlyozta.

⁵⁴ Kövér 2002a: 408. Vö. Levi életrajz és határsértések kapcsán tett kérdésfelvetésével: a személyes sors egyedisége hogyan értelmezhető a társadalmi rendszer egésze felől, vagy fordítva, az adott kontextust miként világítja meg az életrajz? Levi 2000: 87–88.

⁵⁵ Ugyanakkor az egyes szerepek esetében „sem elegendő az alternatívák felvázolása, az életrajzírónak a szereplők fizikai és lelki állapotát, döntéseinek pillanatnyi mozgatórugóit is fel kell tárnia”. Kövér 2002a: 408.

kiterjedjen a szerző figyelme.⁵⁶ Bár a politikai biográfia elsődleges célja napjainkban sem igazán lehet más, mint a politikum feldolgozása és személyes közelségbe hozása, a portré megalkotásában a fajsúlyos részt a politikai pályafutás elemzése jelenti. Ugyanakkor a vizsgált egyén legfontosabb személyes kapcsolatait (házastárs, rokonok, barátok), mindennapjait – általában nem a köz-, hanem a magánügyek szféráját – bemutatni igyekvő, mikrotörténeti jellegű fejezetek is alapvető kellékei a modern politikai életrajznak. Az olvasónak nyújtott információk mellett mindez a műfaj tudományos értékét is növeli, a mikrotörténeti jelleg beépülésének következményeként az életrajz már nem csak „egyszemélyben” írt politikatörténet.⁵⁷ Sajnos a forráshiány általában pont ezt, a közszereplő magánemberi arcát bemutató vonalat nehezíti meg jelentősen – nincs ez másként Széll Kálmán esetében sem. Ettől függetlenül megpróbáltam a lehetőségig árnyalni feleségével, szűkebb-tágabb családjával, munkatársaival való személyes kapcsolatát, leírni a rátóti otthont és a mindennapokat. A műfaji elvárások értelmében a dolgozat elején ugyancsak igyekeztem fokozott figyelmet fordítani a családi háttér és a tanulóévek bemutatására, elemzésére,⁵⁸ hiszen napjainkban a politikai életrajz írójának „olyan elbeszélést kell előállítania, amely megmutatja, hogyan lett egy privát individuumból politikai szereplő”.⁵⁹

Érdeklődéssel, ugyanakkor a pszichológiában és a pszichiátriában való járatlanság okán nem kevés félelemmel lapoztam fel a patográfiával és a pszichobiográfiával kapcsolatos szakirodalmat is. A történész ugyanis „a múltbeli emberi cselekvés bemutatásánál sokszor a lehető legkézenfekvőbb módon alkalmazza azt a technikát, hogy ahol hiányosak az adatok, ott a hajdanvolt valóság rekonstrukciójához segítségül hívja az ún. józan ész. Annak alapján valószínűsíti hőse egyik vagy másik cselekedetének motívumát, hogy más józan ésszel élő ember mit is tett, illetve gondolt volna ugyanabban a helyzetben. Ám nyilvánvaló, hogy egy elmebeteg esetében ez a logika csődöt mond.”⁶⁰ Ha a feldolgozott forrásokban akármilyen apró jel utalt volna arra, hogy Széll Kálmánt például Rudolf trónörökshöz, Széchenyi Istvánhoz vagy Grünwald Bélához hasonló lelki és pszichés kínok gyötörték, vagy életének akármelyik szakaszában Losonczy Gézához hasonló traumák érték volna, akkor megpróbáltam volna minél

⁵⁶ Gueniffey 2000: 138–139. „A biográfia valójában a legenda ellensége. Szemben áll a hagiográfiával [...]”

⁵⁷ Vö.: Szendrei 2012: 13.

⁵⁸ Minden biográfia esetében fel kell tenni a kérdést, miszerint „mennyiben készített elő a gyermek- és ifjúkor a későbbi (akár politikai) szerepre, egyáltalán mennyire volt alkalmas a nevezett személy betöltött hivatására? [...] S nem kerülhető meg az a velejéig biográfia természetű kérdés sem, vajon az ember halála mennyiben része életének?” Kövér 2002a: 408.

⁵⁹ Kövér 2017: 32.

⁶⁰ Csorba 2010: 335–336.

jobban elmélyedni a patográfiáról szóló diskurzusban,⁶¹ így azonban ezt mellőzhetőnek véltem. Persze egy mentálisan egészséges ember pszichológiai rajza is érdekes adalékkal szolgálhatna a róla szóló életrajzban, sőt, elméletileg csak a pszichésen egészséges, de jelentős történelmi személyiségekről lehet pszichobiográfiát írni (az igazoltan betegekről pedig patográfiát). Az érdeklődés és a vizsgálódási kör sokszor az elmezavarban, betegségben szenvedő egyénekre korlátozódik.⁶² Ebben a relevancián túl értelemszerűen a forrásadottságok játszókat a főszerepet, hiszen egy a környezete és saját maga által pszichésen teljesen egészségesnek vélt múltbéli személyről (mint például Széll Kálmán, akit szinte bizonyosan soha életében nem vizsgált pszichológus vagy pszichiáter, ráadásul ego-dokumentumai nagy része is elpusztult) nehezebben készíthető pszichológiai kép.

Összegezve tehát, a politikai életrajzot a karrier és a karakter megfeleltetése és ábrázolása (forráskritikával és „beleérezéssel”) teheti sikeressé.⁶³ Eközben a kronologikusság és problémaközpontúság, köztörténet és személyes história, érdekes részletek és az életút fő fonala, közszereplő és magánember közötti érzékeny egyensúlyok megtalálására kell törekedni, a vállalt redukcionizmus mellett a lehetőségek minél komplexebb kihasználásával. Miközben igyekeztem ezeket a szempontokat figyelembe venni munkám során, számtalanszor éreztem, hogy a biográfia bizony „az a terep marad, ahol kibomlik a szubjektivitás”, és a „valódi” Széll Kálmán helyett csak *a mi Széll Kálmánunk* fog visszaköszönni a lapokon.⁶⁴

⁶¹ A módszertanát tekintve „hibrid” műfaj többnyire pszichológiai elméleteket használ. A patográfia és a pszichobiográfia alapvető szakmódszertani kérdéseire lásd például: Kóváry 2014.; Bálint 2014: 13–41.; Röckelein 2002: 231–244. (különösen 239–243.); Lackó 2001; Kiss 2011. Sajnos a legfőbb probléma (miszerint a történettudomány, illetve a pszichiátria művelői többnyire kevésbé kompetensek a másik tudományban) feloldása – egy-egy kivételtől eltekintve – egyelőre várat magára. „Még abban az esetben is folyton kísértének a diszciplináris elkülönülések, amikor pedig közvetlen kapcsolat létesül(hetne) a történetírás és a pszichológia (pszichiátria) tudománya között. [...] Nem csupán a történészek tartanak némi távolságot a pszichológusoktól, de az utóbbiak sem igen »barátkoznak« a történetírói megközelítési móddal.” (Gyáni 2018: 372.) Ékesen példázza mindezt a sikeres pszichiáter Szalvendy János (John T. Szalvendy) Rudolf főhercegről írott, angolul, németül és magyarul is megjelent könyve (*Rudolf. Egy lázadó Habsburg lélektani tükrében*. Medicina Könyvkiadó, Budapest 2008.), amely nagyon értékes meglátásokkal járul hozzá a Rudolf-képhez. Annak ellenére azonban, hogy a szerző kétségtelenül igyekezett történetírói módszereket is alkalmazni, valamint számos levéltári forrást (Rudolf ego-dokumentumait) feldolgozott, a kötet mégis „félkarú óriás” és csak Brigitte Hamann monográfiájával (legújabb magyar kiadás: *Rudolf trónörökös*. Európa Kiadó, Budapest, 2008.) párhuzamosan olvasva segíti a koronaherceg életútjának értelmezését.

⁶² Vö.: Gyáni 2018. A pszichohistoria magyarországi alkalmazásának múltjáról és jelenéről körképet adó tanulmányában Gyáni Gábor Frank Tibor, Pisztora Ferenc, Lackó Mihály, Kövér György, Kovai Melinda és Lafferton Emese kutatásait összegzi.

⁶³ Vö.: Kövér 2002a: 403. A „beleérezéssel” kapcsolatban nem is abban rejlik a legnagyobb probléma, hogy a biográfus „eltalálja”, hogy egy-egy történelmi szituációban az alanya mondjuk csalódott volt-e. Sokkal nehezebb – sőt majdhogynem lehetetlen – az adott érzelem intenzitásának visszaadása: valóban annyira csalódott volt-e a vizsgált személy, hogy az elkeseredettség sarkallta egyik vagy másik tettére?

⁶⁴ Vö.: Gueniffey 2000: 149. „Mert mi is a biográfia? Nem a valójában megélt egyéni sors rekonstrukciója, hanem annak egy aspektusa: Jacques Le Goff *Szent Lajos* című munkája, hasonlóan a más biográfusok által közzétettekhez, már nem a valódi Szent Lajos, hanem *Jacques Le Goff Szent Lajosa*.” [kiemelés az eredetiben].

2. Széll Kálmán irathagyatéka

A modern politikai életrajz egyik markáns eleme, hogy bemutatja a vizsgált személy „örökségahagyó” tevékenységét: „részt vett-e archívumának összeállításában, kiválogatásában? Megőrizte-e magánleveleit? Hogyan rendelkezett hagyatéka sorsáról, elhelyezéséről?”⁶⁵ Széll Kálmán számos személyes, illetve közéleti pályafutásával kapcsolatos iratát⁶⁶ megőrizte és rátóti kastélyában lévő dolgozószobájában gyűjtötte össze. Nem követte tehát apósa, az általa oly gyakran hivatkozási pontként beállított Deák Ferenc példáját, aki közismert módon nemcsak a naplóírást ellenezte, hanem halála előtt megsemmisítette ismerőseinek hozzá küldött és addig megőrzött leveleit.⁶⁷ Széll nem rendelkezett értékes könyvtárának és összegyűjtött iratainak további sorsáról. Halála (1915) után azok hosszú ideig továbbra is a rátóti kastélyban maradtak lánya, Bernrieder Jánosné Széll Ilona gondozásában.⁶⁸ Ez illeszkedett az általános képbe, hiszen a családi levéltárak nagy része a két világháború között még magánkézben volt.⁶⁹

Eddig csupán egyetlen tudományos igényű monográfia született, amely felhasználta Széll Kálmán hagyatékát, méghozzá Sárkány Sándorné Halász Terézia 1943-ban megjelent életrajza. Ő sem látta azonban egyben a dokumentumokat. Mint könyve előszavában írja, kérésére Bernriederné Széll Ilona küldött számára édesapja politikai tevékenységére vonatkozó iratokat.⁷⁰ Azonban nem ő, hanem apja, Halász Elemér nyugalmazott székesfővárosi tanácsnok kereste meg Széll Ilonát 1936-ban.⁷¹ Halász Elemértől származott az a gondolat is, hogy Széll Kálmán hagyatékát lánya könyvének megjelenése után ajándékozzák az Országos Levéltárnak. Ebbe végül Széll Ilona – aki eredetileg szerette volna visszakapni apja iratait⁷² – is beleegyezett,

⁶⁵ Kövér 2017: 32.

⁶⁶ Sőt, pénzügyminiszieterségének (1875–1878) és miniszterelnökségének (1899–1903) éveiből több olyan távirat, levélés memorandum is magánlevéltárába „került”, aminek talán inkább az Országos Levéltárban lett volna a helye... Példaként említhetők 1899. január–februárból Széchényi Manó őfelsége személye körüli miniszter táviratai az aktuálpolitikai helyzetről, amiket eleve nem is Széllnek, hanem még az akkori kormányfő Bánffy Dezsőnek küldött. (Lásd az 1. táblázatot). Ezeket egyértelműen Széll emelte ki a Miniszterelnökség iratai közül. Egykori biográfusának véleménye szerint azért gyűjtötte össze a Bánffy-kormány válságára vonatkozó iratokat, hogy azokat alkalomadtán nyilvánosságra hozza, erre azonban sosem került sor. (Sárkányné Halász 1943: 4.)

⁶⁷ Széllné Vörösmarty 1926: 136–137. „Talán megbánták eddig, mit írtak; levelük kompromittálná őket – ő nem lesz árulójuk” – hangzott Deák indoklása.

⁶⁸ Bajzik 1998: 290.

⁶⁹ Kosáry 1970: 608.

⁷⁰ Sárkányné Halász 1943: 4. A szerző szerint ezek az iratok „általában véve nagyon hiányosak” voltak, „egy-egy időszakra nézve viszont bőséges anyagot szolgáltatnak”. Az iratok tehát nem egységesen fedték le Széll pályafutását, ami Sárkányné Halász Teréz munkáján is erősen érződik.

⁷¹ Bernrieder Jánosné Széll Ilona levele Jánossy Déneshez, az Országos Levéltár igazgatójához, Rátót, 1943. február 11. MNL OL Y 1, 83/1943.

⁷² Uo. „1936 óta minden évben sürgettem a visszaküldését ezen iratoknak – válaszul mindig kaptam azt, hogy a legnagyobb gonddal öröködnék a felküldött iratok fölött – egyben még halasztást kértek a visszaküldésre nézve.”

amiben a világháború egyre közelebről fűjdogáló szelei is szerepet játszhattak. „Halász Elemér úr közbenjárása alapján ezennel az Országos Levéltárnak ajándékozom [kiemelés az eredetiben] a mellékelt lajstrom szerinti iratokat,⁷³ melyek boldogult atyám hagyatékában találtattak. E bizonytalan időkben és bizonytalan jövőre való tekintettel, megnyugvásomra fog szolgálni, ha ezen iratokat az Orsz. Levéltárban biztosítva fogom tudni” – írta Jánossy Dénes igazgatónak.⁷⁴ Halász Elemér 1942 őszén beadta a családjánál lévő iratokat,⁷⁵ 1943 márciusában pedig Széll Ilona is beküldött még 60 levelet és egyéb iratot. Ezeket korábban nem juttatta el Halásznéhoz, azonban arra gondolt, hogy „érdemes megőrizni országunk akkori politikai viszonyai megvilágítása végett részben – és részben atyám politikai szereplésének kidomborítása céljából is”.⁷⁶ Levelében azt is megígérte, hogy a nyár folyamán alkalomadtán még tovább fog keresni apja iratai között, hátha „még találni egyes fontosabb dolgokat”.⁷⁷ Hogy sikerrel járt-e, azt nem tudni, mindenesetre több Széll Kálmántól származó irat ezt követően már nem érkezett be az Országos Levéltárba.

A Széll Kálmán hagyatékát kitevő mintegy 360 dokumentum tehát két részletben, Halász Elemértől és utólag Széll Ilonától került az Országos Levéltár gondozásába. Széll Ilona reménye, miszerint az iratok nagyobb biztonságban lesznek az Országos Levéltárban, sajnos nem teljesült be. Apja hagyatéka ugyanis hamuvá lett az 1945. január 25-én, egy orosz gyújtóbomba által okozott tűzben, amikor a levéltár 3100 folyóméternyi dokumentuma égett el.⁷⁸ Széll Ilona mindezzel persze nem számolhatott, az Országos Levéltárba, az ottani biztonságos megőrzésbe vetett bizalmat egyértelműen mutatja, hogy 1944 decemberében a családok valósággal megrohmozták az intézményt a beadni vágyott dokumentumaikkal.⁷⁹ Azt is hozzá kell tenni, hogy nagy valószínűséggel a családi fészekben, Rátóton sem várt volna jobb sors az iratokra. Az ország nyugati határvidékét elérő szovjet csapatok 1945 márciusában megszállták a kastélyt és egészen 1946 novemberéig tartották birtokukban. Eleinte

⁷³ Széll Ilona egy kis füzetben listát vezetett a Halász családnak küldött iratokról, lásd MNL OL Y 1, 83/1943.

⁷⁴ Bernrieder Jánosné Széll Ilona levele Jánossy Déneshez, Rátót, 1942. október 1. MNL OL Y 1, 83/1943. Érdemes megjegyezni, miszerint Széll Ilona korábban is nyitott volt a közgyűjtemények iránt. Vörösmarty Mihály egyetlen élő unokájaként a nála lévő Vörösmarty-hagyatékot 1923-ban a Magyar Tudományos Akadémiának adományozta.

⁷⁵ Jánossy Dénes természetesen Széll Ilonának is megköszönte az iratokat, de Halász Elemérnek is külön köszönetét fejezte ki a „szíves közbenjárásért” és készséggel teljesítette azon kívánságát, „hogy az iratok az ajándékozástól számítandó egy évig zároltan őriztessenek”. Jánossy Dénes igazgató leveleinek piszkozatai Bernrieder Jánosné Széll Ilonához, valamint Halász Elemérhez, Budapest, 1942. október 26. MNL OL Y 1, 83/1943.

⁷⁶ Bernrieder Jánosné Széll Ilona levele Jánossy Déneshez, Rátót, 1943. március 23. MNL OL Y 1, 83/1943.

⁷⁷ Uo.

⁷⁸ A levéltárban 1944–1945 telén tett óvintézkedésekkel, a tűzvésszel és a megsemmisült iratcsoportokkal kapcsolatban lásd: Lakos 2006: 275–276.; Bakács 1972: 58–61., 80.

⁷⁹ Bakács 1972: 60.

hadikórházként használták, az épületet lelakták, számos bútort eltűzeltek – a megmaradt berendezés széthordásában viszont a helyi lakosság is „segédkezett”.⁸⁰ Az ekkor már idős, 78 éves Bernriederné Széll Ilona nem élte túl a viszontagságokat, 1945. május 17-én Szombathelyen „harctéri események következtében” elhunyt,⁸¹ a kastélyt a hozzá tartozó birtokkal együtt pedig államosították.⁸²

Az 1945. januári tűzvészben az Országos Levéltárban Széll Kálmán hagyatéka mellett számos olyan családi vagy személyi, illetve intézményekre vonatkozó irategyüttes pusztult el, amely 1934–1944 között került a levéltár gondozásába.⁸³ Az említett évtizedben a levéltár tulajdonába jutott, vagy családi letétként ott elhelyezett irathagyatékok jelentős részéről nem készült részletes lajstrom.⁸⁴ Az, hogy Széll Kálmán iratairól darabszintű jegyzékkel rendelkezünk, a körülmények némileg szerencsés alakulásának köszönhető. Széll Ilona arra gyanakodott, hogy a Halász család talán nem adta be a levéltárba az összes nekik küldött forrást, ezért megkérte Jánosy Dénest, hogy vesse össze az általa Halászné rendelkezésére bocsátott iratokról vezetett listát a levéltárba ténylegesen beérkező dokumentumokkal. „Azt hiszem érthető, hogy szeretném tudni, a felküldöttekből mi lett beadva az Orsz. Levéltárba és mi maradt ki?” – írta.⁸⁵ Jánosy természetesen mindössze pár hét leforgása alatt eleget tett a kérésnek, elvégeztette a hagyatékok számba vételét és Széll Ilona lajstromával való összevetését. Ebből kiderült, hogy a Halász család mintegy 40–50 dokumentumot visszatartott, ezekről azonban Jánosy már nem készített külön listát, csak azt állapította meg, hogy „a hiányzó iratok [...] elvesztése nemcsak a hagyatékok megcsonkulását jelenti, hanem a történetírás számára is nagy veszteség”.⁸⁶

Széll Ilona egyrészt felháborodott a Halász család eljárásán, másrészt azonban korábban ő maga is elismerte, hogy olyan dokumentumokat is elküldött nekik, amelyek alacsony

⁸⁰ Virág 2011: 24. Egy 1952-ben Rátóton tett megyei levéltári vizsgálat során „nem zárták ki azt a lehetőséget, hogy a községben egyes családoknál a Széll család irataiból és könyveiből elszórtan lehetett még néhány darab”. (Bajzik 1998: 290., 304.) Például Deák Ferenc saját, dedikált imakönyve, amelyet első gyónása alkalmából ajándékozott 1860-ban Vörösmarty Ilonának, aki azt lányának adta 1884-ban, szintén a világháború után került a helyi plébániára. Smidt 1998: 201.

⁸¹ Vörösmarty, 2015: 33. Gyászjelentése elérhető online a Vas Megyei Levéltár honlapján:

http://www.vaml.hu/upload/2010_03/02/126751090718574934/gyaszjelentések.pdf (2018. szeptember 7.)

⁸² Vörösmarty 2015: 34.; Vö.: Virág 2011: 24.

⁸³ Az akkor hamuvá lett irategyüttesek listáját lásd: Bakács 1972: 77–81.

⁸⁴ Uo. 49. A hiányos nyilvántartás következménye, hogy Kosáry Domokos *Bevezetés Magyarország történetének forrásaiba és irodalmába* című munkájában (I. kötet) több, az 1940-es évek elején a levéltárba kerülő és 1945-ben megsemmisülő hagyatékokat nem említett – Széll Kálmán 1942–1943-ban beérkező iratait sem. (Vö. Kosáry 1970: 744.)

⁸⁵ Bernrieder Jánosné Széll Ilona levele Jánosy Déneshez, Rátót, 1943. január 11. MNL OL Y 1, 83/1943.

⁸⁶ Jánosy Dénes levelének piszkozata Bernrieder Jánosné Széll Ilonához, Budapest, 1943. február 9. MNL OL Y 1, 83/1943.

információértékük miatt nem valók a levéltárba.⁸⁷ Küldött egy újabb jegyzéket a Halászházhoz küldött iratokról, amelyben pirossal bekarikázta azokat a tételeket, amelyeket szerinte sem kellett volna Halász Elemérnek beadnia a levéltárba, és kérte Jánossytól, hogy ezt vesse össze a náluk lévő dokumentumokkal, amely kérésnek az igazgató ugyancsak eleget tett. 1943 márciusában pedig (mint arra már utaltam) Széll Ilona újabb 60 iratot küldött a levéltárba. Talán már saját maga is összezavarodva a különböző lajstromokban, illetve mert részben hiányosnak találta azokat,⁸⁸ 1943 novemberében Széll Ilona újra tollat ragadott, és arra kérte Jánossyt, hogy egy új, részletes és összesített lajstromban adjon számot a levéltár kezelésében lévő Széll Kálmán-iratokról. Azt is felajánlotta, hogy a munka alapos elvégzéséért örömmel fizetne egy „megbízható díjoknak”. Az igazgató a felajánlást természetesen nem vette igénybe, megértve az idős asszony helyzetét készséggel segített és elvégeztette a levéltárban lévő teljes Széll Kálmán-hagyaték részletes számbavételét. A lajstromot két példányban készítették el, az egyiket az iratok mellé helyezték, a másikat Jánossy 1943. december 16-án elküldte Széll Ilonának.⁸⁹ A levéltárban őrzött példány bizonyosan a tűz martalékává lett, nagy valószínűséggel Széll Ilonáé is megsemmisült. Szerencsére azonban a lajstrom tisztázatlan változatát Széll Ilona és Jánossy Dénes levélváltásaival együtt megőrizték az Y szekcióban.

Széll Kálmán irathagyatéka tehát napjainkban ugyan már nem áll a kutatók rendelkezésére, legalább azt megtudhatjuk, hogy milyen dokumentumokat tartott érdemesnek megőrzésre a hosszú, mintegy fél évszázados közéleti pályafutásáról. Az is látható, kik voltak azok a személyek, akikkel sűrűbben váltott üzenetet, és több esetben arra is lehet következtetni, hogy milyen apropóból. Kitűnik például, hogy – logikusan – a pénzügyminisztérium és a miniszterelnökség éveiből aránylag több levelet és táviratot őrzött meg Széll – igazán bánhatja a biográfus, hogy 1899–1903 között például Apponyi Albert 15, vagy Széchenyi Gyula öfelseje személye körüli miniszter 33 levelébe nem pillanthat bele, de bizonyosan Tisza Kálmán és Tisza István levelei is értékes információkat hordoztak.

⁸⁷ Bernrieder Jánosné Széll Ilona levelei Jánossy Déneshez, Rátót, 1943. január 11. és 1943. február 11. MNL OL Y 1, 83/1943.

⁸⁸ „[...] például a levelek csak úgy vannak lajstromozva hogy: Levelek a következőktől: Gr Széchenyi Gyula – Kossuth Ferenc (stb. stb.) de sem a levelek mennyisége sem a dátumuk nem szerepel a listán. Most azon kérelmet intézem Méltóságodhoz: nem kaphatnék-e egy teljes lajstromot a levelek dátuma – számával ellátva? (tehát nem csak a levelező nevével).” Bernrieder Jánosné Széll Ilona levele Jánossy Déneshez, Rátót, 1943. november 12. MNL OL Y 1, 83/1943.

⁸⁹ Jánossy Dénes levelének pizkozata Bernrieder Jánosné Széll Ilonához, Budapest, 1943. december 16. MNL OL Y 1, 83/1943.

1. táblázat

Széll Kálmánnak az Országos Levéltárban őrzött iratai az 1943. december 16-i lajstrom szerint⁹⁰

I.

Széll Kálmánhoz intézett levelek és táviratok

Személyek	Irat típusa	Év	Mennyiség (db)
Andrássy Aladár	levél	1879	1
Apponyi Albert	levél	1899–1903	15
Ábrányi Kornél	levél	1905–1907	2
	távirat	1905	1
Balogh Jenő	levél	1915	1
Bánffy Dezső	levél	1896–1899	4
	távirat	1899	21
Berzeviczy Albert	levél	1903	2
Bittó István	levél	1879–1903	3
Bleichröder, Gerson von	levél	1878	1
Blücher és Broeben	távirat	1902	1
Calice	levél	1902	1
Csáky Albin	levél	1903	1
Csillaghy József	távirat	1906	1
Darányi Ignác	levél	1909	1
Dessewffy Arisztid	levél	1903	1
Dóczy Lajos	levél	1899	1
Eötvös Károly	levél	1902	1
Fejérváry Géza	távirat	1899	1
	levél	1902	3
Friedjung, Heinrich	levél	1903	1
Ghyczy Kálmán	levél	1876–1879	8
Gołuchowsky, Agenor	levél	1899–1901	3
	távirat	1902	1
Habsburg-Lotaringiai Ferenc Ferdinánd főherceg	távirat	1901, é.n.	3
Habsburg-Lotaringiai Ferenc József, magyar király	levél	1903	2
	távirat	1902–1904	2

⁹⁰ MNL OL Y 1, 83/1943. Itt csak a lajstrom tisztázatlan példánya lelhető fel, amely sűrűn tűzdelt javításokkal, a neveket többször elírták illetve keresztnév nélkül tüntették fel – ezeket a hiányosságokat lehetőség szerint igyekeztünk orvosolni, nem minden esetben volt azonban erre lehetőség. A hercegi/grófi/bárai címeket az eredeti dokumentum sem tüntette fel. Az iratok hármasságán (levelek és táviratok, vegyes iratok, Ferenc Ferdinánd morganatikus házasságára vonatkozó iratok) nem változtattunk. A levelezés eredetileg is ábécé sorrendben volt, míg a vegyes iratokat kronológiai rendbe szerkesztettük.

Habsburg-Lotaringiai József Károly főherceg	levél	1900	1
	távirat	1900	1
Görgei Artúr	levél	1902	1
Hansemann, Adolph von	levél	1878	1
Herman Ottó	levél	1904	1
Hoitsy Pál	levél	1903	1
Hornborsth	levél	1878	1
Horváth Lajos	levél	1880–1902	4
Jókai Mór	levél	1902	1
Kaas Ivor	levél	1878	1
Kállay Béni	levél	1899–1901	2
Khuen-Héderváry Károly	levél	1899–1912	5
Kossuth Ferenc	levél	1899, é.n.	3
König Károly	levél	1902–1903	2
Koerber, Ernst von	levél	1903	1
	távirat	1902	1
Lobkowitz, Rudolf von	levél	1903	1
Lónyay Menyhért	levél	1872–1882	3
Lützwow, Heinrich von	levél	1903	1
Madarassy Pál	levél	1878	1
Márkus István	levél	1879	1
Montecuccoli, Rudolf von	levél	1903	1
Okolcsányi Sándor	levél	1901	1
Ollivier, Émile	levél	1901	1
Paar, Eduard von	távirat	1902	1
Pallavicini Ede	levél	1900–1901	2
Pitreich, Heinrich von	levél	1903–1906	2
Pretis, Sisinio de	levél	1878	1
Rakovszky István	levél	1903–1904	2
Rotschild, Alphonse de	levél	1877–1878	3
Samassa József	levél	1903	1
Somssich Pál	levél	1876–1880	3
Szapáry Gyula	levél	1878–1901	7
Széchenyi Tódor	levél	1903	2
Széchenyi Gyula	levél	1900–1903	33
	távirat	1902	1
Széchenyi Manó	levél	1899	1
	távirat	1899	8

Széchenyi Miklós	levél	1903	1
Szmrecsányi Pál	levél	1903	1
Szőgyény-Marich László	levél	1905	1
Thallóczy Lajos	levél	1901–1903	3
Teleszky István	levél	1899	1
Tisza István	levél	1903–1915	10
	távirat	1905	1
Tisza Kálmán	levél	1876–1901	13
Wekerle Sándor	levél	1903–1915	4
	távirat	é.n.	1
Wenckheim Béla	levél	1876–1878	3
Weninger Vince	levél	1878–1879	4
Wittek	levél	1903	1
Wlassics Gyula	levél	1910	1
Wolff	levél	1899	1
Zaleski	levél	1903	1
Zsedényi Ede	levél	1878	1
Névtelen	levél	1903	1
	távirat	é.n.	1

II. Vegyes iratok

Iratok típusa, leírása	Év	db
id. Andrássy Gyula képviselőházi beszéde	1868	1
Deák Ferenc képviselőházi beszéde	1868	1
A katonai bíróságok hatásköre tárgyában beadott törvényjavaslatról szóló jelentés	1868	1
Pénzügyi bizottság jegyzőkönyvei	1870–1873	3
Költségvetési ügyek	1870–1878	14
Lónyay Menyhért levele Deák Ferenchez	1872	1
Indoklás a járadékkölcsön kibocsátásáról szóló törvényjavaslathoz	1875	1
A Magyar Általános Hitelbank Széll Kálmán pénzügyminiszterhez az aranyjáradék ügyében	1876	1
Az Österreichisches Creditanstalt Széll Kálmán pénzügyminiszterhez az aranyjáradék ügyében	1876	1
Széll Kálmán pénzügyminiszter királyi kihallgatása	1876	1
A magyar állam és a Belga Társaság közötti szerződés Diósgyőr ügyében	1877	1

Széll Kálmán fogalmazványai, feljegyzései, levéltöredékek, piszkozatok	1878–1906	13
A Nemzeti Párt katonai programja	1891	2
Emlékirat a közös vámterület ügyében	1899	1
Előterjesztések a külfölddel kötendő kereskedelmi szerződések tárgyában	1899	4
Minisztertanácsi jegyzőkönyv-töredék	1899	1
Közös minisztertanácsi jegyzőkönyv	1899	1
A pártközi egyezség (Paktum) jegyzőkönyve	1899	1
Házaszabálmódosítás	1899	1
Az ausztriai alkotmány felfüggesztése tárgyában	1900	2
Apponyi Albert fogalmazványa az Adria-szerződés tárgyában	1900	1
Fejérváry Géza emlékirata a királyhoz	1902	1
A közös külügyminiszter átírata a közös hadügyminiszterhez a haderő ügyében	1902	1
A közös hadsereg szolgálati és vezényleti nyelve	1903	1
Emlékirat a közös hadsereg nyelvhasználatának tárgyában	1903	1
A Szabadelvű Párt katonai programja	1903	1
Széll Kálmán beszéd-töredéke az exlexről	1903	1
Széll Kálmánné levele lányukhoz, Széll Ilonához	1903	1
Széll Kálmán képviselőségével kapcsolatos iratok, választóihoz intézett beszédei	1904–1910	6
Széll Kálmán cikke a Neue Freie Presseben	-	1
Bekits Tódor emlékirata a szerbiai viszonyokról	-	1
Borostyáni Nándor cikke: Széll Kálmán és az agráriusok	-	1
Emlékirat a román mozgalmakról	-	1
Emlékirat a román egyetemi hallgatóság szervezkedéséről	-	1
Széll Kálmán életrajza	-	1

III.

Ferenc Ferdinánd főherceg morgantikus házasságára vonatkozó iratok

Iratok típusa, leírása	Év	db
Ferenc Ferdinánd levelei Széll Kálmánhoz	1900	4
Ferenc Ferdinánd főudvarmesterének levele Széll Kálmánhoz	1900	1
Kivonatok a Habsburg-Lotaringiai-ház házi törvényeiből	1900	2
Ferenc Ferdinánd nyilatkozata – Fogalmazványok	1900	7
Legfelsőbb uralkodói kézirat másolata	1900	1
A törvényjavaslat és a vele összefüggő iratok	1900	19

3. Források és historiográfia

Forrásadottságok és a felhasznált forrásbázisok jellemzése

A politikai biográfiák esetében a redukcionizmus egyik motívuma – a korábban már kifejtett szemléleti keretek mellett – a forráshiány. Általánosságban megállapítható, hogy a közszereplők nem szívesen hagyják hátra magántermészetű dokumentumaikat (lásd például Deák Ferencet), ugyanakkor ennek természetesen ellenkezője is igaz lehet, mint például Lónyay Menyhért vagy Thallóczy Lajos esetében. További fontos szempont, hogy a politikai cselekvőnek teendői és tettei közepette sokszor szándéka ellenére sincs ideje, alkalma arra, hogy feltárja tetteinek mozgatórugóit, mögöttes indítékait. A cselekvés és annak következménye lesz tehát általában a nyom, ami annak létrejöttét megelőzte.⁹¹ Ráadásul a dualizmus korának vezető politikusaira általánosan jellemző, miszerint jelentős politikaelméleti műveket, értekezéseket nem hagytak az utókorra. Ezek hiánya is azt erősíti, hogy „általában a politikai gyakorlat mozaikjából kell összerakni az elgondolások mögöttes értékrendszerét és mozgatórugóit”.⁹²

Arra természetesen nincs lehetőség, hogy a disszertáció elkészítéséhez felhasznált összes primer forrásról és szakirodalmi munkáról részletes bemutatás szülessen ebben az alfejezetben, csak a fontosabbnak vélt forrásbázisokra, valamint a szűkebb téma historiográfiájához sorolható szakirodalomra szorítkozom.

Széll Kálmán, mint politikus bemutatásához fontos kútfőként használtam az országgyűlés képviselőházának naplóit.⁹³ A pénzügyminiszteri és az azt követő időszakhoz is hasznos forrásnak bizonyultak a magyar, valamint a közös minisztertanácsok jegyzőkönyvei.⁹⁴ A forrásról tudni kell azonban, hogy nem szó szerint tartalmazza az elhangzottakat, vitákat csak

⁹¹ Kövér 2002a: 406. Vö.: Kövér 2014: 17–20.

⁹² Szendrei 2012: 7.; Takáts 2007: 77.

⁹³ A forrástípus elérhető és kereshető online a hungaricana.hu közgyűjteményi portál tudásbázisában. Bár a képviselőházi ülések hitelesített naplói kifejezetten megbízható kútfőnek számítanak, azért néha „magasabb tekintetből” ezekből is kihagytak utólag egy-egy kényes témát érintő vagy obszcén hozzászólást, bekiabálást. A talán legismertebb, Khuen-Héderváry miniszterelnököt érintő eset mellett további példaként lehet felhozni Széll Kálmán miniszterelnöki időszakából egy 1902. novemberi ülést. Ekkor egy ’48-as párti képviselő Schratt Katalin és Ferenc József kapcsolatára tett sértő megjegyzést, azt kifogásolva, hogy az uralkodó miért nem tartózkodik többet Magyarországon (különösen, amikor a magyar udvartartási költségek jelentős emelését kéri az országgyűléstől). „Lengyel Zoltán szombatot felhozta az országgyűlésen Schrattot, persze eltussolták a naplóban, de a király föltétlenül megtudta” – emlékezett meg az esetről naplójában 1902. november 10-én Thallóczy Lajos. OSZK Kt., Quart. 2459. V. kötet, f131.

⁹⁴ Az adatbázis elérhető online: <http://adatbazisokonline.hu/adatbazis/minisztertanacsi-jegyzokonyvek-1867-1944> (2018. október 13.)

nagyon elvértve lehet felfedezni, a kabinet tagjainak előterjesztéseit leíró módon közli, a kollektív döntéseket csak megállapítja.⁹⁵ A minisztertanácsi jegyzőkönyveket végig a korszak folyamán utólag az uralkodó elé kellett terjeszteni, aki rendszerint „tudomásul vette” azok tartalmát. Mindazonáltal a kormány tagjai értelemszerűen abban a tudatban tették megnyilvánulásait, hogy azokat a király is olvasni fogja.⁹⁶ A német nyelvű közös minisztertanácsi jegyzőkönyvek is hasonló alapelvek szerint épülnek fel, nem szó szerint rögzítették a résztvevők által elmondottakat. Azonban például Széll Kálmán dacos lemondása kapcsán, 1878. szeptemberében a jegyzőkönyv szövegéből is kiolvasható a magyar pénzügyminiszter és az uralkodó nézeteltérése. A közös minisztertanácsi jegyzőkönyvek papíralapú kiadása nagyívű, évtizedek óta tartó osztrák–magyar közös vállalkozás. Az Agenor Gołuchowski közös külügyminiszteri időszakát felölelő kötet 1991-ben Somogyi Éva szerkesztésével (és kiváló bevezető tanulmányával) látott napvilágot,⁹⁷ a pénzügyminiszteri időszak (1875–1878) közös minisztertanácsi jegyzőkönyvei azonban még nem kerültek kiadásra, így ezeket részben eredeti bécsi lelőhelyükön, részben a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárának mikrofilmjei alapján kutattam.

A Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárban Széll 1875–1878 közötti pénzügyminiszteri tevékenységének feltérképezéséhez a Pénzügyminisztérium (nem túl gazdag) elnöki rezervált irataival (K 256) egészítettem ki az alapvetően bőséges és megbízható szakirodalmat és egyéb forrásokat (például minisztertanácsi jegyzőkönyvek, képviselőházi naplók). Az elnöki iratok (K 255) feltárása a nevezett évkörben a kutatás további fontos feladata lesz.

Különböző ösztöndíjakkal köszönhetően több alkalommal is lehetőségem nyílt Bécsben levéltári kutatásokat folytatni. A Haus-, Hof- und Staatsarchivban (HHStA), az uralkodó Kabinetirodájának iratai (Kabinettsarchiv) között számos hasznos információra leltem. Tapasztalatom szerint az itteni forrásokban a magyarországi kormányzati ügyek „koncentráltabban” jelennek meg, hiszen az uralkodót minden fontosabb ügyben tájékoztatni kellett, azokat legfelsőbb jóváhagyásra vagy előszentesítésre felterjesztették. Ezekben a felterjesztésekben (Vorträge) az adott ügyről alaposan, a felesleges részleteket ugyanakkor

⁹⁵ Részletesebben lásd: Pölöskei 2004: 55–57., Kozári 2005: 160.

⁹⁶ Erre vonatkozóan érdemes felidézni, hogy 1920 áprilisában a Teleki-kormány milyen indokkal tagadta meg – a nem mellékesen Ferenc József közvetlen környezetében is szocializálódó – Horthy Miklós azon igényét, hogy a minisztertanácsi jegyzőkönyveket utólag bemutassák a kormányzónak. „[...] akkor, ha a jegyzőkönyvek a kormányzó úrhoz minden egyes esetben felterjesztnének, sok miniszter úr feszélyezve érezné magát abban, hogy nézetének szabadon kifejezést adjon”. MNL OL K 27. Az 1920. április 22. minisztertanács jegyzőkönyve, 10. napirendi pont.

⁹⁷ Somogyi 1991.

általában mellőzve tájékoztatták Ferenc Józsefet.⁹⁸ Így a kutató egyszerűbben megtalálhatja a végső döntésekhez vezető lényegi információkat, mint például a felterjesztő miniszterelnökség bőséges budapesti levéltári anyagában. Ezt a Vorträge-anyagot Széll pénzügyminiszteri és miniszterelnöki időszakára vonatkozóan is előszeretettel kutattam, de a köztes időszakban, például Széll Kálmán 1893-as, a Lipót-rend nagykeresztjével történő kitüntetésével, vagy Széll Ignác hivatali előmenetelével kapcsolatban is innen nyertem az információkat. Az uralkodó szárnysegédeknek⁹⁹ a kutatók figyelmét eddig elkerülő naplókönyveit (Tagebücher der Flügeladjutanten) arra használtam, hogy pontos képet kapjak Széll Kálmán és politikustársai Ferenc Józsefnél tett kihallgatásainak időpontjairól és időtartamáról, hiszen ezt a (szinte) állandóan az uralkodó mellett szolgáló adjutánsok mindig feljegyezték. Megjegyzendő, hogy a sajtó is gyakran közölt ilyen információkat, tapasztalatom szerint azonban sokszor megbízhatatlanul. Példaként az 1895. januári, a Bánffy-kormány kinevezéséhez vezető audienciák sorozatát hozhatjuk fel, amikor a sajtóban megjelent információkat ütköztetve a szárnysegédek feljegyzéseivel ellentmondásokat találhatunk, a naplókönyveket pedig megbízhatóbb forrásoknak tekinthetjük.¹⁰⁰ Ugyancsak átnéztem a Kabinetiroda *Korrespondenz-* és *Kurrentbillette*-anyagát.

Szintén a HHStA-ban, a közös Külügyminisztérium (Ministerium des Äußern) levéltárában egyrészt a már említett közös minisztertanácsi jegyzőkönyveket néztem át az 1878-as évből. Másrészt a Külügyminisztérium sajtóosztályának¹⁰¹ anyagában, a *Privatbriefe* sorozatban kutattam és 1898–1899 fordulóján a politikai válság kapcsán nyertem felhasználható információkat. Az itteni levelezést „valószínűleg a különböző típusú nehézségek elkerülése végett” tekintették magánjellegűnek. A „levélírók” ugyanis valójában díjazás ellenében készített jelentéseket küldtek a sajtóosztálynak, a budapesti (és zágrábi) politikai viszonyok alakulásáról ezekben az években Radó (Rothfeld) Sámuel (ekkor a Magyar Távirati Iroda vezetője) és Gyurkovics György, a saborból a budapesti országgyűlésbe delegált

⁹⁸ A forrástípusról, kutathatóságáról részletes leírást ad: Fazekas 2015: 386–392.

⁹⁹ A legfőbb hadúr személyes szolgálatára kirendelt, a különböző fegyvernemekből érkező tehetséges tisztek száma 3–6 között mozgott, rendszerint azonban négyen voltak, akik közül mindig ketten voltak szolgálatban. Bár katonák voltak, nemcsak a császár–király fegyveres kíséretét képezték, a gyakorlatban titkárként is funkcionáltak. A szárnysegédeknek hajnali 3-kor kellett elfoglalni szolgálati helyüket Ferenc József lakosztályának bejárata előtt, és amíg az uralkodó este nyugovóra nem tért, a rendelkezésére kellett állniuk. Winkelhofer 2015: 19.

¹⁰⁰ Természetesen ezekből a naplókönyvekből sem derül fény mindenre (Schratt Katalin nevét például hiába is keresnénk bennük), továbbá sajnos csak az 1895–1904 és az 1908–1916 közötti évekre vonatkozóan állnak rendelkezésünkre. A forrástípust részletesen bemutatja Ingrid Zellner kéziratoss disszertációja (Zellner 1969.), ennek ellenére a naplókönyveket korábban sem az osztrák, sem a magyar kutatók nem használták Ferenc Józseffel kapcsolatos vizsgálódásaik során. Lásd továbbá: Fazekas 2015: 402.

¹⁰¹ A sajtóosztály elnevezése többször változott a korszakban, 1877–1911 között a *Literarisches Bureau* nevet viselte, de még dívott a korábbi hivatalos *Presseleistung* is.

képviselő, a *Pester Lloyd* munkatársa. Ehhez hozzátehetjük, hogy a sajtóosztályt 1895–1904 között a magyarországi vezető körökbe ugyancsak bejáratos, az ügyeket jól átlátó Dóczy Lajos vezette. „Az itt található levelezés legalábbis részben magyarázatot adhat arra, hogy hogyan és honnan szerezte be magyar ügyekbeli tájékozottságát a külügyminisztérium.”¹⁰²

Széll Kálmán ugyan bőségesen hagyott az utókorra közéleti pályafutására vonatkozó személyes dokumentumokat, ezek azonban – mint láthattuk – 1945-ben megsemmisültek. A disszertáció megírása során azonban így is számos szubjektív forrást használtam fel, hiszen „szubjektív források nélkül olykor még a reáltörténelem is fölöttébb hiányosan lenne bemutatható”.¹⁰³ Nagy súlyt fektettem tehát arra, hogy Széll Kálmán fontosabb politikustársainak – akik sokszor „osztottak” vele egy-egy politikai szituációban – hagyatékát bevonjam a kutatásba. A Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában Lukács László (K 618), az Andrássy-család (P 4), Szilágyi Dezső (P 634), Darányi Ignác (P 1441), Wlassics Gyula (P 1445) és Fejérváry Géza (P 1707), a bécsi Haus-, Hof- und Staatsarchivban Csáky Albin hátrahagyott iratait¹⁰⁴ tekintetem át ebből a célból. Az is vezérelt, hogy ezekben a hagyatékokban Széll Kálmántól származó (a kutatás számára informatív) leveleket találjak – ezen igyekezetet több-kevesebb siker koronázta. Hasznosnak nyilvánult az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában Széll Kálmán különböző személyekkel folytatott levélváltásainak áttekintése.¹⁰⁵ Az OSZK Kézirattárában azonban fontosabb forrást jelentett két napló: Teleki Sándor országgyűlési képviselő rövid politikai naplója,¹⁰⁶ illetve a szűkebb korszakkal foglalkozó történészek által előszeretettel használt, rendkívül értékes Thallóczy-naplók¹⁰⁷ rejtettek érdekes többletinformációkat. Szintén hasznosnak bizonyult Londonban a University College Szláv és Kelet-Európa Tanulmányok Intézetének (UCL SSEES) könyvtárában őrzött, a Széll-családdal jó viszonyt ápoló Kónyi Manó hagyatékában Széll Kálmán és felesége, valamint Dóczy Lajos leveleinek tanulmányozása.¹⁰⁸

A nyomtatásban megjelent naplók és levelezések közül első helyen a *Gróf Tisza István összes munkái* emelhető ki, különösen Tiszának az 1894. május–júniusi politikai helyzetre vonatkozó naplószerű feljegyzései, valamint a *Szilágyi Dezső beszédei* és a *Csengery Antal hátrahagyott iratai és feljegyzéseit* tartalmazó kiadványok.

¹⁰² Részletesebben a forrásról, valamint a sajtóosztályról: Fazekas 2015: 247–250. (az idézetek: 248–249.). Lásd továbbá: Tóth I. 2016: 31–32.;

¹⁰³ Gyáni 2000: 137.

¹⁰⁴ ÖStA HHStA, Sonderbestände, FA Csaky, Albin Graf Csaky, Karton 235, 248, 249.

¹⁰⁵ Ezek közül kiemelkedik Falk Miksa gazdag hagyatéka (FOND 4).

¹⁰⁶ OSZK Kt. Quart. Hung. 2953.

¹⁰⁷ A kutatás során Thallóczy Lajos naplófeljegyzéseinek (OSZK Kt. Quart. Hung. 2459) I.–V. kötetét használtam fel. A naplókban titkosírással szereplő részek átírata a Fol. Hung. 1677 jelzet alatt található.

¹⁰⁸ Köszönettel tartozom Cieger Andrásnak, aki ezekre forrásokra felhívta a figyelmemet.

Amint az a dolgozat végén található forrás- és irodalomjegyzékből is kitűnik, igyekeztem Széll Kálmán számos politikustársának emlékiratát, visszaemlékező cikkét vagy tudományosabb igényű munkáját beépíteni a disszertációba. Kiemelendő Széll Kálmán feleségének, Vörösmarty Ilonának az idősödő Deák Ferencre fókuszáló memoárja, amely azonban csak jóval halála után került kiadásra. Nemcsak a könyv előszavában, hanem lánya, Bernriederné Széll Ilona egy Wlassics Gyulához intézett levelében is megerősítette, hogy eredetileg „kedvenc” unokáját, Bernrieder Ferencet bízta meg a kiadással Vörösmarty Ilona, az ifjút azonban korai halála¹⁰⁹ megakadályozta ebben. Érdekes, hogy a végül 1926-ban megjelenő memoár további sorsát illetően 1924 áprilisában Bernriederné Széll Ilona még elég sötét képet festett. „Szeretett boldogult fiamnak intenciója volt, hogy a kiadatást elhalasztja nyugodtabb, normálisabb időkre, így én sem gondolok most erre. Talán nem is akadna most olvasója.” Nem tanulnának belőle, „[e] korrupkt kavargó örvényben, melyben élünk, mintha lelki siketek is lennének az emberek minden másra, mint a jelen dulakodásra.”¹¹⁰ Azonban a Pallas Rt. láthatott fantáziát az emlékiratban, így a kiadó gondozásában két évvel később végül megjelent a kötet, amely 2017-ben a Szépmíves Könyvek sorozatban új kiadást élt meg. Bár Vörösmarty Ilona csekély számú jegyzeteit némileg kiegészítették, az új kiadásra igencsak ráfért volna egy alapos bevezető tanulmány és egy jóval gondosabb jegyzetapparátus.

Az 1875-ös pártfúzió, valamint Széll pénzügyminisztersége történetéhez Oláh Gyula és Móricz Pál munkáit forgattam előszeretettel. Terjedelmét és a felölelt időszakot tekintve Apponyi Albert két kötetben megjelent emlékiratait is ki kell emelni, amelyek Széll szempontjából elsősorban az 1878-as, 1894–1895-ös, valamint az 1899–1905 közötti évekre szolgálnak érdekes adalékokat.

A fentemlített levelezések, naplók, memoárok, azaz együttes nevükön a szubjektív források felhasználása kapcsán természetesen nem téveszthetők szem elől a legfontosabb módszertani alapvetések. „Vitathatatlan, hogy minden személyes írás és megszólalás az egyén nézőpontját érvényesíti a történeti elmondásban. [...] A szubjektív források közös jellemzője, hogy az elbeszélő érdeklődése önmagára irányul, mondandóját pedig személyes hangon fogalmazza meg.”¹¹¹ Természetesen a források szerzőinek állásfoglalását, szemléletét jelentős mértékben befolyásolta, hogy mikor, hol és milyen körülmények között fogalmazták meg gondolataikat. „A visszaemlékezés, a levél és a napló egymástól eltérő emlékezési

¹⁰⁹ Bernrieder Ferenc mindössze 26 évesen, 1922-ben lelta halálát Rátóton vérmérgezésben. Széll T. – Széll K. 1999: 365.

¹¹⁰ Bernrieder Jánosné Széll Ilona levele Wlassics Gyulához, Rátót, 1924. április 24. MNL OL P 1445, 7. doboz, 26. tétel, 63. altétel.

¹¹¹ Pihurik 2007: 7., 11.

mechanizmusok termékei, egyúttal a bennük megszólaló narratíva különféle identitások konstruálásához ad alapot.”¹¹² A levelek, a naplók és a memoárok keletkezése, készítésük célja értelemszerűen jelentős különbségeket mutat. „A napló a legszemélyesebb, a legintimebb megnyilatkozási forma, amely – kevés kivételtől eltekintve¹¹³ – nem valaki más számára íródik. Ezért megformáltsága, a mondanivaló külső referenciákhoz történő igazítása a napló esetében a legkevésbé nyilvánvaló.”¹¹⁴ „A naplóíró feljegyzéseit az eseményekkel szinkronban készíti, egyidejűleg reflektál is azokra.”¹¹⁵ A eseményekkel egyidejűleg történő íródás ettől függetlenül még nem feltétlenül garancia a napló hitelességére – amint ezt Cieger András bemutatta Lónyay Menyhért naplóírási szokásai kapcsán, aki már mindössze néhány órával az események után „szelektált emlékei között és csak a számára kedvező mozzanatokot vetette papírra”.¹¹⁶

Magától értetődik, hogy az eleve valaki más számára készült levelek esetében ez még fokozottabban érvényesül, hiszen a politikus levélírás közben is „imázsát őrzi, építi levelezőpartnerre és az utókor” előtt, egyszerre dokumentál és rejtőzködik. Sokat mondanak minderről Eötvös József szavai, aki már a maga korában így bölcsekedett: „Csaknem mindenki, midőn ír, nem saját, hanem annak képét adja, ami lenni akarna. Még inkább áll ez oly embereknél, kik kitűnő helyet foglalnak el; azon meggyőződéssel írnak, hogy családi vagy bizodalmas leveleik – korunk gyalázatos szokása szerint – valamely biográf által a közönség elébe hozathatnak. Azon öntudat, hogy közönség előtt állunk, mely mozdulatainkat figyelemmel követi, nagyobb vagy kisebb mértékben mindenkit színésszé tesz.”¹¹⁷ A naplóhoz és a memoárhoz képest a levél (levelezés) párbeszédesebb forma, és a történész sokszor csak a beszélgetés egyik felét ismeri.¹¹⁸ A levél némileg spontánabb módon fejezi ki írója véleményét, lelkiállapotát, ráadásul utólag nem lehet visszavonni (kiszűrni, kitépni, átírni) a papírra vetett gondolatokat.¹¹⁹ Széll politikustársaival folytatott levelezése azért is fontos forrásbázis, mert számos esetben a privátlevelezés hivatalos ügyeket érint, sőt felmerül a kérdés, hogy

¹¹² Gyáni 2000: 140.

¹¹³ A dolgozathoz használt Thallóczy Lajos- és Teleki Sándor-naplókban a szerzőknek az olvasóhoz tett kiszólásai mutatják, miszerint azzal a céllal írtak (de legalábbis eleve számoltak vele), hogy gondolataikat megismerje az utókor.

¹¹⁴ Gyáni 2000: 143. „Kivételesen becselessé az teszi a naplót és a hozzá fogható dokumentumokat, hogy a bennük foglalt információk a múlt belső átéléséről szólnak...” Gyáni 1997: 27.

¹¹⁵ Pihurik 2007: 11.

¹¹⁶ Cieger 2008: 20–22. (Az idézet: 20.)

¹¹⁷ Az idézetek forrása: Cieger 2015: 107.

¹¹⁸ Ezt gyakran tapasztaltam a kutatás során, hiszen Széll Kálmán hagyatékában – többek között – a hozzá küldött levelek égtek el, míg a Széll által küldött levelek egy részét sikerült megtalálni a címzett hátrahagyott iratai között (például Wlassics Gyula, Darányi Ignác vagy Lukács László esetében).

¹¹⁹ Cieger 2015: 108–110.

kormánytagok közötti levelezés kapcsán húzható-e egyáltalán éles határ hivatalos és privát levélváltás között.¹²⁰

A naplóval és a levéllel ellentétben „a memoár (olykor bevallottan is) az életútnak az identitásteremtés érdekében utólag konstruált olyasféle narratívuma, amelynél különösen fontos szem előtt tartanunk, hogy milyen nagy az emlékezeti horizont szerepe az emlékképek létrehozásában,”¹²¹ hiszen az emlékiratok utólag készülnek, és szerzőik szándéka a tudatos adatközlés. A leírt események és a rögzítés időpontja között eltelt időszak eseményei és tapasztalatai is befolyásolhatják. Mindennek tükrében Pihurik Judit a szubjektív források közül csak a magánleveleket és a naplókat tekinti primer forrásnak. „Leegyszerűsítve azt mondhatjuk: a naplót magának, a memoárt az olvasónak írja a szerző, a naplóíró megörökíteni, a memoáríró rekonstruálni akarja az eseményeket.”¹²² Nem vitatva, hogy a fent említett műfaji különbségek is befolyásolják az egy-egy politikus ego-dokumentumaival szemben alkalmazandó forráskritika mértékét, mégis inkább Cieger András véleménye felé hajlok, miszerint „nem annyira a műfajtól, mint inkább az adott közéleti szereplő jellemvonásaitól és a szöveg keletkezése körüli politikai szituációtól függ” az ilyen típusú források őszinteségi foka.¹²³

Természetesen szem előtt tartva szépirodalmi stílusukat, véleményem szerint Kecskeméthy Aurél (Kákay Aranyos) és Mikszáth Kálmán élesszemű karcolatai jól ragadták meg Széll Kálmán személyiségét és azt plasztikusan tárták az olvasók elé, így műveikből előszeretettel idéztem.

Esetenkénti információkiegészítés céljából nem mellőztem a sajtótermékeket sem, alapos elemzésük ugyanakkor nem képezte a kutatás tárgyát. Természetesen vitathatatlan, hogy a dualizmus kori elitista politizálás ellenére „a politikai vezető réteg a viszonylagos társadalmi béke vagy éppen saját tekintélyének megőrzése érdekében nem hagyhatta teljesen figyelmen kívül a parlament falain kívülről behallatszó bírálatokat, az utca hangulatát”¹²⁴. A századfordulón pedig az utca hangulatát már nagymértékben a hírlapok alakították. A kutatás során szerzett tapasztalatok alapján ugyanakkor megállapítható, hogy a komolyabb politikai krízisek idején (például 1895. január, 1898–1899 tele) a hírlapokban (pártállástól függetlenül)

¹²⁰ A kérdéssel a közös külügyminisztérium hivatalnokai kapcsán részletesen foglalkozik: Somogyi 2015. A szerző arra is felhívja a figyelmet, miszerint „míg a külügyminisztérium *aktái* a hivatal tevékenységéről szólnak, a hivatalnokok *levelei* [...] a kapcsolati hálónak a szerkezetéről: a hivatalnoknak, mint a kapcsolati hálónak az eleméről nyújtanak információt”. [Kiemelések az eredetiben.] Uo. 120.

¹²¹ Gyáni 2000: 142.

¹²² Pihurik 2007: 13.

¹²³ Cieger 2015: 109.

¹²⁴ Cieger 2011: 116.

gyakorta igencsak megbízhatatlan, légből kapott kombinációk jelentek meg.¹²⁵ A véleménycikkeket teljesen mellőztem, e tekintetben nem volt cél az ellenzéki és kormánypárti sajtótermékek szembeállítására. Nem volt tehát koncepció az egyes hivatkozott hírlapok kiválasztásában, ez attól függött, hogy hol találtuk meg legkönnyebben a vágyott információt (például egy-egy személy halálának és temetésének körülményeit, vagy egy választókerület választási eredményét), amiket aztán természetesen ütköztettem más forrásokkal. Nagy segítséget jelentettek a Széll Kálmán rátóti otthonát, családját, gazdaságát bemutató riportok a *Vasárnapi Ujság* hasábjain.

Historiográfia

A kiegyezés és a dualizmus addig eltelt korszakának történeti értékelése alig pár évtizeddel később, már a századfordulón megkezdődött. A Szilágyi Sándor szerkesztette reprezentáns *A magyar nemzet története* volt a magyar történetírás legfontosabb és legsikeresebb – igaz, nem az egyetlen – hozzájárulása a millenniumi ünnepekhez. Az 1898-ban megjelenő X. kötetben az eredetileg kiszemelt Kónyi Manó helyett végül Beksics Gusztáv írta meg *I. Ferencz József kora* címmel az 1849-től a Millenniumig terjedő korszakot. Az elsősorban – saját maga által is bevallottan – publicista és politikus Beksics igencsak kilóg a többek között Marczali Henrik, Acsády Ignác és Fraknói Vilmos fémjelezte szerzőgárdából, írása ugyanakkor megegyezik a többiekével abban, hogy egyértelműen a politikai eseménytörténetre helyezte a hangsúlyt.¹²⁶ Széll Kálmán pénzügyminiszterségéről abszolút pozitív képet festett, sőt a „szakértő orvos” Széll egyszemélyes sikerének tulajdonította az államháztartás rendbetételét és az államadósság konverzióját,¹²⁷ sajnálkozott az okkupáció miatt bekövetkező lemondása felett,¹²⁸ a fúzióban és a gazdasági kiegyezési tárgyalásokban játszott szerepét viszont nem említette. A még szintén a dualizmus időszakában, 1912–1914 kötött megjelenő *Politikai Magyarország* köteteiben ugyancsak értékes (legalábbis részben) kortárs információk rejlettek Széll pályafutásának több szakaszáról is.¹²⁹

A két világháború között íródott történeti összefoglalások áttekintése szintén fontos alapot adott a kutatásokhoz. Az aprólékos eseménytörténeti ismertetés és tényfeltárás folytán

¹²⁵ „Nagyon rosszul esik, csakis a hazug lapokból meríteni a híreket” – írta Andrássy Tivadarné Zichy Eleonóra férjének 1898. december 10-én, kérve, írja meg neki a valós politikai helyzetet. MNL OL P 4, 513. tétel.

¹²⁶ A millenniumi tízkötetes szintézis munkálatairól, fogadtatásáról és szakmai értékeléséről részletesen lásd: Romsics 2011: 155–164.

¹²⁷ Beksics 1898: 719–720.

¹²⁸ Uo. 725–726.

¹²⁹ Vikár 1914.

különösen Gratz Gusztáv *A dualizmus kora 1867–1918* (1934), valamint Horánszky Lajos (végül csak 1993-ban megjelenő) *Tisza István és kora* című munkái emelhetők ki, de meg kell említeni Szatmári Mór¹³⁰ *20 esztendő parlamenti viharai* (1928) és Klein Ödön *Tiszától–Tiszáig. Visszaemlékezések és adalékok* (1922) című művét is, melyek hosszan tárgyalták Széll Kálmán tevékenységét. Széll Kálmán öccsére, Széll Ignácra vonatkozóan Kornitzer Béla *Apák és fiúk. Nagy magyar értékeink – ahogyan fiaik látják* (1940) című munkájában leltem hasznos információkra.¹³¹ A függetlenségi szemléletű Balla Antal¹³² szerkesztésében megjelenő *A magyar országgyűlés története 1867–1927* (1928) című többszerzős kiadvány a politikatörténeti áttekintést egyenesen a miniszterelnökök regnálása szerint korszakolta – elsősorban a '48-as publicista és politikus Hoitsy Pál (Tisza Kálmán korszaka), Balassa Imre (A Bánffy-éra története) és Kemechey László (Széll Kálmán és gróf Tisza István első kormánya) által írott fejezetek bizonyultak hasznosnak.

Történetpolitikai művében, a *Három nemzedékben* Szekfű Gyula Széll Kálmánnak mindössze egy rövid epizódszerepet tulajdonított, az 1903-ban kezdődő véderő-vitával illusztrálta a közjogi viszály „visszás és végzetes” jelenségeit.¹³³ A „20. századi magyar történetírás legnagyobb egyéni teljesítménye”,¹³⁴ Hóman Bálint és Szekfű Gyula *Magyar Története*, (amelyben értelemszerűen Szekfű írta a dualizmust tárgyaló részt) Domanovszky Sándor szerint kissé „elhanyagolta” az eseménytörténetet.¹³⁵ Ez abban is tetten érhető, hogy Szekfű csak nagyon vázlatosan ismertette az 1875-ös fúzió körülményeit és következményeit, Széll 1878-as lemondására pedig mindössze fél mondatot szentelt.¹³⁶ Az állami pénzügyek rendbetételét is csak röviden foglalta össze, a sikert pedig főként – legalábbis részben tévesen – Tisza Kálmánnak tulajdonította, akinek „előbb Széll Kálmán segítségével, majd [...] Wekerle Sándor közreműködésével” sikerült leszorítani a deficitet.¹³⁷ A századforduló és a Széll-kormány tömör értékelése alapvetően megegyezik a korábbi és az azóta megjelent szakirodalommal.¹³⁸

Bár a forrásbázis akkor még rendelkezésre állt, Széll Kálmán halála (1915) után két évtizedig senki sem mutatott érdeklődést irathagyatéka iránt, Sárkányiné Halász Terézia 1943-

¹³⁰ 1901–1910 között Szatmári maga is képviselő volt '48-as programmal.

¹³¹ A tulajdonképpen az oral history előfutárának tekinthető kötetben a szerző Széll Ignác fiával, Széll Józseffel (1937. április–1938. május között belügyminiszter) készített interjút.

¹³² Szendrei 2012: 21.

¹³³ Szekfű 1934: 286–287.

¹³⁴ Romsics 2011: 305.

¹³⁵ Uo. 306.

¹³⁶ Szekfű 1936: 494.

¹³⁷ Uo. 496.

¹³⁸ Uo. 508–510. A *Magyar Történet* szakmai fogadtatására és historiográfiai elemzésére lásd: Romsics 2011: 299–307.

ban megjelenő kötetéig konkrétan Széll Kálmánra, pályaképének megrajzolására fókuszáló monográfia nem született. Igaz, alakja nem került teljesen a feledés homályába, hiszen 1929-ben forgalmas teret neveztek el róla Budán,¹³⁹ de például Tisza Istvánéhoz képest emlékezete eltörpült – legalábbis országos szinten. A szűkebb pátriájának számító Vas megyében (azon belül is elsősorban a Szombathely és Szentgotthárd közötti vidéken, amelynek gazdasági és kulturális fejlesztéséért Széll sokat tett hosszú képviselősége során) aktívan ápolták emlékét. Széll egész közéleti működése a két sorsdöntőnek bizonyuló történelmi esemény, a kiegyezés és az első világháború közötti időszakra, a boldog békeidőkre esik, amikor – Tisza Kálmán hasonlatával élve – nem a „szemképrázató” dolgok művelésének, hanem az aprólékos, „homokszemre homokszemet rakó” építkezésnek korát élte az ország.

Sárkány Sándorné Halász Terézia biográfiája volt az első és egyben utolsó olyan történelmi munka, amely felhasználta Széll Kálmán hátrahagyott iratait. A budapesti egyetemen tanulmányait folytató, Szekfü-tanítvány Halász Terézia doktori munkájának (is) szánta a Széll Kálmánról szóló életrajzát,¹⁴⁰ 1941-ben pedig – akkor már Sárkány Teréz néven – a Bécsi Magyar Történelmi Intézet ösztöndíjasaként a Haus-, Hof- und Staatsarchivban is lehetősége nyílt levéltári kutatásra.¹⁴¹ Biográfiája végül 1943-ban látott napvilágot, ekkor már a Fővárosi Könyvtár alkalmazottja volt, valamint egy középiskolában tanított történelmet. A kötet talán összefüggésben állhatott egy 1937-ben tervbe vett életrajzi sorozattal. A Társadalmi Egyesületek Szövetségének elnöke, Baross Gábor ugyanis ebben az évben egy, a dualizmus kori vezető politikusok és Horthy Miklós életét bemutató könyvsorozat gyors megjelenítéséhez kért segítséget több neves történésztől. Domanovszky Sándor és Mályusz Elemér mellett Szekfü Gyula is megígérte, hogy tanítványai közül az arra érdemeseket felkéri egy-egy kötet megírására (a munka magas tiszteletdíjjal is járt). A sorozat első köteteit már 1938 második félévében meg kívánták jelentetni, a nagy reményekkel indult vállalkozásból azonban végül semmi sem lett.¹⁴² Sárkányné Halász Teréz Széll-életrajza nemcsak a mai, hanem a korabeli történettudomány kritériumainak sem felelt meg. A kötetten egyértelműen érződik, hogy Széll Kálmán szerepét minden szituációban a lehető legpozitívabb módon igyekszik bemutatni. Módszertani tökéletlensége ellenére jelentősen megnöveli a kötet értékét, hogy a szerző sokat idéz Széll személyes hátrahagyott dokumentumaiból, amelyekből csak az

¹³⁹ A korábban névtelen, a köznyelvben *gödörnek* vagy *köröndnek* nevezett terület dualizmus és Horthy-kori történetére, hasznosítására lásd: Maczó 2017: 38–71.

¹⁴⁰ Bernrieder Jánosné Széll Ilona levele Jánossy Déneshez, Rátót, 1943. február 11. MNL OL Y 1, 83/1943.

¹⁴¹ Fazekas 2015: 82.

¹⁴² Cieger 1999: 32. A tervezett szerzők között volt például Ember Győző, Csapodi Csaba, Berta István és Benda Kálmán is. A kiszemelt politikusok névsorában id. Andrássy Gyula, Tisza Kálmán és István, Baross Gábor, Trefort Ágoston, Wekerle Sándor, Zichy Nándor, Darányi Ignác és Lónyay Menyhért szerepeltek.

általára közölt részletek maradtak ránk – ha nem írja meg könyvét, ezek a részletek is örökre elvesztek volna. A szerző azonban más elsődleges forrást lényegében nem használt fel – pedig mint láttuk 1941-ben Bécsben is kutatható – az írás során, ráadásul a Széll-iratok esetében sem élt semmilyen forráskritikával. Szekunder irodalmat is alig használt, művében számos tárgyi tévedés fedezhető fel, jegyzetapparátusa gyakorlatilag nincs. Széll Kálmán magániratai alapvetően is szubjektív források, esetünkben azonban ezen felül még azt is figyelembe kell venni, hogy Sárkányné Halász Teréz részéről minden bizonnyal már az idézetek kiválasztása is szubjektív jellegű volt, ráadásul nem ismerjük az általa nem említett levelek vagy levélrészletek tartalmát.

A második világháborút követő bő évtizedben a magyar történetírásban a dualizmus, azon belül is elsősorban a 67-es, kiegyezés párti oldal eltúlzott kritikája érhető tetten. A boldog békeidők modernizációs folyamatai helyett a válságjelenségek, a Monarchia bukásának szükségszerűsége, valamint a rendszerellenes ellenzék (polgári radikálisok, munkás- és agrárszocialista mozgalom stb.) bemutatása került középpontba. Az 1950-es évek végétől enyhe elmozdulás figyelhető meg. Amennyiben túllendülünk a nagyon erős, zavaró osztályharcos narráción, 1959-ből M. Kondor Viktória *Az 1875-ös pártfűzió* című, primer forrásokat is bőségesen használó részletes könyve haszonnal forgatható. Ugyancsak ebből az évből származik Hanák Péter alapvető forrásközlő tanulmánya az 1894–95. évi kormányválságokról, amelyet előszeretettel forgattam a vonatkozó fejezetben. Amikor az 1960-as évektől kissé szabadabban lehetett kutatni a korszakot, jó ideig akkor sem elsősorban a politikusok személyére fókuszáltak, hiszen – mint arra a szakmódszertani fejezetben már utaltam – csak az 1970–1980-as évek fordulójára tehető hazánkban a politikai biográfia újbóli színre lépése.

A kor magyarországi történetírásának reprezentatív, tíz kötetesre tervezett (végül csak hét kötet jelent meg) szintézisében, a *Magyarország története tíz kötetben*¹⁴³ természetesen összefoglaló jelleggel Széll pénzügyminisztersége¹⁴⁴ és miniszterelnöksége¹⁴⁵ is tárgyalás alá került. Széll Kálmán pénzügyi reformjai kapcsán fontos volt Katus Lászlónak a magyar államháztartásról írt elemzése a VI. kötetben.

Széll Kálmán élete azonban akkor és azóta sem tűnt elég érdekesnek ahhoz, hogy önálló kutatás témája legyen, ebben alapvetően az 1989–1990-es fordulat sem hozott változást. Bár Vas megyei helytörténeti folyóiratokban több, a dolgozatban is felhasznált tanulmány látott

¹⁴³ A „tíz kötetes” munkálataira lásd: Romsics 2011: 457–458., 470–476.

¹⁴⁴ Az eseményeket 1890-ig tárgyaló VI. kötetben Szász Zoltán írt időtállóan a Tisza-korszakról. (Szász 1979.)

¹⁴⁵ A hetedik kötetben a századforduló politikatörténetét Hanák Péter ismertette.

napvilágot Széll pályafutásáról és lokálpatriotizmusáról,¹⁴⁶ országos szinten továbbra is csak epizód szereplője volt az összefoglaló jellegű, az egész korszakot bemutató történeti munkáknak. A közelebbi múltból a dualizmus korának parlamentarizmusát, pártszerkezetét, választási rendszerét, gazdaságpolitikáját elsősorban Katus László, Somogyi Éva, Ifj. Bertényi Iván, Cieger András, Kövér György, Szabó Dániel, Kozári Monika és Pap József munkássága segítette megérteni.

Széll Kálmán pályafutása 1868–1875 közötti szakaszának feltérképezésében nagy segítségemre volt Vigh Péter Levente 2010-ben, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Karán, Ifj. Bertényi Iván témavezetése mellett készített szakdolgozata.¹⁴⁷ A szerző – többek között – átnézte az említett időszakra vonatkozó Vas vármegyei sajtót is, és különösen Széll Kálmán 1868–1872 közötti választási eredményeiről, valamint 1868–1875 közötti képviselőházi szerepléseiről tudtam információkat meríteni a kiváló és alapos szakdolgozatból.

A Széll Kálmán-kép formálódása a közelmúltban

Széll Kálmán és a magyarság kollektív történelmi emlékezetének viszonyrendszerében 2011-ben következett be jelentős változás, amiben kétségkívül a politika játszott főszerepet. A második Orbán-kormány az év elején Széll Kálmán nevével fémjelezve hirdette meg pénzügyi stabilizációs programját. A Fővárosi Közgyűlés 2011. április 27-i döntése értelmében pedig az 1951-ben Moszkva térre átkeresztelt, és időközben a főváros egyik közlekedési csomópontjává váló budai közterület visszakapta a Széll Kálmán tér nevet, 2019 júniusa óta pedig már Széll Kálmán egészalakos szobra is díszíti.

A lényegében csak a korszakkal foglalkozó történészek körében ismert Széll előtérbe hozása nem csekély megdöbbenést váltott ki a közvéleményben, a kormány részéről azonban logikus érveket is fel lehetett sorakoztatni a döntés mögött. A kabinet ugyanis párhuzamot látott Magyarország 2010 utáni, valamint az 1873-as válságot követő súlyos pénzügyi helyzete között, Széll Kálmán 1875-től kezdődő pénzügyminisztersége alatt pedig erélyes fiskális szigorral kétségkívül sikerült stabilizálni az államháztartást. A Széll Kálmán Terv-elnevezés tehát nem Széll teljes életútjának, hanem elsősorban pénzügyminiszteri tevékenységének szólt.¹⁴⁸ Széllt ebben a tekintetben fel lehetett mutatni példaként, mert Magyarország akkor

¹⁴⁶ Rácskay 1989.; Rácskay 1990.; Tímár 1993.; Széll T. – Széll K. 1999.

¹⁴⁷ Vigh 2010.

¹⁴⁸ A Széll Kálmán Terv napjainkban is nyilvánosan hozzáférhető dokumentum:

nemhogy kilábal az adósságcsapdából, de – igaz, már Széll minisztersége után – gazdasági szempontból az ország egyik legprosperálóbb korszaka köszöntött be a következő évtizedekben.

Ahogy azt hasonló esetekben már megszokhattuk, az ismeretlen Széllről a sajtó igyekezett minél gyorsabban összevadászni az alapvető információkat,¹⁴⁹ és ítéletet is mondtak felette. A kormánypárti sajtó pozitív, míg a kormánykritikus orgánukok inkább negatív színben igyekeztek feltüntetni, a túlzásoktól sem riadva vissza.¹⁵⁰ A 2011-ben megjelent rövid írások azonban pont arra nem hívták fel a figyelmet, hogy Széll pályafutásának egésze már bőven tartalmaz olyan elemeket, amelyeket nem lehet történelmi előzményként felhasználni, párhuzamba állítani a 2011-es állapotokkal. Például Széll Kálmán pénzügyminisztersége és miniszterelnöksége között mintegy két évtizeden át két külföldi tulajdonú magyarországi nagybank elnöke volt, amelyek ugyan a magyar állam szempontjából is hasznosan működtek, értelemszerűen azonban a külföldi tőkések profitérdekeit szolgálták. Miniszterelnökségét 1899–1903 között lényegében azért nevezték a századforduló Széll-csendjének, mert politikáját a számban csekély, mégis veszélyes ellenzék megnyerésére, előzékenységgel történő lecsendesítésére fűzte fel. Joviális személyiségéből adódóan is mindig ellenezte az „erőpolitikát”. Magyarország legfontosabb kereskedelmi és külpolitikai partnereivel a politikai súrlódások ellenére is igyekezett jó viszonyt ápolni. Az Ausztriával való gazdasági közösségért (az ország valódi érdekeit szem előtt tartva) mindig határozottan kiállt és nem váltotta politikai

<http://old.polgariszemle.hu/app/data/szellkalmanterv.pdf> (2018. október 1.). Az Orbán Viktor miniszterelnök által jegyzett bevezető kiemeli, hogy a Széll Kálmán Terv célja az adósságveszély elhárítása. További párhuzam lehetett a megszorításokra épülő fiskális politika, amely azonban – mint az a disszertáció adott fejezetében kifejtésre kerül – Széll 1875-ös pénzügyminiszteri programjának csak egyik eleme volt.

¹⁴⁹ A legtöbb rövid életrajzi ismertetésben az akkor legkönnyebben elérhető digitalizált online forrás, Halász Imre 1915-ös, *Nyugatban* közölt cikke köszön vissza.

¹⁵⁰ 2011-ben például az origo.hu *Adóssághalommal küzdött az reformcsomag névadója, Széll Kálmán is* című írásában a korszak elismert történészét, Gerő Andrást szólaltatta meg a kérdésben. Szerinte „Széll ugyan tehetséges pénzügyi szakember volt, de akkoriban sok hozzá hasonló tehetségű ember élt Magyarországon”, ezért inkább „Deák Ferencsel szorosra fűzött családi kapcsolatai” alapozták meg karrierjét. Megemlítette azt a szóbeszédet, miszerint Széll felesége, Vörösmarty Ilona valójában Deák Ferenc lánya lett volna, majd hozzátette, hogy Széll pénzügyminiszteri tevékenységét sem szabad „túlértékelni”. Végül kijelentette, hogy Széllt „a történész szakma inkább érdektelen, mint érdekes politikusnak, [...] a kor jellemző figurájának” tartja, ezért sem dolgozták fel életútját. <http://www.origo.hu/itthon/orbanreformjai/20110301-szell-kalman-egykori-penzugyminiszter-majd-miniszterelnok-palyakepe.html> (2018. október 11.) Az index.hu *Széll Kálmán nem volt túl sikeres* címmel hozta le cikkét, és megállapította, hogy „a jobboldalon keresve sem találtak volna jobb névadót a megszorításokra”. Maga az írás azonban egészében véve korrekt módon értékelt Széll Kálmán pályafutását: https://index.hu/belfold/2011/03/01/szell_kalman_nem_volt_eppen_sikeres/ (2018. október 11.) „Széll Kálmán nem létezett” – közölte a satirikus „álhírporthál”, a hírcsárda.hu az egyébként találóan humoros írásában. http://hircsarda.hu/2011/07/12/epic_szell_kalman_nem_letezett_1/ (2018. október 11.)

aprópénzre a sokkal népszerűbb '48-as frázisokat,¹⁵¹ elviselve, hogy cserébe a függetlenségi ellenzék olykor kifejezetten hazaárulással vádolja.

Széll Kálmán halálának centenáriuma, emlékének ápolása és a szélesebb közönség számára közérthető, ugyanakkor hiteles Széll Kálmán-kép nyújtása vezette a 2003-ban alakult Széll Kálmán Alapítványt, amikor a Mathias Corvinus Collegiummal közreműködve 2015 elején egy tanulmánykötet megjelentetése mellett döntött. Az Ifj. Bertényi Iván szerkesztő vezetésével összeállt szerzőgárdában a korszak elismert kutatói mellett a fiatal pályakezdőknek is biztosítottak helyet. A kötet Ifj. Bertényi Iván, Kövér György, Tökéczki László, Halmos Károly, Csapó Csaba, Szabó Dániel, Klestenitz Tibor, Krizmanics Réka, Kárbin Ákos, Anka László, Székely Tamás, Csunderlik Péter, valamint jelen sorok írójának tanulmányaiból áll össze és 2015 őszén jelent meg *Törvény, jog, igazság. Széll Kálmán életműve* címmel.¹⁵² A közös munka során szerzett tapasztalatok és a kollégák – közülük is elsősorban Ifj. Bertényi Iván – értékes észrevételei, tanácsai nagyban segítették jelen disszertáció elkészülését is. A kötet a politikatörténetet kronologikusan, illetve Széll egyes szerepköreit (bankvezér, gazdálkodó) tematikusan tárgyaló fejezeteiben mutatja be, elemzi Széll Kálmán szinte teljes életművét. Őszintén megvallva a kötet megjelenése generált némi bizonytalanságot, miszerint van-e a továbbiakban értelme Széll Kálmánról monografikus művet készíteni. A barátok és kollégák biztatására, valamint abban a reményben folytattam a munkát, hogy a rendelkezésre álló bővebb időkeret lehetőséget teremt a tanulmánykötetnél talán koherensebb, Széll Kálmán egyes élethelyzeteinek bemutatásában részletesebb értekezés, illetve potenciálisan egy későbbi monográfia megírására.

¹⁵¹ Például 1878 februárjában a képviselőházban számításokkal igazolta az osztrák–magyar egységes vámterület, az így „természetessé” váló lajtántúli piac hasznosságát. Arra is kíméletlenül felhívta a figyelmet, hogy az Ausztriával való gazdasági közösség már csak azért is előnyös, „mert mi vagyunk az ismeretlenebb, az újabb állam, mert mi vagyunk a gyengébb társ ebben a szövetségben. (Élénk mozgolódás a baloldalon.) Ez így van, és ezt nem fogják Önök semmiféle protestációkkal, semmiféle exklamációkkal [felkiáltásokkal] mássá tenni.” KN 1875–1878: XIV. kötet, 389.

¹⁵² A kötetről lásd Ligeti Dávid (*Valóság*, 2016/8.), Pettinger-Szalma Vendel (*Századvég*, 2017/1.) és Ordasi Ágnes (*Századok*, 2017/2.) recenzióit.

4. A pályakezdés

Generációkon átívelő építkezés – Széll Kálmán felmenői

Dukai és szentgyörgyvölgyi Széll Kálmán apai és anyai ági felmenői is az Őrségből származtak. Bár nemességük eredete a múlt homályába vész, a római katolikus szentgyörgyvölgyi Széll család minden bizonnyal a Zala vármegyei Szentgyörgyvölgy „számos nemességéből” származott át Vas vármegyébe.¹⁵³ Az első forrásokkal kimutatható adat egy III. Ferdinánd királyhoz eljuttatott kérvény, miszerint Széll Tamás saját maga és testvérei (György, Péter, Dorottya és Anna) számára arra hivatkozva, hogy a háborús időkben a család iratai elvesztek, régi nemességük megerősítését kérte.¹⁵⁴ Kérésüknek az uralkodó – Lósy Imre esztergomi érsek vizsgálatát követően – 1639. május 22-én kelt címeres nemesi adománylevelével¹⁵⁵ tett eleget, amelyet azonban Vas vármegye csak 1690-ben hirdetett ki. Széll Kálmán és felmenői a testvérek közül György ágából származtak, akinek felesége, dukai Dukay Erzsébet nyomán került a szentgyörgyvölgyi elé a család másik nemesi előneve.¹⁵⁶

A 18. század során kettészakadt a nemzetség, Széll István¹⁵⁷ Nagyszalontán telepedett le és jutott földhöz jómódú birtokos családból származó felesége, Lada Kata révén. A 19. század közepére ez a bihari ág is szétterjedt,¹⁵⁸ 1836-ban pedig már – a közegehez alkalmazkodva – református vallásúak voltak.¹⁵⁹ A család két ágában Széll Kálmán generációját tehát már csak nagyon távoli rokonság fűzte össze, mégsem voltak egymás számára ismeretlenek. A kapcsolattartást megkönnyítette, hogy a tiszántúliak közül is voltak, akik magasra jutottak a közpályán. Például a hódmezővásárhelyi Széll Ákos (1845–1903) 1887–1893 között a nagylaki kerület mandátumának szabadelvű birtokosaként a képviselőházban ugyanazokat a padsorokat

¹⁵³ Nagy I. 1863: 575; Szluha 1998: 148.

¹⁵⁴ Széll Tamás eredetileg latin nyelvű kérelmét magyarul közli: Széll T. – Széll K. 1999: 359. A szerzők – ahogy ők maguk nevezik – a „nagy” Széll Kálmán (1843–1915) nagybátyja, Széll Imre leszármazottai.

¹⁵⁵ MNL OL P 628, 1. tétel. III. Ferdinánd magyar király magyar nemességet és címert adományozó oklevele Széll Tamás és családja részére.

¹⁵⁶ Sárkányne Halász 1943: 5; Szluha 1998: 148–149; Kempelen 1931: 108–109. A család címere zöld mezőn jobbra ágaskodó, kardot tartó oroszlánt ábrázolt.

¹⁵⁷ Széll Kálmán szépapjának testvére. A leghasználhatóbb leszármazási táblázat: Széll T. – Széll K. 1999: I. és II. táblázat.

¹⁵⁸ A névazonosság ellenére sem tartozott viszont a dukai és szentgyörgyvölgyi Széll nemzetséghez a Makón honos Széll család (Nagy I. 1863: 574–575; Kempelen 1931: 109.), így tehát az ismert '48-as politikus Széll György (1827–1910), 1875–1881 között Makó országgyűlési képviselője, 1895–1902 között polgármestere, nem állt rokonságban Széll Kálmánnal. Tóth F. 2002: 79.

¹⁵⁹ Balogh 1999: 133. Széll István leszármazottai 1836-ban megjelentek Vas vármegyében, hogy nemességük bizonyítását kérjék.

koptatta mint Széll Kálmán.¹⁶⁰ Kevésbé ismert bátyja, Széll Farkas (1844–1909),¹⁶¹ aki a budapesti ítélőtábla bírása (1882–1891), majd a debreceni ítélőtábla tanácselnöke lett, 1907-es nyugállományba vonulásakor a Ferenc József-rend középkeresztjével tüntették ki.¹⁶²

Unokatestvérük, a „másik” Széll Kálmán (1838–1928),¹⁶³ nagyszalontai református lelkész, három évtizeden keresztül esperes, 1863-tól 1865-ben bekövetkezett haláláig a költő lányának, Arany Juliannának férje volt. Elévülhetetlen érdemeket szerzett Arany János kultuszának és hagyatékának ápolásában. A névazonosság mellett természetesen az a párhuzam is feltűnt a kortársaknak és az utókornak is, hogy mindkét Széll Kálmán egy nagy költő lányát vette feleségül (bár Vörösmarty Ilona és Széll Kálmán 1867-ben kötött házassága idején Arany Juliska már nem élt).¹⁶⁴ „A két Széll Kálmán, a miniszter és a református esperes, nemcsak tudomással bírt a köztük fennforgó rokonságról, de tartották is ezt s tudomásom szerint Széll Kálmán miniszterelnöksége idejében Budapesten érintkeztek is egymással.” – emlékezett vissza a mindkettőjüket ismerő Halász Imre.¹⁶⁵

A vasi Széll-nemzetséghez visszatérve, az látható, hogy bár a köznemesi család helye – már csak kiterjedt rokoni kapcsolataik révén is – biztosított volt a vármegyei középosztályban, a 19. századig a közelebbi rokonok közül nem került ki vezető vármegyei tisztséget viselő személy.¹⁶⁶ Széll Kálmán nagyapja, Széll János (1763–1844)¹⁶⁷ az 1797-es nemesi felkelés során főhadnagyként szolgált, később Vas vármegye egyik táblabírája lett. A következő generációnál azonban már jelentős előrelépés figyelhető meg, gyermekei fontos vármegyei tisztségek mellett országos szinten is jelentős pozíciókig jutottak, ami természetesen (iskoláztatásuk és a megfelelő anyagi háttér biztosításával) a szülők sikere is.

¹⁶⁰ Széll Ákos – aki anyai ágon Bessenyei leszármazott volt – Pesten és a nagyváradai jogakadémián tanult, 1870–1876 között Csanád vármegye főjegyzője volt. A vasútpártoláson keresztül a hírlapíráson át a református egyházi hivatalokig sokrétű társadalmi tevékenységet fejtett ki. 1893-tól Szeged közjegyzője, 1895-ben királyi tanácsosi rangot kapott. (MNL OL K 27. Az 1895. évi június 9-i minisztertanács jegyzőkönyve, 5. napirendi pont.) Az életrajzi adatok forrása: Nemzetségi zsebkönyv 1905: 567.; Sturm 1892: 321.

¹⁶¹ 1896-tól korábbi nemessége épségben tartása mellett a bessenyei előnevet viselte. MNL OL K 27. Az 1896. évi július 13-i minisztertanács jegyzőkönyve, 16. napirendi pont.

¹⁶² *Budapesti Hírlap*, 1907. augusztus 10. 6. További életrajzi adatok: Nemzetségi zsebkönyv 1905: 567. Élénken foglalkoztatta a régészet és a történelem, szenvedélyes régiség- és könyvgyűjtő volt. Levelezésük alapján benőséges viszonyt ápolt Szilágyi Sándor történésszel, (Széll Farkas levelei Szilágyi Sándorhoz, OSZK Kt., FOND IX./598.), emellett Pesty Friggyessel, Rómer Flórisssal és Nagy Ivánnal is kapcsolatban állt.

¹⁶³ Neve Szél alakban is szerepel, lásd: Kenyeres 1982: 739.

¹⁶⁴ Kiemeli például Széll Kálmán 1943-as életrajzának írója (Sárkányiné Halász 1943: 11), valamint Halász Imre is (Halász 1917: 440). Legújabbán: http://magyarhirlap.hu/cikk/80579/A_ket_Szell_Kalman (2018. március 29.)

¹⁶⁵ Halász 1917: 440. A nagyszalontai esperes egyébként jó viszonyt ápolt Tisza Kálmánnal is (aki a Tiszántúli Egyházkerület főgondnoka volt), gyakori vendég volt nyaranta Geszten. Kornitzer 1940: 417.

¹⁶⁶ Bertényi 2015b: 49.

¹⁶⁷ Pálmány 2011: 1161; Szluha 1998: 149. Más források szerint Kristóf (Nagy I. 1863: 575; Nemzetségi zsebkönyv 565; Balogh 1999: 133.)

Széll János és rábabogyiszlói Vajda Antónia (1770–1833) házasságából öt fiú és egy lány¹⁶⁸ született. Széll Kálmán nagybátyjai közül a legidősebb fiú, Széll Imre (1793–1856) a győri jogakadémiát végezte el, 1809-ben a vasi nemesi felkelés során főhadnagyként szolgált. A vármegyei tisztségek után (al- majd főjegyző, országgyűlési követ) a bírói pályán jutott igen messzire, 1847-ben már a legmagasabb igazságszolgáltatási fórum, a Hétszemélyes Tábla ülnöke volt. Az 1832/36-os, és az 1839/40-es országgyűlésen képviselte Vas vármegyét, az 1843/44-es országgyűlésen pedig nádori ítélmesterként vett részt. Az utóbbi diéta során készült titkosrendőri jellemzése szerint „Vas vármegyében elég vagyonos férfi. Jogi tudással és egyéb képzettségekkel rendelkezik, és különösen a hazai közigazgatási ügyekben igen járatos. Jól vezeti a tollat is, jó latinos és egy nagyon erkölcsös és jó érzületű férfi hírét élvezzi. [Az 1832/36-os országgyűlésen] minden alkalommal mint jó szónok folyvást a legmagasabb érdekek szellemében beszélt és maradt inkább, amikor ezt az utasítása már egyáltalán nem engedte meg, teljesen távol az ülésektől. [...] Jelen 1839/40. országgyűlésen [...] is hű maradt konzervatív érzelmeihez, folyvást általános tiszteletet élvezett, mégis befolyás nélkül maradt.” Széll Imre 1846-ban a Konzervatív Párt alapító gyűlésének is tagja volt. Bár nem voltak azonos politikai térfeleken, az ellenzékiek és különösen Deák Ferenc is tisztelte. A szabadságharc leverése után a bécsi legfelsőbb törvényszéken, majd a semmítőszéken vállalt hivatalt, udvari tanácsosi címet kapott, a halál is Bécsben érte.¹⁶⁹ Gyermekei – tehát Széll Kálmán unokatestvérei – közül Sándor (1830–1912)¹⁷⁰ az 1860-as évektől a pesti törvényszéken nyert alkalmazást, Miklós (1832–1895) Vas vármegyében volt főszolgabíró, míg az 1834-ben született, katonatiszt (császári-királyi huszár főhadnagya) Lajos 1863-ban az Egyesült Államokba távozott, az Unió oldalán, a 8. new yorki lovasezredben végigharcolta a polgárháborút,¹⁷¹ később azonban nyoma veszett.¹⁷²

Széll Kálmán másik nagybátyja, Széll Kristóf (1809–1884) szintén az igazságszolgáltatásban futott be sikeres karriert. Szombathelyi és pozsonyi iskolaévek után 1833-ban tette le az ügyvédi esküt. Pályafutását ő is Vas vármegyében kezdte (1836–1846 között szolgabíró volt a németújvári járásban), majd Pesten folytatta a Hétszemélyes Tábla váltószaki iktatójaként. 1848-tól a váltótörvényszék ülnöke, majd egy nagyváradi kitérőt követően 1861-től a váltótörvényszék ideiglenes elnöke volt. A kiegyezés a Hétszemélyes Tábla bírójaként érte, 1870-től pedig a Pesti Királyi Ítéltábla tanácselnökeként szolgált, 1881-

¹⁶⁸ Széll Anna (1799–1880), házasságot nem kötött. Nemzetségi zsebkönyv 1905: 565.

¹⁶⁹ Az idézet és az életrajzi adatok forrása: Pálmány 2011: 1160–1161.

¹⁷⁰ Más forrás szerint 1830–1904. Szluha 1998: 150.

¹⁷¹ <https://www.fold3.com/page/635387126-ludwig-szell> (2020. május 19.)

¹⁷² Pálmány 2011: 1160.; Nemzetségi zsebkönyv 1905: 565.

es nyugdíjazásakor a Szent István-rend kiskeresztjét adományozta neki az uralkodó.¹⁷³ Látható tehát, hogy pályafutását sem az 1848–1849-es, sem az 1867-es politikai változások nem befolyásolták. Nőtlen maradt, gyermekei nem születtek.¹⁷⁴ Feltehetően mint a vőlegény legtekintélyesebb rokona, Széll Kristóf volt 1867 szeptemberében Széll Kálmán esküvői tanúja.¹⁷⁵

A fiai pályafutását megalapozó apa – Széll József

Széll Kálmán édesapja, a második fiúként született Széll József (Bucsu, 1801. június 11. – Szombathely, 1871. április 6.) 1812–1818 között – testvéreihez hasonlóan – a szombathelyi premontrei gimnázium diákja volt. Jogi tanulmányait a szombathelyi líceumban kezdte, a bölcsészeti évfolyamok elvégzése után pedig feltehetően Pozsonyban folytatta, legalábbis ott tette le ügyvédi esküjét 1826. április 18-án.¹⁷⁶ Már ezekben az években megismerhette a reformkori diéták miliójét, az 1825–1827-es országgyűlésen ugyanis a távollévő Niczky János gróf szavazati joggal nem rendelkező képviselőjeként (*absentium ablegatus*) vehetett részt. A közszolgálat helyett azonban 1826-tól a Batthyány-hercegek németújvári uradalmához szegődött ügyvédnek, Batthyány Fülöp herceg, Vas vármegye örökös főispánja pedig 1831-ben táblabíróvá nevezte ki.¹⁷⁷

Az aktív közpályájára visszavágyó, reformellenzéki beállítottságú Széll József 1839 májusában a megye egyik követévé választotta magát az 1839/40-es országgyűlésre. Mindennek háttérét a diéta során készített titkosszolgálati jellemzése az alábbiak szerint írta le. „[Széll József] nem nagyon vagyonos. Egy vehemens, hiú jelenség és hogy országgyűlési követ lehessen, előbb lemondott a Batthyány hercegnőnél viselt, nagyon jövedelmező ügyészségről, ami neki, elég korlátozott vagyoni képessége mellett, nagyon érezhető kellett, hogy legyen.”¹⁷⁸ Széll József azonban mindössze három hónapig volt követ, 1839 augusztusában lemondott,

¹⁷³ Életrajzi adatai: Pálmány 2011: 2117. Kitérítésére: MNL OL K 27. Az 1881. évi március 31-i minisztertanács jegyzőkönyve, 10. napirendi pont.

¹⁷⁴ Nemzetiségi zsebkönyv 1905: 566. Széll Kálmán további két nagybátyjáról már kevesebb adat maradt ránk. A fiatalon elhunyt Széll János (1812–1849) szolgabíróként szolgált Vas vármegyében, Széll Antalról pedig csak annyit tudni, hogy bucsei birtokán gazdálkodott és 1887-ben halt meg. Nemzetiségi zsebkönyv 1905: 566; Szluha 1998: 150; Pálmány 2011: 1160; Balogh 1999: 133.

¹⁷⁵ Bertényi 2015a: 51.

¹⁷⁶ Pálmány 2011: 1161.

¹⁷⁷ Bertényi 2015b: 52.

¹⁷⁸ Idézi: Pálmány 2011: 1162. Ifj. Bertényi Iván véleménye szerint ellenzéki beállítottsága miatt igyekezett a titkosrendőri jellemzés rossz(abb) színben feltüntetni Széll Józsefet. (Bertényi 2015b: 52.) Valóban jogos kérdés, hogy ha Széll József 1826–1839 között, azaz 13 éven keresztül viselt „nagyon jövedelmező” állást a Batthyányaknál, akkor miért lettek volna rosszak az anyagi körülményei, ugyanakkor mégsem zárható ki, hiszen jövedelmeit el is költhette (akár a követválasztás „finanszírozására”).

hivatalosan egészségügyi okokból,¹⁷⁹ a már idézett titkosrendőri jelentés viszont mást sugall: „amikor Zarka [János] Vas vármegyében vissza lett hívva¹⁸⁰ [Széll József] elég nevetségesen magára vette a támadásokat és lemondott az oly drágán vásárolt követi állásról.”¹⁸¹ Deák Ferencsel viszont feltehetően rövid pozsonyi tartózkodása alatt barátkozott össze.¹⁸² Az ügyet még érdekesebbé teszi, hogy Vas vármegyében a konzervatív fordulata miatt visszahívott Zarka, majd Széll József lemondása után a testvérénél – a már idézett titkosrendőri jellemzése alapján – tudhatóan konzervatívabb nézeteket valló Széll Imrét bízta meg a közgyűlés a megye diétai képviselőjével.¹⁸³

Széll József minden bizonnyal vásárlás útján jutott gasztonyi és táplánfai birtokaihoz,¹⁸⁴ az 1840-es években mindenesetre már itt gazdálkodott. Magánéletét és közpályáját tekintve is mozgalmas évek következtek. 1842 augusztusában Vas vármegye közgyűlése másodalispánná választotta, 1843–1844-ben többször helyettesítette a követként az 1843/44-es országgyűlésre küldött első alispánt, Békássy Imrét. 1844-ben egy ideig ő is megyéje követe volt a diétán, 1845. augusztus 27-én pedig a közgyűlés közfelkiáltással első alispánná választotta.¹⁸⁵ Mindeközben a már negyvenes éveiben járó Széll József családot alapított. Felsőeőri Bertha Juliannát (Rábahídvég, 1817. február 15. – Táplánfa, 1873. május 5.), a korábbi alispán lányát vette nőül 1842-ben. Gasztonyban, 1843. június 8-án megszületett első gyermekük, Kálmán,¹⁸⁶ akit 1845. augusztus 13-án, szintén Gasztonyban követett öccse, Ignác.

¹⁷⁹ Pálmány 2011: 1161.

¹⁸⁰ Az eredetileg reformpártiként megválasztott Zarka János a diétán már – követi utasítása ellenére – a konzervatív oldalt erősítette.

¹⁸¹ Idézi: Pálmány 2011: 1162.

¹⁸² Bertényi 2015b. 52.

¹⁸³ Kérdéses, hogy két testvér későbbi viszonyát mennyire árnyékolta be eltérő politikai álláspontjuk. Amíg Széll Imre konzervatív volt és hűséges a dinasztiahoz, aki a neoabszolutizmus idején is magas bécsi hivatalt vállalt, addig Széll József (legalábbis mérsékelt) reformpárti, 1848-ban országgyűlési képviselő és kormány megbízott (a debreceni trónfosztáskor viszont lemondott). Az is feltűnő, hogy 1899 áprilisában az új, népszerű miniszterelnök Széll Kálmán felmenőit bemutató újságcikk Széll Imrével kapcsolatban – véletlen vagy szándékos tévedésből – azt írta, hogy „a 60-as években, mint a legfőbb semmitűszék elnöke és udvari tanácsos halt meg Bécsben”, holott már 1856-ban elhunyt. *Vasárnapi Ujság*, 1899. április 9. 239.

¹⁸⁴ Apja, Széll János földjei Bódön és Bucsun voltak, ezt a birtokot később Széll Imre és leszármazottai igazgatták. A vásárlás szintén ellentmond Széll József titkosrendőri jellemzése azon részének, miszerint rosszak lettek volna az anyagi körülményei. 1861-ben szintén vásárlás útján tett szert a rátóti birtokra, amelyet 1867-ben Kálmán fiának adományozott.

¹⁸⁵ Sárkányné Halász 1943: 6; Pálmány 2011: 1161; *Vasárnapi Ujság*, 1899. április 9. 239. A Helytartótanács egy 1819-es határozata értelmében ekkor már a vármegyei tisztviselőket is szavazással kellett megválasztani. Nem mellékes, hogy „alapjában véve a vármegyei önkormányzati tisztviselők a *nobile officium* elve alapján töltötték be a hivatalukat, ami azonban ekkoriban már nem jelentette azt – mint általában hinni szokás –, hogy nem kaptak fizetést, s bár a hivatalviselés a nemesi ranggal járó erkölcsi kötelezettség volt, a költségek viselését mégsem lehetett kizárólag rájuk hárítani.” (Kövér 1998: 112.) A javadalmazás megyénként eltért, Vasban a főispán 1 500, az első alispán 700, a másodalispán 300, a főjegyző 400, a szolgabírók 200 forintot kaptak évente (*Vas vármegye* 1898: 257–258.), mely összegek megfeleltek az országos átlagnak.

¹⁸⁶ Széll Kálmán születésének időpontját illetően már életében is tévesen terjedt el az 1845-ös év, például egyes hírlapokban, az országgyűlési almanachokban és a Révai-lexikonban, sőt Széll több nekrológiájában is. A téves adatot sajnos kritika nélkül átvette több újabb szakirodalmi munka is (Pölöskei 2001: 98; Pölöskei 2003: 52–53;

A felsőőri Bertha család szintén egy régi Vas vármegyei katolikus nemesi nemzetséghez tartozott. A középkor óta kiváltságokkal rendelkező egyik felsőőri szabad őrccsalád leszármazottai voltak, akiket Károly Róbert 1327-ben a királyi nemesek közé sorolt. Rudolf (1582-ben) és II. Mátyás (1611-ben) királyok is megerősítették őket szabadalmaikban, ezen dokumentumokban a 65 birtokos família között láthatjuk a Bertha családot.¹⁸⁷ A 19. században már fontos szerepet játszottak Vas vármegye közéletében. Bertha Julianna apjának, Bertha Ignácnak (1780–1847) Rábahídvégen volt birtoka, 1810-ben főjegyzővé, majd szolgabíróvá, végül 1828–1838 között négyszer alispánná választották.¹⁸⁸ Fia (tehát Széll Kálmán anyai nagybátyja), Bertha Antal (1808–1874) a pozsonyi jogakadémián szerzett végzettséget, 1829-ben tette le ügyvédi esküjét. 1833-tól Vas vármegye al-, 1838-tól főjegyzőjeként szolgált. Ezt követően – Széll Imréhez és Józsefhez hasonlóan – egy ideig ő is Vas vármegye követe volt az 1839/40-es országgyűlésen. Titkosrendőri jellemzése szerint „nincs tudás híján, és a vármegyében némi népszerűséget élvez, azonban tartalmatlan, elnyúlt előadásmódja van. Jelen 1839/40. országgyűlésen kezdetben elég mérsékelten viselkedett, újonckérdésben azonban a szélső baloldallal szavazott, majd úgy tűnt, hogy a kormány nézetei mellett soha többet nem akar szavazni [...]. Egyébként tudni kell, hogy Bertha egyszer már elmezavarba esett és ezután minden további figyelembevétel nélkül esett.”¹⁸⁹ Széll Kálmán tehát nemcsak a Széll, hanem a Bertha családból is magával hozhatta az az ország közügyei iránti érdeklődést és a szerepvállalás melletti elkötelezettséget.

Széll József a reformkori országgyűléseken – és bizonyára a mindennapi életben is – Deák Ferenc belső baráti köréhez tartozott,¹⁹⁰ amiben elsősorban azonos politikai meggyőződésük játszhatta a főszerepet. A Hertelendy-felmenők révén mindazonáltal távoli rokoni kapcsolat is volt közöttük: Deák Ferenc nagyanyja, Hertelendy Anna, valamint Széll József szépanyja, Hertelendy Borbála édestestvérek voltak.¹⁹¹ Manapság talán furcsának

Romsics 2004: 31; Ilonszki 2009: CD melléklet), hiába hívta fel a hibás dátumra a figyelmet Bölöny József sokak által forgatott kézikönyvében (Bölöny 1978: 12.). Sárkányné Halász Teréz a vasszentmihályi plébánia anyakönyvéből nézte ki a helyes dátumot (Sárkányné Halász 1943: 7.). Az anyakönyvi bejegyzés napjainkban már megtekinthető online is: <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:9398-VN5P-Y> (2018. április 2.) A kérdés azért sem mellékes, mert az 1868-ban érvényben lévő 1848-as választójogi törvény a passzív választójogot a 24. életév betöltéséhez kötötte. Az első ízben 1868 tavaszán országgyűlési képviselővé választott Széll Kálmán tehát a mandátum megszerzésekor 25. évében járt. A tévesen megjelent 1845-ös születési év nyomán terjedt el Széll ellenlábasai körében, miszerint „mandátuma korhiány miatt megtámadható lett volna, s hogy ettől a kellemetlenségtől csak Deákkal való rokonsága mentette meg”. (Sárkányné Halász 1943: 17.) Lásd továbbá: Halász 1915: 945.

¹⁸⁷ Balogh 1999: 17.; Szluha 1998: 22.

¹⁸⁸ Bertényi 2015b: 51.; Balogh 1999: 17–18.

¹⁸⁹ Az idézet és az életrajzi adatok forrása: Pálmány 2011: 831–832.

¹⁹⁰ Pálmány 2011: 1161.

¹⁹¹ Sárkányné Halász 1943: 6.

túnhet, hogy Deák és Széll ezt a távoli atyafiságos viszonyt is tudatosan ápolta, az 1848 előtti nemesi világ családértelmezési keretei, szemléletmódja azonban még teljesen más volt, hiszen már csak az ősiség törvénye miatt is fontos volt tudni a távoli családtagokról.¹⁹² „A rokonokkal való kapcsolattartás, a korszak közlekedési viszonyaihoz képest gyakori látogatások, vendégeskedések a ma nagyvárosi embere számára már szinte elképzelhetetlenül családi és rokonságcentrikus életmódot eredményeztek. A korban komoly sértésnek számított, ha valaki nem látogatta meg útja során a nem messze fekvő faluban élő rokont, még ha [...] távoli atyafiságnak számított csupán.”¹⁹³ Ilyen rokonlátogatások az 1840–1850-es évek során kölcsönösen zajlottak Széll József és Deák Ferenc között. Bertha Juliannának a zalai Marócon lévő birtokát évente megszemlélő Széll mindig betért Kehidára, illetve később – bár az már Kehidánál nagyobb kitérőt jelentett – Pusztaszentlászlóra is,¹⁹⁴ az 1850-es években pedig már fiait is vitte magával ezekre az utakra. Az 1850-es évek elején Deák gyakran látogatta Marienbadot, ahonnan hazajövet ő sem mulasztott el betérni Széllékhez.¹⁹⁵ A kapcsolat tehát nem tekinthető pusztán egyoldalúnak, azt Deák is ápolta,¹⁹⁶ mindazonáltal jogos Ifj. Bertényi Iván azon megállapítása, miszerint Széllék szempontjából „[...] a már addigi szereplésével is országos jelentőségű, s 1848 tavaszán miniszterré emelkedett Deák Ferenc olyan rokon volt, akivel egyre inkább érdemes volt jó barátságba, szoros kapcsolatba kerülni. [...] A Széll Józsefet és Deák Ferencet még a rendi világ szokásai szerint összefűző, nem egyenlő fontosságú személyek közötti atyafiságos barátság nagy hatással volt a Széll család elkövetkező évtizedekben betöltött közéleti pozíciójára.” Ugyanott azonban azt is leszögezi, miszerint „[...] mindez persze Széll reformpárti, liberális felfogásával is összhangban állhatott.”¹⁹⁷ Utóbbi állítást és a kettőjük közötti személyes szimpátiát támasztja alá az is, hogy Széll József konzervatívabb szemléletű (és az 1850-es években folyamatosan fontos bírói állásokat vállaló) testvérei, Imre és Kristóf ugyanolyan rokonságban álltak Deákkal, nincs azonban arra utaló nyom, hogy olyan szoros, a kölcsönös tiszteleten túlmutató kapcsolatba kerültek volna vele, mint Széll József.

¹⁹² Például pont a Hertelendy-lányok öröksége kapcsán került sor osztozkodásra Széll Kálmán nagyapja, Széll János, a Deák-testvérek és Laky Antal, mint egyenlő fokú leszármazottak között, ekkor jutott hozzá Széll János Orbánosfához. *Vasárnapi Ujság*, 1899. április 9. 239.

¹⁹³ Bertényi 2015b: 48–49.

¹⁹⁴ Deák 1854-ben eladta birtokát Széchenyi Istvánnak, s ettől kezdve a nyarakat Klára nővérénél (1793–1859) és sógoránál töltötte Pusztaszentlászlón.

¹⁹⁵ Sárkányné Halász 1943: 7; Széllné Vörösmarty 1926: 15–16.

¹⁹⁶ Széll Kálmán és Vörösmarty Ilona házasságkötése kapcsán gyámleányának Deák megjegyezte, miszerint örül, hogy így végre ők ketten is rokonok lettek, és az akkor még csak jegyespárt 1867 augusztusában elhívta Pusztaszentlászlóra. Széllné Vörösmarty: 1926: 111.

¹⁹⁷ Bertényi 2015b: 53.

Széll Józsefet tehát Vas vármegye alispánjaként érték 1848 tavaszának változásai. Deák Ferenc ugyan nem volt tagja az országgyűlésnek, de a fordulat hatására még márciusban ő is Pozsonyba sietett és fontos szerepet játszott az események alakításában. Feltehetően Deák befolyását sejtethetjük abban, hogy április 10-én a Miniszteri Országos Ideiglenes Bizottmány Sopron, Vas, Zala, Veszprém és később Somogy vármegyék királyi biztosává nevezte ki Széll Józsefet és Csány Lászlót azzal a megbízással, hogy öröködjenek a békés társadalmi változások fölött. Még ezt megelőzően Széll József április elején a szombathelyi antiszemita megmozdulások letörésében tüntette ki magát.¹⁹⁸ Széll József saját kérésére István nádor májusban csak Vasra korlátozta feladatkörét, júniusban pedig a rumi kerület mandátummal ruházta fel az új, választott országgyűlésbe. Az alispáni hivatalról ekkor lemondó Széll azonban nem időzött sokáig Pesten, augusztus 22-én ugyanis Szemere Bertalan belügyminiszter Vas vármegye kormánybiztosává nevezte ki, így visszatért szűkebb pátriájába. A megyei népfelkelés és a nemzetőrség eredményes szervezése mellett csitította a kirobbanó társadalmi feszültségeket. A horvátországi császári csapatok ősszel bekövetkező támadása ellenére is kitartott hivatalában, a Windisch-Grätz vezette újabb offenzíva azonban elfoglalta a Dunántúlt. Széll József is aláírta 1849. január 18-án Vas vármegye hódoló, Ferenc József uralmát elismerő feliratát, miután pedig a magyar országgyűlést nem követte Debrecenbe, a képviselőház lemondottnak nyilvánította. Széll szerepvállalását a pesti haditörvényszék vizsgálat alá vette, miután azonban sem a fegyveres ellenállásban, sem az országgyűlés debreceni munkálataiban nem vett részt, 1850. május 2-án felelősségre vonás nélkül beszüntette az eljárást.¹⁹⁹

Széll József az 1850-es években alapvetően háborítatlanul élhetett családjával. Hivatalt csak rövid ideig vállalt,²⁰⁰ idejét és energiáit inkább a sikeres gazdálkodásnak szentelte gasztonyi és táplánfai²⁰¹ birtokain. A nyomasztó politikai légkör ellenére a család békés, harmonikus életére enged következtetni, hogy 1851. december 13-án megszületett Széll József és Bertha Julianna kései harmadik gyermeke, ezúttal egy kislány, Mária.²⁰² Az 1850-es években is szoros maradt a Deákhhoz fűződő kapcsolat, zajlottak a kölcsönös rokonlátogatások, így tehát Széll Kálmán már egészen ifjú korában személyes kapcsolatba került „a haza bölcsével”.²⁰³ A Hertelendyek révén Széllék és Deák között fennálló távoli rokoni kapcsolatot megemlíti több

¹⁹⁸ Rácskay 1989: 214.

¹⁹⁹ Bertényi 2015b: 53–54; Sárkányné Halász 1943: 6.

²⁰⁰ 1853–1854-ben a soproni közigazgatási kerület császári-királyi főtörvényszékénél töltött be tanácsnoki funkciót. Pálmány 2011: 1161–1162.

²⁰¹ Táplánfa napjainkban Táplánszentkereszt része.

²⁰² Széll Mária sajnos igen fiatalon, 1868. október 17-én „sorvadás következtében” elhunyt Táplánfán. Bertényi 2015b: 66; Nemzetiségi zsebkönyv 1905: 566.

²⁰³ Széllné Vörösmarty: 1926: 119–120; Sárkányné Halász 1943: 7.

szakirodalom, azt viszont már egyik sem, hogy Széll Kálmán „duplán”, édesanyja felmenői útján is rokonságban állt Deák Ferencsel, aki anyai ágon részben Bertha-leszármazott volt.²⁰⁴

Az 1860–1861 folyamán birodalom-szerte végbemenő politikai változások értelemszerűen Vas vármegyében is éreztették hatásukat. Ferenc József 1861-ben nemcsak a magyar országgyűlést hívta össze, hanem a megyegyűléseket is, amelyek újra megválaszthatták a megye hivatalnokait. Vasban is az a trend érvényesült, miszerint az utolsó alkotmányosnak tekintett – tehát az 1848-ban hivatalban lévő (és még élő) – tisztségviselőket választották újra. Ennek megfelelően Széll József 1861. július 1-én ismételten megkezdhette alispáni működését.²⁰⁵ Bár felpezsdült a vármegyei politikai élet, az országgyűlés ekkor már túl volt Teleki László tragédiáján és az első felirati vitán, a Bécsből érkező hírek alapján pedig lehetett sejteni, hogy – legalábbis egyelőre – nem következik be a tartós konszolidáció. Az uralkodó leirata, az országgyűlés második felirata, majd végül a felosztatás következtében 1861. szeptember 4-én – a többi liberális ellenzékihez hasonlóan – Széll József is lemondott hivataláról és újra visszavonult a közügyektől.²⁰⁶ A Szombathelyi Takarékpénztár Egylet 1864-es megalakulásakor Széll Józsefet is az alapító tagok között találjuk, részvényeket is jegyzett.²⁰⁷

Újabb országos politikai szerepre Széllnek a provizórium évei után, 1865-től nyílt lehetősége. Az ismét összeülő országgyűlésbe a körmendi választókerületben szerzett mandátumot.²⁰⁸ A képviselőházban Deák követői, a kiegyezést támogató és mellette felszólaló képviselők közé tartozott.²⁰⁹ Bizonyosan többször tiszteletét tette az Angol Királynő Szállodában régi barátjánál és politikai vezérénel, hiszen Deák lakosztálya amúgy is fontos találkozóhely volt. Az is joggal feltételezhető, hogy volt olyan alkalom, amikor az 1861–1866 között Pesten egyetemi tanulmányait folytató, férfivá érő Kálmán fiát is magával vitte.²¹⁰

A kiegyezéshez vezető politika záróakkordjaiban (1867. május–júniusban) viszont már nem országgyűlési képviselőként vett részt. Az Andrássy-kormány ugyanis röviddel

²⁰⁴ Sibrik Erzsébet fiatalon elhunyt édesanyját Bertha Klárának hívták, akinek édesapja (tehát Deák Ferenc dédapja), Bertha János vasi földbirtokos és a győri püspök szombathelyi uradalmának provizora volt. A szép vagyont összegyűjtő Bertha János örökségének – tehát Sibrik Erzsébet anyai hozományának – köszönhetően tudta idősebb Deák Ferenc az édesanyja, Hertelendy Anna által felhalmozott 72 ezer forintnyi adósságot átvállalni, amelynek fejében Kehida (és más Hertelendy-birtokok) egyedüli tulajdonosává vált. Deák Á. – Molnár 2003: 12–13.

²⁰⁵ Pálmány 2011: 1162.

²⁰⁶ Bertényi 2015b: 57.

²⁰⁷ Rácskay 1989: 214.

²⁰⁸ Az 1865. november 30-i választáson Széll József egyhangúan szerezte meg a kerület mandátumát. Ruzsoly 1999: 138.

²⁰⁹ Tagja volt a 30-as bizottságnak, valamint Deákhoz való közelségére engednek következtetni az 1866 nyári események, amikor Deák a legelsők között Széll József véleményét kérte ki az országgyűlés felosztatásával kapcsolatban. Vö.: Ferenczi 1904: 54., 160.

²¹⁰ Sárkányiné Halász 1943: 8–9; Bertényi 2015b: 58.

megalakulása után, az 1867. február 28-i tanácskozás alkalmával javaslatba hozta főispáni kinevezését Vas vármegye élére.²¹¹ A képviselőségről április 5-én lemondó,²¹² új hivatalát átvevő Széll Józsefre várt tehát a feladat, hogy főispáni helytartóként Vas vármegyében képviselje a kabinet akaratát, és – az 1870. évi XLII. tc. által kibővített – főispáni jogaival élve, a megye valódi vezetőjeként, az Andrássy-kormány közigazgatási (a törvényhatóságokat az új korszak követelményeinek megfelelően átszervezni igyekvő) reformjait végrehajtsa.²¹³ Főispáni tisztségéhez automatikus főrendiházi tagság, valamint évi 4 000 forint fizetés járt.²¹⁴ Az idősödő, egyre többet betegeskedő Széll József egészen 1871. április 6-án, Szombathelyen bekövetkezett haláláig állt a Vas vármegyei adminisztráció élén, így elsőszülött fia 1867 őszén igazán kedvező feltételekkel indíthatta el közéleti pályafutását a szentgotthárdi járás szolgabírójaként.

Széll Kálmán tanulóévei

A Széll és a Bertha család, Széll Kálmán apai és anyai felmenői esetében tehát két tudatosan építkező, Vas vármegyei jómódú középbirtokos, katolikus famíliát ismerhettünk meg. A 19. századra a megyei másod- majd első vonalba értek a családtagok, Széll Kálmán szülei generációjának több tagja pedig már országos szinten is jelentős hivatalokat viselt a vármegyei vezető pozíciók mellett.

Miniszterként, miniszterelnökként, illetve bankvezérként a család mindkét ágából kétségtelenül Széll Kálmáné volt a legsikeresebb karrier, generációjából azonban nem ő volt az egyetlen, aki közel került a nagypolitikához vagy országosan is jelentős állást töltött be. Fontos kiemelni ugyanis, hogy két évvel fiatalabb öccse, Ignác (1845–1914) szintén eredményes pályafutást tudhatott magáénak. Egyetemi tanulmányai befejeztével, 1869-től aljegyző, később szolgabíró, majd 1877–1883 között alispán volt Vas vármegyében.²¹⁵ Ezután a Belügyminisztériumban nyert alkalmazást, ahol osztálytanácsosi pozícióból 1895-re az

²¹¹ MNL OL K 27. Az 1867. évi február 28-i minisztertanács jegyzőkönyve (A/1. ülés), 2. napirendi pont.

²¹² Sárkányne Halász 1943: 17.

²¹³ Például az adók kezelését immár az állam pénzügyi szervei, a megyék korábbi igazságszolgáltatási szerepkörét pedig az állami bíróságok vették át. Meghagyták a törvényhatóságok önkormányzatát, de jelentősen fokozták a központi kormányzat ellenőrzését és befolyását, amelyet – a virilizmus intézménye mellett – elsősorban a kormány által kinevezett főispán számára biztosított hatalom szavatolt. Ő volt a törvényhatóság önkormányzatát irányító törvényhatósági bizottság elnöke, valamint a tisztviselők választásakor a jelölő bizottmány elnöke is. Az általa vétkesnek tartott tisztviselőket felfüggeszthette, eljárást indíthatott ellenük. Fontos szerep hárult továbbá a főispánokra az országgyűlési képviselőválasztások helyi lebonyolítása során is.

²¹⁴ 1870. évi XI. törvénycikk az 1870. évi államköltségvetésről. 2. §, Belügyminisztérium, 2. melléklet.

²¹⁵ *Vas vármegye* 1898: 590–591.

adminisztratív ügyeket vezető államtitkárrá küzdötte fel magát,²¹⁶ mely tisztségét 1906-os nyugdíjazásáig megtartotta – kormány- és miniszterváltásoktól, válságoktól függetlenül. Abban, hogy – a bátyjától teljesen eltérő személyiségű – Széll Ignác nem jutott el a tárcavezetésig, fia²¹⁷ szerint nem elsősorban a lehetőség és a tudás, hanem a személyes ambíció hiánya volt a döntő tényező.²¹⁸

A közelebbi Bertha-családtagok közül unokatestvérüket (édesanyjuk bátyjának fiát), Bertha Györgyöt (1841–1905) érdemes kiemelni, aki az 1860–1870-es években főszolgabíróként szolgált Vasban, 1878-ban pedig a kőszegi választókerületben szerzett képviselői mandátumot a Szabadelvű Párt színeiben.²¹⁹ 1885-ben a Ferenc József-rend lovagkeresztjével tüntette ki az uralkodó,²²⁰ hosszú távon azonban nem tudott gyökeret verni az országos nagypolitikában.

Széll József és Bertha Julianna nemcsak a saját (és családi) szellemi és anyagi tőkájüket, kapcsolataikat használták fel annak érdekében, hogy fiaik minél kedvezőbb kiindulási pozícióból kezdhessék meg közéleti pályafutásukat, hanem a gyerekeiket is igyekeztek felvértezni, a szükséges tudás megszerzésének lehetőségét biztosítani, ezért kifejezetten nagy hangsúlyt fektettek oktatásukra.

A család egymást követő generációinak iskolázottsági fokát összevetve is kirajzolódik az építkező tendencia. Széll Kálmán nagyszülei és generációjuk esetében nem rendelkezünk olyan információkkal, miszerint látogattak-e nyilvános oktatási intézményt. Édesapja és testvérei, valamint Bertha Antal a szombathelyi premontrei gimnázium tanulói voltak, utána nyugat-magyarországi jogakadémiákon szereztek végzettséget.²²¹ A családból pedig Széll Kálmán és öccse voltak az elsők, akik a pesti egyetem hallgatói lettek, ott szerezve jogi végzettséget és doktorátust (Kálmán 1866-ban, Ignác 1869-ben). Mindez természetesen a folyamatosan változó körülményekkel, az egyre magasabb társadalmi elvárásokkal is

²¹⁶ MNL OL K 27. Az 1895. évi február 14-i minisztertanács jegyzőkönyve, 12. napirendi pont. Széll Ignác karrierje annyiban illeszkedik a korszak trendjéhez, hogy a központi állami hivatalokban alkalmazást nyert, nemesi származású bürokraták 66%-ánál mutatható ki, hogy már az apjuk is viselt valamilyen vármegyei vagy központi hivatali tisztséget. Kövér 1998: 114.

²¹⁷ Az apjához hasonlóan a közigazgatás területén nagy tehetséget mutató Széll József (1880–1956) 27 évesen, 1907-ben lett Fogaras vármegye főispánja. A világháború után zempléni főispán, később a Közigazgatási Bíróság másodelnöke és felsőházi tag, 1937–1938-ban pedig a Darányi-kormányban belügyminiszter volt. Kenyeres 1982: 741.

²¹⁸ „Édesapám mindig került a nyilvános szereplést. [...] Alaptermészete, felfogása, de egész lénye is egy hatalmas tiltakozás volt minden ellen, ami cím- és népszerűséghajhászás.” – emlékezett vissza az apjára Széll József 1937-ben. Kornitzer 1940: 388.

²¹⁹ Balogh 1999: 18; Szluha 1998: 25; Választási térkép 1878:

<http://mpgy.ogyk.hu/mpgy/valasztasiterkep/eredeti/1878.gif> (2018. március 26.)

²²⁰ MNL OL K 27. Az 1885. évi november 1-i minisztertanács jegyzőkönyve, 1. napirendi pont.

²²¹ Széll Imre a győri, Bertha Antal, Széll József és Kristóf a pozsonyi jogakadémiát végezte el.

magyarázható, a jelentős anyagi áldozatot vállaló szülők – és persze a kitűnő tanuló fiúk – érdemeit azonban nem csökkentti, valamint azt is mutatja, hogy Széll József komolyabb országos karriert szánt gyermekeinek (de legalábbis biztosítani akarta számukra ennek lehetőségét), hiszen ha Kálmánt és Ignácot a jövőben „csak” Vas vármegyei jegyzőként vagy szolgabíróként képzelte volna el, ahhoz a korszakban sem lett volna szükség jogi doktorátusra.²²²

A szülők már a kezdetektől igen komolyan vették a fiúk neveltetését. Ezt jelzi, hogy Svájból hívtak számukra francia anyanyelvű nevelőnőt, hogy – az akkoriban nem elsősorban a megyei nemesség, hanem inkább az arisztokrata körök által beszélt – francia nyelvet minél alaposabban elsajátíthassák.²²³ Miután Gasztonyban teljesítette az elemi első négy osztályát,²²⁴ Széll Kálmán tízévesen, az 1853–54-es tanévben a soproni bencés gimnáziumban folytatta tanulmányait, ahol a 42 fővel indult, de másodév végére 23 főre apadt osztály legjobb tanulójaként végezte el a második gimnáziumi osztályt. A két soproni diákév összefüggésben állhatott azzal, hogy ebben az időszakban Széll József is Sopronban rendelkezett állással a soproni közigazgatási kerület törvényszéki tanácsosaként. Kálmán számára ugyanakkor egy asztalosmesternél biztosított elhelyezést.²²⁵

A következő, 1855/56-os tanévtől viszont Széll Kálmán már a szombathelyi premontrei gimnázium tanulója lett, ez szintén összefügghetett azzal, hogy apja is otthagyta soproni állását. Ugyanekkor szülei Ignácot is ide írárták be az első osztályba. Ez a családi hagyományoknak is megfelelt, hiszen – hasonlóan a Vas megyei középosztály többségéhez – Széll József és testvérei is ezt a jelentős múltra visszatekintő intézményt látogatták.²²⁶ További fontos szempont lehetett, hogy bár mindkettő, katolikus szerzetesrend által fenntartott gimnázium patinásnak számított a régióban, szellemiségükben igencsak különböztek. A német többségű Sopronban a gimnázium is komolyan vette a német tanítási nyelvet és germán, a Bach-rendszerrel nem ellenkező szellemiségű volt,²²⁷ a szombathelyi premontreieknél viszont

²²² Ezzel szemben a dualizmus kori miniszterek mintegy háromnegyede rendelkezett (egyetemi) jogi diplomával. Jankovics 2011: 68–69.

²²³ Innen származtatható Széll Kálmán kitűnő francia nyelvismerete, melynek pénzügyministersége alatt az aranyjárdék-kötvények elhelyezése kapcsán a különböző nagyobb európai bankházakkal folytatott tárgyalásai, majd később svájci tenyészállat-vásárlásai során vehette hasznát. Sárkányné Halász 1943: 7; Krizmanics 2015: 211.

²²⁴ Talabér 2019: 15.

²²⁵ Sárkányné Halász 1943: 7.

²²⁶ Széll Kálmán osztálytársa volt például az 1910–1913 közötti igazságügyi miniszter, Székely Ferenc, Istóczy Győző (Viktor) pedig egy évfolyammal járt fölötte. Bertényi 2015b: 55.

²²⁷ A Széllnél két évvel fiatalabb Dóczy Lajost (akkor még Baruch Dux néven) apja 1857-ben szerette volna a soproni bencésekhez beíratni, végül azonban nem vették fel. A később sikeres hivatali karriert befutó és neves íróvá váló Dóczy úgy ítélte meg, hogy ez volt „talán legjelentősebb epizódja életének. Mert a bencés gimnáziumban a Bach uralma alatt német volt az előadás nyelve. Ha oda belépek, s az érettségi vizsgálat után,

hazafias léghör uralkodott, sokszor magyarul zajlottak az órák, 1849 után a tanárok közül többen megjárták a börtönt.²²⁸ Eleve az is árulkodó, hogy soproni bencések németül, míg a szombathelyi premonstreiek magyarul adták ki a gimnázium évkönyveit (programjait).²²⁹ A család mindkét ágának hagyományaival jobban összefért tehát a nagy múltú, patinás szombathelyi gimnázium, ahol a vasi elit fiúgyermekével együtt, magyar nemzeti szellemben (legalábbis az 1850-es évek lehetőségeihez mérten) kaphattak oktatást a Széll-fiúk – ráadásul a családhoz is közelebb voltak. Széll Kálmán számára ugyanakkor ez a gimnázium azért is testhezállobb lehetett, mert – például a bencésekhez képest – a premonstreiek, ha nem is sokkal, de nagyobb súlyt fektettek a természettudományos tárgyak oktatására.²³⁰ (Az 1849-es Organisationsentwurf is szorgalmazta a reáliák térnyerését a tananyagban.) Ebben a körülményben akár Széll későbbi pénzügyi-közgazdasági és/vagy botanikai érdeklődésének magvait is megláthatjuk. Gimnáziumi éve alatt Széll Kálmán kitűnő tanulmányi eredményeket produkált, végig osztályelső volt. 1861. július 31-én kelt érettségi bizonyítványa szerint minden tárgyból kitűnő, matematikából és fizikából pedig dicséretes eredményt ért el,²³¹ ami ugyancsak azt mutatja, hogy érdekelték a reáliák, és jó érzelme is lehetett ezekhez.

Szüleik minden évben máshol biztosítottak kosztot és kvartélyt a fiúk számára: 1855–56-ban Mazaly Jánosnál (a gimnázium egyik paptanáránál), majd két tanéven keresztül özvegy Hayden Ignácánál, 1858–59-ben Korcsmáros Annánál, 1859–60-ban Farkas Ferenc megyei titkárnál, 1860–61-ben pedig egy Farkasics nevű tisztartó özvegyénél.²³²

Széll természetesen megkülönböztetett vendég volt egykori gimnáziumában 1911-ben, az ötven éves érettségi találkozón. Ezen alkalomból elmondott hálás hangvételi beszédében azzal a hasonlattal élt, miszerint „a fa, ha elültetik nem mutat haladást kifelé, lent a gyökerében kell neki előbb földet találnia [...], erősítést kapnia, hogy kifelé mutakozzék, hogy levelet hajtson, hogy virágot fakasszon és gyümölcsöt teremjen. Az ember ott szerzi azt az erőt, ahol

mint valósággal megtörtént, Bécsbe készülök jogásznak, akkor valószínű, hogy sohasem tanulok meg magyarul.”
Idézi: Somogyi 2006: 121–122.

²²⁸ Bertényi 2015b: 55–56.

²²⁹ A soproni bencés gimnázium évkönyvei elérhetőek a hungaricana.hu tudásbázisban, míg a szombathelyi premonstre gimnázium 1855–1858 közötti (a többi nem érhető el) évkönyveinek rendelkezésemre bocsátásáért az OPKM-ben Szabó Károlynak tartozom köszönettel.

²³⁰ A természettudományos tárgyak heti óraszámai és a követelmények az évkönyvek (programok) alapján megegyezett a két a gimnáziumban (már csak az Organisationsentwurf előírásai miatt is). A „tapasztalati életre” nevelés azonban egyértelműen fontosabb szerepet kapott a premonstreiek programjaiban, az 1857/58-as évkönyvben Kiss Lajos természetrajztanár értekezett hosszan a biológiai ismeretek fontosságáról. Magáról a szombathelyi gimnáziumról (amelyet 1808-tól vettek át a premonstreiek) lásd továbbá: Kovács – Legeza 2002: 52–54. Az intézmény nevelte ki egyébként Kunc Adolf és Edelman Sebő fizikusokat is. Korábban itt tette le pár vizsgáját Széchenyi István, később pedig például Ország László és Mindszenty József köptatta a gimnázium padjait.

²³¹ Bertényi 2015b: 56.

²³² Sárkányné Halász 1943: 7–8.

nevelik, abból a humuszból, amellyel körülkarják, amellyel esztét, lelkét munkaerejét [...] erőssé tudják tenni. Ez az intézet, ahol én mindezt megkaptam, amivel az országot és talán az emberiséget is szolgálni tudtam. Itt kaptam azokat az erőket [...], amelyek munkámra alkalmassá tettek, nem szisztematikus módszerekkel, nem kimondott szavakkal, hanem azoknak cselekvése által, akik minket neveltek és tanítottak.”²³³

A sikeres érettségi vizsga után, 1861 őszén – a családból elsőként – Széll Kálmán a pesti egyetem jogi karán folytatta tanulmányait. A politikai folyamatok nyomán az ország egyetlen egyeteme is fontos változásokon esett át ebben az évben. A neoabszolútizmus hasznos reformjai – mint például a bölcsészkar egyenrangúsítása vagy a szemináriumok bevezetése – megmaradtak, a germanizáló hatás viszont megszűnt, az egyetem visszakapta rektor- és dékánválasztási jogát, valamint újra a magyar lett a tanítás nyelve.²³⁴ A jogáshallgatók száma is jelentősen megemelkedett, számukra a megfelelő mennyiségű oktató és tanterem biztosítása komoly nehézségekbe ütközött. Széll Kálmán szorgalmát mutatja, hogy kötelező órái mellett évfolyamtársával, a későbbi neves publicista Halász Imrével közösen angolul tanult.²³⁵ Az egyetemi jogászképzés gerincét a jogtörténeti és a jogbölcseleti tárgyak képezték, de a tradicionális fő tárgyak mellett ekkor előtérbe került a magyar jogtörténet is, a közigazgatási jog és a pénzügytan viszont továbbra is mellékes tárgyat képezett. A kortársai által sokra becsült – és a pályafutásának felívelésében igen fontos faktort képező – közgazdaságtani és pénzügyi tudását Széll akár a jogi karon 1863-ban oktatni kezdő Kautz Gyula²³⁶ előadásain is elsajátíthatta. Bizonyosra vehető továbbá, hogy a szorgalmas, feltörekvő Széll önművelő módon is gyarapította közgazdaságtani ismereteit.²³⁷ Egyes források szerint maga Deák Ferenc is erre ösztönözte az ifjút,²³⁸ nem egyértelmű azonban, hogy mikor, még tanulmányai alatt, vagy már politikai pályája kezdetén. Az államvizsgát már 1863-ban, kitűnő eredménnyel letevő

²³³ Széll Kálmán beszédét az iskolai értesítő alapján idézi: Sárkányne Halász 1943: 8.

²³⁴ Mészáros–Németh–Pukánszky 2005: 306.

²³⁵ Halász 1915: 944.

²³⁶ Kautz Gyula (1829–1909) a korszak egyik legelismertebb nemzetgazdasági tudósa volt, *Theorie und Geschichte der National-Oekonomik* című, 1858-ban Bécsben megjelent munkája nemzetközi tekintélyt is hozott számára. 1865-től az MTA tagja, később a jogi kar dékánja, majd 1873–74-ben az egyetem rektora volt. Deák Ferenc híveként 1865–1881 között Győr országgyűlési képviselője – tehát Széll Kálmánnal később nemcsak tanár-diák viszonylatban érintkezhetett, hanem a Deák-pártban és a képviselőház pénzügyi bizottságában is. A főrendiház átszervezése után Kautz örökös tagságot kapott, 1892–1900 között az Osztrák–Magyar Bank kormányzójaként szolgált, számos magas kitüntetésben részesült.

²³⁷ Bertényi 2015b: 57–58. A később gazdálkodóként is rendkívül sikeres Széll mezőgazdaságtani és kertészeti tudását is autodidakta módon szerezte. Sárkányne Halász 1943: 14.

²³⁸ Halász 1915: 945. Halász Imre még nem ismerhette Sárkányne Halász Teréz munkáját, aki – a forrás megjelölése nélkül – idézte Deák Széllhez intézett szavait: „Jurista annyi van, ahány embert csak látsz az utcán. Menj a jogi pályáról a pénzügyire s dolgozzál ott!” Sárkányne Halász 1943: 20. Lásd még: Pölöskei 2001: 98.

Széll Kálmán mindenesetre közéleti karrierje megindításához elegendő tudással felvértézve zárhatta le tanulmányait 1866-ban a jogi doktorátus megszerzésével.²³⁹

Életének következő évéről kevés információval rendelkezünk. Széll Kálmán sem eddig, sem a későbbiekben nem teljesített katonai szolgálatot. Szintén kimaradt életéből a fiatalon eltöltött hosszabb nyugat-európai tartózkodás – akár külföldi tanulmányok folytatásával, akár körutazással. Igaz ugyan, hogy a peregrináció és/vagy a tapasztalatszerző európai utazások jelentős anyagi terhet róhattak a családra, ennek megfelelően a 19. század első felében inkább az arisztokráciára volt jellemző, mindazonáltal a középbirtokos nemesség soraiból – Széll Kálmán kortársai közül – is szép számmal látható erre példa. Ráadásul az 1850–1860-as évek a külföldi egyetemjárások rendkívüli mértékű felfutását mutatják, a társadalom egyre szélesebb rétegeinek bekapcsolódásával.²⁴⁰ Érdemes itt megjegyezni, hogy Széll Kálmánra és családjára később, országos politikusként és bankvezérként sem igazán voltak jellemzőek a hosszabb külföldi utazások, inkább a rátóti kastélyt használták feltöltődésre. Ettől függetlenül azonban Széllt – pályafutása ismeretében – nyugodtan tekinthetjük európai látóköri politikusnak.

Széll Kálmán tehát németül, franciául és angolul folyékonyan beszélő, több tudományterületen kiterjedt ismeretekkel rendelkező ifjúvá érett, egyelőre azonban inkább elméleti, mintsem empirikus tapasztalatokon alapuló tudással rendelkezett. A felhalmozott tudás természetesen kiegészült a tanulóévek alatt a látogatott intézményekben átélt élményekkel, a magába szívott légkörrel. A szombathelyi premonstreiek nemzeti szellemű nevelés, amiben a vasi birtokos elit többi ifjú tagjával részesült, illetve az egyetemi évek alatt megélt hatalmas horderejű politikai változások természetszerűen hatottak az ifjú jellemére, ország- és világlátására, életcéljaira. Családjától, főként apjától és Deáktól a magyar hazafias szellemiség, ugyanakkor Habsburg-hűség és a függetlenségi gondolat elvetésének ötvözetét tanulhatta el – persze a középbirtokos nemesi sarjak közül sokan voltak így. Közülük Széll pont abba, a 20-as éveit a kiegyezéskor megélő nemzedékbe tartozott, akiket teljesen magával ragadott a '67-es vezető liberális politikusok (Deák, Andrássy, Eötvös stb.) iránti lelkesedés, hiszen a kiegyezés pont azt jelentette, hogy a magyar hazafiság a továbbiakban már összeegyeztethető a dinasztia iránti lojalitással és a birodalmi gondolattal.²⁴¹ Széll ráadásul közvetlenül Deák és képviselő apja mellett élhette meg a kiegyezés előtti éveket, és bizonyosan személyesen is találkozhatott például Andrássyval. Tanulmányai és szocializációs háttére

²³⁹ Bertényi 2015b: 58.

²⁴⁰ Míg 1826–1850 között 7 887 külföldi egyetemi beiratkozásról tudunk, addig 1851–1875 között a Magyarországról peregrinációra indulók száma 15 994-re emelkedett. Szögi 2014: 110., 120.

²⁴¹ Somogyi 2006: 121–122.

alapján Széll tehát tulajdonképpen predesztinálva volt arra, hogy a kiegyezés védelmét a zászlajára tűző oldalon politikai karrierbe kezdjen. Ezt azonban megelőzte házasságkötése, egész későbbi életét pozitívan befolyásoló párválasztása pedig további lökést adott neki ebbe az irányba.

Házasság Vörösmarty Ilonával

Széll Kálmán az édesapja mellett, mint rokon és atyai jóbarát, maga mögött tudhatta Deák Ferenc iránymutatásban, jótanácsokban megmutatkozó támogatását is. A „haza bölcséhez” fűződő kapcsolata azonban sokkal szorosabbá vált 1867 nyaratól–őszétől, amikor eljegyezte, majd feleségül vette a nemzet koszorús költőjének lányát, Vörösmarty Ilonát, akinek édesapja 1855-ben bekövetkezett halála óta Deák volt a gyámja.

A nőkkel szemben félszeg Vörösmarty Mihály – a környezete mellett – valószínűleg saját maga is megdöbben azon, hogy a véletlen találkozás után milyen gyorsan és szenvedélyesen szeretett bele a nála 25 évvel fiatalabb, mindössze 16 esztendőes Csajághy Laurába. A sokáig agglegény életet élő költő némi tépelődés után meg is kérte Lóri kezét.²⁴² Vörösmarty gyakorlatilag egy háztartásban élt régi barátja, Bajza József családjával, így ismerte meg Bajza fiatal sógornőjét, aki régi, köztisztelőben álló nemesi család sarja volt, szépsége mellett pedig 16 éves kora ellenére igen művelt és tájékozott. Lórinak imponált ugyan az ország egyik legismertebb, körülrajongott költőjének vonzódása, szerelmet azonban nem érzett a már idősödő, betegeskedő, közismerten zilált anyagi körülményekkel rendelkező Vörösmarty iránt, ezért eleinte nem engedett a hódításnak. Vörösmarty viszont kitartóan ostromolta, és Laurát környezete is igyekezett meggyőzni arról, hogy erkölcsi kötelessége a magányos, depresszióra hajlamos költőt megmenteni, élete alkonyát bearanyozni.²⁴³

Házasságkötésükre végül 1843. május 9-én került sor Pesten. Csajághy Laura református, Vörösmarty Mihály viszont katolikus volt, így gyermekeiket is római katolikusnak keresztelték.²⁴⁴ Elsőként 1844. április 23-án Béla jött a napvilágra, őt követte Ilona (Pest, 1846.

²⁴² „Hogy Vörösmartynak Lóri [...] miután Lóri igen csinos barna leányka volt [tetszett], mindenki természetesnek találhatta, de hogy a negyvenet több évvel meghaladva, kedve jöjjön nőszülni s egy magánál huszonöt évvel fiatalabb leányt válasszon feleségül, azt hiszem, még azok előtt is különösnek tetszék s meglepő volt, kik [...] tapasztalták, hogy a költők eltérnek olykor a mindennapiság útjairól. Maga Bajza megcsóválta a fejét, [...] Fáy András aggodalmakat fejezett ki a nagy korkülönbség miatt.” Csajághy Laura barátnője, Vachott Sándorné naplóját idézi: Lukácsy 2003: 217.

²⁴³ „Forrón szeretett rokonom- s barátnémra nézve a dicsőség áramlatának tekintém Vörösmarty házassági ajánlatát.” – írta Vachott Sándorné. Idézi: Lukácsy 2003: 217. Lásd továbbá: Bárdos 2006: 85.

²⁴⁴ Bárdos László megállapítása szerint Vörösmarty Bélának Deák Ferenc, Ilonának pedig Wesselényi Miklós báró lett a keresztapja. (Bárdos 2006: 85.) A Pest-belvárosi keresztelési anyakönyv 1846. május 2-i bejegyzésében

május 2. – Budapest, 1910. december 13.).²⁴⁵ Az előzmények ismeretében viszont nem különösebben meglepő, hogy a házasság már a kezdetektől sem volt boldognak tekinthető. „Nem fáradsz-e reám mosolyogni, ha csüggedek és ha / Megszédít a gond, túrni szeszélyeimet? / Nagy feladás vár rád: fiatal szívednek erényét / Tenni napúl megtört életem árnya fölé” – írta Vörösmarty a feleségének már házasságuk második évében.²⁴⁶ Vörösmarty később ugyan megpróbált életmódot váltani, az 1850-es években vidékre költöztek és gazdálkodni kezdett, igyekezett pénzhez jutni, kísérletei azonban rendre kudarccal végződtek, ami értelemszerűen tovább erősítette elkeseredettségét.²⁴⁷ A költő nem igazán találta a helyét odahaza, Laura pedig érezte, hogy Vörösmarty levegőnek nézi őt, és a családjá sem képes „elhárítani a költő feje felől a búskomorság sötétlő árnyait. Laura alighanem túrt egy darabig, azután vállat vont, és az illem határain belül nem férjénél, hanem másutt keresett szórakozást. [Vörösmartyt] nejének viselkedése alighanem szíven ütötte, de felháborodását és fájdalmát magába fojtotta.”²⁴⁸

A felvázolt helyzet számunkra azért különösen érdekes, mert Laura udvarlói között tartotta számon a kortárs szóbeszéd a családi barát Deák Ferencet is, és pont Vörösmarty Ilona kapcsán suttozták, hogy igazából ő a lány valódi apja. A talányra talán már sosem fog fény derülni, azt mindenesetre érdemes megjegyezni, hogy a szóbeszéd évtizedekkel később is tartotta magát. Amikor 1890 októberében az éppen Körmenden időző Thallóczy Lajos véletlenül meglátta Szélné Vörösmarty Ilonát az utcán, mindjárt ez volt a legelső gondolata: „Láttam Széll Kálmánét és leányát. Szélné – kit a közvélemény Deák F. lányának tart – arca nagyon hasonlít a nagy költőhöz, s ha csakugyan mégis az ő leánya, nem tartozik sikerült munkáihoz.”²⁴⁹ A néhány ránk maradt fotó annyiban igazolja Thallóczyt, hogy Ilona arca valóban Vörösmartyéra hasonlít, a hölgy külsejét viszont egyáltalán nem nevezhetjük kellemetlennek.²⁵⁰

Deák és Vörösmartyné esetleges szerelmi viszonyára (akár az 1840-es években, akár Vörösmarty 1855-ben történő halálát követően) semmilyen közvetlen bizonyítékkal sem

azonban átható, hogy nem (az egyébként református vallású) Wesselényi Miklós, hanem Bezerédy István és Vachott Sándor szerepeltek, mint Vörösmarty Ilona keresztapjai.

(<https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:939X-S13Z-P?i=487&cat=228841> 2018. március 1.) Az is kiolvasható a bejegyzésekből, hogy Csajághy Laura nem tért át katolikus hitre, református maradt.

²⁴⁵ A házaspárnak további három gyermeke született. Erzsébet (1848–1879) hosszas betegeskedés után, hajadonon, Mihály és Irma pedig még kisgyermekkorban hunyt el.

²⁴⁶ Lukácsy 2003: 220.

²⁴⁷ Bárdos 2006: 92–93.

²⁴⁸ Rajnai 2000: 178.

²⁴⁹ OSZK Kt., Quart. Hung. 2459. I. kötet, f233.

²⁵⁰ A malíciát egyébként kifejezetten kedvelő Thallóczy mindazonáltal 12 évvel később, egy 1902. augusztusi látogatásakor is úgy vélekedett Széll Kálmán feleségéről, hogy „most idősb korában nem rút, régebben nagycsontú volt s ridegebb”. Uo. V. kötet, f84.

rendelkezőnk, Deáknak Csajághy Laurához írott levelei mindazonáltal „kínosan közvetlenek, s a becéző szavak megválogatásában már nem is kétértelműek”, és olyan értelmezés is napvilágot látott, miszerint „Vörösmarty halálos ágyán mondott szavaiban – hogy családja forduljon csak bizalommal Deákhhoz – több a megvetés és a rezignáció, mint a megfontolt gondoskodás”.²⁵¹ Ezzel a talán túl szigorú ítélettel szemben érdemes leszögezni, hogy 1855-ben, az adott körülmények között Vörösmarty részéről kifejezetten racionális, a későbbi fejlemények által is igazolt döntés volt Deákot felesége mellé segédgyámnak felkérni, ezáltal bízva rá gyakorlatilag nincstelen családját. Az sem lehetett utolsó szempont, hogy Deák – Vörösmarty közeli barátjaként, Béla fiúk keresztapjaként – korántsem volt ismeretlen a gyerekek előtt.²⁵²

Deák – mint maga írta – felelősségérzetből, szeretetből és a költő személyes kérésére vállalta magára a gyámatya szerepét. „Óhajta volt a boldogultnak, mit élete végnapjaiban is nyilvánított: hogy elhagyott árváinak gyámja legyek. Harminc évi szoros barátság kötött engem őhozzá, s én szent kötelességemnek tartom óhajtatását valósítani.”²⁵³ Másrészről viszont „az 52 éves, nőtlenül, család nélkül élő Deák, aki tudatosan alakította így eddigi életét, most új szituációba, élete végéig meghatározó kapcsolatba került az elhunyt Vörösmarty családjával.”²⁵⁴ Csajághy Laura 1855-ben még mindig csak 30 éves volt. Biztosra vehetjük, hogy a kettejükéről szóló szóbeszéd Deák és az ő fülébe is visszajutott. Vörösmarty Ilona emlékirataiban szerepel egy érdekes, némileg áthallásos, 1860 körülinek datált történet. Eszerint Deák egyik meg nem nevezett barátjának meg nem nevezett özvegye még régebben tanácsért és segítségért fordult Deákhhoz, aki azt természetesen nem tagadta meg. A történetben a már haldokló özvegynél tett látogatás után Csajághy Laura kérdezte meg Deáktól, igazak-e a közte és az özvegy közötti viszonyról szóló pletykák, mire Deák azt felelte: „Barátja, de még jobb ismerőse feleségét sem tekintette volna soha más érzellemmel, mint amilyennel barátja vagy jobb ismerőse iránt viseltetett, s szigorúan megítélné még azt is, ki mikor egy asszony tanácsért, segélyért folyamodik hozzá: visszaélne a benne helyezett bizalommal.”²⁵⁵

²⁵¹ Rajnai 2000: 148–149.

²⁵² Az első olyan találkozássra, amelyre Vörösmarty Ilona vissza tudott emlékezni, 1854 őszén, Nyéken került sor. Erről, illetve a Vörösmarty-gyerekek apjuk halálát követő kapcsolatáról újdonsült gyámjukhoz lásd: Széllné Vörösmarty 1926: 9–10., 13–15.

²⁵³ Deák 1855. december 14-i keltezésű, a Vörösmarty-árvák érdekében írott levelét teljes terjedelmében lásd: *Vörösmarty Mihály összes művei*. 18. köt., 261–262.

²⁵⁴ Körmöczy 2015: 133.

²⁵⁵ Széllné Vörösmarty 1926: 22–23. Beszédes adalékként értelmezhető a visszaemlékezés azon része is, amikor Deák örömét fejezi ki Vörösmarty Ilonának, hogy a Széll Kálmánnal kötendő házassága révén végre ők ketten is rokonok lesznek. (Uo. 111.) A memoárról egyébként le kell szögezni, hogy „a család nagyon szigorúan vett belső magánéletének tekintett, vagy annak érzett dolgok nem kerültek Ilona tollára”. (Körmöczy 2015: 139.)

Deák mindenestre komolyan vette gyámtyai szerepét, részt vett a gyermekek nevelésében, ajándékokat vett nekik, sűrűn, akár naponta látogatta őket,²⁵⁶ valamint olyan rendezett anyagi háttérrel teremtett számukra, amelyet Vörösmarty mellett nemigen tapasztalhattak meg. Miután a Magyar Tudományos Akadémia égisze alatt tervezett nyilvános segélyakcióját Vörösmarty 1848–1849-ben játszott szerepe, valamint temetésének kvázi csendes tömegtüntetéssé „fajulása” miatt a neoabszolutizmus rendszerének hatóságai megtiltották,²⁵⁷ Deák sokszáz magánlevele útján kérte fel adakozásra barátait és más ismert személyeket.²⁵⁸ Ezen az úton hatalmasnak számító, 103 000 forintos összeget gyűjtött össze a Vörösmarty-árvák részére. Gyámként 1868-ig ő kezelte Vörösmartyék pénz- és adóügyi, jogi természetű ügyeit.²⁵⁹ Mindazonáltal Deák egy jól látható határt is szabott saját szerepkörének, amelyre pont Vörösmarty Ilona és Széll Kálmán házasságkötése kapcsán, egy Deák által Csajághy Laurához írott levélből következtethetünk. Az örömanya a fiatalok házassági szerződése kapcsán kérte közvetítésre Deákot a Széll család felé 1867 szeptemberében. „Kedves Lórim! Soha nem tudod, vagy nem akarod megérteni, hogy én gyermekeidnek csak szeretetben vagyok édesatyjuk, de jogilag nem, sőt, szorosán véve gyámjuk sem vagyok, mert a hatóság engem csak segédgyámnak nevezett ki, a főgyám Te vagy. Én csak tanácsot adhatok, de nem határozhatok, a határozás joga a Tiéd. Én atyái hatalmat nem gyakorolhatok, atyái jogokat nem követelhetek, föl nem léphetek jogosan [...]. Ennélfogva vőddel és nászoddal is véglegesen csak Te végezhetsz, mint édesanya, s ha javaslatomat helyesled, Neked kell azt azok elébe terjeszteni. Neked kell velök megállapodni, mert csak Te vagy arra jogosítva, nem én. Ugyanezért, mint segédgyám, mint tanácsadó s jóbarát, elkészítettem a házassági szerződést, mint azt én célszerűnek tartom. [...] ha helyesled és elfogadod azt, közöld minél előbb vőddel és nászoddal is, úgy mint anyai akaratodat, elmondhatod, hogy ez volt az én tanácsom is, de Neked kell velök végezni, nem nekem.”²⁶⁰ Tehát ha a család a Deák által „egyengetett” úton

²⁵⁶ Széllné Vörösmarty 1926: 26–27. Gyakori program volt például, hogy együtt sétáltak ki a budai hegyekbe. Érdekes viszont, hogy amikor 1861-ben egy alkalommal Ilona és Deák együtt sétáltak Pesten, azt emlékirataiban később kivételes esetként idézte fel: „ez volt az egyetlen eset, hogy Pest utcáján velem mentem”. Uo. 22.

²⁵⁷ Részletesebben lásd: Nagyrévi 1958: 113–122.

²⁵⁸ „Elhunyt Vörösmartynek vagyontalan családjának ügyében csak magánúton lehet segélyezésre felszólítanunk az irodalom barátait. Lángeszű költőnknek özvegyét és árváit elhagynunk nem lehet” – írta levelében Deák. Idézi: Uo. 117.

²⁵⁹ Deák Á. – Molnár 2003: 94. A pesti egyetem jogi karának elvégzését követően, az akkor 24 éves Vörösmarty Béla 1868-tól a Pesti Királyi Törvényszéknél rendelkezett bírói állással, így már maga is alkalmas volt a családfő szerepének betöltésére. Az OSZK Kézirattárában fennmaradt a Vörösmarty-árvákat érintő hivatalos iratok egy része, Deák Ferenc levelei és elszámolásai az Árvabizottmányhoz és a Gyámi Bizottmányhoz. (Lásd: Körmöczi 2015: 134–135.) Jó példa Deák akkurátus ügyintézésére az a levél, amelyet 1862 áprilisában Mándy Bertalan szatmári ügyvédhez intézett a Vörösmarty-árvák által birtokolt két darab avasi vasgyári részvény ügyében. Közli: Sándor 1992: 102–103.

²⁶⁰ Deák Ferenc levele Vörösmarty Mihályné Csajághy Laurához, Pusztaszentlászló, 1867. szeptember 10. Idézi: Sándor 1992: 116. Eredeti lelőhelye: OSZK Kt., Levelestár.

haladt is, a döntéseknél Csajághy Laurának kellett kimondania a végső szót (és viselnie a felelősséget). Mindez azonban nem jelentette azt, hogy Deák ne vett volna részt a gyermekek nevelésében. Figyelemmel kísérte tanulmányaikat, és amíg Ilonával elnézőbb, addig Bélával szemben szigorú volt. Az egyre inkább felnőtté váló Bélával később sokat beszélgetett nyaranta Pusztaszentlászlón az élet dolgairól, sőt állítólag a nővel kapcsolatos megfigyeléseit is megosztotta vele.²⁶¹ Később Vörösmarty Bélát bízta meg végrendeletének végrehajtásával, hagyatékának kezelésével is.²⁶²

Deák 1862 augusztusában, az akkor 16 éves Ilonához írott levelében megfogalmazott, a kor erkölcsös nőideálját megtestesítő „intelmei” már legelső megjelenésük óta gyakori elemzés tárgyát képezik a neveléstörténeti irodalomban. Levelében Deák az általános emberi jóság, erkölcsösség elvi alapjait rögzítette, Ilonát tisztességre, Isten, a haza, a szülők és a többi ember tiszteletére és szeretetére, kötelességtudásra, önmegtartóztatásra buzdította, a hiúságtól, a túlzott érzelmességtől, mások rágalalmazásától pedig óva intette.²⁶³ A forrásokból róla kirajzolódó kép alapján elmondható, hogy Vörösmarty Ilona igyekezett a későbbiekben is megfogadni Deák intelmeit. Egy olyan művelt hölgyet ismerhetünk meg személyében, aki a korszak számos közéleti és tudományos szereplőjével állt kapcsolatban,²⁶⁴ valamint a közjog és a politika területén is tekintélyes tudást halmozott fel. Deák ugyanis politikai kérdésekbe is beavatta,²⁶⁵ többször a véleményét is kikérte, mint ahogy később Széll Kálmán is bátran támaszkodhatott felesége tanácsaira pályafutása során.²⁶⁶ A visszaemlékezések szerint kiválóan

²⁶¹ Körmöczi 2015: 138. Túlságosan leegyszerűsítő lenne pusztán Deák hatásával magyarázni, mindazonáltal érdekes, hogy hozzá hasonlóan Vörösmarty Béla is élete végéig agglegény maradt.

²⁶² Lásd például azt a levelet, melyben 200 forint értékben Deák néhány válogatott könyvének átadásáról tárgyalt, feltehetően a Nemzeti Múzeum részére. Vörösmarty Béla levele ismeretlen múzeumi tisztviselőhöz, Budapest, 1878. július 14. OSZK Kt., Levelestár.

²⁶³ A levelet először Kónyi Manó juttatta el a *Budapesti Szemle* szerkesztőjéhez, Gyulai Pálhoz 1896-ban. Kónyi bizonyosan Széllné Vörösmarty Ilonától kapta, akinek segítségére jelentős mértékben támaszkodhatott a századforduló évtizedeiben a *Deák Ferencz beszédei* című kötetek kiadásában, kettőjük levelezése Kónyi Manó londoni hagyatékában található: UCL SSEES, KON/13. Deák „életbölcsségre oktató levelét” azután 1897-ben a *Nemzeti Nőnevelés* hasábjain Berta Ilona elemezte először. Körmöczi 2015: 136., 139–141.

²⁶⁴ Lásd például Széll Kálmánné levelét Csiky Kálmánhoz (Rátót, 1903. október 22.), illetve Vass Bertalanhoz (h. n., é. n.). OSZK Kt. Levelestár.

²⁶⁵ Az 1860-as évektől – amikor már életkoruk is alkalmassá tette őket – Deák délutáni látogatásai során a politikai helyzet alakulásáról is hosszasan beszélt a Vörösmarty-gyerekeknek. Széllné Vörösmarty 1926: 28. Lásd továbbá: Bertényi 2015b: 63–64.

²⁶⁶ Vörösmarty Ilona napi politikai ügyekben való otthonossága férje miniszterelnökségének éveiben is kitűnt. Többek között erre enged következtetni több Kónyi Manóhoz intézett levele, például Széll miniszterelnöki kinevezésével vagy a gazdasági kiegyezési tárgyalásokkal kapcsolatban (UCL SSEES, KON/13), valamint Thallóczy Lajos már idézett, 1902. augusztusi naplóbejegyzése, aki családi körben, Rátóton látogatta meg a miniszterelnök Széll Kálmánt. Az aktuális politikai ügyekről (a gazdasági kiegyezési tárgyalásokról, Apponyi Albert házelnökségéről, a Kossuth-emlékévről) folyó beszélgetésnek Ilona is aktív részese volt. Az egyébként mindenkiel szemben kritikus Thallóczy véleménye szerint Széll „felesége valóban igen okos, művelt nő, méltó leánya Vörösmartynak, a derék, kihálóban lévő, igazi honleány típusa”. OSZK Kt., Quart. Hung. 2459. V. kötet, f84–85. „Széll Kálmánné a legkiválóbb, legelőkelőbb magyar hölgyek egyike.” – jellemezte őt a *Vasárnapi Ujság*, 1900. december 9. 817.

zongorázott és remek társalkodó volt. Mikszáth Kálmán szerint okfejtéseit Deákhoz hasonló „egyszerűség s amellet rendkívüli plaszticitás” jellemezte.²⁶⁷ Az idősebb Andrássy Gyula – aki Deák környezetéből már fiatal korától ismerte – is úgy vélekedett róla, hogy „a legokosabb asszonyok közé tartozik, akivel valaha találkoztam”.²⁶⁸

Széll Kálmán is Deák Ferenc környezetében találkozhatott Vörösmarty Ilonával, valószínűleg már jóval 1867 előtt. A Széll család bizonyosan teljes mellszélességgel támogatta az életkorban egymáshoz illő fiatalok közötti frigyét, hiszen Vörösmarty Ilona minden szempontból (Deákhoz való közelsége és személyes tulajdonságai mellett a Vörösmarty-testvérek százezer forintot meghaladó vagyona is említésre érdemes) remek választásnak tűnt elsőszülött fiuk számára. Deák hozzáállása viszont nem ennyire egyértelmű. Vörösmarty Ilona emlékiratai szerint 1867-ben a 22 esztendő, már eljegyzett menyasszonynak úgy nyilatkozott, hogy jobban örült volna, ha csak 8–9 év múlva ment volna férjhez.²⁶⁹ A némileg önzőnek tűnő óhaj mögött bizonyára az idősödő, egyre többet betegeskedő Deák azon félelme állhatott, hogy elveszíti szeretett, ugyanakkor sok tekintetben gondját is viselő²⁷⁰ gyámleányát. Ő sem hagyhatta viszont figyelmen kívül, hogy a tehetséges és elhivatott Széll számára fényes jövő ígérkezett, a vőlegény édesapjához pedig rokoni és baráti viszony fűzte. Így hát ha Deák netán nem is örült teljes szívvel Vörösmarty Ilona és Széll Kálmán házasságának, elfogadta és nem ellenezte azt.

Az akkor még csak jegyespárt Deák 1867 augusztusában meghívta Pusztaszentlászlóra. Maga várta őket a vasútállomáson, és az általuk ott töltött két hét alatt sokat időzött társaságukban, illetve számos odalátogató rokont ismerhettek meg.²⁷¹ A már idézett, 1867. szeptember 10-i, Csajághy Laurához intézett leveléből egyértelműen kiderül, hogy Deák fogalmazta meg a kötendő házassági szerződést. „Elkészítettem Ilona osztályrészének kiszámítását is. Kidolgoztam azon módot, mely szerint ezen osztályrész neki kiadandó. – Fontold meg e tervet, közöld azt leányoddal, s ha nincs kifogásod ellene, [...] azonnal lépéseket lehet tenni az árvabizottmánynál, hogy e terv, ha a bizottmány is elfogadná haladék nélkül foganatosíttassék, s a kötelezvények és a pénz minél előbb kiadathassanak.”²⁷²

²⁶⁷ *Vasárnapi Ujság*, 1899. március 19. 183.

²⁶⁸ *Budapesti Hírlap*, 1910. december 14. 8.

²⁶⁹ Széllné Vörösmarty 1926: 111.

²⁷⁰ „Kapcsolatuk Deák öregedésével fordulatot vett, a gyámból fokozatosan gyámolított lett.” Körmöczi 2015: 144. Ha volt is ilyen jellegű félelme Deáknak, akkor alaptalanul aggódott, mert gyámleánya a későbbiekben is nagy odaadással ápolta. Lásd: Széllné Vörösmarty 1926: 122–125, 135.

²⁷¹ Széllné Vörösmarty 1926: 111., 115.

²⁷² Deák Ferenc levele Vörösmarty Mihályné Csajághy Laurához, Pusztaszentlászló, 1867. szeptember 10. OSZK Kt., Levelestár. A házassági szerződés azonban nem a levél mellékletét képezte, a szövegből kiderül, hogy azt a másnap Pestre induló Vörösmarty Béla vitte magával, a dokumentum sorsa (és konkrét tartalma) sajnos nem ismert.

Széll Kálmán egyetemi évfolyamtársa, a későbbi neves publicista, a miniszterelnökségi sajtóiroda munkatársa és egy ideig vezetője, Halász Imre több alkalommal is megírta személyes élményeit az 1867. szeptemberében Deáknál tett látogatásáról.²⁷³ Az akkor még pályakezdő minisztériumi tisztviselő Lónyay Menyhért pénzügyminiszter megbízásából utazott Pusztaszentlászlóra, hogy a Bécsben folyó gazdasági kiegyezési tárgyalásokról tájékoztassa a pártvezért, illetve aktákat adjon át neki. Deák közölte vele, szerencséje van, hogy még itt találta, mert másnap elutazik Pestre gyámleánya és Széll Kálmán esküvőjére, majd megkérdezte, hogy ismeri-e Széllt. „Együtt végeztük a jogot a pesti egyetemen, [...] ennél fogva alkalmam volt Széll Kálmánt közelebről megismerni és pedig mint igen komoly törekvésű, jeles tehetségű fiatalembert”,²⁷⁴ aki „majdnem zárkózott természetű”, és „nemigen érdeklődött kortársai frivol multságai iránt, hanem szorgalmasan látogatta az előadásokat, és sokat tanult nemcsak az egyetemi tantárgyakból, hanem ezeken kívül is” – nyilatkozott Halász. „Láttam, milyen jól esett az öreg úrnak, hogy egy teljesen pártatlan egyéntől oly kedvező véleményt hallhat a fiatal vőlegényről.”²⁷⁵

Vörösmarty Ilona és Széll Kálmán esküvőjére 1867. szeptember 15-én került sor Pesten, az éppen építés alatt álló Bazilikában, néhány hónappal a kupola beomlása előtt.²⁷⁶ A tanúk Széll Kristóf, illetve Hollán Ernő közlekedésügyi államtitkár voltak.²⁷⁷ Az ifjú pár azonban nem sokáig időzött Pesten, a mézesheteket már új lakhelyükön, Rátóton töltötték. A Széll Kálmán irányítása alatt később országos hírnévre szert tevő rátóti birtokot és a hozzá tartozó kúriát még Széll József vásárolta meg 1861 őszén egy árverésen az adósságokat felhalmozó Cseh Sándortól, az esküvő után pedig az újdonsült házasok rendelkezésére bocsátotta.²⁷⁸ Az itt álló régi, tízsobás kúria lett első otthonuk, amelyet Széll Kálmán apja 1871-ben bekövetkezett halála után, 1881-től kezdett el folyamatosan modernizálni és bővíteni az akkor még fiatal Hauszmann Alajos vezetésével.²⁷⁹ A hely igazi családi fészekké vált, ahol ettől kezdve Vörösmarty Béla és Csajághy Laura is gyakran megfordultak, de 1868–1873 között Deák Ferenc is itt töltötte a nyarakat – igaz, Pusztaszentlászlóra többé már amúgy sem mehetett volna, hiszen egyre betegesebb sógora, (Tarányi) Oszterhuber József megvált birtokától, 1869

²⁷³ *Vasárnapi Ujság*, 1899. március 19. 181; Halász 1915: 944–945; Deák F. 1898: 226.

²⁷⁴ Halász 1915: 944.

²⁷⁵ *Vasárnapi Ujság*, 1899. március 19. 181.

²⁷⁶ Bertényi 2015b: 61.

²⁷⁷ Sárkányné Halász 1943: 10. A vasi kötődésű Hollán Ernő (a felsőöri választókerület képviselője) szintén jól ismerhette a Széll családot.

²⁷⁸ Rátót alig egy kilométerre fekszik a szomszédos Gasztonytól, ahol Széll Józsefnek már volt egy nagyobb összefüggő birtoka, fiai is ott születtek.

²⁷⁹ Bertényi 2015b: 57., 61; Virág 2011: 22–23.

januárjában pedig elhunyt.²⁸⁰ Deák szívesen időzött Rátóton, ahol saját szobával rendelkezett, sok időt töltött a parkban a terebélyes tölgyfák alatt üldögélve.²⁸¹ Széllék mindig nagy szeretettel és gondoskodással fogadták. Esténként a kártyajátékot figyelte, általában Vörösmarty Ilonának gibicelt.²⁸² 1872 nyarán, amikor átmentek Táplánfára meglátogatni Széll Kálmán anyját, Deák hirtelen nagyon rosszul lett. A következő évben azonban még egyszer utoljára ellátogatott az Alpokaljára, 1873. július elejétől október végéig maradt Rátóton, és bár egészségi állapota miatt ez már nem volt reális, 1875 őszén még tervezte, hogy a következő nyáron visszatér.²⁸³

Széll Kálmán és Vörösmarty Ilona házassága korán gyermekáldást hozott, az asszony 1868. május 19-én ikreknek adott életet Rátóton. A kis Széll Laura Ilona és Széll Ferenc Kálmán keresztelőjére másnap került sor.²⁸⁴ A kisfiú azonban – mint az anyakönyv tanúsítja – még május 20-án elhunyt. Az anyakönyvi bejegyzésen kívül semmilyen más forrás nem tanúskodik a kisfiú létezéséről. Természetesen érthető, hogy a család nem szívesen emlékezett vissza a tragédiára, a gyermekek születéséről Vörösmarty Ilona emlékirataiban egyáltalán nem tett említést, Sárkányiné Halász Teréz is csak Ilona világra jöveteléről írt, nem közölte a pontos dátumot, mindössze a hónapot.²⁸⁵ A gyászos emlék (vagy akár a feltételezhető koraszülés során felmerülő komplikációk) azt is megmagyarázhatja, hogy a házaspárnak miért nem született több gyermeke.

Egyetértve Ifj. Bertényi Iván gondolatmenetével, több körülmény is abba az irányba mutat, hogy Széll Kálmán és Vörösmarty Ilona frigye „nem minden szempontból volt szerelmi házasságnak mondható”.²⁸⁶ A Széllé szemben igencsak elfogult biográfus, Sárkányiné Halász Teréz sem juthatott másmilyen megállapításra, mint hogy „Széll Kálmán távol állott az ideális férfiszepségtől”, amely ítéletet a ránk maradt festmények és fotók megerősíteni látszanak. Ugyanakkor „szellemessége és megnyerő modora lebilincselő hatást gyakorolt mindenkire. Sok

²⁸⁰ Ferenczi 1904: 396.

²⁸¹ Az épület Deákra vonatkozó emléktárgyai később az országgyűlés múzeumába kerültek. A kastély későbbi kibővítésének munkálatait vezető Hauszmann Alajos megemléltette naplójában, hogy a tervezéskor figyelembe kellett vennie egy a kúria mellett álló topolyafát, amelyet még Deák ültetett és ezért Széllék nem engedték kivágni. Virág 2011: 23.

²⁸² Széllné Vörösmarty 1926: 120., 132–133. Deák a parkban szerette nézni a kuglizó vagy tekéző társaságot, Vörösmarty Ilona szerint azonban ő maga sosem játszott. Ferenczi Zoltán szerint viszont pont azért kedvelte meg a tekét, mert ez volt az egyetlen olyan játék, melyet korlátozott mozgásában még játszani tudott, ezért amikor 1874–1875-ben a Városligetben, Nedeczkyéknél töltötte a nyarakat, ők is berendeztek Deák számára egy tekepályát. Ferenczi 1904: 396–397.

²⁸³ Uo. 397.

²⁸⁴ Az 1868. május 20-i kereszteléséről szóló anyakönyvi bejegyzés hozzáférhető online is: <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:9398-VNGT-6> (2018. április 12.). A keresztszülők Csajághy Laura és Deák Ferenc voltak.

²⁸⁵ Sárkányiné Halász 1943: 17.

²⁸⁶ Bertényi 2015b: 63.

időt [...] és nagy gondot fordított külső megjelenésére.”²⁸⁷ Vörösmarty Ilona – igaz, bevallottan Deák Ferencre fókuszáló – emlékirataiban semmilyen személyes megjegyzést sem tett férjére. Írt Deák és a Széll család közötti kapcsolatáról, Széll Kálmán kiterjedt közjogi ismereteiről, szolgabíróvá majd később képviselővé választásáról, ezekből a sorokból azonban érzelmeket nem lehet kiolvasni.²⁸⁸ Az egyes történetekben pedig Széll Kálmánt gyakorlatilag ugyanúgy szerepeltette, mint például Andrássy Gyulát vagy Lónyay Menyhértet. Igen szűkszavúan számolt be az életében 1867-ben beálló fontos magánéleti változásokról is: „Hatvanhét tavaszán menyasszony lettem.”, „Esküvőm szeptember közepén volt”.²⁸⁹

Másrészről Széll Kálmán kapcsán is jogos álláspont, miszerint „ő sem elsősorban a nőt szerethette Vörösmarty Ilonában”, és esetleg lehetséges, hogy „nem elsősorban Vörösmarty Ilona férje, hanem jóval inkább Deák Ferenc veje szeretett volna lenni”.²⁹⁰ Herczeg Ferenc és Thallóczy Lajos tolla nyomán Széllről közel sem a hűséges hitves képe rajzolódik ki, megjegyzendő azonban, hogy mindketten a már idősebb, századforduló körüli Széllre tették megállapításaikat. „Nagy nőbarát volt. A nőiességet főleg akkor tisztelte, ha balettszoknyát viselt. Ha öfelsége Bécsbe rendelte, rendszerint két táncosnőt is vitt magával a szalonkocsijában.” – írta emlékirataiban a miniszterelnök Széllről Herczeg Ferenc.²⁹¹ Thallóczy Lajos első ízben egy 1890. októberi naplőbejegyzésében említette, hogy „Széll más határban keresi testi vágyainak kielégítését”.²⁹² Később 1894 júniusában, a kormányválság során játszott szerepének leírásakor említette fel Széll „sivár” magánéletét,²⁹³ 1903 októberében pedig – amikor Széll Bécsben a magyar belpolitikai helyzetről tárgyalt és a király is fogadta – jegyezte meg, hogy Széll az éjszakát örömlányok társaságában töltötte.²⁹⁴ Mosonszolnokon napjaink erősen tartja magát az a történet, miszerint a településen lévő kis kastélyt 1904-ben Széll Kálmán építtette/vásárolta szeretője, a mosonmagyaróvári Neumann Irén számára.²⁹⁵ Az

²⁸⁷ Sárkányné Halász 1943: 9.

²⁸⁸ Széllné Vörösmarty 1926: 110–111., 119–120.

²⁸⁹ Uo. 110., 120.

²⁹⁰ Bertényi 2015b: 63.

²⁹¹ Herczeg 2005: 125. A fiatal Herczeg Ferenc maga is országgyűlési képviselő volt 1896–1901 között, szülővárosában, Versecen választották meg. Megjegyzendő, hogy Herczeg az általa nem különösebben kedvelt Szélllel a kvótaemelés kérdésében igen élesen szembekerült, emiatt ideiglenesen a Szabadelvű Pártból is kilépett, valamint az író a miniszterelnök jóbarátjának számító Keglevich István gróffal, az állami színházak intendánsával is konfliktusba keveredett. Uo. 130–133.

²⁹² OSZK Kt., Quart. Hung. 2459. I. kötet, f233.

²⁹³ Uo. f525.

²⁹⁴ Uo. IV. köt. f106.

²⁹⁵ Több, a környéket bemutató turisztikai honlapon, a település internetes oldalán, valamint Mosonszolnok hivatalos településfejlesztési programjaiban is szerepel a kissé nehezen hihető állítás, amelynek egyértelmű tisztázása ugyanakkor további helytörténeti kutatásokat igényelne.

http://www.mosonszolnok.hu/www.mosonszolnok.hu/doctar/rendezesi_terv/2016/msz_16036/2016_10_24_mul_eirasrmod_16036.pdf, 16. (2018. április 14.);

Operaház egykori, elszegényedett, néven nem nevezett művésznője pedig az 1930-as évek végén azzal zsarolta meg Széll Kálmán unokaöccsét, Széll József belügyminisztert (1937. április – 1938. május), hogy amennyiben nem nyújt neki anyagi támogatást, nyilvánosságra hozza a birtokában lévő, Széll Kálmántól származó és régi viszonyukat igazoló leveleket.²⁹⁶

Amennyiben hitelt is adunk a fenti állításoknak,²⁹⁷ a kevés fennmaradt közvetlen, valamint a szekunder forrásokból inkább az a kép rajzolódik ki, hogy Széll Kálmánt és Vörösmarty Ilonát szoros emberi kapcsolat fűzte össze, szellemi partnerre, támaszra leltek egymásban, és a házasságuk alapvetően kiegyensúlyozottnak látszik.²⁹⁸ Sárkányne Halász Teréz közel járhat az igazsághoz kapcsolatuk jellemzésekor: „ha volt is olyan idő, amikor átmenetileg felhők vonultak át házasságuk egén, a mély szeretet egymás irányában, a kölcsönös belső megbecsülés és a szoros összetartozás meleg érzése mindig változatlanul fennállt a házastársak között. Szorosabbá tette köztük a kapcsolatot lányuk és később unokáik születése és nevelése.”²⁹⁹

Egy ígéretes pályafutás első állomásai

Széll Kálmán „ifjú lelkesedéssel, önzetlen törekvéssel, tehetség mellett szokatlan munkaerővel és ne feledjük el, mi magyar politikusnak mindenek feletti érdeme: széleskörű és nagy iskolázottságát a magyar alkotmány és közjog terén, mely biztos eszközt nyújt a haza ügyének védelmében, mely sok hibától megóv, mely fejleszti a hűséget a történelmi alapok és fejlődés iránt, e tulajdonságokkal felelt meg a politika és a közjó emelése követelményeinek” – írta a közpályáját megkezdeni kívánó vőlegényéről Vörösmarty Ilona.³⁰⁰ Az eljegyzéskor ugyanis Széll még nem rendelkezett állással, a családi hagyományokat követve azonban Vas vármegyében – ahol ekkor már Széll József volt a főispán – tervezett a köz szolgálatába lépni,

http://www.mosonszolnok.hu/www.mosonszolnok.hu/doctar/Mosonszolnok_fejlesztési_koncepcio_helyzetelemzes_2008.pdf, 18. (2018. április 14.)

²⁹⁶ Széll József bizalmasan Hain Pétert bízta meg az ügy elsimításával, aki Wayand Tibort maga mellé véve meglátogatták a Gödöllőn élő idős hölgyet és kicsalták tőle a leveleket, amelyeket (Wayand tudomása szerint) Hain átadott Széll Józsefnek. Varga 2019: 113–114. A levelek ugyanakkor nem voltak fellelhetők Széll József Pest Megyei Levéltárban őrzött – igaz, amúgy is hiányos és sérült – irathagyatékában.

²⁹⁷ Azt, hogy Széll esetleges „nőügyei” nem kaptak nagyobb nyilvánosságot, összhangban áll a korszak kettős polgári moráljával, ami megengedőbb volt a férfiak félrelépéseivel kapcsolatban. A „politikusok magánélete nem tartozott a kor felfogása szerint – a botránysajtó akkor sem a kor felfogását, hanem a kor kíváncsiságát tükrözte – a közvéleményre”. (Szabó D. 2007: 134.) A „tapintatos sajtóval” kapcsolatban a szerző felhossa azt az esetet, amikor a lelkét egy örömlány karjai között kilehelő volt szabadelvű párti képviselőről egyetlenegy kivétellel még az ellenzéki lapok is a legjobb férjként emlékeztek meg tudósításaikban.

²⁹⁸ Bertényi 2015b: 63–64.

²⁹⁹ Sárkányne Halász 1943: 12.

³⁰⁰ Széllné Vörösmarty 1926: 120.

és két lehetőség is kínálkozott számára. Apja a főjegyzői állás megpályázását javasolta, amit az ő támogatásával nyilván nem lett volna nehéz elnyernie.³⁰¹ Ugyanakkor szűkebb pátriájában, a szentgotthárdi járásban megválasztották volna szolgabíróvá. „Völegényem engem kérdezvén meg, hogy számára melyiket óhajtanám, én arra kértem: kérdezzük meg erre nézve Deák Ferencet. [Deák] Válasza az volt: fiatal embernek jó iskola mind a kettő. A főjegyzői állást rendszeren díszesebbnek tartják, mint a szolgabíróét – és az is. A szolgabíró közvetlenebb érintkezésben van a néppel, megismerkedik életmódjával, viszonyaival, s az, ki a politikai térre akar lépni, sok hasznát veheti annak. Helyes is, hogy megismerje a népet, szükségleteit, bajait, mint képviselő nagyobb részét a nép ügyét védelmezi.”³⁰² Az ifjú Széll inkább Deák tanácsát fogadta meg, ami azt is egyértelműen jelzi, hogy már a kezdetektől országos politikai szerep lebegett a szemei előtt.³⁰³ Deák pedig meg is ígérte gyámleányának, miszerint „mindent meg fog tenni kedvemért, hogy őt [Széllt] e pályán segítse”.³⁰⁴

Ez a Vörösmarty Ilona által Deák szájába adott kijelentés, „amellyel Széll Kálmánné valószínűleg annak az egyébként kétségtelen ténynek akart kifejezést adni, hogy neki is része van férje sikereiben”,³⁰⁵ könnyen azt a benyomást keltheti, hogy Széll Kálmán karrierjéhez nem személyes képességei és érdemei adták meg a kezdőlökést, hanem a megfellebbezhetetlen tekintélyű Deákhhoz való közelsége. Kétségtelen, hogy pályafutása a Vörösmarty Ilonával kötött házasság után kezdett igen gyors felívelésbe.³⁰⁶ Meglátásunk szerint akkor járunk el a leghelyesebben, ha a két véglet – jól helyezkedő karrierista vagy saját erejéből felkapaszkodó *homo novus* – között Széll Kálmánt minél inkább középre helyezzük, hiszen „a politikai élet jellegzetességei miatt [...] a teljesen tehetségtelen, csak kapcsolataik miatt előrejutó politikusok azért egy idő után kihullottak a rostán”³⁰⁷. Egyetértve a ’48-as ellenzéki képviselő és publicista, Hoitsy Pál³⁰⁸ meglátásával, Deák többször kimutatott megbecsülése Széll irányában mindenesetre egyengette az útját, „de az csak bizonyos fokig használt volna neki, ha ő benne magában is nem voltak volna a megfelelő képességek. Ám voltak. S egészen fiatalon tárcát

³⁰¹ Bertényi 2015b: 62.

³⁰² Széllné Vörösmarty 1926: 110–111.

³⁰³ Deák tanácsa nyilván saját életbölcességén, korábbi tapasztalatain alapult. Ugyanakkor Cieger András kutatásai alátámasztják Deák vélekedését, miszerint a helyi politikai elit csúcsán állók (főispánok, alispánok és az országgyűlési képviselők) számára a hosszabb-rövidebb ideig viselt (fő)szolgabírói tisztség fontos tényező volt a karrierépítésben, előnyt jelentett a magasabb pozíciók megpályázásánál. Cieger 2004: 297–313.

³⁰⁴ Széllné Vörösmarty 1926: 120.

³⁰⁵ Sárkányné Halász 1943: 17.

³⁰⁶ Vö.: Bertényi 2015b: 47–48. A Deákhhoz fűződő kapcsolat kiemelése mellett azonban az is megjegyzendő, hogy a főispán édesapa támogatása sem becsülhető le, sem Széll szolgabíróvá, sem később képviselővé választása szempontjából.

³⁰⁷ Uo. 48.

³⁰⁸ Hoitsy Pál (1850–1927), az *Egyetértés*, a *Függetlenség*, majd később a *Vasárnapi Ujság* fontos munkatársa 1881–1896, illetve 1905–1910 között volt ’48-as (Ugron-párti) képviselő.

kapott [...]. Még pedig a pénzügyi tárcát, amely a legtöbb szaktudást igényelte s amelyen Deák támogatása mellett sem tudott volna megállni, ha nincsenek kellő ismeretei.”³⁰⁹ Horánszky Lajos ugyancsak azon a véleményen volt, miszerint „lehet, hogy Deák döntő pártfogása nélkül ennek a pályafutásnak sikerei lassúbb fejlődést vettek volna, de az is bizonyos, hogy ha volt valaki e korban, ki a gyors emelkedésre mindenképpen rászolgált, az Széll Kálmán volt, kinek tehetsége és rátermettsége a tűzpróbát minden tekintetben kiállotta”.³¹⁰ Fontos ugyanakkor hangsúlyozni, hogy Deák „döntő pártfogása” csakis közvetve érvényesült (ami persze szintén nem lebecsülendő), valamint tanácsokban, iránymutatásban nyilvánult meg. Nem tudunk olyan pozícióról, amelybe Széllt közvetlenül Deák kérésére vagy közbenjárására választották volna meg.³¹¹

Széll Kálmán első közhivatali állása tehát – Deák tanácsát megfogadva – a szolgabírói tisztség lett a szentgotthárdi járásban 1867 őszén. Széll bizonyára gyorsan megismerte „a nép” azon viszonyait, amelyekre Deák utalhatott, hivatalában mindenesetre nem töltött el túl sok időt. Vörösmarty Ilona kérésére ugyanis már 1867. december elején hosszabb időre Pestre mentek, ahol Csajághy Lauránál és Vörösmarty Bélánál volt a szállásuk. A karácsonyt és az újévet is itt ünnepelték, összesen hat hetet maradtak a fővárosban. Deák Ferenc minden nap meglátogatta őket, aki azonban az estéket többnyire a pártkörben töltötte,³¹² ahová az országos politikai szerepre való felkészülés jegyében bizonyosan a kvázi vejének tekinthető Széllnek is lehetősége nyílt őt elkísérni. Széll ki is használta a sors által elé görgetett legelső adódó alkalmat, igaz ehhez a véletlenek – legalábbis Széll szempontjából – kedvező alakulása kellett. A szentgotthárdi választókerület kormánypárti országgyűlési képviselője, a már huzamosabb ideje betegeskedő³¹³ Szabadfy Sándor ugyanis 1868. március 28-án, 46 évesen „hosszas agybántalom következtében” elhunyt.³¹⁴ Széll természetesen harcba szállt a mandátum megszerzéséért, és az is magától értetődik, hogy Deák-párti programmal. Ezt az 1868. április 23-án – a helyi viszonyokhoz alkalmazkodva magyarul és németül – elmondott programbeszédében is egyértelművé tette, mondván megválasztása esetén a többség bizalmát

³⁰⁹ Hoitsy [1923]: 32.

³¹⁰ Horánszky 1994: 344.

³¹¹ Pedig tudható, hogy adott esetben Deák nem volt rest pártfogoltjai számára protekciót kérni. Lónyay Menyhért több olyan levelét is megőrizte, melyben Deák egyik-másik ismerősét ajánlotta valamely állás betöltésére. „[P]edig hány rokonát és protectonatusát [pártfogoltját] alkalmaztam?” – írta Lónyay panaszkodva, amikor egyre inkább megromlott a kapcsolata az „öreg úrral”. Cieger 2008: 232.

³¹² Széllné Vörösmarty 1926: 120.

³¹³ Lásd: Vigh 2010: 12.

³¹⁴ Az 1848-as népképviselői választások alkalmával is a helyi ügyvéd, Szabadfy Sándor (1822–1868) nyerte a szentgotthárdi kerület mandátumát, 1865-ben pedig Szalay Sándorral szemben győzött 637 szavazattal a 174 ellenében. (Ruszoly 1999: 138.) Gyászjelentése elérhető online a Vas Megyei Levéltár honlapján: http://www.vaml.hu/upload/2010_03/02/126751090718574934/gyaszjelentesek.pdf (2018. június 7.)

élvező, a békés de határozott haladás jelszavát a zászlajára tűző pártban foglalna helyet.³¹⁵ A kimenetel nem is lehetett kétséges: Széll annak a pártnak a színeiben indult, amelynek kvázi apósa volt az emblemikus alakja, abban a vármegyében, amelynek édesapja volt a főispánja, ráadásul abban a választókerületben, ahol családja birtokai feküdtek és amelynek ő maga volt a szolgabírója. „A szentgotthárdiak bizalma biztos hírek szerint Széll Kálmán mostani szolgabíró személyében központosul” – olvashatjuk a *Pesti Napló* némileg visszafogott értékelésében.³¹⁶ Széll Kálmán egyhangúlag nyerte el a kerület mandátumát 1868 június elején.³¹⁷

A fiatal politikus, aki éppen a választást követő napokban ünnepelte 25. születésnapját,³¹⁸ ettől kezdve egészen 1915-ben bekövetkezett haláláig folyamatosan az országgyűlés tagja maradt.³¹⁹ Tehát több mint 47 éven át, 14 cikluson keresztül, 16³²⁰ választást sikerrel véve maradt képviselő, ezzel pedig egy igen szűk elit csoport tagjának tudhatja magát: a legendás, 16 alkalommal mandátumot szerző Madarász József (1814–1915) mögött mindössze Podmaniczky Frigyes bárónak (1824–1907), Apponyi Albert grófnak (1846–1933) és Széllnek sikerült 14 cikluson keresztül a törvényhozásba kerülni,³²¹ ehhez ráadásul még azt is hozzátehetjük, hogy közülük egyértelműen Széll Kálmán jutott a politikai hatalom legmagasabb fokára.

Megválasztása után a képviselőház 1868. június 18-i ülésén Széll már be is mutathatta megbízólevelét. Az igazoló bizottság jóváhagyó jelentését a Ház június 24-i ülésén elfogadták (egyelőre feltételesen, hiszen a kötelező harminc napos határidő akkor még nem járt le).³²²

³¹⁵ A *Vas megyei Lapok* tudósítását idézi: Vigh 2010: 13. Mint az közismert, a korabeli politikai pártok nem a 20. századi értelemben vett tömegpártok, hanem ún. klub- vagy választási pártok voltak. Ebből kifolyólag a helyi (megyei, kerületi) szervezetek is inkább a politizáló, egy platformon lévő urak csoportja (egylete, klubja, kaszinója) volt, „amely a politikai iskolázás helyi szintjét képviselhette”, mintsem valódi pártszervezet. „A megyei pártok alapvetően választási pártokként definiálhatók, amelyeket egy-egy országgyűlési választás előtt létrehoztak, majd a legközelebbi választásig többé kevésbé Csipkerózsika-álomban hagytak.” (Boros–Szabó D. 2008: 76.) Nem működött ez másként Vas vármegyében sem. Jellemző, hogy Széll Kálmánt csak képviselőjelöltté történő felkérése után invitáltak meg a helyi Deák-körbe. Vigh 2010: 23.

³¹⁶ *Pesti Napló*, 1868. június 4. 2. A napilap információja ekkor már egy héttel korábbi volt, lévén egy május 28-i szombathelyi jelentésen alapult.

³¹⁷ Széll Kálmán helyét a járás szolgabírói székében az a Hambeck (neve Hambek alakban is olvasható) Alajos foglalta el, akivel 1870–1871 folyamán sikeresen működött együtt a szentgotthárdi takarékpénztár szervezésében. Vigh 2010: 14.

³¹⁸ Kecskeméthy Aurél (a műfajból adódóan ironikus, mindazonáltal jogos) megjegyzése szerint Széll „amint az iskolapadok közül kilépett, a képviselőpadok közt foglalta el helyét”. Kákay 1874: 36.

³¹⁹ 1868–1881 között a szentgotthárdi, 1881–1884 között a pozsonyi 2. számú, 1884–1892 között a kőszegi, 1892-től haláláig pedig ismét a szentgotthárdi kerületet képviselte '67-es programmal. Lásd: Ilonszki 2009: CD-melléklet; valamint az egyes országgyűlési almanachokat.

³²⁰ Széll 1875 márciusában pénzügyminiszteri kinevezése miatt lemondott mandátumáról, újra indult azonban, a választók pedig újra őt tüntették ki bizalmukkal. Az 1904. novemberi „zsebkendőszavazás” hatására ugyancsak lemondott, viszont ezúttal is újraválasztották még a ciklus közben.

³²¹ Ilonszki 2009: 111.

³²² KN 1865–1869: VIII. kötet, 28., 143.

Ugyanakkor a határszéli időközi választás csak meglehetősen fáziskéséssel kapott helyet az országos sajtóban, a *Pesti Napló* a június 23-i, a *Politikai Ujdonságok* című hetilap pedig a június 24-i számában számolt be tömören Széll győzelméről.³²³ Az országgyűlés őszi időszakára családjával Pestre költözött, és ettől kezdve életvitel-szerűen a fővárosban laktak. Azonban amikor csak tehették, feltöltődtek a rátóti családi fészekben, a nyarakat mindig ott töltötték és ilyenkor hosszabb-rövidebb időre a szűkebb rokonság is csatlakozott hozzájuk.

A felkészült, szorgalmas és nagy munkabírási ifjú honatya az országgyűlésben már 1868 őszétől kezdve igen aktív volt.³²⁴ Magára vállalta a képviselőház egyik jegyzői funkcióját, valamint a központi és a pénzügyi bizottságok előadói posztját.³²⁵ Első hosszabb beszédét is a központi bizottság előadójaként tartotta, amikor 1868. december 4-én a katonai bíróságok hatáskörével kapcsolatban fejtette ki a bizottság többségének álláspontját.³²⁶ A két nappal későbbi ülésen pedig újabb két kérdésben (a képviselői összeférhetetlenség szabályozásáról szóló törvényjavaslat, valamint a Pest városa által felveendő kölcsön) ismertette a központi bizottság véleményét, valamint újfent szerephez jutott a katonai bíróságok hatásköréről szóló törvényjavaslat általános vitájában.³²⁷ Mint ezek a példák is mutatják, Széll az általa betöltött funkciók révén már a kezdetektől gyakran szerepelt a Házban, így mindenki megismerhette. Ugyanakkor ezek a megnyilvánulások inkább még csak „a politikai ügyek szorgos adminisztrálójának”,³²⁸ mintsem politikusnak mutatták, aki klasszikus értelemben vett képviselői szónoklatot első éveiben nem is tartott. Bizottsági előadóként az ő feladata volt a többségi vélemény megszövegezése, stílusos értelemben tehát elmondott beszédei a saját

³²³ *Pesti Napló*, 1868. június 23. 3; *Politikai Ujdonságok*, 1868. június 24. 311.

³²⁴ Széll Kálmán „mint képviselő sosem volt úrficska, hanem mint a háznak jegyzője, legszorgalmasabb tagjai egyike”. Kákay 1874: 36.

³²⁵ A központi bizottság a dualizmus – különösen a kezdeti évek – törvényalkotási mechanizmusában kiemelt szerepet játszott, ott „fésülték össze” és szövegezték a különböző osztályok álláspontját (részletesen lásd: Pesti 2002: 195–203.) A szakbizottsági rendszer fokozatos térhódítása egyszerre volt eszköze a „pártosodásnak, a szakosodásnak és a hatékonyságnövekedésnek”. (Boros–Szabó D. 2008: 88.) A képviselőházban – igen jellemző módon – a legelső szakbizottság a pénzügyi lett, az 1875-ben összeülő országgyűléssel pedig tulajdonképpen kialakult a végleges bizottsági szerkezet, az ekkor meglévő 12 állandó bizottság (pénzügyi, igazságügyi, közlekedésügyi, közoktatási, kérvényi, gazdasági, naplóbíró, könyvtári, mentelmi, véderő-, számvizsgáló és zárszámvizsgáló) mellé később mindössze kettő újat (földművelésügyi, közgazdasági) szerveztek. Szabó D. 2007: 128., 133.

³²⁶ KN 1865–1869: XI. kötet, 306.

³²⁷ Uo. 373., 389.

³²⁸ Bertényi 2015b: 66.

teljesítményének tekinthetők,³²⁹ azon a tényen azonban mindez nem változtat, hogy ezen alkalmakkor alapvetően nem saját gondolatait tárta képviselőtársai elé.³³⁰

Széll Kálmán természetesen megmérte magát az 1869 tavaszán esedékes általános országgyűlési választásokon, és az új ciklusra is a szentgotthárdi kerület mandátumát sikerült megszereznie, különösebb nehézségek nélkül. Programbeszédét 1869. január 18-án tartotta kerülete egybegyűlt választóinak, a magyar mellett németül is szónoklova. A baloldal ugyan fellépett ellene Vidos Kálmánt,³³¹ ő azonban a március 16-án megtartott választás során vetélytársa egyértelmű fölényét látva visszalépett, így Széll végül egyhangúlag győzött.³³² Vas vármegyében amúgy is nagyon jól szerepelt a Deák-párt,³³³ a tíz választókerületben 7:3 arányban legyőzte a Balközép Pártot. Horváth Boldizsár igazságügyi miniszter (Szombathely), Hollán Ernő³³⁴ és Szabó Miklós államtitkárok (Felsőőr illetve Kőszeg) szintén a vasi kormánypárti képviselői csoportot erősítették, csakúgy mint Széll Kálmán közeli barátja, Ernuszt Kelemen (Németújvár).

A tapasztalatszerzés és kibontakozás évei (1869–1873)

Az új országgyűlés képviselőháza 1869. április 22-én tartotta alakuló ülését, ahol a 26 éves Széll Kálmán az egyik korjegyzőként szerepelt, a május 1-jei ülésen pedig 228 szavazatot kapva a képviselőház egyik rendes jegyzőjévé választották.³³⁵ Továbbá az új országgyűlésben is

³²⁹ „Jó beszélő, de nem szónok. Hangja tompa, s nem csengő. Eszes, de magasabb lendület és szívmelegség, mely kivált nálunk hatni képes, nem sajátja. A hazai politikában jártas, de magasabb világnézetet adó tanulmányokra nem volt még ideje.” – állapította meg a fiatal képviselőről Kecskeméthy Aurél. Küllemét tekintve pedig „meglehetősen gömbölyű fiatalember” benyomását keltette, „piros, szabályos arccal, [...] komoly képpel, beszédes fekete szemekkel.” Kákay 1874: 35–36.

³³⁰ A bizottsági üléseken nem vezettek jegyzőkönyveket, így nem tudhatjuk, hogy hozzászólásaival Széll Kálmán milyen mértékben tudta az egyes konkrét esetekben befolyásolni a tárgyalások menetét és a döntések megszületését.

³³¹ *Politikai Ujdonságok*, 1869. január 13. 29.

³³² *Pesti Napló*, 1869. március 21. 2. A *Vasmegyei Lapok* híradása szerint viszont Széll baloldali ellenfele egy bizonyos Cséve volt, akinek keresztnéve sem a helyi, sem az országos sajtóban nem lelhető fel. (Vigh 2010: 14.) Ugyancsak nem egyértelmű, hogy az ellenzékiek „baloldalisága” a Balközép Pártot, vagy a szélsőbalt jelenti-e.

³³³ Az egész Dunántúlt tekintve a kormánypárt mindössze a mandátumok 50%-át tudta megszerezni. A nyugati határszélen jelentős németajkú kisebbséggel rendelkező Vas vármegye relációjában is érvényes megállapítás, miszerint „[a]z 1869. évi választáson világosan megmutatkozott, hogy a kormánypárti többség a nemzetiségi és vegyes [lakosságú] területek mandátumaira támaszkodik. [...] Az 1869–1910 közötti választásokon a magyarlakta területek mandátumainak 60%-át ellenzéki jelöltek nyerték el.” Katus 2012: 357.

³³⁴ A Széll családdal baráti viszont ápoló Hollán Ernő közlekedési államtitkár volt a főszereplője ezekben a hónapokban a kiegyezést követő évek egyik legnagyobb megvesztegetési botrányának. Belga vasúti vállalkozók 1868 novemberében 40 ezer forintot (Hollán mintegy 6 és fél évi államtitkári fizetése) ajánlottak neki az Óbuda–Újszöny vonal concessiójáért, ő azonban haladéktalanul jelentette az esetet miniszterének, a kormány pedig nyilvánosságra hozta. Cieger 2011: 54.

³³⁵ KN 1869–1872: I. kötet, 33. Széll mellett a másik öt jegyző Jámbor Pál, Mihályi Péter, Fodróczy Sándor, Bujanovics Sándor és Majláth István lett.

elvállalta a központi és a pénzügyi, valamint a vasútügyi bizottságok előadói posztját. Ezek a jelentős leterheltséggel járó, szorgalmas és precíz munkavégzést és szakértelmet követelő előadói feladatok nem jártak közvetlen ellenszolgáltatással, ugyanakkor gyakori szereplési, és jó kapcsolatépítési lehetőséget jelentettek. Azon állítás viszont nem állja meg a helyét, hogy Széll Kálmán csakis olyan idő- és energiaigényes pozíciókat vállalt volna, amelyek nem jelentettek számára anyagi előnyt.³³⁶ A ház jegyzőinek képviselői napidíját³³⁷ ugyanis egyenesen megduplázták.³³⁸ A törvényhozás nyári szünetének hosszától függően tehát az évi kb. 1 400–1 600 forintot kitevő napidíjjal Széll Kálmán esetében duplán kell számolnunk, ehhez társult az évi 400 forint lakbértámogatás. Az ifjú Széll jövedelme tehát megközelítette édesapja főispáni fizetését (évi 4 000 forint), és lényegesen felülmúlta egy alispán vagy egy osztálytanácsosi rangtól alacsonyabb beosztásban lévő minisztériumi dolgozó juttatásait. Igaz, ennek fejében a hat jegyzőre valóban jelentős és felelősségteljes feladatok hárultak. Ők szerkesztették és írták alá a képviselőház jegyzőkönyveit, összeállították a felszólalók sorrendjét, összeszámolták a szavazatokat, átvitték a főrendiházba a törvényjavaslatokat és üzeneteket, valamint a képviselőház „minden iratait nyilvántartják, a nyomtatványok hibátlanságára felügyelnek, az irattár és az iroda egész személyzete az ő igazgatásuk és ellenőrzésük alatt áll”.³³⁹

Széll Kálmán 1869-ben újabb mérföldkövet tudhatott le, ugyanis fiatal kora ellenére – Deákhoz való közelsége mellett bizonyosan szorgalmának elismeréseként is³⁴⁰ – az első adódó alkalommal beválasztották a delegációba, azon belül is a hadügyi albizottságba, ahol jegyzőként, illetve két alkalommal előadóként is szerepelt.³⁴¹ A delegációk szerepének fontosságát távolról sem túldimenzionálva annyi mégis kijelenthető, hogy a fiatal Széll számára mindez bizonyosan fontos tapasztalatszerzési lehetőség volt. Empirikus élményeket szerzett a közös ügyi rendszer működéséről, valamint a magyar mellett a „birodalmi” politikába is belekóstolhatott, hiszen a Monarchia nagyhatalmi státuszával kapcsolatos kérdésekről (kül- és katonapolitika) a magyar országgyűlésben ritkán esett szó. A két delegációt mindig ünnepélyes keretek között (az országgyűlés megnyitásához hasonlóan) fogadta az uralkodó.³⁴² Az üléseken

³³⁶ Vö. például: Sárkányné Halász 1943: 18; Vigh 2010: 28.

³³⁷ A napidíjak tekintetében továbbra is az 1848. évi V. tc. rendelkezései voltak irányadóak, az 56. § értelmében a képviselők 5 forint napidíjban és évi 400 forint lakbértámogatásban részesültek. A napidíjat minden olyan teljes hónapra kifizették, amelyikben akár csak egyetlen ülés is volt.

³³⁸ A képviselőház rendszabályai, 181. §. KI 1865–1869: VII. kötet, 221. (454. számú irat).

³³⁹ Uo. 174–180. §.

³⁴⁰ Bertényi 2015b: 67.

³⁴¹ *Politikai Ujdonságok*, 1869. június 16. 281; július 14. 330; szeptember 1. 412.

³⁴² Abban az évben Pest-Budán üléseztek a delegációk. „A magyarokban a kétévente Budapesten tartott delegációs ülés azt az illúziót keltette, hogy Budapest a Monarchiának Béccsel egyenrangú fővárosa.” Ilyenkor az uralkodó,

vagy (inkább) az informális fórumokon pedig számos lehetőség nyílt a közös hivatalok tisztségviselőivel, vagy akár ausztriai politikusokkal való összeismerkedésre.³⁴³

A delegációk,³⁴⁴ a központi, a pénzügy és a vasútügyi bizottság mellett Széll számos eseti, például egy-egy konkrét törvényjavaslat tanulmányozására felállított bizottságban játszott szerepet. Tehát sokat és alázattal dolgozott – igaz ezt egyre inkább próbálta láttatni.³⁴⁵ Sokoldalú tevékenységét Kecskeméthy Aurél is tollhegyre tűzte, aki azonban ironikusan arra is rávilágított, hogy Széll munkásságának egy része „sziszifuszi” jelleggel történt. „Minap azt álmodám, hogy egy napilap szerkesztője vagyok. Kopognak, benyit hozzám Széll Kálmán: »Jó napot!« »Hozta Isten! Minek köszönhetem e szerencsét?« »Hoztam Önnek valamit.« »Örülök rajta s mi légyen az?« »Ez az alsó-háznak a pipaszurkáló-adó ügyében kiküldött bizottmánya által választott albizottmánynak jelentése. Még ezt egy lap sem kapta meg tőlem, kegyedé az elsőség. Mellékesen megemlítheti Ön, hogy a bizottmány engem akart előadóul választani, de minthogy a krumplicukor enquetről kell holnap referálnom, s azonkívül a házadó-, padlásadó-, kulcslyukadó törvényjavaslatok iránt kiküldött bizottmányok jegyzője vagyok – helyettem Bujanovics Sándor választatott meg.«³⁴⁶ Kecskeméthy is elismeri ugyanakkor, hogy Széll „tiszteletre méltó talentum és munkaerő”, továbbá nem törtető, nem minél előbb jól fizető, de kevés munkával járó hivatali állásba vágyó egyén, mint – Kecskeméthy szerint – a többi fiatal „úrifiúcska”.

A kezdeti időszakban Széll számára fontos volt, hogy megőrizze a hozzáértő szakember imázsát. Szakmai (pénzügyi) alapon támogatott vagy kritizált egy-egy ellenzéki vagy – erre is akadt példa – kormánypárti kezdeményezést. Ugyanakkor 1869 őszétől már az is látható, hogy Széll az általa beterjesztett, elmondott bizottsági jelentéseket a legtöbb esetben kiegészítette

a közös miniszterek és a közös apparátus egy része is itt tartózkodott, és a diplomáciai fogadásokat is a magyar székhelyen tartották. Katus 2012: 302.

³⁴³ Ilyenkor a közös minisztereket és tisztviselőket, illetve az osztrák politikus-társakat a kormánypárt klubjába is meginvitálták, bár Mikszáth szerint a klub bejáratát, „kivált ha bécsi delegátusokat kellett bevezetni” nagyon restellték. (Az egyébként exkluzív, minden igényt kielégítően berendezett klubba ugyanis nem a Lloyd-palota főbejáratán, hanem a rosszul kövezett, kátyús udvarról nyíló mellékajton lehetett bejutni). Mikszáth 1904a: 2.

³⁴⁴ A soron következő években is beválasztották a 60 fő közé.

³⁴⁵ „Engedje meg, hogy addig is, míg szerencsés lehetek Excellenciádnál tiszteleghetni, e sorokban fejezhetem ki azt, mit vágytam személyesen tenni, de a ház bizottságaibani elfoglaltságom miatt, mely nem hagyott e héten egy percnyi szabad időt sem, eddig nem teljesíthettem.” – írta magának a miniszterelnököknek. Széll Kálmán levele id. gróf Andrassy Gyula miniszterelnökhöz, Pest, 1870. május 15. MNL OL P 4, 59. tétel.

³⁴⁶ Kákay 1874: 33–34. A Sáros vármegyei Bujanovics Sándor (1837–1918) 1865–1881, majd 1887–1896 között képviselte Eperjest az országgyűlésben a Deák-párt, később a Mérsékelt Ellenzék, végül a Nemzeti Párt színeiben. Az 1867–1875 közötti években Széllhez hasonlóan számos adminisztratív feladatot látott el a képviselőházban (jegyző, bizottsági előadó, delegáció tagja). Kecskeméthy Aurél karcolata is a *Széll Kálmán és Bujanovics Sándor* címre hallgat. „Széll Kálmán jegyző. Bujanovics Sándor előadó. Széll Kálmán előadó. Bujanovics Sándor jegyző. Széll Sándor, Bujanovics Kálmán. [...] Nincs név, mely oly gyakran fordulna elő – legalábbis magyar lapokban, – mint e kettő. Nincs osztályülés, országos ülés, bizottmányi ülés, delegationalis ülés, – de nem is képzelhető – Bujanovics Sándor és Széll Kálmán részvéte és aláírása nélkül.” Uo. 33.

hosszabb-rövidebb személyes véleményével, ami egyértelműen az önállósulást, önbizalomnövekedést jelzi. Ekkor már nemcsak szakemberként, hanem politikusként is szerepelt. Nem volt heves, az ellenzékkel nem kereste a konfliktust, ha kritizált, visszafogottan tette, mindig igyekezett taktikusan eljárni. Például akkor is remek politikai érzékről tett tanúbizonyságot, amikor – igaz, kissé az előadói szerepköre mögé bújva – kihátrált a Tisza Kálmánnal folytatandó nyílt vita elől az 1869. december 3-i ülésen. „Mint a központi bizottság előadója, nem érzem magamat hivatva és feljogosítva annak nevében oly indítvány felett véleményt mondani, mely a központi bizottság előtt nem feküdt, melyet az nem tárgyalt, s mely felett következőleg véleményét ki sem mondhatta.” – felelte Tisza Kálmánnak az általa benyújtott határozati javaslattal kapcsolatban.³⁴⁷ A kormánypárt „sorkatonájaként” ugyanis elsősorban nem az ő feladata volt, hogy az ellenzéki pártvezérrel, a félelmetes „debatternek” tartott Tisza Kálmánnal szemben felvegye a kesztyűt. Ezt megtette Lónyay Menyhért pénzügyminiszter, Tisza amúgy is elsősorban őt támadta.

A magát sokrétű tevékenységével, megbízható munkavégzésével egyre inkább nélkülözhetetlenné tevő Széllnek pedig a „lobbierreje” is szemlátomást növekedett. Egyrészt az általa benyújtott kérvényeknek megfelelően a Ház 1869 decemberében jóváhagyta, hogy Szentgotthárd első folyamodású királyi törvényszéket kapjon, másrészt neki is köszönhetően – a vasútügyi bizottság előadója volt – a Székesfehérvár–Graz között kiépítendő ún. nyugati vasút nyomvonalát Széll választókerületét átszelve, Szentgotthárdon megállót kapva engedélyezték. A helyi gazdasági érdekeket a vasút mellett a szentgotthárdi takarékpénztár megszervezése is jelentős mértékben segítette, amely feladatban Széll oroszánrészt vállalt.³⁴⁸ A törvényszék és a vasút jelentős, pozitív változást hozott Széll kerülete lakosságának életébe, ami a képviselő tekintélyét (és persze később újraválasztásának esélyeit) is megnövelte.

A különböző képviselőházi bizottságokban Széll által betöltött szerepek abból a szempontból párhuzamot mutatnak, hogy mindig elsősorban – Deák tanácsát is követve – a gazdasági és pénzügyekre igyekezett koncentrálni tevékenységét.³⁴⁹ A vasútügyi bizottságban az állami kamatgaranciák rendszerét, mint egyfajta szükséges rosszat védelmezte 1870-ben. A

³⁴⁷ KN 1869–1872: IV. kötet, 8. A tárgy az 1868. évi adótörvények hatályának (az Andrássy-kormány ideiglenes jelleggel átvette az önkényuralmi korszak adótörvényeit, 1869 végéig azonban nem kerültek kidolgozásra az új adóügyi jogszabályok) újabb egy évvel történő kiterjesztése volt, melyet a pénzügyi és a központi bizottság is támogatott. Széll Kálmán a két fenti bizottság jelentésének felolvasása után röviden saját véleményével is kiegészítette felszólalását, ekkor reagált Tisza határozati javaslatára is (melyben az ellenzéki pártvezér a késlekedést róta fel a pénzügyi kormányzatnak).

³⁴⁸ Bertényi 2015b: 68; Vigh 2010: 14; 1869. évi V. tc.

³⁴⁹ A pénzügyek mellett a vasútügyi bizottság előadójaként még a közlekedésfejlesztés terén fejtett ki többrejtű tevékenységet (vasút-engedélyezések, nyomvonalak), 1870-ben júniusában pedig a Ferenc-csatorna új engedélyokmányával foglalkozott (Bertényi 2015b: 71.).

pénzügyi bizottságban az 1869-es és az 1870-es indemnity-kérelmekkel és a költségvetésekkel dolgozott sokat a bizottság elnöke, Csengery Antal kezei alatt. Az 1871-es költségvetés kidolgozásában és parlamenti vitájában pedig – Lónyay és Csengery kiválásával – oroszlánrész hárult rá.³⁵⁰ Addigi leghosszabb felszólalását Széll 1870. február 7-én a központi bizottság előadójaként, az Állami Számvevőszék felállításával kapcsolatban tette, és a pénzügyminiszter elképzeléseivel szemben a Csengery által javasolt, a kormány helyett a törvényhozásnak elszámolással tartozó számvevőszék mellett érvelt (a központi bizottság véleményét ezúttal nem ő, hanem Mihályi Péter jegyző olvasta fel).³⁵¹

A számvevőszék felállításának ügye, amely 1870 elején alaposan felborzolta a Deák-pártot, számunkra Széll párton belüli pozíciójának szemléltetése miatt érdekes. Egy mintegy 230 fős kormánypártban – már csak az élet törvényei miatt is – egyszerűen óhatatlan, hogy előbb-utóbb belső frakciók, egymással rivalizáló hatalmi csoportok alakuljanak ki. Ez még egy vaskézrel összefogott pártot is kikezdhet, az 1867–1875 között regnáló Deák-párt belső konfliktusainak pikantériáját viszont pont az adta, hogy éppen a párt emblemikus alakja, megfellebbezhetetlen tekintélye nem volt a kormány tagja. Deák Ferenc és a kabinet olykor gyümölcsözően tudott együttműködni, az öreg úr és híveinek köre ugyanakkor több esetben megnehezítette az Andrássy-kormány dolgát, amely értelemszerűen minél nagyobb szabad mozgásteret szeretett volna magának. Különösen Andrássy és Lónyay gyakorlatiasságával ellentétben Deák számára ugyanis „a kormány parlamentáris ellenőrzése és az állampolgárok szabadsága és boldogulása előrébb való volt, mint az államérdek”.³⁵² Eötvös József, Horváth Boldizsár, Lónyay és maga Andrássy is panaszkodott a kormány számára „lehetetlen” és „természetellenes” helyzetről.³⁵³ 1870 márciusában például maga Deák interpellálta meg Lónyayt, végső soron azzal vádolva, hogy nem törvényes eszközökkel akarja feltölteni az államkasszát. Lónyay Válaszát Deák nem fogadta el, és végül a többség is vele tartott, leszavazva a pénzügyminisztert.³⁵⁴

Egy idő után az eredetileg Lónyay kezdeményezésére, a Pénzügyminisztérium munkájának segítésére és egyben ellenőrzésére létrejött, 15 főből álló pénzügyi bizottság is frontvonallá változott. A testület elnöke ugyanis Deák egyik legközelebbi híve, a Lónyayt nem kedvelő, vele rivalizáló Csengery Antal volt, akinek tekintélyét és szakértelmét azonban nem

³⁵⁰ Az indemnity-kérelem benyújtásának körülményeiről és Széll szerepéről részletesebben lásd: Vigh 2010: 32–34.

³⁵¹ KN 1869–1872: V. kötet, 188–190.

³⁵² Bertényi 2015b: 71.

³⁵³ Lásd: Katus 2012: 353.

³⁵⁴ Lónyay és Deák környezetének konfliktusairól részletesebben lásd: Cieger 2008: 230–244. Magáról a konkrét esetről Uo. 232–233.

lehetett kétségbe vonni. A pénzügyi bizottság szerepe igen fontos volt a kormány működése szempontjából kritikus törvények (például a költségvetés, az adótörvények, a zárszámadások és az indemnity-kérelmek) elfogadtatásában, ezt a lehetőséget pedig Csengery arra használta, hogy „irányításával a szakbizottság már-már önálló hatalmi ággá” lépjen elő, „amely a túlságosan nagy létszámú törvényhozás helyett magához vonta a kormány ellenőrzésének és elszámoltatásának jogosítványát, és erőteljesen élt is vele”.³⁵⁵ Pulszky Ágost szerint Csengery jelszava a „minél gyengébb a minisztérium, annál erősebb a bizottság” volt.³⁵⁶ A döntéseket nem a kormány és a pénzügyminiszter szájíze szerint, hanem szakmai alapon hozták, emiatt Lónyay egyre türelmetlenebb, ellenségesebb lett a bizottsággal szemben, ami értelemszerűen nem maradt viszonzatlan. Lónyaynak talán egyetlen híve volt a bizottságban, Máriássy Béla, aki szerint Csengery a balközép párti Ghyczy Kálmánnal³⁵⁷ karöltve pusztán Lónyay tekintélyének megtépázására törekedett.³⁵⁸

Az ellentét 1870 elején az Állami Számvevőszék³⁵⁹ felállítása körül kulminált. A pénzügyi bizottság és a pénzügyminiszter alapvető dolgokban nem értettek egyet a leendő intézménnyel kapcsolatban. Lónyay a végrehajtó hatalom részeként tekintett a számvevőszékre, amelynek elnökét a miniszterelnök ajánlására a király nevezi ki és a koronának (tehát áttételesen a kormánynak) tartozik elszámolással, sőt észrevételeit sem egyből a képviselőházhoz terjeszti be. Ezzel szemben a pénzügyi bizottság inkább a törvényhozáshoz kötötte a számvevőszéket, amelynek elnökét a képviselőház jelöltjei közül nevezi ki az uralkodó, és elszámolással is az országgyűlésnek tartozik.³⁶⁰ Ferenc József határozottan Lónyay koncepcióját támogatta, és bár a pénzügyminiszternek ekkorra már minisztertársaival is voltak konfliktusai, ebben a kérdésben ők is Lónyay véleményét osztották, féltve a kormányt a törvényhozás túlzott kontrolljától. Hiába tették magukévá azonban Lónyay aggályait, a kabinet tagjai átlátva az erőviszonyokat³⁶¹ úgy ítélték meg a helyzetet, hogy ha nem engednek, az

³⁵⁵ Samu Nagy Dániel: *Magánélet és közéleti tevékenység: Csengery Antal az 1860-as és az 1870-es években* című PhD disszertációját idézi: Vigh 2010: 33.

³⁵⁶ Uo. 34.

³⁵⁷ Ghyczy “az ellenzék „egyetlen valódi pénzügyi kapacitásának” számított. Halász 1915: 946.

³⁵⁸ Cieger 2008: 234–235.

³⁵⁹ Az eredeti elképzelés szerint Főszámvevőszéknek nevezték volna a felállítandó intézményt, Széll javasolta 1870. február 7-i felszólalásában a szerinte szerencsésebb Állami Számvevőszék elnevezést.

³⁶⁰ Vigh 2010: 36; Cieger 2008: 239–241.

³⁶¹ „Deák, Csengery, s mondhatom: kevés kivétellel egész pártunk azt kívánja, hogy a kinevezés a képviselőház által előterjesztett három egyén között történjék. [...] Ezért kérek gondolkozzál el e tárgyról, és szólj Ófelségével, [...] vajon jelen eset megérdemli-e mindazon veszélyeket, melynek a jelen minisztérium bukása az eddig kivitt eredményeket mind, sőt az egész Monarchiát kiteszi.” Eötvös József 1869. december 1-i levelét Andrássy Gyulához idézi: Cieger 2008: 241–242.

bukásukhoz vezethet. Andrassy meggyőzte a királyt és miniszter társai végül kihátráltak Lónyay mögül, így eleve a Csengery és Deák koncepciója szerinti törvényjavaslat került benyújtásra.³⁶²

Az Állami Számvevőszék felállításáról szóló törvényjavaslatot (1870. évi XVIII. törvénycikk) 1870. február 7–11. között tárgyalta a képviselőház. Széll Kálmán a vita első napján elmondott, (érintőlegesen már említett beszédében)³⁶³ alapvetően a számvevőszék pénzügyi bizottság és a párt többsége által támogatott koncepciója mellett érvelt. Vélekedése szerint a kormány az általa kezelt jövedelmekről elszámolással tartozik az országgyűlésnek, „az ellenőrzésnek ezen legfőbb közege lenne a felállítandó államszámvevőszék, mely kívül állván egyrészt a pártélet küzdelmein, [...] másfelől kivonva lévén a kormány minden befolyása alól, a függetlenség nélkülözhetetlen föltételeivel is föl lesz ruházva”. Ugyanakkor a kabinet legalább annyiban érvényre tudta juttatni elképzelését, hogy a központi bizottságban többségi véleményt kapott, miszerint a számvevőszék csak a minisztertanácson keresztül tarthatja a kapcsolatot a törvényhozással, észrevételeit először a kormánynak kell megküldenie. „Mindannyian az államszámvevőszékben egy koordinált, önálló hatáskörrel bíró testületet akarunk felállítani; de ne ruházzuk föl azt még a formákban is látszatával annak, mintha fölülhelyeznők a parlamentáris kormánynak. [...] A parlamentáris kormány szellemével határozottan ellentétben látnám azt, ha a zárszámadásokat maga a számvevőszék terjesztené be, azon számadásokat, amelyek nem az övé, hanem a kormányé, amelyekre nézve nem őt, hanem a kormányt kötelezi a törvény” – érvelt Széll. Látható, hogy az előadó a központi bizottság álláspontját képviselte, ugyanakkor több esetben egyes szám első személyben fogalmazta meg gondolatait, szavaiban pedig ezúttal is taktikus volt, a kormány és a törvényhozás felé is igyekezett lojalitást mutatni. Lónyay Menyhért neheztelését mindazonáltal már addigi tevékenységével is magára vonta, ami – a pénzügyminiszter Széllt illető megnyilvánulásai alapján – Lónyay 1884-es haláláig ki is tartott. Nem ismerjük azonban közvetlenül Széll álláspontját a számvevőszék felállításának 1870. júniusi záróakkordjában, amely egyúttal a legnyíltabban hozta felszínre a kormánypárton belüli ellentéteket. Csengery Antal és Deák Ferenc ugyanis nem tudta elérni, hogy jelöltjük, a szűkebb környezetükhöz tartozó Weninger Vince³⁶⁴ legyen a felállítandó intézmény vezetője, sőt még a hármast listára sem került fel a neve, helyette az Andrassy által támogatott Gajzágó Salamont választották meg. A kudarc okát

³⁶² Csengery 1928: 301.

³⁶³ KN 1869–1872: V. kötet, 188–190. Széll a központi bizottság álláspontjáról, érveiről beszélt, de ez alkalommal is beleszólt személyes véleményét.

³⁶⁴ A kiváló pénzügyi szakember Weninger Vince (1834–1879) akkor a közös pénzügyminisztérium osztályvezetője volt, ahonnan nem sokkal Lónyay érkezése után, 1870 augusztusában távozott a Magyar Általános Hitelbank elnöki székébe.

Csengery egyértelműen (az ekkor már közös pénzügyminiszter) Lónyay aknamunkájában látta, Cieger András azonban némileg árnyalja a képet, miszerint inkább Csengery és Weninger népszerűtlensége, és/vagy Andrassy Gyula állhatott a háttérben. Ugyanakkor nem zárható ki, miszerint nemcsak Andrassy gondolkodott úgy, hogy a számvevőszék vezetését bölcsebb lenne egy a kormány felé már több alkalommal szolgálatkésznek mutatkozott pártemberre bízni, mint Weninger személyében egy, az intézmény függetlenségét fennhangon hirdető és önállóságra törekvő szakhivatalnokra.³⁶⁵

Csengeryben mindenesetre mély nyomot hagyott az eset, különösen mert Deák egyértelmű állásfoglalása sem használt. „Deákot, mikor Téged proponált a Deák-clubban, lekiabálták, mint egy kortestanyán. Láthatta az öreg úr, amit én rég mondok, hogy neki többé nincs pártja, vagy csak legfeljebb 40–50 egyénből áll. [...] A miniszterelnöktől feltétlenül függő horvát csőcselék is nyomtatott szavazólapokat kapott Bedekovichtól,³⁶⁶ s utasítva voltak, hogy csak rád ne szavazzanak.”³⁶⁷ „Az egész komédia, mely előttünk foly, kiáltólag mutatja, mennyire csalódnak, akik Deák-pártról beszélnek. Egy reactionárius csőcselék ez barátom, mellyel se valódi alkotmányos politikát folytatni, se reformokat – valódi reformokat – vinni keresztül nem lehet. [...] Deák szörnyen el van kedvetlenedve. Én már rég [...] járom a magam útjait.”³⁶⁸ – írta Weningernek csalódottan Csengery. Elkeseredettségében Csengery leköszönt a pénzügyi bizottság elnöki tisztéről – igaz, 1871 szeptemberében visszatért. Helyét addig Bittó István vette át, aki ugyan szintén Deák közeli híveihez tartozott, pénzügyi szakértelme elmaradt Csengeryéhez képest. Ehhez hozzátehetjük, hogy Lónyay Menyhért 1870 májusában a közös pénzügyminiszteri székbe ült át, helyét a magyar Pénzügyminisztérium élén Kerkapoly Károly vette át.³⁶⁹ Mindezek a fejlemények Széll Kálmán számára szélesebb kibontakozási lehetőséget jelentettek a pénzügyi bizottságban és magában a Deák-pártban is, amit mutat, hogy az egyik legaktívabb kormánypártiként oroszlánrészt vállalt az 1871-es költségvetés kidolgozásában és parlamenti vitájában.³⁷⁰

Az tűnik a legvalószínűbbnek, hogy Széll Kálmán nem különösebben exponálta magát az Állami Számvevőszék leendő elnökével kapcsolatos vitában, amennyire azonban mégis belefolyt az eseményekbe, azt csakis Deák és Csengery oldalát erősítve tehetette. Bár láthattuk,

³⁶⁵ Cieger 2008: 243–244.

³⁶⁶ Bedekovich Kálmán (1818–1889) horvát-szlavón-dalmát tárca nélküli miniszter.

³⁶⁷ Csengery Antal levele Weninger Vincéhez, Pest, 1870. június 26. Csengery 1928: 316.

³⁶⁸ Csengery Antal levele Weninger Vincéhez, Pest, 1870. június 23. Uo. 315.

³⁶⁹ Kerkapoly Károly (1824–1891) vázlatos életútjára, valamint pénzügyminiszteri karakterének jellemzésére lásd: Kövér 1986: 81–90.

³⁷⁰ Az 1871. január–március között zajló vitában Széll Kálmán felszólalásait és az ellenzéknek adott válaszait elemzi: Vigh 2010: 44–48.

hogy mindig igyekezett a szakember-köntösbe bújni és még ilyenkor is nagyon körültekintő volt, szinte kizárt, hogy Deák vejeként és a pénzügyi bizottságban Csengery jobbkezeként³⁷¹ ne ebbe a táborba tartozott volna, legalábbis párttársai bizonyosan Deák legszűkebb környezete tagjaként tartották számon. Számára azonban mindez Andrásynál és minisztereinél nemhogy hátrányt, hanem láthatóan inkább előnyt jelentett. A még mindig csak 27 éves Széll ugyanis 1870 tavaszán kormányzati felkérést kapott, amit később újabb ajánlatok követtek. Mindez pusztán „közmegelegéssel folytatott parlamenti szereplésével” is összefüggésbe hozható,³⁷² mégis érdekes, hogy pont 1870. május elején kínálta meg pozícióval Széllt maga – a kormányát éppen átszervező³⁷³ – Andrassy miniszterelnök. Közvetlenül talán sosem válik bizonyíthatóvá, ugyanakkor igen valószínű, hogy Deák vejének miniszteri vagy államtitkári kinevezésével Andrassy saját és kormánya pozícióját is szeretne volna erősíteni Deák közvetlen közelében, esetleg a viták sűrűjében az öreg úr jóindulatát megszerezni.

Tovább növeli a bizonytalanságot, hogy a levélváltásnak csupán az egyik fele, Széll Andrassyhoz intézett válasza maradt ránk,³⁷⁴ abból pedig nem derül ki, hogy pontosan milyen pozícióra kérte fel őt a kormányfő.³⁷⁵ Széll hosszasan szabadkozott, levelében azonban egyértelmű nemet mondott Andrásynak: „Azon felhívás, melyet hozzám intézni kegyeskedett, oly végtelenül kitüntető, oly kimondhatatlanul megtisztelő reám nézve, hogy érette forró köszönetemet, úgy amint érzem, kifejezni képes nem vagyok. Azon kegyesség, melyet irántam ez által tanúsított, előttem felejtethetlen marad és egy újabb erős köteléssel fűzi egész valómat Excellenciád magas személyéhez, a legmélyebben érzett hála érzetét kapcsolja azon határtalan tisztelet és kegyelethez, mellyel bensőm Excellenciádat környezi. Kétszeres súllyal érzem azon sajnálatot, hogy személyes és családi viszonyaim és anyagi körülményeim miatt eleget nem tehetek Excellenciád parancsának s kérnem kell, hogy nekem kegyesen megengedni méltóztassék, hogy mint képviselő, mint a párt igénytelen tagja e téren szolgálhassam azon

³⁷¹ Érdekes ugyanakkor, hogy Széll a vasúti bizottságban korántsem támogatta Csengery törekvéseit, aki ott is szeretett volna a különböző érdekcsoportokkal leszámolni, valamint az állami kamatgaranciákat is megpróbálta visszafogni.

³⁷² Bertényi 2015b: 72.

³⁷³ Lónyay Menyhért 1870. május közepén távozott a pénzügyi tárca éléről, hivatalosan május 21-től töltötte be helyét Kerkapoly Károly. Mikó Imre leköszönésével pedig április vége óta nem volt külön közmunka- és közlekedésügyi minisztere a kormánynak. Néhány nappal Széll válaszelevele után, május 23-tól Gorove István vette át Mikó helyét, amíg Gorovét Szilárd József követte a földművelés-, ipar-, és kereskedelemügyi miniszteri tisztségben.

³⁷⁴ Széll Kálmán 1943-ban az Országos Levéltárba került (és 1945 januárjában megsemmisült) iratainak lajstroma szerint a dokumentumok között nem volt Andrassy Gyulától érkezett levél, csupán egy 1868-as képviselőházi beszédének kivonata. Lásd az 1. táblázatot, illetve MNL OL Y1, 83/1943. A válaszelevél: Széll Kálmán levele id. gróf Andrassy Gyula miniszterelnökhöz, Pest, 1870. május 15. MNL OL P 4, 59. tétel.

³⁷⁵ Addigi tevékenysége (pénzügyek, közlekedésfejlesztés), szakértelme nyomán Széll Kálmán neve logikusan a három közül bármelyik gazdasági minisztérium vezetése kapcsán felmerülhetett.

ügyet, melynek élén Excellenciád áll és mely mindnyájunk szent ügye. Ha hatalmamban állana azon okokat, melyek e határozatot tőlem elengedhetetlenül megkövetelik, megváltoztatni: boldognak érezném magamat Excellenciád oldala mellett azon feladatnak szentelni magamat, melyre magas bizalma kiemelni és azzal megtisztelni kegyeskedett. Fogadja Excellenciád ismételve kimondhatatlan köszönetemet és forró hálámat azon nekem kimondhatatlan nagybecsű kegyességéért melyre magamat méltóvá csak ezután fogom talán tehetni az által, hogy fő törekvésem leend azt valósággal ki is érdemelni. Fogadja kegyesen még azon kérésemet is, miszerint bocsásson meg, hogy kívülem eső okok miatt kegyes elnézéséért kell esedeznem.”

Miután az sem tudható, mi lett volna a felajánlott állás, ugyancsak nehéz maradéktalanul felvázolni Széll nemleges válaszána okait. Érdekes, hogy személyes és családi okok mellett *anyagi* helyzetét is felhossa, ami miatt nem tudja elfogadni az Andrássy által felkínált (rosszul semmiképen sem fizető)³⁷⁶ kormányzati pozíciót. Kecskeméthy Aurél karcolatát bizonyító erejű érvnek ugyan nem vehetjük, érdekes adaléknak azonban talán igen. Az 1871 februárjában tudhatóan államtitkársággal megkínált Széllről írta 1874-ben: „Már rég kínálták államtitkári állomással egyik minisztériumban, de ő ellenállt a kísértésnek, még pedig a következő indoklással: »tavaly nem fogadtam el a miniszteri tanácsosságot, mert éreztem, hogy még nincs elég készülségem. Ha most az államtitkárságot elvállalnám, azt mondanák elleneim, hogy keveslettem a miniszteri tanácsosságot!«”³⁷⁷

A logikának nem mond ellent, hogy a még 28. életévét sem betöltő Széll nem akart fejest ugrani a mélyvízbe és türelmesen kivárt, döntése mögött azonban Deák sziluettje is felderenghet. Egy későbbi, 1873 őszi pénzügyminiszteri felkérésről tudható, hogy Széll kikérte Deák véleményét, aki „nem bízatta”, aminek hatására nem is lépett be a Szlávy-kormányba.³⁷⁸ Nehezen képzelhető, hogy az 1870. májusi (és az azt követő) felkérésekről ne értekeztek volna, de ha Szélltől személyesen nem is, Vörösmarty Ilonán keresztül Deák bizonyosan tudott a vejének felkínált lehetőségekről.

³⁷⁶ Egy miniszter éves keresete 12 000 forint volt, amihez további 2 000 forint lakbértámogatás társult, egy államtitkár éves fizetése pedig 6 000 forintot és 1 000 forint lakbértámogatást tett ki, a miniszteri tanácsossággal pedig évi 4–5 000 forint bérezés és 600 forint lakbértámogatás járt. Az országgyűlési képviselőként megkereshető összeg (a Ház nyári szünetének hosszától függően évi kb. 1400–1600 forint és 400 forint lakbértámogatás) mindhárom mellett eltörpült, még akkor is, ha számításba vesszük, hogy jegyzőként Széll Kálmán dupla napidíjra volt jogosult. Éves fizetése így nagyjából egy minisztériumi osztálytanácsos bérével volt azonos szinten.

³⁷⁷ Kákay 1874: 38. Természetesen nem zárható ki, mégis inkább valószínűtlen, hogy az adott tárcavezető helyett maga Andrássy miniszterelnök kért volna fel valakit miniszteri tanácsosnak.

³⁷⁸ Ferenczi 1904: 391.

A Kecskeméthy által említett, 1871. februárra datált felkérés háttérében Rajner Pál belügyminiszter lemondása állt,³⁷⁹ és minderről egy Széll Kálmán által a szüleihez címzett, Pesten, 1871. január 31-én íródott levél ad részletes tájékoztatást.³⁸⁰ Az Andrássy által felajánlott államtitkári pozícióhoz ráadásul – legalábbis Széll elmondása szerint – az a lehetőség is társult, miszerint ő választhatja meg, hogy kinek a minisztersége alatt szeretne dolgozni.³⁸¹ Széll nemet mondott, azonban később a kiszemelt belügyminiszter, Tóth Vilmos „egy majd 3 óráig tartó beszélgetésben erőltetett a szó szoros értelmében – azt mondta, ettől tette Andrássynál függővé a miniszterség elfogadását. Én semmit sem haboztam. Nem fogadtam el, határozottan lemondtam. [...] A mai viszonyok között még szilárdabban áll elhatározásom, hogy én hivatalba lépni nem fogok. Legjobban esett az, hogy a házban mindenki, még a baloldaltól is sokan meglepődéssel és tetszéssel fogadták azt, hogy engem megkínáltak. De úgy látszik még inkább nyertem a közvéleményben azért, hogy a kínált állást nem fogadtam el a mai viszonyok között. Különben sokat szeretnék erről a dologról írni, történt még más, rám nézve kitüntetőbb direkt és indirekt ajánlat, részletekről majd szóval többet, ha Isten segít ismét egy kis időre.”³⁸² A magát addig szinte kizárólag a közgazdasági, pénzügyi kérdésekben exponáló, azokban egyre nagyobb szaktekintélyt szerző Széll részéről érthető, hogy nem kíváncsított a Belügyminisztériumba „váltani”. Deákot nem említette levelében, azt írta ugyanakkor, hogy semmilyen hivatalt sem vállalna és mindezt az aktuális politikai helyzettel magyarázta. Nem világos, hogy ez alatt mit érthetett 1871 januárjában, amikor a kormány helyzete viszonylag stabilnak tűnt, és Lónyay Bécsbe távoztával a párton belüli ellentétek sem voltak olyan élesek, mint mondjuk egy évvel korábban, vagy akár egy évvel később. Az 1871-es költségvetésben ugyan már látszott, hogy az államadósság mértéke és a deficit növekszik. Egyrészt azonban – mint látni fogjuk – Széllt ez nem igazán zavarta, másrészt nem hihető, hogy ő vagy akár Deák előre látta volna az 1871–1875 között bekövetkező, tőzsdekrachhal és végzetes pártbomlással tarkított események menetét. Az élesebben látók is mindössze azzal számoltak, hogy Andrássy Gyulából előbb-utóbb közös külügyminiszter lesz, ami természetesen nagy érvágást fog jelenteni a Deák-párt számára.

Andrássy viszont ekkor még a magyar kormány élén állt, és úgy látszik nem hagyott fel azzal a szándékával, hogy Széllt miniszterei között tudja, újabb ajánlatokkal ostromolva a fiatal képviselőt. Halász Imre ugyanis tudni véli, hogy az 1871 júniusában a kabinetből kilépő

³⁷⁹ Rajner Pál (1823–1879) megromló mentális egészségi állapota miatt vált ki a kormányból, 1879. február 10-én önkéntesen vetett véget életének.

³⁸⁰ A levél a többi Széll-irattal együtt elpusztult 1945-ben, viszont hosszasan idézi: Sárkányné Halász 1943: 25.

³⁸¹ „Pláne oly formában történt ez [a felkérés], hogy elhatározásomtól függ az, kit nevez ki miniszternek.” Uo.

³⁸² Uo.

Horváth Boldizsár igazságügyi miniszter helyét felkínálta Széllnek, aki viszont – az eddigi ismeretében nem különösebben meglepő módon – ezúttal is nemet mondott. Egyrészt mert eltökélt szándéka volt, hogy a „pénzügyek és a közgazdaság terén fogja érvényesíteni tehetségét”, másrészt „nem kívánt túl gyorsan előre törtetni, hanem várt és tanult”.³⁸³ Több mint negyven évvel később írott visszaemlékezésében Halász azt is tudni véli, hogy az 1871 novemberében a közös külügyminiszteri székbe távozó Andrássy Gyulát váltó Lónyay Menyhért miniszterelnök is tapogatózott Széllnél, miszerint elvállalná-e a pénzügyminiszteri posztot Kerkapoly Károly helyett.³⁸⁴ Lónyay Széllről korábban, de különösen később megfogalmazott véleményei nyomán felmerülhetnek kételyek az eset megtörténtével kapcsolatban. Ugyanakkor az is logikusnak látszik, hogy a Deákkal és az időközben a pénzügyi bizottság elnökségébe visszatérő Csengeryvel való feszült viszonyát az újdonsült, eleve bizalmatlanul fogadott kormányfő ilyen módon próbálta normalizálni, hiszen erre nagy szüksége lett volna. A források azt mutatják, hogy Lónyay első körben Csengery Antalt szerette volna minisztereinek sorába csábítani,³⁸⁵ miután azonban ő nemet mondott, Széll megkérdése is valószínűsíthető. Mindenesetre Széll a Lónyay-kabinetben sem vállalt tárcát, és ahogy az várható volt, kapcsolatuk – párhuzamosan Lónyay és Deák viszonyával – Lónyay egy évet kitevő miniszterelnöksége alatt egyre inkább elhidegült.

Széll az 1871-eshez hasonlóan az 1872. évi költségvetés összeállításában is kiemelt szerepet játszott, a pénzügyi bizottság ugyanis jelentős mértékben átszabta a kormány által benyújtott költségvetési tervezetben szereplő tételeket, igaz a tervezett hiány még így is mintegy 42 millió forintra rúgott. Nagy elismerést váltott ki a bizottság jelentése – amelynek szövegezése ezúttal is elsősorban az ő érdeme volt – valamint Széll a vita során tett többi felszólalása.³⁸⁶

A pártok és a politikai élet egyéb szereplői 1872 tavaszán azonban már a nyári országgyűlési választásokra készülődtek. Ellentétben az országos helyzettel, Széll Kálmán újraválasztása különösebb izgalmak nélkül zajlott le. Magától értetődő, hogy ezúttal is a

³⁸³ Halász 1915: 945. Az esetre vonatkozó közvetlen forrás (legalábbis egyelőre) nem bukkant fel, egyetlen kútfője Halász Imre, aki írásában többször is Széllrel folytatott baráti beszélgetésekre hivatkozik.

³⁸⁴ Uo.; A Lónyay és Kerkapoly, valamint általában a kormány tagjai közötti ellentétekről lásd: Cieger 2008: 317–319.

³⁸⁵ Mielőtt 1870-ben Lónyay a közös pénzügyminiszteri székbe távozott volna, utódjaként már akkor is Csengeryt ajánlotta, Andrássy döntött a simulékonyabb Kerkapoly mellett (Kövér 1986: 87.). Miniszterelnökként Lónyay „több erőfeszítést tett kormánya átalakítására, valamint a kapcsolatok szorosabbra fűzésére a Deák-párttal”. Azonban Ferenc József, a magyar kormányzati ügyekben továbbra is nagy befolyással rendelkező Andrássy Gyula, valamint maguk az érintettek (Deák Ferenc és szűkebb környezete) sem támogatták Lónyay azon törekvését, „hogy a kormány és a párt kapcsolatának erősítése érdekében a Deák-párt belső köréhez tartozó politikusok is vállaljanak szerepet a kabinetben. Pedig Lónyay Csengery Antal belépéséért hajlandó lett volna egy külön közoktatási tárcát is kiharítani. [...] A kért és remélt szolidaritás azonban elmaradt, a párt összetartozását Lónyaynak nem sikerült erősítenie.” Cieger 2008: 319–321.

³⁸⁶ Bertényi 2015b: 73.

szentgotthárdi kerületben lépett fel. Legfontosabb kampányeseményére május 11-én került sor Szentgotthárd főterén, amelyről részletesen beszámolt a sajtó.³⁸⁷ A kisebb népünnepélynek beillő választói gyűlésen mintegy 700–800 személy vett részt és megjelent az összes helyi notabilitás. Széll eredetileg a ciszterciek vendége volt, másfél-két órás „ékes, tapintatteljes, higgadt, [...] érthetően s tudományos szakismerettel” előadott beszédét a kolostor előtti téren mondta el, először magyarul, majd németül. Ebben számot adott országgyűlési működéséről, a megszületett törvényekről és az új országgyűlés előtt álló feladatokról. A szónoklatot követően a perjel egy „szűkebb”, 50–60 fős csoportot látott vendégül, este dalárda és fáklyásmenet zárta a napot. A június 17-én lezajlott választáson ugyan akadt ellenzéki kihívója Cseh Sándor személyében, amikor azonban délben Széll már 251 : 5 arányban vezetett, ellenfele visszalépett. Hívei ezt követően Széllt karosszékbe ültetve vitték a Korona vendéglőből a szavazóhelységbe, hogy átadják neki a jegyzőkönyvet.³⁸⁸ Az 1868-ashoz és az 1869-eshez hasonlóan tehát Széllnek az 1872-es választások során sem kellett különösebb nehézségekkel szembenéznie, mindhárom alkalommal egyhangúlag szerezte meg a mandátumot.

Az igazán vére menő küzdelem elmaradása persze azt is jelentette, hogy a kampányok és a választások anyagilag sem róttak akkora terhet Széllre (és a kormánypártra), mint a kiélezett harcot folytatni kényszerülő politikustársaira. 1872-es könnyű győzelme abból a szempontból még értékesebb, miszerint az „1872 nyarán tartott választásokon súlyos visszaélések írhatók mindkét fél [ti. a kormánypárt és az ellenzék] számlájára. [...] Felújultak a rendi világ megyei választásainak kortes-módszerei: etetés, itatás, szavazatok vásárlása, az ellenzék szavazóinak furfangos vagy erőszakos távoltartása.”³⁸⁹ Máriássy Béla véleménye szerint Lónyay vezetésével a kormánypárt mintegy 2,6 millió forintot költött a választásokra, amely összeget kormányzati alapokból (a Miniszterelnökség rendelkezési alapja, udvartartási pénzek),³⁹⁰ egyházi – elsősorban katolikus – támogatásból és magánszemélyek által a pártkasszába juttatott pénzekből fedeztek.³⁹¹ Az anyagi „ráhatás” mellett hatósági pressziót is igyekeztek alkalmazni. A jelentős erőfeszítéseket ugyanakkor alig koronázta siker, mert mindössze tíz-husz fővel sikerült növelni a kormánypárti többséget. Lónyay azon törekvése,

³⁸⁷ Ez is mutatja, hogy Széll Kálmán egyre ismertebbé, országos politikussá vált, hiszen 1868-as és 1869-es választásaival érdemben nem foglalkoztak a hírlapok, még a Vas vármegyeiek sem. 1872-ben azonban nemcsak magáról a választásról, hanem már a kampányeseményről is „megérte” tudósítást közölnie a *Pesti Naplónak*.

³⁸⁸ A *Pesti Napló* és a *Vasmegyei Lapok* tudósításai alapján: Vigh 2010: 15–16. Lásd még: *Politikai Ujdonságok*, 1872. június 19. 294.

³⁸⁹ Katus 2012: 358. A különböző praktikákra és a választásokat kísérő erőszakra lásd: Gerő 1988: 75–133; Cieger 2016: 47–57. Ugyan az 1875-ös választások idejéből való, de roppant beszédes és tanulságos esetre (siklósi kerület) lásd Vajda János levelét Madarász Józsefhez. Közli: Madarász 1883: 465–466.

³⁹⁰ Például az uralkodó által az udvartartás költségeiből művészeti célokra engedélyezett alapból.

³⁹¹ Cieger 2008: 326–327.

hogy minél több, a személyéhez kötődő képviselőt juttasson mandátumhoz és őket a Deák-párt legerősebb elemévé egye, szintén kudarcot vallott, a később „vacsorapárt” néven emlegetett csoport ugyanis mindössze 40–50 főből állt.

A választási törvény módosításának kísérletére megindult ellenzéki obstrukció, a korrupciós vádak, a választási visszaélések miatt még inkább feldühödött ellenzék személyeskedő támadásai, a kormányon belüli ellentétek felszínre kerülése, és végül de nem utolsó sorban Deák Ferenc és köre egyre gyakrabban éreztetett morális kritikája miatt amúgy is megtépzott tekintélyű Lónyay helyzetét tovább gyengítette 1872 őszén az 1873. évi költségvetés tárgyalása. A Kerkapoly által benyújtott tervezet mintegy 61 milliós hiánnyal számolt.³⁹² Az ellenzék, érezve hogy Lónyayért a Deák-párt sem száll teljes mellszélességgel síkra, egyre vehemensebben támadta a miniszterelnököt, politikája mellett személyében is, felhánytorgatva vagyonosodását.³⁹³ Szorult helyzetében (1873. november végén) Lónyay újra megpróbálta elnyerni Deák támogatását, többször felkeresve őt az Angol Királynő Szállóban,³⁹⁴ igyekezetét azonban ezúttal sem koronázta siker. Széll Kálmán felesége sok év múltán is élénken vissza tudta adni ezeknek a látogatásoknak a feszültségét, Deák ugyanis – nem feltétlenül elegáns módon – Vörösmarty Ilonát használta arra, hogy ne kelljen kettesben maradnia és még kínosabb, nyíltabb beszélgetésbe elegyednie Lónyayval, így ugyanis csak felületesen zajlott a társalgás.³⁹⁵ Nincs arra utaló bizonyíték, hogy Széll Kálmán különösebben fontos szerepet játszott volna a kormánypártban a Lónyay lemondása körüli időszakban, mondhatjuk tehát, hogy személye direkt módon ezúttal sem kompromittálódott. Lónyay azonban mint a pénzügyi bizottság tagját (az 1873-as költségvetésről szóló jelentés is javarészt

³⁹² Sárkányiné Halász 1943: 28. A tervezettel Lónyay is elégedetlen volt, változtatásokat követelt Kerkapolytól, a költségvetésben megmutakozó deficit lefaragása és az állami bevételek növelése érdekében teendő intézkedések tekintetében viszont nem volt egy platformon pénzügyminiszterével. A pénzügyi bizottság hangsúlyozta ugyan a takarékoság szükségességét, de kiállt az elmúlt évek gazdaságpolitikája mellett, ezúttal sem támogatta tehát Lónyayt.

³⁹³ „[...] a méltatlan megtámadás ellen, azok, kikről feltehetem, hogy ismernek, védelmemre nem keltek s munkásságom ennyi jutalomra is méltónak nem találtatott – megvallom ezt mélyen fájlalom” – írta elkeseredetten Lónyay. Idézi: Cieger 2008: 343. A politikai helyzetről általában: Uo. 340–355.

³⁹⁴ Széll Kálmánné szerint november második felében Deák gyengélkedett, (Széllné Vörösmarty 1926: 125), ugyanakkor a forrásokból úgy tűnik, a november 19-i esti pártértekezleten jelen volt és csitította a kedélyeket. Lásd: Cieger 2008: 347.

³⁹⁵ Lónyay három egymást követő estén is felkereste Deákot, minden nap kicsivel később érkezve, talán azt remélve, hogy Széllné már nem lesz ott. „Harmadszor még később ismétlődött a kopogtatás az ajtón. Megint Lónyay, mondám nyugtalanul s egy kemény: nyisd ki – volt a hangos válasz. Lónyay belépett. Én lassan közeledtem a dívány felé, sajnáltam őt. S mintha sejtette volna gyámapám szökési vágyamat, kezemet a csuklónál erősen megfogta.” Deák szigorúan, komoran nézett maga elé, Lónyay pedig „folyton hallgatott”. Miután újra kettesben voltak, Deák elmondta Széllnének, hogy már hetekkel ezelőtt közölte Lónyayval, nem maradhat miniszterelnök, mert a pártban zavart, örökös elégedetlenséget kelt. „Minden embert meg akar nyerni ígéretekkel, folyton kapkod, bíztat, de [...] hogy is tarthatná meg szavát az, ki mindenkinek mindent megígér. Nem hiszi róla mindazt, mit beszélnek, de [...] sok tapintatlanságot követ el. [...] Az ilyen ember nem miniszterelnöknek való, még akkor sem, ha egyébként kétségkívül számosak az érdemei.” Széllné Vörösmarty 1926: 125–127.

Széll munkája volt) és mint Deák vejét kollektíven őt is felelőssé tette helyzetének reménytelenre fordulásában,³⁹⁶ apósa (és végső soron felesége) pedig közvetlen szerephez jutott bukásában. A Lónyay Menyhértet 1872. december elején a miniszterelnöki székben követő Szlávay József változatlan összetétellel átvette az előző kormány minisztereit, ismereteink szerint ezúttal nem került szóba Széll minisztersége.

Széll közpályán eltöltött 1868–1873 közötti éveit összegezve megállapíthatjuk, hogy pályafutásának eddig bemutatott szakasza akár egy törések nélküli, lineárisan (és igencsak meredeken) emelkedő egyenessel is szemléltethető lenne. Ahogy múltak az évek, úgy vált a fiatal képviselő a kormánypárt egyre fontosabb és nélkülözhetetlenebb szereplőjévé, akit már húszas évei végén elsőrangú (miniszteri, államtitkári) kormányzati felkérésekkel ostromoltak a miniszterelnökök. A felkínált pozíciókat azonban bölcsen visszautasította – egyrészt az aktuális politikai helyzettel számot vetve, másrészt mert ő maga is érezhette, hogy inkább a tanulási, tapasztalatszerzési szakaszban jár még pályafutása. Széll karrierjének meredek emelkedése – nem lebecsülve a véletlenek, az egyes konkrét szituációk, valamint a különböző emberi jellemvonások, egyéni érdekek történelemformáló hatását³⁹⁷ – véleményünk szerint az alábbi „általános” körülményekkel magyarázható.

Egyrészt eltökéltsége, szorgalma, valamint – részben fiatal korából is fakadó – munkabírása és munkakedve révén emelkedett ki a több száz országgyűlési képviselő mezőnyéből. Hajlandó volt magára vállalni rendszeres munkával járó adminisztratív feladatokat (jegyzőség, bizottsági előadói tisztségek).³⁹⁸ Ezekben a pozíciókban jól helyt állt, elismerést váltott ki szorgos és precíz munkássága. Fontos szempont, hogy ezeknek a tisztségeknek a révén sűrűn szerepelt a képviselőházban, arca, neve egyre szélesebb körben vált ismertté, illetve idővel már ő is igyekezett láttatni magát.

³⁹⁶ November végén a miniszterelnök az uralkodó felé is hangsúlyozta, hogy kormányának tagjai, párttársai (Deák és környezete) és a pénzügyi bizottság magatartása miatt került nehéz helyzetbe. Cieger 2008: 350.

³⁹⁷ „Az egyén sorsának rekonstrukciója nem jelent mást, mint környezete mozaikdarabkáinak [lehetőség szerint minél komplexebb S. Á.] rekonstrukcióját.” Gueniffey 2000: 144.

³⁹⁸ Sárkányné Halász Teréz nem járt messze a valóságtól akkor, amikor megállapította, hogy a Deák-párt tekintélyét nagyban növelő, többségükben 1848-as múltú is visszatekintő „idősebb urak ugyanis nemigen voltak hajlandóak olyan tisztségeket elfogadni, amelyek állandó fáradtságos munkásságot igényeltek. Keresve kerestek tehát a pártban olyan képviselőket, akik ilyen tisztségekre vállalkoztak [...]. Örömmel ruháztak volna az ifjú Széll Kálmánra még többet is, [...] minthogy nem volt vállalkozó elég ezen tisztségekre, a nemesen törekvő Széll Kálmánnak annyi jutott belőlük osztályrészsül, amennyit csak megfeszített erővel volt képes ellátni.” Sárkányné Halász 1943: 18.

Másrészt pénzügyi-közgazdasági ismeretekkel rendelkezett,³⁹⁹ amit a döntően jogi és közigazgatási (ebből a szempontból *formailag* Széll sem volt kivétel) végzettséggel és tapasztalattal rendelkező honatyák közül csak kevesen mondhattak el magukról. A kevesebb vetélytárs pedig mindig magában hordozza a gyorsabb előrejutás lehetőségét. Ugyanakkor már az első szerepléseitől kezdve remek taktikai-politikai érzékről tett tanúbizonyságot, jó ütemérzékkel váltogatva a *pénzügyi szakember* és a *pénzügyekhez értő politikus* szerepkörét. Már 1869-től feltűnik, hogy a bizottsági jelentések egyre inkább a „sajátjai” voltak, valamint a bizottsági előadóként tett felszólalásaiban – többször egyes szám első személyt használva – egyéni véleményét is felfedte a Ház plénuma előtt. A kedélyeket borzoló aktuálpolitikai ügyekben azonban nem exponálta magát, ha előadóként fel is kellett szólalnia, taktikus maradt és olyankor (például a számvevőszék felállítása vagy az 1873-as költségvetés) szakemberként beszélt.

Harmadrészt Deák Ferenc legszűkebb környezetének tagjai közé tartozott, amivel az Andrásy-, a Lónyay-, és a Szlávy-kormányoknak, valamint párttársainak is számolnia kellett. Széll gyorsan emelkedő⁴⁰⁰ csillagában tehát Deák *közvetett* pozitív hatása ugyancsak kiemelten fontos tényező volt. „Széll Kálmán politikai pályájának szekerén Deák Ferenc megbecsülése volt a lámpa, amely az ismeretlenség homályában megvilágította előtte az utat, melyen előrehaladt s így megkönnyítette neki elérni a kitűzött célt” – állapította meg véleményünk szerint jogosan Sárkányné Halász Teréz.⁴⁰¹ A hasznosnak bizonyuló tanácsok és iránymutatások mellett ez a hatás abból adódott, hogy Széll a rokonság folytán egész egyszerűen Deák legszűkebb környezetéhez tartozott, napi kapcsolatban voltak – nemcsak politikai, hanem a szó magánéleti értelmében is. A mindennapi érintkezés során Deák közvetve Széll ismertségét (és elismertségét) is előmozdította, „hiszen az az ifjú politikus, akihez maga Deák adta hozzá gyámleányát, csakis becsületos, kiváló tehetségű hazafi lehetett. Széllnek végeredményben nem is volt más dolga, mint hogy szorgos munkával megfeleljen ezeknek az elvárásoknak.”⁴⁰² Ehhez pedig Deák kvázi fórumot is teremtett, például a nyári rátóti tartózkodásaival. Az ilyenkor Széll Kálmán kastélyába érkező fontos kormányzati személyek – mint például Szlávy József, Bittó István, Kerkapoly Károly, Tisza Lajos vagy Szende Béla⁴⁰³

³⁹⁹ Az évek során Széll Kálmán „úgy beletanult az államháztartás rendszerébe, összes részleteibe, hogy nincs a házban, ki vele versenyezhetne, [...] kívülről tudja a budgetet”. Kákay 1874: 39.

⁴⁰⁰ Az 1870 májusában kapott felkérésről nem tudjuk biztosan, milyen pozícióra szólalt volna, amennyiben azonban hitelt adunk Halász Imrének Széll 1871. tavaszán kapott felkéréseiről, akkor is mindössze 28 évesen, alig három évnyi képviselőséggel a háta mögött miniszteri pozícióba kerülhetett volna.

⁴⁰¹ Sárkányné Halász 1943: 19.

⁴⁰² Bertényi 2015b: 67.

⁴⁰³ Széllné Vörösmarty 1926: 133–134.

– értelemszerűen elsősorban Deákat jöttek meglátogatni, vagy vele akár fontosabb ügyekről eszmét cserélni. Széll ugyanakkor *a saját otthonában*, a legelőnyösebb informális közegben, „barátságos légkörű, könnyed együttlétek házigazdájaként fonhatta szorosabbra kapcsolatát” a kormánypárt fontos személyiségeivel.⁴⁰⁴ Például a tomboló gazdasági válság sem gátolta meg Szlávyt, Kerkapolyt és a társaság többi tagját 1873 nyarán⁴⁰⁵ abban, hogy kedélyesen elkuglizgassanak a rátóti kúria parkjában. Széll Kálmánné szerencsére részletesen felidézte a történetet emlékirataiban. „Játszik ő is [t. i. Deák]? – kérde Szlávy a kuglira mutatva, s válaszként, hogy nem: Hát én is szeretnék nem játszani, monda. [...] Erre egy ideig komoly arccal erősen szívta a miniszterelnök tökpipáját, s folyton nézte a kuglit. Egyszer csak mintha álmából riadt volna fel: felállt s erős hangon: Nohát játszunk kuglit – mondá – általános mosolyt keltve. Kerkapoly [...] robusztus élceivel és találó észrevételeivel frissítőleg hatott a játék egyhangúsága közé, de bár folyton beszélt, mindig tudta, mikor kerül reá a sor a dobásnál. Nem úgy, mint a szórakozott Szlávy, kire éppen úgy mint a politikában, többször kellett Deák Ferencnek rászólnia.” A hangulatot legfeljebb Deák – részint generációs különbségekből is fakadó – csipkelődései zavarták meg néha. Amikor például Széll a kuglizás közben levetette a felső kabátját, Deák meghökkenve állapította meg: „nem emlékszik, hogy felnőtt kora óta valaha levetette volna attiláját, [...] ha ilyet lát, mindig az jut eszébe: kik nem akarják megszokni a kis kényelmetlenségeket: ugyan el bírják-e majd viselni a nagyokat?”⁴⁰⁶

Rátóton természetesen nemcsak szórakozással telt az idő, hanem vélhetően az államcsőd-közeli pénzügyi helyzetről, a rossz termés miatt fenyegető ínségről, és az országgyűlés megnyitása után teendő intézkedésekről is tárgyaltak. Komoly formában felmerült, hogy a már ekkor távozni vágyó Kerkapoly helyét Széll vegye át a Pénzügyminisztérium élén, végül azonban ekkor sem vállalta el a miniszterséget, amely döntésben Deák is támogatta.⁴⁰⁷ Az elutasításban párhuzamot láthatunk Széll korábbi magatartásával, ez az 1873. nyári felkérés azonban teljesen más politikai körülmények között történt. A válságos év eseményei ugyanis rövid és hosszú távon is jelentős hatást gyakoroltak a magyar politikai élet alakulására és konkrétan Széll Kálmán pályafutására is.

⁴⁰⁴ Bertényi 2015b: 66.

⁴⁰⁵ Az országgyűlés 1873-as nyári szünete – pont a beütő válság miatt – igen hosszúra nyúlt, július 2-től november 2-ig tartott.

⁴⁰⁶ Széllné Vörösmarty 1926: 33–34. Az eset egyben azt is mutatja, hogy Rátóton viszonylag könnyű lehetett feloldódni, ugyanis azokban a hetekben játszódtott, amikor az államkassza olyan kritikus helyzetben volt, hogy Kerkapoly Károly pénzügyminiszter július végén még azt sem tudta, hogy augusztusban miből futja majd az állami tisztviselők fizetésére. Katus 2007: 81.

⁴⁰⁷ Ferenczi 1904: 391.

5. A pénzügyminiszter

Széll Kálmán 1875–1878 közötti pénzügyminisztersége a kritikus helyzetben lévő államháztartás rendbetételének jegyében telt, legfontosabb intézkedései (aranyjáradék-kötvények kibocsátása, adóreform, megszorítások) a szanálás érdekében fogantak. Az ezeket az éveket bemutató tematikai egység azonban csak úgy lehet teljes, ha azt is felvázolja, hogy mitől is kellett „megmentenie” Széllnek a magyar államot.⁴⁰⁸ Ezzel kapcsolatban azt is fontos megvizsgálni, hogy magának Széllnek volt-e szerepe, terheli-e őt bármilyen felelősség a kétségkívül súlyos, államcsőddel fenyegető helyzet kialakulásában. Különösebben talán nem szükséges hangsúlyozni, hogy milyen végzetes következményekkel járt volna, ha mindössze hat évvel azután, hogy az alkotmányos-parlamentáris Magyarország saját kezébe vehette állami életének és pénzügyeinek kezelését, teljesen finanszírozhatatlanná vált volna és államcsődöt kellett volna jelentenie. Ezzel minden politikai tényező tisztában volt, és bár nem mulasztották el kölcsönösen egymás felelősségét felhánytorgatni, valamint taktikailag kihasználni a helyzetet, mégis konszenzus alakult ki az átfogó reformok szükségességéről. A krízishelyzet továbbá előrelendítette a Deák-párt és a Balközép Párt egyesülésének szekerét, a fúzió pedig megteremtette azt a politikai hátteret, amelyben Széll Kálmán már a siker reményben vállalhatta el a pénzügyminiszterséget. Milyen szerepet játszott Széll a fúziós tárgyalások során? Milyen intézkedésekkel igyekezett enyhíteni az államháztartás szorult helyzetén, és milyen körülmények vezettek az előre nem várt lemondásához?

Az 1873-as válság és Széll Kálmán

A Deák-pártban fokozatosan egyre fontosabb emberré váló Széll Kálmán 1870-től kezdve több ízben is kapott miniszteri, államtitkári felkérést. A pénzügyi válság begyűrűzése óta tulajdonképpen állandó pénzügyminiszter-jelöltnek számított,⁴⁰⁹ 1873–1874 folyamán Szlávy József miniszterelnök többször is felkérte a tárca vezetésére, ő azonban köszönettel visszautasította az invitálást. „Széll Kálmán önismeretének, lelkiismeretességének, jellemének

⁴⁰⁸ Ugyanakkor az 1873-as válságok (tőzsdekrach, kolerajárvány, valamint a rendkívül rossz termés miatti éhínség veszélye) részletes, elemző ismertetésétől eltekintünk (erre lásd: Kövér 1986.).

⁴⁰⁹ „[M]int rendszeren lenni szokott, hogy akinek magának is van mit enni, azt mások is meghívják ebédre, aki nem könnyen fogad el hivatalt, hanem szabadkozik: azt kínálgatják. [...] Újabb időben Széll Kálmán állhatatos pénzügyminiszteri jelölt, állhatatos, mert egyáltalán nem bírja rászánni magát a miniszterség elfogadására, tehát marad jelöltnek. Széll Kálmán néhány év óta jegyzője vagy előadója a pénzügyi bizottságnak, s úgy beletanult az államháztartás rendszerébe, összes részleteibe, hogy nincs a házban, ki vele versenyezhetne.” Kákay 1874: 38–39.

fényes tanúsága, hogy eddig nem vállalta el a pénzügyminiszteri tárcát. Azonban nem állok jót érte, hogy rá nem erőszakolják” – állapította meg némi éles- (és előre)látással Kecskeméthy Aurél.⁴¹⁰ Az mindenesetre biztos, hogy Széll jó taktikai érzékről tett tanúbizonyságot, hiszen a válság évében szinte reménytelennek látszott úrrá lenni az ország pénzügyeinek káoszában. A magyar államháztartás ugyanis már 1873 elejére nagyon nehéz helyzetbe került. Az állami kiadások 1868 és 1873 között 147,5 millió forintról 251,2 millióra, vagyis mintegy 70%-kal növekedtek. A kiadások megugrásával a bevételek nem tudtak lépést tartani, 1868–1873 között 154,1 millióról csak 18%-kal, 181,7 millióra emelkedtek. A hiányt, valamint a kiemelten fontos állami beruházásokkal (például vasútépítésekkel, építkezésekkel) kapcsolatos kiadásokat ezért az állam már a kezdetektől kölcsönökből fedezte: 1867–1872 között mintegy 193 millió forintnyi hitel felvételére került sor,⁴¹¹ utóbb már a korábbi adósságok törlesztése is csak új kölcsönökből volt lehetséges.

Széllnek a válság során, valamint később pénzügyminiszterként kifejtett tevékenysége kapcsán érdemes hosszasan felidézni az 1873-at megelőző éveket. A pénzügyi bizottság oszlopos tagjaként, a kormánypárt egyik „nélkülözhetetlen” pénzügyekhez értő politikusaként hogyan értékelte a magyar állam eladósodásának folyamatát? Miként vélekedett az ebben rejlő komoly veszélyről, amely előbb-utóbb az 1873-as krach elmaradása esetén is könnyen súlyos helyzetet eredményezhetett volna Magyarországnak számára?

A 30 millió forintos kölcsön kapcsán 1871. szeptember 23-án, a pénzügyi bizottság előadójaként – ezúttal is saját véleményét beleszöve – tette meg hosszú felszólalását.⁴¹² Hangsúlyozta, hogy a hitel olyan beruházásokat hivatott fedezni, amelyek „rendes közjóvedelemből, általában az állam bevételeiből nem fedezhetők, az nagyon természetes”. Az állam rendes bevételeit ugyanis „oly mérvre fokozni, hogy azok által rendkívüli befektetéseket lehessen eszközölni: ez ferde pénzügyi politika lenne”. A hitelkonstrukciót amúgy is kedvezőnek ítélte, valamint hangsúlyozta a nagy befektetések gazdaságélénkítő hatását, azok tehát előbb-utóbb adóbevételt termelnek, így a kölcsönt könnyebb lesz visszafizetni – hangozott Széll érvelése. A bökkenő viszont az volt, hogy az eredetileg valóban állami beruházásokra⁴¹³ tervezett hitel jelentős részét is már a korábbi kölcsönök (és az időközben egyre terheesebbé váló vasúti állami kamatgarancia-összegek) törlesztésére kellett fordítani.⁴¹⁴ Kérdéses persze, hogy

⁴¹⁰ Uo. 40.

⁴¹¹ Katus 2007: 81.

⁴¹² KN 1869–1872: XVII. kötet, 119–122.

⁴¹³ Állami vasutak és csatornák építését, karbantartását, valamint a fiumei kikötő kiépítését célozta a kölcsön, hasonlóan az 1868-ban felvett 65 millió forinthez. Széll szerint már akkor lehetett tudni, hogy legalább 90 millióra lesz majd szükség a tervbe vett beruházásokra. Uo. 119–120.

⁴¹⁴ Kövér 1986: 91.

1871 szeptemberében Széll mennyire volt ezzel tisztában, valószínűsíthetően azonban átlátta a helyzetet.

1871 novemberében, az 1872. évi költségvetés⁴¹⁵ tárgyalása során a szeptemberihez hasonló érvekkel találkozhatunk Széll beszédében. A rendkívüli kiadásokat továbbra is csak kölcsönökből lehet fedezni, ezekre a stratégiai beruházásokra viszont szükség van, és majd később, amikor ezek a befektetések elkezdnek megtérülni (adóforintokat termelni), akkor az ország képes lesz visszafizetni az adósságokat. Megvédte az egyre terhesebb, ezúttal (legalábbis a tervezetben) 9 millióra rúgó vasúti kamatgaranciákat. „[...] ez azon száz–száz mérföldre menő vasúti hálózatnak ára, mellyel a t. ház az országot körülhálózni jónak látta. Ez nem egyéb, mint elhelyezése – megengedem, hogy bizonytalan időre, s megengedem, hogy némely esetben veszteséggel, de elhelyezése – az állam értékének [...] mely később, ha azon vaspályák majd jövedelmeznek: vissza fognak térítetni. Ha valamely kiadást jogosítva van ezen nemzedék megosztani a jövőjével [...] és hitelművelettel fedezni: úgy állítom, hogy ezen kiadás az.”⁴¹⁶ Az egyre nagyobb deficit ellenére az 1867-től eltelt viszonylatban fejlődést figyelt meg. „Nem állítom azt, hogy a helyzet nem igényel nagy óvatosságot, csak azt akarom konstatálni, hogy ha azon terhek, melyek most előállottak: előállottak volna már korábban, a korábbi évek nem bírták volna meg azon terheket úgy, mint az 1872-ik év. Tanúsága ez annak, hogy az 1872-iki év már erősebb organizmusban találja az államot, megizmosodtak az államnak vállalai, és ez mindenesetre nem hátralépés: ez haladás, ez javulás.”⁴¹⁷ Említést érdemel még azon érvelése, miszerint arra való tekintettel, hogy az állam nagy volumenű beruházásainak csak késleltetve érződik majd a hatása, a kölcsönökből az investíciókra előirányzott összeget nem is kellene feltüntetni az adott év kiadásai között. Ezen logika mentén a tervezett hiány már „csak” 22,3 millió forint lenne.⁴¹⁸

A választások utáni új országgyűlésben, 1872 decemberében tárgyalt (valójában Kerkapoly Károly pénzügyminiszter által már novemberben megkötött), 54 millió újabb állami hitelszerződés azonban már sokakkal szembesítette az államkassza súlyos helyzetét. Ezt az összeget ugyanis – Magyarország történetében először, de közel sem utoljára – már bevallottan nem újabb beruházásokra, hanem a korábban keletkezett adósságok törlesztésére tervezte igénybe venni a kormány. Ráadásul ekkor pont Széll Kálmán volt az, aki az amúgy is

⁴¹⁵ A pénzügyi bizottság szigorú némileg redukálta a kormány által eredetileg 50 millió felettire tervezett deficitet. Végül 2,7 millió rendes, 38 millió rendkívüli és 1,6 millió hitelműveletekben keletkező, összesen 42,2 millió forint hiányt állapított meg a bizottság. KN 1869–1872: XVIII. kötet, 108.

⁴¹⁶ Uo. 110–111.

⁴¹⁷ Uo. 109.

⁴¹⁸ Uo. 109–110.

sokkolt honatyáknak megadta a kegyelemdőfést. A képviselőházi vita során ugyanis a pénzügyi bizottság előadójaként úgy nyilatkozott, hogy az eladósodás lejtőjén egyelőre nincs megállás, mert a jelenleg hiányzó 40 millió mellett 1873-ra újabb (minimum) 26 milliós deficit van előirányozva a költségvetésben, tehát még további kölcsönökre is szükség lesz, mert máshonnan nem lehet fedezetet találni a hiányzó összegekre.⁴¹⁹

Egy hónappal később viszont, az 1873. évi költségvetés vitája végén elmondott terjedelmes záróbeszédében⁴²⁰ (1873. január 31.) a pénzügyi bizottság előadója összességében ismét megvédte az 1867 óta működő kormányok gazdálkodását. Visszautasította Tisza Kálmán azon vádját, miszerint a pénzügyi bizottság többségi jelentése igyekszik palástolni az állam pénzügyi helyzetének súlyosságát. „Én, tisztelt ház, [...] nem ismerhetem el, hogy ezen jelentés nem őszinte, hogy ezen jelentés nem tárja elő a valót egész kiterjedésében”.⁴²¹ A különbség szerinte az, hogy a bizottság által híven felvázolt helyzetet nem látja annyira sötéten, mint a jelentést bírálók. Széll ezúttal is a már szokott érvekkel védte meg az „évszázados mulasztásokat” pótló állami beruházásokat, amelyek által az országot erősebbé, műveltebbé, végső soron vagyonosabbá lehet tenni. Tulajdonképpen ezek teremtik meg a szebb jövőt a *haladás* biztosításával. „[...] nekünk emelkednünk kell és haladnunk minden irányban, [...] financiaiális politikánknak alap és fő kérdése a haladásban rejlik, [...] és akkor oda fogunk jutni, hogy nem kell folytonosan elmúlt dolgok miatt rekriminálva és másrésről az elmúlt dolgok miatt mentegetőzve, múltunk feszegetésével töltenünk tárgyalásaink legnagyobb részét, hanem fordulhatunk a jövő alkotásai felé.”⁴²² A korábbi költségvetési vitákhoz hasonlóan Széll ugyan ezúttal is beszélt a takarékoság szükségességéről, azonban csak ott, „ahol vitális érdeket nem sért: szűkebbre vonása a közigazgatás költségeinek, gyökeres [adminisztratív] reformok azon célból, hogy több maradjon azon kiadásokra, melyekben fukarkodni nem szabad”.⁴²³ Újra kitért az 1867 óta halogatott adóreform szükségességére is, kézzelfogható konkrétumok azonban most sem hangzottak el, csak olyan általános megállapítások, mint hogy az adórendszer ne támadja a tőkét, de a takarékoságot és a „szerzési képességeket” sem, illetve „az állam föladata: adni minél többet, [...] és ha többet ad: akkor többet is követelhet”.⁴²⁴

Széll felszólalásaiban – amelyekben ezúttal is nehéz meghúzni a határt a bizottsági többség, illetve a saját véleménye között – tehát a *Gründerzeit* általános optimizmusa érhető

⁴¹⁹ Kövér 1986: 91.

⁴²⁰ KN 1872–1875: III. kötet, 361–375.

⁴²¹ Uo. 361.

⁴²² Uo. 375.

⁴²³ Uo. 374.

⁴²⁴ Uo. 374–375.

tetten. A helyzet ugyan szerinte is óvatosságra intett és 1872 decemberében elismerte, hogy „mit fog különben a jövő hozni, t. ház: az a sors kezében van”. Viszont rögtön ezután a pozitív várakozásokat növelve felhozta, hogy a deficit mellett az állam bevételei is évről-évre növekedtek,⁴²⁵ azaz a *sors keze* inkább pozitív, de a jelennél semmiképpen sem rosszabb jövőképpel kecsegtet. Széll persze nem magányos sziklaként állt nézeteivel a pesszimizmus tengerében, a kabinetet és Kerkapoly Károly pénzügyminisztert, a pénzügyi bizottságot, a kormánypartot és alapvetően a képviselőházat⁴²⁶ is a bizakodás jellemezte. Csak egy példát kiragadva, ugyanezzel a pozitív várakozással találkozunk az 1873. évi költségvetés betérjésékor, amikor már egyértelműen látszott, hogy a vasúti kamatgaranciákra 1873 végéig legalább 30 millió forintot kell majd kifizetnie az államnak, a büdzsében viszont csak 12 milliót irányoztak elő. Hogy a 12 millió elég lesz-e, az Kerkapoly szerint egész egyszerűen a vasúti forgalomtól függ. „Ha olyan lesz, mint ez évben volt, akkor nem lesz elég [...] közepforgalom mellett elég lesz. Jó esztendőben kevesebb, rosszban valamivel több lesz szükséges”, hiszen „ha nincs mit vinni, nincs min pénzt keresni”. Azzal tehát nem is számoltak az ország pénzügyeinek irányítói, hogy valaha az 1872-esnél rosszabb év is következhet, „ismét az a bizonyos anticipáció, a jövővel kapcsolatos várakozás kapott szerepet”.⁴²⁷

Miután Széll Kálmánnak is annyira tetszett a birtokos gazda – magyar állam hasonlat, hogy az 1871-es, az 1872-es és az 1873-as költségvetés vitájában is élt vele,⁴²⁸ összegezzük mi is ezen a párhuzamon keresztül Széll 1873. januári nézeteit a magyar állam gazdaságpolitikájával kapcsolatban. „A helyzet, melyben ma az ország áll, sokban hasonlít azon gazda helyzetéhez, ki [...] hogy elmaradt gazdaságát a kor viszonyaihoz és igényeinek színvonalára emelje: nagy áldozatokat vállal, nagy költségekkel és nagy tőkékkel előteremti azon sok szükségletet, melyekkel előbbre akarja vinni gazdaságának állapotát, itt-ott többet is költ, mint amennyi a folyó jövedelme. [...] Az ily gazdának bizonyára lesznek napjai, midőn kétszeres súllyal érzi e terheket, lesznek idők, midőn talán a mostoha viszonyok következtében e terhek alatt leroskadni látszik, lesznek idők, midőn befektetései még nem hozván meg a várt gyümölcsöket, helyzete komolyan inti, hogy egész erejét szedje össze. [Ha azonban] egész eréllyel, elszántsággal, és biztos, határozott célok kitűzésével lankadatlanul munkál azon célok elérésére, és az arra megfelelő helyes eszközöket megválasztja és okszerűen alkalmazza: övé

⁴²⁵ KN 1869–1872: XVIII. kötet, 112.

⁴²⁶ Beszédes, hogy a kormányt egyébként vehemensen támadó '48-as párti Simonyi Ernő is rendelkezett Magyar Keleti Vasúttársaság-részvényekkel.

⁴²⁷ Kövér 1986: 90.

⁴²⁸ Természetesen nem szóról szóra ugyanazt mondta mindhárom alkalommal, maga a hasonlat és a fő tartalmi elem azonban ugyanaz. Vö.: KN 1869–1872: XVIII. kötet, 109; KN 1872–1875: III. kötet, 373–374.

lesz a jövő, kezében tartja azt s nem kell kétségbe esnie [...].”⁴²⁹ A tőke (akár hitel útján) természetesen elengedhetetlen a modernizációt jelentő és hosszú távon jövedelmet termelő beruházásokhoz – ezzel Széll már csak saját rátóti birtokának fejlesztése révén is tisztában lehetett. A magyar állam helyzete azonban ekkor már inkább az adósságspirálra emlékeztetett. A többséghez hasonlóan optimista Széll bizonyára úgy gondolta, hogy a „mostoha viszonyok” már beálltak, ennél rosszabb már nem lesz, ezt átvészelve a „gyümölcsözés” időszaka következik.

A fekete leves azonban még hátra volt, 1873-tól érkezett csak el az az időszak, amikor „egész eréllyel, elszántsággal, biztos, határozott célok kitűzésével” és lankadatlan munkával kellett dolgozni – igaz már nem a szebb jövőn, hanem a totális csőd elhárításán. Tény, hogy ez végül sikerült, ebben pedig már Széll Kálmánra is oroszlánrész hárult. Konkrétan az 1873-as gazdasági válság előidézésében értelemeszerűen nem terheli felelősség. A magyar állam pénzügyi helyzete 1873 elején viszont már a tőzsdekrach, a kolera vagy a rossz termés nélkül is igen aggasztó volt. Az előző oldalakon idézett felszólalásai ellenére azonban ebben a folyamatban sem szabad Széll Kálmán felelősségét túldimenzionálni. Felelős politikai pozícióban – az országgyűlési képviselőiséget és a pénzügyi bizottsági tagságot ilyenek vehetjük – az előrelátás képessége természetesen hatalmas erénynek számít, hiányát számon kérni azonban nem lehet. Magyarország gazdálkodására Széll Kálmánnál sokkal nagyobb befolyással rendelkező politikusokat (miniszterelnököket, pénzügyminisztereket, pártvezéreket) és általánosságban a Gründerzeit gazdasági-politikai elitjét is a túlfűtött bizakodás jellemezte. Sőt, ez az 1850-es évek óta tartó, spekulációs jelleget öltő alapítási láz nem magyar, nem monarchiai, hanem az egész világgazdaságot átható jelenség volt. Mindettől függetlenül tény, hogy végső soron a pénzügyi bizottság oszlopos tagjaként és előadójaként Széll a képviselőházban következetesen kiállt a Deák-párti kormányok gazdaságpolitikája mellett, azzal szemben semmilyen alternatívát sem vázolt fel, gondolkozása csak a válság hatására változott meg.

A korábbi évek túltermeléséből fakadó 1873-as nagy gazdasági világválság⁴³⁰ az Osztrák–Magyar Monarchia piacait sem kímélte. Az Európa-szerte terjedő pánik hatására 1873. május 9-én, a „fekete pénteken” összeomlott a bécsi tőzsde, ami a szoros kapcsolat nyomán sok magyar vállalatot érintett és a budapesti tőzsdét is bedöntötte. Széll Kálmán ezekben a napokban azonban édesanyját gyászolta, Bertha Julianna ugyanis 56 évesen, 1873. május 5-én

⁴²⁹ KN 1872–1875: III. kötet, 373–374. Az eszmeifuttatás nemcsak Széllnél fedezhető fel. Lásd Wahrmann Mór 1871. december 1-i, a fenti sorokkal nagyban összecsengő felszólalását. KN 1869–1872: XVIII. kötet, 132–133.

⁴³⁰ Ez a válság volt „a globalizálódó világ első igazán jelentős kihívása”. Bővebben lásd: Vörös 2012: 238–239.

elhunyt. A tőzsdekrach hatására a kül- és belföldi hitelpiac szinte azonnal befagyott, így a bajba jutott cégek nem jutottak kölcsönhöz. A válság során Magyarországon 50 bank és 64 ipari részvénytársaság bukott meg. A csödközelben lévő állam sem segíthetett, sőt a beruházásait is visszafogta. Az 1873-as válság Európa valamennyi országát sújtotta, de talán a Monarchiát és benne Magyarországot rázta meg legjobban. „Nálunk különösen súlyossá tette a helyzetet, hogy egy fejletlen, gyermekcipőben járó modern szektort érintett, s hatásában egymást erősítve találkozott az első igazán jelentős kapitalista ciklikus válság, s az utolsó hagyományos típusú demográfiai és élelmezési válság.”⁴³¹

Mielőtt 1873. június végén az országgyűlés szünetre ment volna, Kerkapoly szükségét érezte az 1874-es költségvetés-tervezet benyújtásának, amit feltűnő módon zárt ülésen tárgyalt a képviselőház. A tervezetben csak a kiadások szerepeltek, ugyanakkor Deák és a pénzügyi bizottság is támogatta a kormány eljárását „az összes hitel-és pénzviszonyoknak véghetetlenül kedvezőtlen” állapotára hivatkozva.⁴³² A hármass nyomás alatt összeroppanni látszó Magyarországot az év nyarán csak egy hajszál választotta el az államcsödtől, Kerkapoly Károly pénzügyminiszter ugyanis július végén még nem tudta, hogy az állam augusztusban miből fogja kifizetni a tisztviselőit.⁴³³ Az utolsó napokban összekoldult rövid lejáratú hitelekből tengődött az állam, a fizetéseképtelenséget viszont elkerülte.⁴³⁴ November végére sikerült egy nagy volumenű, középlejratú, 153 millió forintos kölcsönhöz jutni, azonban igen súlyos feltételek mellett. Az első körben lehívott 76,5 millió forintot már 1878-ban vissza kellett fizetni, 6%-os kamatra, fedezet gyanánt pedig nemcsak az állami jövedelmeket, hanem a vagyont is le kellett kötni.⁴³⁵

A kölcsön képviselőházi tárgyalása során, 1873. november 25-én tett felszólalásában⁴³⁶ Széll – ezúttal a központi bizottság előadójaként – azzal indokolta a hitel felvételének szükségességét, hogy másként az állam egyszerűen nem tudná kifizetni kötelezettségeit. Az eredetileg is nagy deficitet „azon nagy csapások, melyek az év alatt minden irányban érték az országot” jelentősen megnövelték. A korábban optimista Széll ezúttal már „szomorú tapasztalásokról” beszélt a vasúti kamatgaranciák kapcsán, amely összegek jelentősen

⁴³¹ Katus 2012: 430.

⁴³² Kövér 1986: 97–98.

⁴³³ Katus 2007: 82.

⁴³⁴ A kormánynak a törvényhozás nyári szünetében tett intézkedéseiről lásd: Kövér 1986: 99–103. Kerkapoly a válságot egyedüli magyar bankként jelentős veszteségek nélkül átvészeltő Magyar Általános Hitelbank igazgatója, Weninger Vince közvetítésével jutott Bécsben egy 5 milliós váltókölcsönhöz. Októberben pedig, szintén Weninger segítségével, Berlinben újabb 6 millióhoz. Eljárása miatt novemberben a már újra üléselő országgyűlés pénzügyi bizottságában Sennyey Pál azt vágta Kerkapoly fejéhez, hogy egy házaló zsidóhoz hasonló módon kopogtatta végig egész Európát. Kövér 1986: 104.

⁴³⁵ Katus 2007: 82; Kövér 1986: 103–104.

⁴³⁶ KN 1872–1875: VIII. kötet, 79–82.

megszaladtak. Az 1874-re várható bevételeket illetően is pesszimista volt, mondván elképzelhető, hogy az 1873-as szintet sem fogják elérni. „A bizottságok [a pénzügyi és a központi] más utat, mint azt, hogy kölcsön útján szabaduljon az ország e helyzetéből, nem láttak, és nem látják azt sem, hogy az európai jelen, teljesen megrázkódott hitel- és pénzügyi körülmények és viszonyok között, más előnyösebb és kedvezőbb kölcsönnek [...] kieszközlésére valaki felelősséget vállalhasson, [...] és mert a kérdés így áll, bármily súlyosak, terhesek, kedvezőtlenek legyenek azon föltételek, melyek mellett ezen kölcsön kínálkozik, mint a jelen helyzetből való kibontakozásnak egyedüli eszközét [...] a bizottság elfogadandónak, megszavazandónak tartja. [...] Hogy a jövő számára dolgozhassunk, a jelent kell először megmenteni [...] a bekövetkező válságtól. [...] Mert nem egyébről van szó, mint az ország fizetéképtelenségének elkerüléséről és hitelének megmentéséről.” Széll ezúttal nyomatékosította, hogy a hitel által nyert időt „a háztartás bajainak gyökeres orvoslására” kell fordítani.⁴³⁷ Tisztán érezhető Széll felszólalásában a mentalitás megváltozása, ugyanakkor feltűnő, hogy ezúttal teljesen elkerülte beszédében az egyes szám első személyt, és a borús helyzetről kizárólag a bizottság nevében szólt.

Ugyancsak feltűnő, és Széll gondolkozásában elmozdulásra utaló, a *szigorú takarékoság* irányába mutató momentum volt, amikor a rossz termés miatt fenyegető ínséggel kapcsolatban a kormány által tervezett segélyakciókról fejtette ki a pénzügyi bizottság véleményét. Szapáry Gyula belügyminiszter 1873. decemberi előterjesztése szerint a kritikus helyzetben lévő vidékeken 13 millió forint értékben foganatosítottak volna út- és vízépítési munkálatokat. Az elképzelést a pénzügyi bizottság azonban előadója elmondása szerint nem tehetette magáévá. Ugyanis „ha az ország pénzügyei megengednék, hogy az állam közvetett úton a pénzhiányon segítsen, a hitelviszonyok javítására lépéseket tegyen: ezáltal a baj forrását sok helyen megszüntetné. Ez azonban nem történhetik meg.” A bizottság inkább a „nagyon üdvösnek” tartott önsegélyezést ajánlotta: „az önsegély felébresztése és az arra való buzdítás a legteljesebb út, melyet az állam a segély nyújtásában követhet.”⁴³⁸

A fúzió kérdése, avagy mikor érdemes pénzügyminiszterséget vállalni?

Az éles ellenzéki támadások ellenére, belátva, hogy más alternatíva nem kínálkozik, a 153 milliós kölcsönszerződést a képviselőház november 26-án 201 : 120 arányban (112 fő

⁴³⁷ Széll beszédéből Matlekovits Sándor is ezt emelte ki. Matlekovits 1894: I. kötet, 462.

⁴³⁸ Az idézet forrása: Kövér 1986: 121–122. A szerzővel egyetértve megállapítható, hogy a pénzügyi bizottság és konkrétan Széll esetében „ezt a kincstári liberalizmust azonban az államkassza üressége kényszerítette a terhek áthárítására”.

távolmaradása mellett) végül megszavazta. Ezek után az állami beruházásokat szinte teljesen leállították és az államháztartás Széll Kálmán által is hirdetett „gyökeres orvoslása” vált az egyik legsürgetőbb feladattá. A reálisan gondolkodók – akik közé joggal sorolhatjuk Széll Kálmánt is – azonban tudták, hogy a konszolidációhoz elengedhetetlen a szigorú takarékoság és az adóterhek jelentős megemlése. A népszerűtlen intézkedések ódiúmat viszont csak egy erős és egységes kormánypárt által támogatott pénzügyminiszter viselhette el.

Az 1867 óta kormányzó Deák-párt az adott időpontban azonban nem volt erre alkalmas, ugyanis bomlási folyamata pont 1872–1873 során gyorsult fel. Egyre inkább önállósodott a Sennyey Pál körül szerveződő konzervatív csoport, és a volt miniszterelnök, Lónyay Menyhért személyes hívei (a „vacsorapárt”) is külön frakciót alkottak.⁴³⁹ A legmarkánsabb csoportot továbbra is Deák Ferenc és szűk környezetének (például Csengery Antal, Bittó István, Trefort Ágoston és persze Széll Kálmán) hívei, az ún. „zöm”⁴⁴⁰ alkották. Közel állt hozzájuk, de külön szerveződött az ún. „szabadelvűek” mintegy 20 fős csoportja Horváth Boldizsár és Gorove István vezetésével. Az öregedő és betegeskedő, a képviselőházat és a pártklubot egyre ritkábban látogató Deák már annyira sem tudta összefogni a pártot, mint korábban. Andrassy ugyan továbbra is nagy befolyással bírt, Bécsből mégsem tölthette be a vezért szerepét. Korábbi helyettese, Eötvös József 1871 februárjában elhunyt, Lónyay pozícióvesztését pedig feljebb már szemléltették. A kiegyezést megalkotó emblemikus vezéregyéniségek híján a másodvonalból érkező politikusok kaptak helyet a párt és az ország vezetésében.

Szlávy József (1818–1900) miniszterelnök saját maga is tisztában volt vele, hogy egyénisége és politikusi képességeinek korlátozottsága nem teszi alkalmassá a Deák-párt egybefogására és a felgyülemlett problémahalmaz megoldására.⁴⁴¹ Az adott körülmények között viszont nem akadtak mások, így Szlávy kormányának kellett megtennie azt, ami csak tőle telt, hogy betömje az államháztartás hajóján tátongó léket. Kerkapoly a 153 milliós hitelszerződés nyélbe ütése után (de még a képviselőházi szavazás előtt), 1873. november 21-én benyújtotta lemondását és így tett Tisza Lajos közlekedés- és közmunkaügyi miniszter is. Szlávy azonban egyetlen érdemes politikust sem tudott rávenni, hogy belépjen kormányába, a pénzügyeket neki, Tisza Lajos tárcáját pedig Zichy József földművelés-, ipar-, és kereskedelemügyi miniszternek kellett ideiglenesen (valójában 1874 márciusáig) magára

⁴³⁹ Csengery 1928: 332–333; Katus 2012: 358.

⁴⁴⁰ Kozári 1996a: 100.

⁴⁴¹ Bertényi 2015b: 76. Szlávyt a „kezdeményezéstől való irtózás, a vállalkozási kedv teljes hiánya s a nyugalom kedvelése” jellemezte, többek között a házasságtól is ez tartotta vissza. (Eötvös Károly visszaemlékezését idézi: Uo. 88.) Jó kedélyét viszont mindig meg tudta őrizni, a legnehezebb pillanatokban is „állandóan derült mosoly játszadozott ajkai körül”. Idézi: Kövér 1986: 99.

vállalnia. Kerkapoly, Szlávy és Bittó István képviselőházi elnök Széllt már a nyári rátóti látogatásuk során megpróbálták rávenni, hogy vállalja el a pénzügyminiszterséget.⁴⁴² A körülmények ismeretében azonban érthető, hogy nem lelkesedett a feladatért és nem vállalkozott a mártír szerepére. Kerkapoly lemondása után újabb felkérések érkeztek, Szlávy pénzügyminisztervadászata azonban ezúttal is sikertelen maradt, Széll Kálmán mellett Weninger Vince és Korizmic László is ajtót mutattak neki. Jogosan nem érezték megfelelőnek a politikai háttérrel az előreláthatóan népszerűtlen pénzügyi reformok megvalósításához. Különösen a fiatal, fényes jövő előtt álló Széll esetében érthető, hogy nem akart ódiumot magára vállalni és a kivárást választotta.

Szlávy volt tehát kénytelen a Pénzügyminisztérium élére állni, az ország pénzügyeinek irányításába azonban igyekezett szakavatottabb politikustársait is bevonni. Erre nem kevés szükség volt, a nyári szünetet követő első, 1873. november 8-i képviselőházi ülésen ugyanis Szlávy az ország helyzetét ismertető beszédében⁴⁴³ sem hazudtolta meg önmagát. „Helyzetünk komoly ma is, [...] sőt a közbejött események folytán komolyabbá vált, de azért nem kétségbe ejtő, nem oly fekete, mint azt sokan festeni szeretik” – hangzott a miniszterelnök szájából a 153 milliós államkölcsön tárgyalásai közepette. A felelősséget pedig igyekezett a korábbi kormányok⁴⁴⁴ és az országgyűlés felé tolni. „Hibáztunk talán többet-kevesebbet mindnyájan és hibáink menthetők is. Talán kényes dolog megérinteni, de csak elmondom, vajon egyik-másik tisztelt képviselő úr, midőn szavazott, nem gondolt-e *tudtán és akaratán kívül* [kiemelés S.Á.] inkább küldőinek, mint az összhaza érdekére? Mit viszünk haza küldőinknek? nem ritkán lehetett hallani ezen kérdést. Vitt az egyik vasutat, a másik valami címen államsegélyt, örökváltság-megtérítést, szőlődézsmaváltságot, törvényszéket sat. És most kezdi észrevenni küldőivel együtt, hogy utólagosan meg kell adni az árát az ajándéknak. Bekövetkezett az általános despondentia [reménytelenség, depresszió], mely azonban, nézetem szerint, oly kevéssé vagy még kevésbé jogosult, mint volt az optimizmus, mellyel megszavaztuk a nagy költséggel járó törvényeket.”⁴⁴⁵ Szlávy érvelésében persze volt némi igazság, nem csodálkozhatunk azonban rajta, hogy a képviselőház személye iránt megrendült bizalmát ezzel nem állította helyre.⁴⁴⁶

⁴⁴² Ferenczi 1904: 391.

⁴⁴³ KN 1872–1875. VIII. 6–11.

⁴⁴⁴ „A helyzetnek a jelenlegi kormány, mint olyan, nem oka, olyannak találta alakulásakor.” Uo. 8.

⁴⁴⁵ Uo. 9.

⁴⁴⁶ Az a gesztusa viszont, hogy az ország súlyos pénzügyi helyzetére való tekintettel önként hajlandó lett volna lemondani a miniszterelnöki fizetése mellé járó évi 12 ezer forint tiszti pótlékról, a '48-as párti Irányi Dániel elismerését is kiváltotta. A pénzügyi bizottság javaslata alapján ugyanakkor a képviselőház nem hagyta jóvá a felajánlást. KN 1872–1875: VIII. kötet, 286.

A kormány válságkezelési képességeivel szemben megmutatkozó általános bizalmatlanságot szemlélteti az is, hogy a képviselőház Sennyey Pál javaslatára egy 21 fős bizottságot állított fel a fenyegető pénzügyi helyzet megoldásának kidolgozására. Ebbe az 1873. december 22-én megalakult bizottságba Széllt is megválasztották, a bizottság jegyzője lett, az elnöki tisztséget pedig Csengery Antal kapta.⁴⁴⁷ A párt- (és frakció)közi egyeztetés ezáltal hivatalos fórumot kapott. A munka azonban szétfolyt a népes bizottságban, ezért 1874 januárjában Gorove István javaslatára egy albizottságra bízta az érdemi munkát. A 9 fős testületet Tisza Kálmán, Ghyczy Kálmán, Csengery Antal, Lónyay Menyhért, Sennyey Pál, Sommsich Pál, Horváth Lajos, Kerkapoly Károly és Széll Kálmán alkotta, utóbbi ez alkalommal az előadói tisztelet töltötte be, míg az elnök Csengery lett.⁴⁴⁸ Ha túlzás is azt állítani, hogy „Széll Kálmán volt ezen bizottságoknak a lelke”,⁴⁴⁹ az tény hogy a sokat betegeskedő Csengery mellett fontos szerepet játszott a tárgyalások során. A teljes állami szférát alaposan átvizsgálták, hogy hol és mennyit lehetne megspórolni és a bizottság viszonylag szigorú megtakarítást javasolt jelentésében,⁴⁵⁰ amely azonban a bevételek fokozása tekintetében már igencsak visszafogott volt.⁴⁵¹ Ennek az állt a háttérében, hogy a kilences bizottság az adóemelések kérdésében végletesen megosztott volt. Három igen tekintélyes tagja (Tisza Kálmán, Sennyey Pál és Lónyay Menyhért) következetesen ellenezte a már 1875-re szóló jelentős adóemelést. Széll Kálmán, Kerkapoly Károly és Ghyczy Kálmán viszont erőteljesen pártolták új adók bevezetését és a meglévők reformját, még hozzá minél előbb, mondván csak így lehet fedezetet találni a már most is meglévő hiányra.⁴⁵² Az albizottság összesen 65 ülést tartott, mire 1874. március 27-én elkészült jelentését letehetette a képviselőház asztalára. A december végétől eltelt három hónap alatt azonban a pártviszonyokban, valamint az ország kormányának összetételében is jelentős átalakulás zajlott le.

A Deák-párt és a Balközép Párt valamilyen formában történő egyesülésének gondolatát nemcsak a pénzügyi problémák idézték elő, hiszen már viszonylag korán, 1868–1869 fordulóján elindultak a kezdeti tapogatózások.⁴⁵³ A pénzügyi összeomlás réme mindazonáltal

⁴⁴⁷ Matlekovits 1984: I. kötet, 491.

⁴⁴⁸ Szigeti 2012: 284; Vö.: Bertényi 2015b: 76–77.

⁴⁴⁹ Sárkányiné Halász 1943: 32.

⁴⁵⁰ A kilences bizottság jelentését az 1875. évi költségvetéstől foganatosítandó megszorításokra részleteiben bemutatja: Matlekovits 1894: I. kötet, 499–511.

⁴⁵¹ Lásd Uo. 502. Egyértelmű, hogy például a 200 ezer forintos bevételre tervezett fotográfia-adó nem igazán ellensúlyozhatta a bizottság által megállapított 40 milliós deficitet.

⁴⁵² A feszültséget jól érzékelteti Ghyczy Kálmán feljegyzése az 1874. március 10-i kilences bizottsági ülésről. Idézi: Kozári 1996a: 114–115.

⁴⁵³ Deák Á. 2004: 312.

erőteljes lökést adott az amúgy nehézkesen haladó folyamatához.⁴⁵⁴ Ghyczy Kálmán, a Balközép elnöke és „egyetlen valódi pénzügyi kapacitása”⁴⁵⁵ előbb 16 társával kilépett pártjából, majd miután a Deák-pártból is 16 fő csatlakozott hozzájuk, 1873. december 10-én Középpárt néven megtartották alakuló ülésüket. A Középpárt lett volna hivatott a fúzió előfutára szerepének eljátszására. A rövid pártprogram mindössze abból állt, hogy elfogadják a kiegyezés adott formáját, szükségesnek tartják az államháztartás gyökeres rendezését, valamint egy szabadelvű, erős kormányt szeretnének „az országgyűlési pártok együttes erélyes közreműködésére”.⁴⁵⁶

1874 februárjára a Szláv-kormány helyzete tarthatatlanná vált. A meglévő nehézségek mellé ekkor a Magyar Keleti Vasút megmentésének kényszere is társult. A február 2-án tartott képviselőházi szavazáson csak 166 : 155 (121 távolmaradás mellett) arányban szavazták meg a korrupciós botrányoktól hangos társaság adósságainak megváltásához szükséges 30 millió forintot.⁴⁵⁷ Szláv benyújtotta lemondását, Ferenc József viszont újra őt nevezte ki, azzal az utasítással, hogy próbáljon meg koalíciós kormányt alakítani lehetőség szerint Sennyey Pál, Tisza Kálmán és Ghyczy Kálmán bevonásával. A terv sikere azonban jelentős mértékben Tisza és Sennyey hozzáállásán múlt. A Balközép vezére ekkor még nem érezte elérkezettnek az időt a koalícióra vagy akár a fúzióra, nélküle pedig Sennyey sem volt hajlandó tárcát vállalni. A márciusban hetekig zajló tárgyalásokat⁴⁵⁸ a Budapestre érkező király vezette, aki Deákot is többször felkereste. Miután a Balközéppel való megegyezés nem jött létre, Deák tanácsára közeli hívét, a képviselőház elnökét, Bittó Istvánt bízta meg kormányalakítással az uralkodó. Bittónak a hátországa és a „személyes tekintélye is hiányzott ahhoz, hogy új életet leheljen a politikai és pénzügyi válság által sújtott ország vezetésébe”.⁴⁵⁹

Bittó sem vállalhatta azonban anélkül a miniszterelnökséget, hogy épkezláb pénzügyminiszterről ne gondoskodott volna. Sennyey egyértelműen visszautasította, hogy bármilyen tárcát vállaljon. Ezt követően Bittó Széllt győzködté, majd Ghyczyt, aki aztán maga

⁴⁵⁴ A „fúziós frazeológia” szerint a két párt egyesülésére eleve azért volt szükség, hogy így az eddig megosztott erőket ezután összefogva sikerül kilábalni a pénzügyi válságból. (Szász 1979: 1170). Valójában a fúzió nélkül mind a Deák-pártra, mind a Balközép Pártra elgyengülés és bomlás várt volna. A politikai kibontakozás másik alternatívája a Sennyey Pál körül csoportosuló konzervatívoknak Lónyay és frakciója által is támogatott kormányra kerülése lehetett volna. A liberális Balközép és a Deák-párt szintén liberális többsége ezt mindenképpen szeretne volna elkerülni. (Bertényi 2015b: 83.) Nagyon valószínű továbbá, hogy az 1867 előtti rezsim egyik vezetőjével az élen választások útján sosem tudott volna többséget szerezni a konzervatívok arisztokratikus és ultramontán csoportja, népszerűtlenségükön pedig Lónyay éppenséggel nem sokat javított volna.

⁴⁵⁵ Halász 1915: 946.

⁴⁵⁶ Idézi: Kozári 1996a: 103.

⁴⁵⁷ Kövér 1986: 78., 112.

⁴⁵⁸ Az 1874. márciusi, a Bittó-kormány kinevezéséhez és Ghyczy Kálmán pénzügyminiszterségéhez vezető tárgyalásokat részletesen bemutatja: Szigeti 2012: 284–293.

⁴⁵⁹ Bertényi 2015b: 79.

is felkereste Széllt, hogy megpróbálja rábeszélni. Ha korábban nem, úgy ebben a szituációban még annyira sem kecsegtetett fényes kilátásokkal az állam pénzügyeinek átvétele, így érthető az érintettek húzódozása. Könnyen lehet, hogy Széllt az izgalmak viselték meg, mindenesetre a döntő napokban beteget jelentett.⁴⁶⁰ A hozzá érkező Ghyczyt is ágyban fekvő fogadta, látogatója ugyanakkor nem érezte állapotát igazán súlyosnak. „[B]eteg hírére hallván meglátogattam [Széllt], feküdt, vagyis inkább leöltözve ült az ágyban, az igaz, de ép, jó színben, és egészen élénk volt.” Ghyczy érvei nem hatottak Széllre, „erősen szabadkozott, egyáltalában megtagadta” hogy belépjen Bittó kormányába.⁴⁶¹ Ezek után Ferenc József és mások rábeszélésére, átérezve a felelősséget, Ghyczy végül elvállalta a pénzügyi tárca vezetését.⁴⁶² Ezzel megalakulhatott a köznyelven Bittó–Ghyczy-nek nevezett kabinet. A Középpárt viszont nem követte vezérét a Deák-pártba és csak kívülről volt hajlandó támogatni a kormányt. Bittó eleve kijelentette, hogy csakis átmenetileg, a tervezett pártegyesülésig hajlandó kormányt alakítani – azt még ő sem tudhatta, hogy megbízatása egy évig fog tartani. A megkönnyebbült Széll mindenesetre egy rövid, névjegyre írott üzenetben fejezte ki háláját és megbecsülését, amiért – kvázi helyette – Ghyczy magára vállalta a reménytelen küldetést. Ghyczy meg is jegyezte emlékirataiban, miszerint az ő pénzügyminiszterségének hírére „úgy látszik, ő [Széll] is meggyógyult, mert a cédulát még az ágyban írta, de másnap már kimehetett”.⁴⁶³

Ghyczy Kálmán korábban sem csinált titkot abból, hogy hosszú távon csak adóemeléssel, szigorú megszorításokkal és az adóbehajtás hatékonyságának fokozásával tudja elképzelni az államháztartás rendbetételét. Pénzügyminiszterré történő kinevezése után a képviselőházban is ilyen értelemben nyilatkozott, programja a megszorításokat tekintve jelentős részben a kilences bizottság korábbi jelentésén alapult. Kiegészítette azonban azt az általa tervezett adóreformmal (új adók bevezetése, a meglévő adótételek és illetékek megemelése, adóbehajtás hatékonyságának fokozása), felvállalva a kezdeményezés népszerűtlenségét. Rövid távon viszont ő sem tudott mást tenni a fizetésektelenség elhárítására, mint hogy már 1874 tavaszán lehívja a 153 milliós kölcsön második felét, az első felét ugyanis jórészt az 1873-as hiányok fedezésére kellett fordítani. Erre vonatkozó, 1874 márciusában beterjesztett törvényjavaslatát a képviselőházban megszavazták. Az 1875. évi

⁴⁶⁰ Úgy tűnik a pénzügyminiszter-jelöltekre rájárt a rúd, Sennyey Pál is a kritikus, március 20. környéki napokban betegedett le. A lázban fekvő konzervatív vezér mikor nem várt látogatója, Ghyczy azt kérdezte, hogy vállalna-e tárcát olyan kabinetben, amelybe ő is belép, azt válaszolta, „hogy szóljak hitvesével, ezt nem tehettem, mert annál is látogató volt, és nem is akartam volna tenni semmi esetre”. Ghyczy Kálmán visszaemlékezését idézi: Kozári 1996:120.

⁴⁶¹ Idézi: Kozári 1996a: 120.

⁴⁶² Az eseményeket részletesen ismerteti: Szigeti 2012: 290–293.

⁴⁶³ Ghyczy Kálmán kézirat, az MTA Kézirattárában fellelhető emlékiratát idézi: Vigh 2010: 53.

költségvetés januárban kezdődő tárgyalása során viszont már ösztűz fogadta. A Deák-párt és a Balközép soraiból is támadták az adóemelési koncepciót, ráadásul az előirányzott deficit még így is 27,5 millió forint volt. Tisza Kálmán a költségvetési tervezetet még a részletes tárgyalás alapjául sem volt hajlandó elfogadni. A pénzügyi bizottságban is parázs viták zajlottak. Csengery és Széll hiába támogatták Ghyczy politikáját, ezúttal kisebbségben maradtak az adóemelést ellenzőkkel szemben. Miután a pénzügyi bizottság nem tudott „a fedezetre vonatkozólag határozott s általa javaslatba hozott megállapodásra jutni”, Széll nem volt hajlandó ismertetni a bizottság többségi jelentését és lemondott előadói tisztségéről.⁴⁶⁴ A Deák-párt és a Balközép részéről egyaránt mutatkozó bizalmatlanság azt is kétségessé tette, hogy a kormány egyáltalán meg tudja-e szavaztatni a költségvetést, ami megérlelte a Bittó-kabinet sikertelenségének beismerését. Ghyczy pénzügyminisztersége mindazonáltal úttörő jellegű volt, mert a fúzió után Széll Kálmán többé-kevésbé az ő javaslataira támaszkodva kezdett hozzá a pénzügyi konszolidáció megvalósításához.⁴⁶⁵

A várva várt pártfúzióra végül 1875. március 1-jén került sor, amit február folyamán hosszas tárgyalás-sorozat előzött meg. Külön ki kell emelni Andrássy Gyula közös külügyminiszter és Wenckheim Béla öfelseje személye körüli miniszter szerepét, akik Bécsben Ferenc Józsefnél, Budapesten pedig a pártoknál egyengették fáradhatatlanul a pártegyesülés útját. Az események Tisza Kálmán 1875. február 3-i, a költségvetési vitában elmondott beszéde után gyorsultak fel igazán. Tisza ugyanis kijelentette, hogy a súlyos pénzügyi helyzet miatt a közjogi kérdéseket háttérbe kell szorítani.⁴⁶⁶ A beszéd következtében a Középpárt február 5-én visszalépett a Balközép Pártba, a Deák-párt február 7-i értekezletén pedig Bittó István miniszterelnök jelentette be a küszöbön álló egyesülést.⁴⁶⁷ Február 11-én a kormánypárt – tüntető egyöntetűséggel – még általánosságban megszavazta a költségvetést, azután a Ház elfogadta Bittó arra vonatkozó indítványát is, hogy a pártok közötti tárgyalások zavartalanabb lefolyása érdekében egyelőre halasszák el az üléseket.⁴⁶⁸ Másnap Bittó Bécsbe utazott ahol,

⁴⁶⁴ Matlekovits 1894: I. kötet, 535.

⁴⁶⁵ Ghyczy Kálmán pénzügyminiszteri működését bemutatja: Szigeti 2012: 293–306. Vö.: Halász 1915: 947–948; Matlekovits 1894 II: 3–6.

⁴⁶⁶ Csengery 1928: 333; Deák Á. 2004: 320. 1874-ben főleg azért futottak zátonyra a koalíciós egyezkedések, mert Tisza fenn kívánta tartani szabadságát a kiegyezési törvény megváltoztatására. Tisza álláspontjának megváltozásában nagy valószínűséggel szerepet játszott Andrássy Gyula. A magyar belpolitikát elvileg nem befolyásolható külügyminiszter 1875. január 23-án felkereste Tiszát, és felhívta figyelmét a fúzió „világtörténelmi” fontosságára. A Balkánon szerinte ugyanis olyan politikai változások érlelődnek, amelyek a Monarchia részéről bármelyik pillanatban azonnali, erélyes fellépést kívánhatnak. Mindehhez pedig elengedhetetlen a magyar államkincstár rendbetétele és a stabil kormányzati háttér biztosítása. Arra is felhívta Tisza figyelmét, hogy „az uralkodó semmi áron sem fog beleegyezni az 1867-iki alkotmány megsértésébe és csak ezen az alapon követhetjük be a pártok összeolvadása”. Wertheimer 1913: II. kötet, 218–219.

⁴⁶⁷ Oláh 1908: 294–295., 298–299.

⁴⁶⁸ Csengery 1928: 335; Móricz 1892: 151–152.

benyújtotta, a király pedig elfogadta a kormány lemondását. Február 15-én került sor Tisza Kálmán audienciájára, amely sikeres volt. Ferenc Józsefet meglepéssel töltötte el Tiszának a közjogi kérdések tekintetében megváltozott álláspontja, legalábbis úgy gondolta, hogy meg lehet vele egyezni.⁴⁶⁹ Mint utóbb kiderült, a kihallgatáson Tisza a király előszentesítési jogát is elfogadta és február 19-én a Deák-párt néhány vezetőjének (köztük Széll Kálmánnak) megnyugtatóra is megerősítette, „[...] hogy nézete szerint egy miniszternek semmi irányban nem szabad bárminő akciót megindítani a korona előleges beleegyezése nélkül”.⁴⁷⁰

Ezen a ponton már Széll is aktív részese volt az eseményeknek, egyrészt a Deákkal való kommunikációban, másrészt a fúziót közvetlenül megelőző február 19-i és 25-i szűk körű egyeztetésekben játszott fontos szerepet. Deák Ferenc személyesen már nem vett részt a fúziós tárgyalásokban, sőt magában a pártéletben sem, nem járt el az országgyűlésbe és a klubba. Ettől függetlenül még mindig jelentős tekintélye volt, a fontosabb ügyekről tájékozódott illetve tájékoztatták, kikérték a véleményét.⁴⁷¹ Csengery Antal mellett gyakran látogatta meg Szlávy József, Bittó István és Wenckheim Béla is, Széll Kálmánnal és családjával pedig napi kapcsolatban állt. Nem lehettek azonban előre teljesen biztosak benne, hogy Deák miként fog reagálni a fejleményekre. Több felejegyzés is arról árulkodik, hogy az öreg úr ugyan elismerte Tisza Kálmán politikusi nagyságát, tisztelte, de nem kedvelte. Sőt a legendás '48-as képviselő, Madarász József szerint Deák a függetlenségiakat is többre tartotta elvhűségük és hazaszeretetük miatt, mint a Balközép tagjait.⁴⁷²

A különböző visszaemlékezések nem egységesek abban, hogy végül ki és mikor szerezte meg Deák beleegyezését a fúzió adott formában történő megvalósításához. Móricz Pál⁴⁷³ elbeszélése szerint Tisza még február elején ultimátumot intézett a Deák-párthoz, miszerint egyrészt a majd megalakítandó kormányban legalább három tárcát a Balközép soraiból érkező emberek kapjanak, másrészt mind a kormánypárt, mind a Balközép oszlassa fel magát, és alakítsanak egy új pártot, mert „[...] egy Deák-párti kormány rekonstrukciójára nem adja oda nevét.”⁴⁷⁴ A követelésnek a Deák-párt megszűnésére vonatkozó részét többen is túl keménynek gondolták, köztük Andrassy is aggódott, hogy ebbe Deák sem fog beleegyezni.

⁴⁶⁹ Bár a beszélgetés tartalmát nem ismerjük, a különböző beszámolók alapján erre lehet következtetni. (Vö.: M. Kondor 1959: 137.) Oláh Gyula szerint Tisza kihallgatására február 16-án került sor. Oláh 1908: 302.

⁴⁷⁰ Csengery 1928: 339.

⁴⁷¹ Deák Á. 2004: 318–319.

⁴⁷² „Rólad, rólatok meg vagyok győződve, hogy egyedül hazánk és nemzetünk javára törekszetek, tehát te, ti, számíthattok rám. De azok a Balközép vezérférfiai – azok nem! Azok csak hiúságból, számításból teszik, azt amit tesznek.” – idézte fel emlékirataiban egy Deákkal 1868 novemberében, tehát nem sokkal az 1869-es választások előtt folytatott beszélgetését Madarász József. Madarász 1883: 388.

⁴⁷³ Tisza Kálmánhoz közel álló balközép (később szabadelvű) párti képviselő, aki részt vett a fúziót megelőző tárgyalásokban.

⁴⁷⁴ Móricz 1892: 148.

Wenckheimben is voltak kétségek, de magára vállalta, hogy beszél az öreg úrral. Deák azonban – tekintve, hogy a miniszterelnök és a miniszterek többsége a kormánypártból kikerül ki – elfogadhatónak vélte Tisza követeléseit, bölcsességének újabb tanújelét adva.⁴⁷⁵ Széllné Vörösmarty Ilona szerint viszont Széll Kálmán kérte ki Deák véleményét a megvalósulás küszöbén álló fúzióról, aki azt felelte: „A pártviszonyokat csak az ismerheti, ki folytonosan benne van a pártban. Ő már két éve nem élt a párt körében, sőt betegeskedése miatt, már az előbbi években is ritkábban járt a klubba s a házba is: ti benne élték a pártban; tegyetek úgy, mint a legjobbnak találjátok a házára.”⁴⁷⁶ Oláh Gyula⁴⁷⁷ pedig arról számolt be, hogy 1875. február 21-én Bittó István – miután előzőleg audiencián volt a királynál – kereste fel Deákot, és hosszasan értekezett vele.⁴⁷⁸ A három leírást természetesen nem egymás alternatívájaként kell értelmezni, hiszen az a legvalószínűbb, hogy különböző időpontokban a leköszönő miniszterelnök (Bittó), a leendő miniszterelnök (Wenckheim), és a vele napi kapcsolatban lévő Széll Kálmán is eszmét cserélt Deákkal a fúzióról, aki nagyjából ugyanazt az álláspontot képviselte mindegyik esetben.

Bár Tisza Kálmán a február 15-i audienciáján „a közjogi nehézségeket illetőleg megnyugtatta Ő Felségét”,⁴⁷⁹ Ferenc József kívánságára a Balközép és a Deák-párt néhány vezetője között további egyeztetésre került sor, hogy kiderüljön: a belpolitika egyéb kérdéseiben sincs-e köztük jelentős nézeteltérés. Ezen a február 19-én tartott megbeszélésen a Deák-pártot Szilágyi József, Csengery Antal, Gorove István⁴⁸⁰ és Széll Kálmán képviselték, míg Tisza Kálmán, Simonyi Lajos, Péchy Tamás és Várady Gábor voltak jelen a Balközép részéről.⁴⁸¹ Móricz Pál visszaemlékezése szerint ők, azaz a balközépi képviselők tanácsolták Tiszának, hogy mindenképp vonja be a megbeszélésbe Széll Kálmánt.⁴⁸² Csengery Antal is kiemelte, hogy Széllt Tisza különös kívánságára hívták meg.⁴⁸³ Mindez arra enged következtetni, hogy Tisza az új kormányban Széllt szánta pénzügyminiszternek, ezért az

⁴⁷⁵ Az anekdota szerint Andrássy azt jósolta, hogy a betegsége miatt amúgy is ingerült Deák az ajánlattal együtt ki fogja hajítani Wenckheimet a szobájából. Vö.: Ferenczi 1904: 400–401; Móricz 1892: 148–150. Beksics Gusztáv Móricz Pál elbeszélését tette magáévá a millenniumi tízkötetes szintézisben: Beksics 1898: 711–713.

⁴⁷⁶ Széllné Vörösmarty 1926: 142–143. Ekkor a folyamatosan betegeskedő Deák már Szélléssel közös háztartásban lakott az Egyetem téri Hadik-házban. Két külön szobával rendelkezett, amelyekért külön fizette a bérleti díjat. Ebben az épületben, szűk családi körben szenderült jobblétre 1876. január 28-án.

⁴⁷⁷ Oláh Gyula (1843–1917) a korszak híres orvosdoktora, 1872–1875 között pedig országgyűlési képviselő, később a közegészségügy fejlesztésében szerzett elvülhetetlen érdemeket.

⁴⁷⁸ Oláh 1908: 308–309.

⁴⁷⁹ Csengery 1928: 335.

⁴⁸⁰ A Deák-párt aktuális elnöke, aki később, 1875 októberétől 1881 májusában bekövetkezett haláláig a Szabadelvű Párt elnöke lett.

⁴⁸¹ Oláh 1908: 308–307.

⁴⁸² Móricz 1892: 152–153.

⁴⁸³ Csengery 1928: 335.

államháztartás rendezésének mikéntjét illetően szükségét érezte a vele való egyeztetésnek. Az értekezleten ugyanis hamar kiderült, hogy a két párt közötti egyetlen komoly vita a közeljövő pénzügyi politikájának kérdésében van. A Deák-pártiak a kiadások szigorú csökkentése mellett az azonnali adóemelést is elengedhetetlennek tartották, sőt akár még a Ghyczy által javasoltnál is nagyobb mértékben. Széll Kálmán számszerű adatokkal alátámasztva, részletesen bemutatta, hogy adóemelés nélkül 1876 elejére Magyarországnak igen súlyos helyzettel kellene szembenéznie. A megszorításokat Tiszáék is szükségesnek vélték és bizonyos, nem túl jelentős adók bevezetését is támogatták.⁴⁸⁴ A nagyobb horderejű, 4%-os általános jövedelmi pótdát viszont határozottan elleneztek, hiszen Ghyczy ezen javaslatát korábban hevesen támadták az országgyűlésben, így „[...] a politikai morál kényszere alatt állván, lehetetlennek tartották ez évben – erre különös súlyt helyeztek – az adóemelés bármely módjába beleegyezniük”.⁴⁸⁵ Az értekezleten nem is sikerült eldönteni a kérdést, abban egyeztek meg, hogy ezt a feladatot majd az új kormány végezze el, Bittó pedig tájékoztassa az uralkodót a fejleményekről.⁴⁸⁶

A leendő kabinet összeállítása február 21-én, Ferenc József Budapestre érkezése után kezdődött. A miniszterelnök kiválasztása elhúzódott, a szóba jöhető személyek ugyanis vagy nem vállalták a feladatot, illetve vagy a királynak, vagy Andrássynak voltak fenntartásai velük szemben, Tisza pedig értelemszerűen nem vehette át egyből a kormány vezetését. Végül átmenetileg, a nyári választásokig Wenckheim Bélát bízta meg az uralkodó a kormányalakítással.⁴⁸⁷ Széll Kálmánnal egyértelműen pénzügyminiszterként számoltak.

Tisza Kálmán kezdeményezésére Wenckheim egy újabb értekezletet hívott össze, ezúttal konkrétan a pénzügyi kérdésekben elfoglalt, különböző álláspontok megvitatására. Ez a tanácskozás február 25-én este zajlott Wenckheim lakásán. A Deák-párt részéről Széll Kálmán, Csengery Antal, Gorove István, Kerkapoly Károly, Horváth Lajos, Pulszky Ferenc és Wahrmann Mór, míg a Balközép részéről Tisza Kálmán, Tisza László, Simonyi Lajos, Várady Gábor, Péchy Tamás, Nikolics Sándor és Móricz Pál voltak jelen. Azt ugyan többen hangoztatták, hogy az állami pénzügyek rendezési módozataiban képviselt eltérő álláspontoknak sem szabad meggátolniuk a fúziót, a részletkérdésekben a február 19-i értekezlet óta nem történt közeledés a felek között. Széll ismét azon aggodalmának adott hangot, hogy az állami jövedelmek jelentős és haladéktalan fokozása nélkül 1876 elején beáll a fizetéseképtelenség. Tisza viszont úgy gondolta, hogy előbb a végletekig kell elmenni a

⁴⁸⁴ Például az ún. fényűzési (vadászatra, cselédtartásra, tekére, játékhelyiségekre, kocsitartásra kivetett) adókat.

⁴⁸⁵ Csengery 1928: 339.

⁴⁸⁶ Az értekezletről lásd: Oláh 1908: 307–30.; Csengery 1928: 336–339.

⁴⁸⁷ M. Kondor 1959: 139–140.

takarékoskodásban, aztán a lakosság adózó képességét kell növelni (vagy legalábbis elindítani a folyamatot), valamint a jegybank, a vámok és a fogyasztási adók kapcsán mielőbb meg kell kezdeni a tárgyalásokat Ausztriával. Ha még ezek után is szükséges, csak akkor lehet az adókat tovább emelni. A balközépi képviselők ezúttal is a korábban már említett „politikai morálra” hivatkoztak, miszerint 1875-ben nem tehetik meg, hogy támogatják az adóemelést, utána viszont már hajlandóak lennének rá. Széll erre azt felelte, hogy az állami jövedelmek fokozása nélkül számításai szerint 1876-ra mindössze 17 millió forintot lehet átvinni 1875-ről, holott 53 millióra lenne szükség. Ez akkora különbség, hogy azonnali adóemeléssel sem lehet kiegyenlíteni, hitelre lesz szükség. Viszont már csak azért is szükséges a bevételek növelése, „[...] mert oly nemzet, mely még készséget sem tanúsít önerején, bár erőfeszítéssel is, segíteni magán, a hitel használásához sikerrel nem folyamodhatik, vagy igen drágán kénytelen azt megfizetni.”⁴⁸⁸ Csengery kijelentette, hogy nem tudna támogatni olyan kormányt, amely nem a Ghyczy és Széll által is szorgalmazott pénzügyi politikát folytatná.

A legtöbben lógó orral távoztak az értekezletről, amíg csak Csengery, Wenckheim és Széll maradtak ott Tisza Kálmánnal. Ebben a szűk körben végül sikerült kompromisszumra jutni. Tisza megígérte, hogy a törvényhozás következő ülészakának elején, tehát az 1875-ös nyári országgyűlési választások után, ha a szükség úgy hozza, már támogatni fogja az intenzív adóemelést. Ezt az ajánlatot a többiek elfogadták, továbbá abban is megállapodtak, hogy néhány új adónemet minél hamarabb keresztülvisznek az országgyűlésben, a nyári választásokat mielőbb megtartják, az új országgyűlést pedig már szeptemberre összehívadják a királlyal.⁴⁸⁹

Mindezek után viszonylag gyorsan eldőlt az is, hogy a fúzió utáni új párt Sennyey Pál konzervatív csoportja és Lónyay Menyhért vacsorapártja nélkül fog megalakulni. Tisza ugyan kezdeményezett tárgyalásokat Sennyeyvel és Lónyayval is – Beksics Gusztáv, Tisza későbbi híve és harcostársa szerint Tisza február 3-i beszéde egyenesen a „koalíció eszmekörében mozgott,”⁴⁹⁰ – a további fejlemények ismeretében azonban úgy tűnik, hogy Tisza részéről mindez inkább taktikai húzás volt.⁴⁹¹ Bár Sennyey bevonását az új kormányba Wenckheim is szerette volna, a szélesebb koalíció gondolatát egyrészt Ferenc József és Andrássy sem támogatta, másrészt kérdéses, hogy maga Sennyey mennyire akart a létrejövő új párton belül

⁴⁸⁸ Csengery 1928: 340–341.

⁴⁸⁹ A február 25-i értekezletről: Oláh 1908: 309–310; Csengery 1928: 339–344.

⁴⁹⁰ Beksics 1907: 15.

⁴⁹¹ Vö.: M. Kondor 1959: 135–136; Oláh 1908: 295–296.

maradni.⁴⁹² A vacsorapárttal már más volt a helyzet, ők igenis szerettek volna az események aktív alakítóivá válni és egy esetleges koalícióban minél jelentősebb szerepet játszani. Lónyay is reménykedni kezdett a hatalomba való visszatérésben, ami Széll Kálmán pénzügyminisztersége szempontjából sem mellékes. Lónyay hívei azt ajánlották Tiszának, hogy a Deák-párt magja helyett inkább velük egyesüljön, cserébe pedig mindössze annyit kértek, hogy Lónyay kapjon tárcát az új kormányban.⁴⁹³ Lónyay előéletét tekintve nagy valószínűséggel a pénzügyminiszteri posztra gondoltak, legalábbis Rákosi Jenő – a csoport oszlopos tagja – sorai erre engednek következtetni: „Meg voltam győződve arról, hogy Tisza nem megy anélkül a kabinetbe, hogy a pénzügyi siker garanciáit (legalábbis Lónyay képében) magával bele ne vigye. Erősen hiszem, hogy nem tudnak a pénzügyi tárcával bánni. Sok tudományuk lehet, Széllnek csak is ismerete van sok, de a gyakorlat, a hozzávaló genie az egyedül Lónyayban van meg.”⁴⁹⁴ Várakozásaik azonban nem teljesültek. Egyrészt Tisza nem fogadta el az – amúgy jelentősen megkésett – ajánlatot, mert attól tartott, hogy ezzel „esetleg magunk ellenzékbe szorítanánk a kormánypárt legjobb tagjait,”⁴⁹⁵ másrészt Lónyay a király szemében is ellenszenves volt.⁴⁹⁶ Így hát a megbeszélésekbe sem vonták be, ellentétben Szélllel, akihez már a február 19-i értekezlet előtt is ragaszkodtak.⁴⁹⁷

Széll Kálmán volt tehát a pénzügyminiszteri poszt egyértelmű várományosa.⁴⁹⁸ Február utolsó napjaiban a Wenckheim-kormány többi tagját is kiválasztották. Tisza Kálmán – bár ennek ideiglenességével mindenki tisztában volt – belügyminiszter lett, így rá hárult a nyári választások lebonyolításának feladata. A miniszteri listával szemben az uralkodónak sem volt ellenvetése. Az előre megbeszélt forgatókönyv szerint március 1-én, a Hungária Szálló dísztermében gyűlt össze a Deák- és a Balközép Párt. Itt együtt megalakították a Szabadelvű Pártot, majd bemutatkozott az új kormány, végül mindannyian átvonultak a Dorottya utcába a volt Deák-párt klubjába. Március 2-án a Budapesten tartózkodó uralkodó fogadta és kinevezte kabinet tagjait,⁴⁹⁹ Wenckheim Béla miniszterelnök pedig március 3-án ismertette a

⁴⁹² Cieger 2008: 405–406; M. Kondor 1959: 140. Sennyey és hívei nem léptek be a Szabadelvű Pártba, mert nem értettek egyet annak programjával. Inkább 1875. március 2-án – tehát egy nappal a fúzió után – külön pártot alakítottak Jobboldali Ellenzék néven. Részletesebben lásd: Németh 2008: 26–27.

⁴⁹³ Oláh 1908: 303–305.

⁴⁹⁴ Rákosi Jenő február 21-i levelét Dóczy Lajoshoz idézi: Cieger 2008: 404–405.

⁴⁹⁵ Oláh 1908: 305.

⁴⁹⁶ Cieger 2008: 406. A vacsorapárt rövid időn belül felbomlott, melyről részletesen lásd: Uo. 407–409.

⁴⁹⁷ Lónyayval ellentétben Széll Kálmán még a '48-as függetlenségek szemében is „szalonképesnek” számított, legalábbis „munkás, szorgalmas, tehetséges” voltát ők is elismerték. Madarász 1883: 451.

⁴⁹⁸ „Legkevesebb bajt okozott a pénzügyminiszteri szék betöltése; erre minden tényezőnek jelöltje Széll Kálmán volt.” (Bekscis 1898: 714.) Úgy látszik, maga Széll is tisztában volt ezzel, 1875. januárban ugyanis már ő kezdeményezett tárgyalást Weninger Vincével (a Magyar Általános Hitelbank vezetőjével) az esetleges újabb magyar államkölcsönökkel kapcsolatos kilátásokról. Bertényi 2015b: 85.

⁴⁹⁹ ÖStA HHStA KA, Vorträge, 799/1875 (Karton 4).

képviselőházban a kormány tíz pontos programját, amely teljes egészében az államháztartás rendbetételét célozta.⁵⁰⁰

A vám- és kereskedelmi szövetség megújítása és a jegybank átszervezése

A korban bevett szokás szerint miniszteri kinevezése után Széll Kálmán lemondott képviselői mandátumáról, 1875. március 30-án azonban egyhangúlag újraválasztották kerületében.⁵⁰¹ Az eredetileg Deák-párti Széll azon döntése tehát, hogy a Szabadelvű Párt pénzügyminisztere lesz, választói útján is megerősítést nyert. Mindez az esetleges ellenjelöltek számára is demoralizáló lehetett, ugyanis a mindössze pár hónappal későbbi általános képviselőválasztások alkalmával nem akadt kihívója Szentgotthárdon, 1875. július 8-án egyhangúlag nyerte el a mandátumot.⁵⁰² Az 1875 nyarán rendezett választásokat a Szabadelvű Párt amúgy is hatalmas fölényrel nyerte meg, az ősszel megnyíló országgyűlés képviselőházában 80%-os többséggel rendelkezett. Az állami pénzügyek rendezéséhez szükséges politikai háttér immár adott volt.

Láthattuk, hogy az adóemelések kérdésében februárban milyen nehezen született meg a kompromisszum Tisza és Széll között. Ennek ellenére a Wenckheim-kormányban viszonylag harmonikus volt a munkakapcsolatuk, „Tisza és Széll mentalitása nagyon hasonló volt, jól tudtak együtt dolgozni”.⁵⁰³ Ghyczy Kálmán is úgy látta, hogy Széll Tiszában mint belügyminiszterben „a közös teendőkre nézve jobb segítséget talált, mint én gróf Szapáry Gyulában”.⁵⁰⁴ Együttműködésük gyümölcse például Ghyczy házelnöksége. A választások után összeülő új képviselőház elnökévé ugyanis mindketten őt szerették volna megválasztatni, Ghyczy viszont nehezen volt erre rávehető és Széllnek nem kis szerepe volt abban, hogy ez mégis sikerült.⁵⁰⁵

Ferenc József októberben Tisza Kálmánt nevezte ki miniszterelnökké, ezután viszont már egyre nyíltabban kerültek felszínre a közte és Széll közötti véleménykülönbségek.⁵⁰⁶ A magyar kormány ugyanis novemberben tárgyalásokat kezdeményezett az osztrák kormánnyal a – legtöbbször csak gazdasági kiegyezésnek nevezett – vám- és kereskedelmi szövetség

⁵⁰⁰ Kövér 2015: 123.

⁵⁰¹ Vigh 2010: 16.

⁵⁰² Uo.

⁵⁰³ Kozári 2000: 127.

⁵⁰⁴ Idézi: Kozári 1996b: 64.

⁵⁰⁵ Lásd Széll Kálmán Ghyczy Kálmánhoz 1875. augusztus 13-án (tehát még a választások alatt) írott levelét. Idézi: Vigh 2010: 55.

⁵⁰⁶ Ezek között kiemelt helyet foglalt el a jegybank-kérdés, ellentétes elképzeléseik már a fúziót megelőző tárgyalások során is egyértelműen látszottak. Az alapvető különbség abban állt, hogy Tisza az önálló jegybankból Magyarország állami különállását kidomborító politikai kérdést csinált, amíg Széll szemében az inkább gazdasági-pénzügyi problémát jelentett. (Ezt részletesen bemutatja: Sárkányné Halász 1943: 34–36.)

módosításáról.⁵⁰⁷ Három ponton szerettek volna Magyarországra nézve előnyösebb feltételeket kialakítani: kedvezőbb vámtételek, a fogyasztási adók elosztásának újraszabályozása,⁵⁰⁸ valamint önálló magyar, vagy legalábbis a teljes paritás alapján álló jegybank (esetleg kartellbank).⁵⁰⁹ Tisza tehát korábbi ellenzéki programjának legalább néhány elemét megpróbálta kiharcolni⁵¹⁰ – és így maga mellett tartani régi híveit –, továbbá az új gazdasági kiegyezéstől a magyar állami bevételek jelentős növekedését is várta. A nehéz tárgyalások hosszan elhúzódtak – csak 1878 februárjára sikerült megkötni az új kereskedelmi- és vámszövetséget – és a kormány energiáinak jelentős részét lekötötték. Széllre, mint pénzügyminiszterre az alkudozások során természetesen kiemelt szerep hárult.

A hosszú és idegörlő tárgyalások nem hozták meg a várt sikert. A vámok kérdésében ugyan kompromisszum született az osztrák kormánnyal (a pénzügyi, az ipari és a mezőgazdasági behozatali vámtételeket is megemelték), a fogyasztási adók elosztása tekintetében viszont nem sikerült a Magyarország számára hátrányos szisztémán változtatni, csak annyit sikerült elérni, hogy a kieső bevételekért a magyar állam részleges kárpótlást kapjon Ausztriától.⁵¹¹ A közös költségek felosztása, azaz a *kvóta* kérdésében nem változtattak az 1872 óta fennálló arányokon, amelyek szerint Magyarország 31,4%-át állta közös a kiadásoknak.⁵¹²

Széll nem helyeselte Tisza tárgyalási stratégiáját, a miniszterelnök ugyanis a jegybankkal kapcsolatos követeléseit állította a középpontba, Széll viszont inkább a fogyasztási adókra helyezte volna a hangsúlyt, mert az adott körülmények között egy önálló magyar jegybank felállítását amúgy sem támogathatta. Az *adott körülményeket* kell nyomatékosítani, Széll többször kijelentette ugyanis, hogy nem elvi alapon ellenzi egy kizárólag magyar jegybank létrejöttét, az szerinte sem bontotta volna meg a dualizmust⁵¹³ – az aktuális

⁵⁰⁷ Az a szakirodalomban is gyakran olvasható megállapítás, miszerint a Tisza-kormány „felmondta” a gazdasági kiegyezést, nem állja meg a helyét. Felmondani ugyanis kilenc év után lehetett volna a szerződést, öt év elteltével módosító tárgyalásokat lehetett kezdeményezni, amit a másik fél nem utasíthatott el. Lásd: 1867. évi XVI. törvénycikk, XXII. cikkely.

⁵⁰⁸ A fogyasztási adót a gyárak fizették annak az országnak, ahol a telephelyük volt. A Magyarországon eladott sör és cukor nagy részét osztrák gyárak termelték, amelyek Ausztriának fizették az adót. A magyar államot így ért veszteséget 6–13 millió forintra becsülték. Katus 2012: 362.

⁵⁰⁹ A jegybankot illetően a magyar kormány is többféle elképzelést „lebegtetett”. Vö.: Kövér 1993: 221–223.

⁵¹⁰ Tiszát talán az is bátoríthatta, hogy még a fúziót megelőző audienciái során Ferenc József nem zárkózott el mereven attól, hogy Tisza a gazdasági kiegyezés tekintetében megpróbáljon Magyarország számára előnyösebb feltételeket kiharcolni, ugyanis például a jegybank ügyét Ferenc József sem tekintette politikai kérdésnek. Vö.: Kozári 1996a: 112.

⁵¹¹ A kiegyezési tárgyalásokról, az eredményekről és a belpolitikai következményekről részletes leírást ad: Gratz 1934: I. kötet, 154–164; Szász 1979: 1173–1180. Fayer – Vikár 1906: I. kötet, 7–13.

⁵¹² A kezdetben 70–30%-os megosztást a Katonai Határőrvidék magyar közigazgatás alá kerülése következtében módosították. Schmier-Kowarzik 2010: 66., 361.

⁵¹³ A Gründerzeit Deák-párti kormányaitól sem volt idegen gondolat egy önálló magyar jegybank „gründolása”, Lónyay maga is a „több-bankrendszer” híve volt, a Magyar Leszámitoló és Kereskedelmi Bank ötlete is tőle származott. A bank szabadalmáról szóló javaslatot 1872–1873 folyamán a kormánypárt, a pénzügyi bizottság és végül az országgyűlés is jóváhagyta. A tervezett pénzügyi intézet széles üzletköre alapján „állambankári teendőket” is

nemzetgazdasági helyzetben azonban nem tartotta célszerűnek (és lehetségesnek sem). Elég csak arra gondolni, hogy a gazdasági kiegyezési tárgyalásokkal időben párhuzamosan Széll azon fáradozott, hogy a magyar államkincstár megtépázott hitelét helyreállítsa az európai pénzpiacok fontosabb szereplői előtt. Szoros összefüggésben állt ez azzal, hogy a 6%-os aranyjárdék-kötvények kibocsátása és jegyzése minél kedvezőbb körülmények között történhessen meg. A piacokban bizonytalanságot keltő tényezőket érdemesnek találta kiszűrni, márpedig egy frissen „gründolt” önálló jegybank ilyen lett volna. A hitelügyekben „a cégregiség fontosságát felismerő” Széll 1877 őszén azzal védte álláspontját, miszerint „a vezetés egyöntetűségének, folytonosságának biztosítása igényli” hogy a jegybank főtanácsának „joga és hatásköre olyan legyen, mely a közös organizmust minden körülmények között funkcióképesé tegye”.⁵¹⁴ Politikai belátásból azonban Széll egyelőre nem bírálta nyilvánosan a miniszterelnök törekvéseit,⁵¹⁵ sőt 1876-ban a kompromisszumos kartellbank-javaslat érdekében már vállvetve küzdött Tiszával az osztrák kormánnyal és az Osztrák Nemzeti Bank (ONB) vezetésével szemben.

Mindettől függetlenül a bankkérdésben Tisza Kálmán és közte meglévő ellentétet Széll igyekezett mielőbb feloldani, és beláttatni a kormányfővel az önálló jegybank felállításának lehetetlenségét. Azt javasolta, hogy Tisza Lajost, a miniszterelnök öccsét küldjék Londonba, hogy kipuhatolja az ottani pénzügyi vezetők véleményét, miszerint egy önálló magyar nemzeti bank felállítható-e pénzügyi nehézségek és más veszélyek nélkül. Arra az esetre, ha igennel felelnének, azt ígérte Tiszának, hogy beadja a derekát és támogatni fogja követeléseit. Széll részéről ez az akció remek taktikai húzás volt, hiszen ő is, Tisza is tudta, hogy milyen válasz fog érkezni Londonból, saját öccsének kiküldetését azonban a miniszterelnök mégsem vétőzhatta meg. Tisza Lajos angliai útja természetesen a Széll által előre jelzett eredménnyel zárult, a fontosabb bankházak vezetői az adott körülmények között abszurdumnak nyilvánították az önálló jegybank tervét.⁵¹⁶ Mindez persze nem jelenti azt, hogy a későbbiekben Tisza Kálmán és kormánya ne hangoztatta volna a független magyar jegybank gondolatát a

elláthatott volna, emellett széleskörű kedvezményeket kapott, és „nyílt titok volt, hogy az Osztrák Nemzeti Bank (ONB) privilégiumának lejártával majd magyar jegybankká kívánják átalakítani”. Bár a bank 1873-ban megkapta a törvényhozási engedélyt, a nagyszabású terveket az 1873-as pénzügyi összeomlás elsöpörte (Kövér 1986: 68–70.) Arra utalnak azonban a jelek, hogy 1875 elejétől Ghyczy, majd Széll megpróbálták életet lehelni a Magyar Leszámitoló és Kereskedelmi Bankba francia tőke bevonásával, legalábbis a francia Sociéte Generale pénzügyi intézettel tárgyaltak. (Lásd az MNL OL K 256, 1. csomó, 1875/10. alatti iratokat.) Az egyetlen reális alternatívának azonban egyre inkább az ONB-vel való megállapodás mutatkozott.

⁵¹⁴ Idézi: Kövér 2012a: 108.

⁵¹⁵ Sárkányné Halász 1943: 45–49. „Magától Széll Kálmántól hallottam, hogy a kiegyezési alkudozások elején azt mondta Tiszának: Adok egy esztendei időt a bankügyben, addig nem nyilatkozom az önálló bank ellen. Csináljátok meg, ha tudjátok.” Halász 1915: 950.

⁵¹⁶ Sárkányné Halász 1943: 46–47; Halász 1915: 951.

nyilvánosság előtt vagy a tárgyalások során, azonban már nem annyira valós célként, mint inkább a tárgyalópartnerekre nehezedő politikai nyomásgyakorlás eszközeként tekintett rá.⁵¹⁷

A magyar kormány az önálló jegybank – amúgy is kissé utópisztikus – létesítése helyett 1876-tól kartellbankban,⁵¹⁸ végül teljes paritáson alapuló új „jegybanktársulatban” gondolkodott,⁵¹⁹ de még ennek kiharcolása sem ment könnyen a többi hatalmi tényező: az osztrák kormány, Ferenc József,⁵²⁰ de elsősorban az ONB szívós tiltakozása miatt.⁵²¹ Befolyásos támogatója is volt azonban a magyar kormánynak Bécsben. Andrassy Gyula fáradhatatlanul közvetített a felek között, latba vetette befolyását az uralkodónál, ugyanis a külügyminiszter minél előbb szeretne volna lezárni az ügyet és a kormányok figyelmét a külpolitikai helyzetre terelni. Az ONB dualista alapon történő átszervezését a Tisza-kormány (pótolhatatlanságában bízva) végül csak 1877. február 7-i lemondásával tudta kicsikarni. Az uralkodó személyesen lépett közbe⁵²² az osztrák kormánynál és az ONB vezetésénél a kompromisszum érdekében, majd február 26-án újra kinevezte a Tisza-kabinetet. Az országgyűlés viszont – szenvedélyes vitáktól kísérve – csak 1878 júniusában szavazta meg az Osztrák–Magyar Bank felállításáról szóló törvényt (1878. évi XXV. törvénycikk).⁵²³

A jegybankot Osztrák–Magyar Bankká (OMB) keresztelték, és kötelezték, hogy Budapesten a bécsivel egyenrangú igazgatóságot létesítsen, növelje magyarországi fiókjainak számát,⁵²⁴ valamint a magyar pénzpiac igényeinek kielégítésére minimum 50 millió forintnyi

⁵¹⁷ Tisza, akinek nem kellett politikai ravaszságért a szomszédba mennie, „felismerte az önálló magyar jegybank alapításának legfontosabb akadályait és ettől fogva inkább a politikai játszma taktikai fegyvereként alkalmazta”. Kövér 2012a: 98–99.

⁵¹⁸ A kartellbankról szóló tervezet Széll Kálmán kompromisszumos javaslata volt, miszerint az ONB 90 milliós alapítóját 100 millióra kellene emelni, és ebből – alkalmazkodva a kvóta-viszonyokhoz – 30 milliót különített volna el a Magyar Nemzeti Bank (MNB) számára. Az alapszabályok egyeztetése mellett az MNB és az ONB pedig egy kartellszerződésben szabályozta volna a bankjegykibocsátással és a fedezettel kapcsolatos részleteket. A tervről Széll átiratot küldött az ONB vezetésének, ahol azonban határozott elutasításra talált, valamint az osztrák pénzügyminiszter, Sisinio de Pretis-Cagnodo is „unikumnak” minősítette az elgondolást, nem zárkózott el azonban a tárgyalások elől. Kövér 2012a: 97.

⁵¹⁹ Közben önként jelentkezők is akadtak, 1876 februárjában például Sziléziából futott be egy ajánlat. A Breslauer Disconto Bank arra az esetre, ha az ONB-vel folyó egyeztetések zátonyra futnának, készségét fejezte egy magyar jegybank alapításáról szóló tárgyalások megkezdésére, akár egyedül is, de egy nagyobb konzorciumba is szívesen belépett volna. Válaszában Széll udvariasan megköszönte jelentkezésüket, ugyanakkor jelezte, hogy elsősorban az ONB-vel szeretne megállapodásra jutni. MNL OL K 256, 1. csomó, 1876/1.

⁵²⁰ Az uralkodó vélhetően az osztrák miniszterek és az ONB nyomására változtatott korábbi „megengedő” álláspontján.

⁵²¹ Az is fokozta a feszültséget az ONB vezetésével, hogy őket nem vonták be a megállapodás előkészítésébe, holott az 1862-es bankakta óta – amelyet a kiegyezés után is elismert mindkét kormány – a jegybank függetlenül működött. Tomka 1996: 25–26.

⁵²² Bár a kiegyezési törvény betűjével megfért volna az önálló magyar jegybank, az 1867. évi XII. tc. 66. §-a szerint: „Magában értetődik, hogy a pénzverésre és kibocsátásra nézve a magyar király fejedelmi jogai teljes épségükben fennmaradnak”. A bankjegyszabadalom megadásának (vagy megvonásának) joga tehát Ferenc József kezében volt, aki ebből a kulcspozícióból bármelyik tárgyaló felet segíthette.

⁵²³ A jegybankkal kapcsolatos koncepciókról, tárgyalásokról és vitákról lásd: Kövér 1993: 221–259.

⁵²⁴ Az egyezmény szerint a magyar kormány által kijelölt helyeken nyit a bank új fiókokat, 1878-ban négyet, 1879-ben pedig további hármat, ezzel a magyarországi fiókok száma 12-re emelkedett. Vargha 1896: 488.

dotációt biztosítson a budapesti főintézet számára.⁵²⁵ A bank élén felváltva egy magyar és egy osztrák kormányzó állt, Bécsben és Budapesten egy-egy alkormányzó székel, őket az uralkodó nevezte ki. A továbbra is Bécsben ülésező főtanács további 12 tagjából nyolcat szabadon, kettőt-kettőt viszont a bécsi és a budapesti igazgatóság jelöltjei közül választott a közgyűlés. Széll viszont, aki oly sokat fáradozott a célért, az OMB létrejöttének záróakkordjait nem miniszteri bársonyszékéből nézte végig, az alakuló közgyűlésre ugyanis csak 1878. szeptember 30-án, a főtanács első ülésére október 29-én került sor.⁵²⁶ Az átszervezett jegybank első főkormányzójának kiválasztásában azonban még szerepet játszott. Az osztrák pénzügyminiszterrel egyetértésben tett felterjesztése alapján Alois Mosert nevezte ki az uralkodó.⁵²⁷

Az új gazdasági kiegyezés, valamint az OMB felállítása Magyarország szempontjából a legoptimistább számvetés szerint sem volt több részsikernél, viszont ezeknek az eredményeknek az elérése is jelentős energiát igényelt a kormánytól. Széll Kálmán a tárgyalások során és az országgyűlésben is hathatósan működött a kompromisszumok érdekében. Miután a fejleményekkel elégedetlen Simonyi Lajos földművelés- ipar- és kereskedelemügyi miniszter 1876 májusában lemondott, a tárgyalásoknak az ő tárcájára vonatkozó részeit is Széll Kálmán koordinálta. Simonyi helyére 1878-ig nem is került senki, a tárcát ideiglenesen Trefort Ágoston vezette. Széll 1877 februárjában már Tiszával vállvetve küzdött a jegybank dualizálásáért, amikor tulajdonképpen együtt „zsarolták” ki az uralkodóból (illetve általa az ONB-től) az engedményeket.⁵²⁸ A kortársak is kiemelték Széll 1878. február 4-i, terjedelmes képviselőházi beszédének fontosságát, amelyben a sokat támadott vámszövetség, és tágabb értelemben az új gazdasági kiegyezés védelmében szállt síkra. Számításokkal igazolta az osztrák–magyar egységes vámterület, valamint az új védővámok hasznosságát, hogy az így „természetessé” váló lajtántúli piac mekkora előnyt jelent a magyar

⁵²⁵ Az ONB-vel kapcsolatos korábbi magyar kritika szerint nem dotálta elegendően magyarországi fiókjait, sőt olyan vád is elhangzott, hogy szándékosan fogta vissza a magyar pénzügyi élet fellendülését. (Tomka 1996: 26.) Valójában azonban 1867–1869 között az ONB 9-ről 36 millióra emelte magyarországi fiókjainak dotációját, a pesti fiókét 4,4-ről 23 millióra. (Uo. 17.) Sőt, pont 1873-ban – a bankakta felfüggesztése folytán megemelkedett bankjegykibocsátás következtében – 60,1 millió forinttal dotálta a magyarországi piacokat, és az összeg 1874–1875 során is meghaladta az 50 milliót. (Vargha 1896: 488.) Ezen felül az ONB 1874-től a Pesti Hazai Első Takarékpénztárnak is állandó szubvenciót nyújtott, hogy az visszaleszámítolási üzletekkel segíthessen az olyan vidéki hitelintézeteken, amelyeket megtépázott az 1873-as krízis, de elég erősnek látszottak ahhoz, hogy a segítséggel talpon maradhassanak. (Kövér 2002c: 247.) Az 1878-as megállapodásban rögzített évi 50 milliós kölcsönkvótát viszont a budapesti főintézet volt jogosult elosztani az egyes régiók között. (Tomka 1996: 26.) Az alapszabály szerint az évi hitelengedélyezés maximális összege egyébként megegyezett azzal a 200 millió forinttal, amelyet az OMB-nek ércfedezet nélkül engedélye volt kibocsátani. Ebből 125 millió volt a bécsi a főintézet dotációja, 50 millió a budapesti, 25 millió pedig a főtanács szabad rendelkezésére maradt. (Vargha 1896: 493.)

⁵²⁶ Kövér 1993: 261.

⁵²⁷ OStA HHStA KA, Vorträge, 3381/1878 (Karton 15).

⁵²⁸ Vö.: Fayer – Vikár 1906: I. kötet, 18–19.

agrárlexportnak. Az önálló vámterület ellenben a végeláthatatlan gazdasági háború kezdetét jelentené. Arra is kíméletlenül felhívta a figyelmet, hogy az Ausztriával való gazdasági közösség már csak azért is előnyös, „mert mi vagyunk az ismeretlenebb, az újabb állam, mert mi vagyunk a gyengébb társ ebben a szövetségben. (Élénk mozgolódás a baloldalon.) Ez így van, és ezt nem fogják Önök semmiféle protestatiókkal, semmiféle exclamatiókkal [felkiáltásokkal] mássá tenni.”⁵²⁹ Más alkalommal, a Szabadelvű Párt egyik 1878 januári értekezletén is kifejtette, hogy nézete szerint az adott politikai, gazdasági és pénzügyi helyzetben jobb egyezséget nem lehet elérni, a tárgyalásokat pedig mielőbb le kell zárni.⁵³⁰ Az új vám- és kereskedelmi szövetség megkötésében, illetve a jegybank időtálló, hosszú távon sikeres átszervezésében Széll Kálmán érdemei tehát elvitathatatlanok.

Széll reformjai és az államháztartási egyensúly megteremtése

A magyar államháztartás konszolidálására Széll programja négy alapvető elemet tartalmazott: szigorú takarékoság, az adóbevételek növelése, a pénzügyi adminisztráció és az adóbeszedés hatékonyságának javítása, a korábban felvett, kedvezőtlen államkölcsonök konverziója. Szanálási tervei tehát nem tartalmaztak unortodox kincstári válságkezelési elemeket a klasszikus kiadáscsökkentés és bevételfokozás mellett, ő maga is úgy nyilatkozott, hogy „nem léteznek bűvszerek a pénzügyi válság megoldására”.⁵³¹

Az állami javak el- illetve bérbeadásából (például a volt katonai határőrvidéki erdők értékesítése)⁵³² is igyekezett növelni a jövedelmeket, az ebben rejlő lehetőségek azonban értelemszerűen igencsak korlátozottak voltak. Ghyczy és egyelőre Széll sem tudták lezárni a még 1873-ban megkezdett tárgyalásokat a Dunagőzhajózási Társasággal a – PM számításai szerint – 663 ezer forintot érő óbudai kincstári uradalom eladásáról.⁵³³

Széll a minisztériumok kiadásait a költségvetésben tervezetthez képest a lehető legalacsonyabb szintre szorította, mintegy 8,6 millió forinttal csökkentette.⁵³⁴ Saját

⁵²⁹ KN 1875–1878: XIV. kötet, 389. Vö.: Gratz 1934: I. kötet, 163.

⁵³⁰ Fayer – Vikár 1906: I. kötet, 26.

⁵³¹ Bertényi 2015b: 81. Széll pénzügyminiszteri programját 1875-ös parlamenti felszólalásai alapján részleteiben bemutatja: Kövér 2015: 123–129.

⁵³² Már 1868-ban felmerült, hogy a közös hadsereg túlkadásait határőrvidéki erdők eladásából fedezzék. A Határőrvidék polgárosítási folyamatában a kincstár és a volt határőrök közötti erdő-elkülönítés után az állam 493 ezer hold, 128,5 millió forint értéket kitevő erdőséghez jutott. Részleteiben lásd: Katus 2012: 325–330.

⁵³³ Az első adásvételi szerződés-tervezet 1873 augusztusában, az államkincstár leginségesebb időszakában készült. Korábban is a DGT bérelte az Óbudai-szigetet, az uradalom többi része (Óbuda és Békásmegyér határában fekvő szántók és legelők) nem igazán érdekelte, legalábbis nem a PM által kért áron. A szigetért 467 ezer, az újpesti kikötőért 196 ezer forintot kért volna az állam. MNL OL K 256, 1. csomó, 1875/12.

⁵³⁴ Az 1875-ös költségvetésben a minisztériumok és a Miniszterelnökség részére mintegy 94 millió forint volt előirányozva. (*Költségvetés 1875*: 23. Sommázat). Például Még Ghyczy Kálmán készítettett 1875 elején egy

minisztériumával igyekezett példát mutatni és leszállította a központi apparátus létszámát.⁵³⁵ Lehetőség szerint leállította az állami beruházásokat, még a királyi törvényszékek számának szűkítését is kiharcolta.⁵³⁶ Mindez természetesen nem azt jelentette, hogy a kiemelten fontos, több éve zajló infrastrukturális beruházásokat félbehagyták, hiszen – csak néhány fontos példát említve – 1876. áprilisában a Margit híd, 1877 októberében a déli vasúti összekötő híd adták át a forgalomnak. Szintén 1877 októberére készült el a mai Nyugati pályaudvar (akkori nevén Pesti Indóház) is, ennek építtetője azonban nem az állam, hanem a tulajdonos Osztrák Államvasút Társaság volt. Fiume városának (elsősorban a kikötőnek) 1872–1873-ban megindított, stratégiaileg kiemelten fontos és igen költséges fejlesztése is folytatódott. Az 1876-os költségvetés vitájában ezzel kapcsolatban Széll úgy fogalmazott, hogy „a kiadások megszorításának megvan a maga határa. Ezen határt megvonják az ország védképessége, közigazgatási, törvényhozási és kulturális intézményeinek fenntartása és a jövő fejlődésének tekintetei. Azontúl a megtakarítás rombolássá változik át, és [...] az adóképességnek megtámadását jelenti.”⁵³⁷ Láthattuk Széll 1871–1873 közötti felszólalásaiból, hogy ezen a téren korábban is hasonlóan gondolkodott. További példaként említhetjük, hogy a mezőgazdaság stratégiai érdekei szempontjából fontos folyószabályozási (és ezáltal új művelhető területeket biztosító) munkálatokat végző társulatoknak Széll is jelentős támogatást juttatott, és külön rendeletben enyhítette az ármentesített területekre az 1875. évi VII. tc. alapján kiszabott földadót.⁵³⁸

A kérdéskörben sajátos helyet foglal el a Magyar Keleti Vasút felvásárlása 1876-ban. A Keleti Vasút⁵³⁹ hosszú agóniája tulajdonképpen már születése pillanatában, az 1868-as „gründoláskor” megkezdődött, nagy pénzügyi és politikai botrányokat kavarva.⁵⁴⁰ A 75 millió forintos alaptőke az építkezés felére elfogyott, 1871-ben a fő kivitelező és a befektetők többsége kihátrált, az átadási határidők csúsztak. Kezdetben a magyar állam, majd egy bécsi bank

tervezetet „az állami bányászat, jóságok és erdők igazgatásának átalakítására nézve” az Állami Számvevőszék egyik számtanácsosával, báró Leithner Antallal. Eszerint csak ezeken a területeken évi 202 ezer forintot spórolhatott volna meg az államkincstár átszervezéssel és a bérköltségek csökkentésével. MNL OL K 256, 1. csomó, 1875/17.

⁵³⁵ Felterjesztése nyomán 1875. augusztus 25-én a király jóváhagyta, hogy 1876. január 1-i hatállyal Széll megszüntessen a PM-ben egy II. osztályú osztálytanácsosi, egy II. osztályú főerdőtanácsosi, két II. osztályú fogalmazói, három III. osztályú irodatiszti és egy segédhivatali aligazgatói állást. ÖStA HHStA KA, Vorträge, 3620/1875 (Karton 16).

⁵³⁶ Katus 2007: 82; Szász 1979: 1171.

⁵³⁷ Idézi: Matlekovits 1894: II. kötet, 4.

⁵³⁸ Fehér 2019: 188–190.

⁵³⁹ A társaság a Nagyvárad–Kolozsvár, illetve a Kolozsvár–Marosvásárhely, a Kolozsvár–Tövis–Segesvár–Brassó és a Tövis–Gyulafehérvár közötti vonalak kiépítésére nyert engedélyt.

⁵⁴⁰ A Magyar Keleti Vasút építésének és csődbe jutásának történetét részletesen bemutatja: Kövér 2002b: 274–282; Majdán 1987: 108–112.

nyújtott segítséget a társaságnak. A forgalom 1873 augusztusában ugyan megnyílt a vonal teljes hosszában, a krach után azonban a fenti bank és az állam sem tudta tovább pénzelni a társaságot, így az hamarosan csődbe ment. A keleti vasút lehetőség szerinti megvásárlásáról az 1875. november 21.-i minisztertanácson döntöttek, a feladatot Széll Kálmánra és Péchy Tamás közmunka- és közlekedésügyi miniszterre bízta.⁵⁴¹ Ők 1876. január 13-án vázolták fel a minisztertanácsnak a felvásárlás módozatát és pénzügyi vonatkozásait.⁵⁴² A szerződést január 20-án kötötték meg, az 1876. évi L. törvénycikkkel pedig az országgyűlés is jóváhagyta a felvásárlást. Eszerint a magyar állam 5%-os kamatozású, 9 989 300 forint értékben kibocsátott államkötvényekkel fizette ki a részvényeseket.

Az akció mérlegének felvázolása nem egyszerű feladat. Kétségtelen, hogy az állam nagy volumenű üzletet kötött, viszont a csődbe ment vasúttársasággal mást nem igazán lehetett volna kezdeni, továbbá az állami kamatgaranciát – 1869-ben német mérföldenként (mintegy 7,5 km) 46 750 forint éves jövedelmet garantált a magyar állam – amúgy is ki kellett volna fizetnie. A Keleti Vasút ráfizetéses volt, és hosszú távon is csak alacsony jövedelmezőséggel kecsegtetett, ráadásul a vonalnak Brassónál vége szakadt, a Tömösi szoroson keresztül a romániai Ploiestivel csak 1879 végén létesült összeköttetés.⁵⁴³ Másrészt viszont mégiscsak állami kézbe került egy több, mint 600 km hosszúságú, stratégiaileg kiemelten fontos vasútvonal, amely hosszútávon jövedelmezővé vált és az állam hitelképességén is javított. További fontos szempontként pedig az egész dualista korszakon átívelő vasút-államosítási folyamat egyik jelentős kezdeti mérföldkövét képezte, a magyar állam tulajdonában lévő vasúthálózatnak sokáig a gerincét alkotva.

Széll Kálmán az adórendszer reformjába is hamar belefogott. Itt nincs mód – a feudális hagyományok felszámolása után alapvetően az 1850-es években kiépített, és az abszolutista rendszertől átvett – adórendszer részletes bemutatására. Az állami bevételek fő tételét ekkor az egyenes (vagy közvetlen, az adóalany jövedelmét direkt módon terhelő) adók jelentették, amelynek gerincét főként a földadó, illetve a kereseti adó adta. Ezeket értelemszerűen nem lehetett a végtelenségig emelni, hiszen az adóalanyoktól elvont túl sok jövedelem a gazdasági vérkeringés szempontjából hátrányos, és az állami bevételek kapcsán is könnyen kontraproduktív lehet, hiszen az állampolgárok a kevesebb forrásból kevesebbet költenek, így csökkennek a közvetett adóbevételek is. A közvetett adók ugyanis nem közvetlenül terheltek az adóalanyt, csak bizonyos megadóztatott tevékenységek (főként termékek vagy

⁵⁴¹ MNL OL K 27. Az 1875. november 21.-i minisztertanács jegyzőkönyve, 3. napirendi pont.

⁵⁴² Uo.: Az 1876. január 13.-i minisztertanács jegyzőkönyve, 2. napirendi pont.

⁵⁴³ Kövér 2002b: 281–283.

szolgáltatások vásárlása, illetve előállítás) során, a termékek árába építve kellett megfizetni a vevőnek, az államkasszába pedig a termelő vagy az eladó fizette be. Ilyenek voltak a fogyasztási adók (például hús, sör, cukor), és a termék előállításakor az állami monopólium megváltásáért fizetett jövedékek (dohány, só, lottó, bélyeg, égetett szesz), illetve a vámok. Minél inkább lendületben van egy ország gazdasága, minél több a jövedelem, annál többet költenek az emberek ilyen termékekre, így jelentősebb a közvetett adókból származó állami bevétel. Ez lehetővé teszi, hogy az egyenes adók csökkentésével még több jövedelem maradjon az adófizetőknel, akik így még több olyan terméket/szolgáltatást tudnak igénybe venni, ami után a közvetett állami adóbevételek még tovább nőnek. Minél egészségesebb egy nemzetgazdaság, annál inkább a közvetett adók képezik az állam adóbevételeinek gerincét. Mint látni fogjuk, Széll vezetése alatt a PM az 1875-ben megindított reformokkal igyekezett ezt a célt elérni, a „hozott körülmények” azonban jelentős mértékben megkötötték a kezét. Amikor ugyanis az államnak égetően és gyorsan van szüksége pénzre, elkerülhetetlen az egyenes adók emelése is.

Az 1875 februárjában, a fúziós tárgyalások során, Tiszával kötött megállapodás értelmében az általános jövedelmi pótdát végül csak 1876. január 1-től vezették be (1875. évi XLVII. törvénycikk). Ebből Széll az 1876-os költségvetésben mintegy 8 millió forint bevételre számított.⁵⁴⁴ A törvény a jövedelmi pótdát adókulcsának mértékét 1876-ra 3,5%-ban határozta meg, a későbbiekre nézve pedig úgy rendelkezett, hogy azt évről-évre a költségvetési törvényben fogják megszabni (10. §). Hegedüs Lóránt értékelése szerint „az általános jövedelmi pótdát egy egyszerű második rétege az eddigi adóknak, felemeli őket általában [...] átlag egy harmaddal, tehát egész adórendszerünk földszintje egy emeletet kapott.”⁵⁴⁵

A többi, 1875-ben bevezetett (illetve módosított, megemelt) adó hatálya viszont 1875. január 1-től, tehát már tárgyévre vonatkozott. Sor került a kereseti adó újraszabályozására, ami már 1867 óta váratott magára, mert a korábbi magyar kormányok tulajdonképpen többkevesebb módosítással átvették a Bach-korszakban bevezetett rendszert, és annak hatályát évről-évre kitölték. Az új törvény pontosította és egységesítette az egyébként igen összetett keresetadó osztályait és alosztályait, megállapította az általuk fizetendő direkt összegű vagy százalékkulcsos adót (attól függően, hogy az adóalany melyik fizetési osztályba tartozott).⁵⁴⁶

⁵⁴⁴ Matlekovits 1894: II. kötet, 4.

⁵⁴⁵ Hegedüs 1906: 24.

⁵⁴⁶ 1875. évi XXIX. törvénycikk. A kereseti adó I. osztálya a munkabért terhelte, a munkásokra és a kisiparosokra vonatkozott. A III. osztályban az „adótárgyat a nagyobb iparos, gyáros, kereskedő, orvos, ügyvéd s a szabadfoglalkozások egész gárdája” adta, míg a IV. osztályú kereseti adó a „hivatalnokokat és mindazokat kapja el csápjával, kik állandó fizetésre alapítják maguk és családjuk fenntartását”. (Hegedüs 1906: 24.). Különösen érdekes volt a kereseti adó II. osztálya és vele a családtagok adója, mert az „nem valamely új gazdasági erőt akar lefoglalni az állam számára, [...] az állam a II. osztályú kereseti adóban megfizeteti azt a cselekvést, hogy valaki más címen már neki adót szolgáltatott.” Uo. 25.

További új, egyenes adónemként ekkor vezették be az ún. „fényűzési” adót,⁵⁴⁷ a bányaadót,⁵⁴⁸ a nyilvános számadásra kötelezett vállalatok adóját,⁵⁴⁹ a tőkekamat- és járadék-,⁵⁵⁰ a szállítási,⁵⁵¹ valamint a vadászati és fegyveradó,⁵⁵² melyekkel elsősorban a modern tőkés gazdasági tevékenységből származó jövedelmek megadóztatása volt a cél. Az adóalapok növekedése folytán ezeknek az új adóknak a hozadéka gyorsabban emelkedett, mint az egyenes adók korábbi gerincét alkotó föld- és házadóé. Ettől függetlenül 1875-ben megindították az új földadókataszter felmérés munkálatait is,⁵⁵³ amitől Széll szintén több milliós bevétel-növekedést várt, az azonban csak 1884-re készült el.⁵⁵⁴ Az 1875-ös törvény a *kataszteri tiszta jövedelem*⁵⁵⁵ 25%-ában határozta meg a földadó mértékét.

2. táblázat: Az egyenes adóbevételek előirányzatai az 1875–1878 közötti költségvetésekben, millió firt (nettó érték)⁵⁵⁶

Év	1875	1876	1877	1878
Összeg	73,49	78,99	86,34	88,11
Az összes állami bevétel %-ában	47,79%	49,66%	52,35%	53,10%

Jóval nehezebbnek ígérkezett a közvetett adók reformja, mert azokat a magyar kormány nem szabályozhatta kizárólag saját szájíze szerint. Közismert módon az Ausztria és

⁵⁴⁷ 1875. évi XXVI. törvénycikk a cselédtartásért, teke-asztalokért, játék-helyiségért, kocsi- és lótartásért fizetendő adóról.

⁵⁴⁸ A bányavállalatok túlnyomó része részvénytársasági formában működött, rájuk mégis külön törvényt alkottak. A bányák esetében ugyanis az adott évben kitermelt ásványkincs mennyiségével csökkent a bánya ásványkincs-vagyona. Amit az ércért vagy szénért bevételezett, az része volt a kimutatott nyers jövedelemnek, ebből ki kellett vonni a kitermelt ásványkincs értékét. Hegedüs 1906: 136.

⁵⁴⁹ Az 1875. évi XXIV. törvénycikk mellett a kereskedelmi törvény (1875. évi XXXVII. törvénycikk) is érintette ezen (részvény)társaságok nyereségének adóját (10%, jövedelmi pótdadóval mintegy 13%). Az adóalapot a vállalat elmúlt három évi eredményének átlaga képezte. A törvény egyik nagy hiányossága volt, miszerint nem állapította meg egyértelműen, hogy mit szabad levonni az egyes vállalatoknak az adóalapból (az üzlet folyamányát képező veszteség például nem jelenthet adóalapot). Hegedüs 1906: 132.

⁵⁵⁰ A törvény 1. §-a értelmében a tőkekamat- és járadékadó tárgyát olyan vagyon képezte, amelyet a többi hozadéki adó nem érintett. Ilyen volt például a kölcsönadott tőke, amelynek hozadékára 10%-os adót vetettek ki (összhangban a nyilvános számadásra kötelezett vállalatok nyereségére vonatkozó adókulccsal).

⁵⁵¹ „A szállítási adó [...] voltaképpen nem egyéb, mint egy olyan fogyasztási adó, mely a forgalomnál jelentkezik s csak az egyenes adónak külső szervezetét vette magára.” Hegedüs 1906: 22–23.

⁵⁵² 1875. évi XXI. törvénycikk.

⁵⁵³ 1875. évi VII. törvénycikk a földadó szabályozásáról.

⁵⁵⁴ Katus 2007: 84.

⁵⁵⁵ „A természetföldrajzi adottságok, a gazdálkodást befolyásoló emberi tényezők, hagyományok és egyéb feltételek összegző értékelésére legalkalmasabb mennyiségi mutató az egységnyi termőterületre jutó kataszteri tiszta jövedelem.” Értékét az 1875-ös törvény úgy állapította meg, hogy a „a közönséges gazdálkodás mellett tartósan nyerhető közép termés értékéből” levonták „a gazdálkodási rendes költségeket.” Nagy 2004: 102.

⁵⁵⁶ Horvát-Szlavónországgal együtt. Forrás: *Költségvetés 1875: Részletezés 27.*; *Költségvetés 1876: Részletezés 21.*; *Költségvetés 1877: Részletezés 19.*; *Költségvetés 1878: Részletezés 19.*

Magyarország közötti vám- és kereskedelmi szövetség értelmében a Monarchia egésze egy vámterületet képezett. A vámbevételeket teljes mértékben a közös költségek fedezésére fordították.⁵⁵⁷ A vámunió viszont a fontosabb közvetett adók egységes szabályozását is maga után vonta, hiszen vámhatár hiányában nemkívánatos következményekkel járt volna, ha a termékek árába épülő fogyasztási, valamint jövedéki adók értékei a két országban eltérnek egymástól. A vám- és kereskedelmi szövetségről szóló törvény ezért felsorolta azokat a közvetett adónemeket (például a sóra, dohányra, cukorra, sörré, égetett szeszre kivetett adók), amelyek „mindkét államterületen e szerződés ideje alatt egyenlő törvények és igazgatási rendszabályok szerint fognak kezeltetni”, továbbá úgy rendelkezett, hogy az így megalkotott adótörvények „ismét csak közös egyetértéssel, törvényes úton változtathatók meg.”⁵⁵⁸

A vámok és a fenti közvetett adók mértékének újraszabályozását tehát csak az osztrák kormánnyal együttműködve lehetett megoldani, így ezeknek a kérdéseknek a rendezése is a folyamatban lévő gazdasági kiegyezési tárgyalásokra várt. A cukor- és a szeszdóról szóló törvényeket végül 1878 februárjában, az új vám- és kereskedelmi szövetséggel kapcsolatos törvénycsomag részeként szavazta meg az országgyűlés.⁵⁵⁹ A borra és húsról kivetett fogyasztási adó módosításáról viszont már 1875-ben döntöttek. Ettől kezdve az adót kiterjesztették a lőrére⁵⁶⁰ és a házi használatra szánt borra is, valamint Budapesten a vadhúsokra, az egyes termékekre vonatkozó megemelt adótételekről pedig új táblázatot készítettek.⁵⁶¹ Az 1876. évi IV. törvénycikk a dohánytermékek után fizetendő illeték mértékét növelte meg. A saját használatra termelt dohány esetében négyszögölenként a korábbi 20-ról 40 krajcárra emelkedett az adó (3.§). Akik a kincstár részére vagy külkereskedelemre termeltek dohányt, azok saját használatra 10 kg-t hagyhattak meg egy évre, és minden fél kg után 30 krajcárt kellett fizetniük (6.§). Az új törvény az esetleges kihágások büntetésén is szigorított.⁵⁶²

⁵⁵⁷ Az adott évi közös költségekből először levonták a vámbevételeket, az így fennmaradó összeget pedig a kvóta arányában osztották szét a két ország között.

⁵⁵⁸ 1867. évi XVI. törvénycikk, XI. cikkely.

⁵⁵⁹ 1878. évi XXIII. és XXIV. törvénycikkek.

⁵⁶⁰ Szőlőtörkölyre öntött vízből készített, enyhe szeszes ital.

⁵⁶¹ 1875. évi XXVIII. törvénycikk.

⁵⁶² Főként az új törvény által hozott szigorításoknak és adóemelésnek tudható be, hogy amíg az 1870-es években hozzávetőlegesen 60 ezer hektár volt beültetve Magyarországon dohánynal, addig az 1890-es évekre ez a terület 40 ezer hektárra csökkent. Vargha 1896: 455.

3. táblázat: Egyes főbb közvetett adóbevételek előirányzatai az 1875–1878 közötti költségvetésekben, bruttó és nettó értékben (millió forint)⁵⁶³

	1875		1876		1877		1878	
	bruttó	nettó	bruttó	nettó	bruttó	nettó	bruttó	nettó
Fogyasztási adók	13,97	13,84	13,46	13,23	13,55	13,27	13,25	13,03
Bélyegilleték	7,29	7,14	8,02	7,86	8,02	7,85	8,02	7,85
Jogilletékek és -díjak	16,04	15,59	16,91	16,53	15,70	15,33	14,39	14,02
Dohányjövedék	29,13	16,21	27,98	16,18	26,07	15,02	27,53	16,54
Sójövedék	13,79	10,96	13,00	10,87	12,95	10,98	13,25	11,35
Összesen	79,59	63,74	78,88	64,67	75,76	62,45	75,93	62,79
Az összes nettó állami bevétel %-ában		41,45%		40,66%		37,86%		37,84%

A 3. táblázatban látható számok alapján Széll hiába igyekezett a közvetett adókból minél nagyobb állami jövedelemre szert tenni, 1875–1878 között inkább konstansan csökkent a közvetett adók részaránya az állami bevételekből, mag az egyenes adóké növekedett (2. táblázat). Magyarországon az adórendszer szerkezeti átalakítása során a bevételek súlypontját végül csak az 1880-as évek második felére sikerült áthelyezni a közvetett adókra. Részben ezért is kritikus az 1875-ös adóreformmal szemben Hegedüs Lóránt, sőt a magyar adórendszerről 1906-ban írt művében kétségbe vonja, hogy az 1875-ben bevezetett változtatásokat egyáltalán reformnak lehet-e nevezni. „Az idegen kormány 1849. október 20-i nyílt parancsa mondotta ki az általános teherviselés elvét s 1850. november 20-án behozta az osztrák adórendszert, mely állott földadóból, házadóból, a személyes kereseti adóból és jövedelmi adóból, meglehetősen híven követvén az akkori osztrák mintát. Ez az adórendszer uralkodik azóta rajtunk, igaz, hogy törvénybe iktattuk 1868-ban. Igaz, hogy 1875-ben u. n. reformot is próbáltunk vele, amely azonban legfőbb pontjában csak adóemelést jelentett, s hogy mily teljességben megőriztük az abszolút idők osztrák adórendszerét mind a mai napig, azt legjobban elmondja a m. kir. Pénzügyminisztériumnak egy hivatalos kiadványa, ahol, miután kifejtette azt, hogy egyenesadó rendszerünk a behozott osztrák adókban »az 1875-ig változatlanul maradt megállapodást

⁵⁶³ Horvát-Szlavónországgal együtt. Az adókiadások és -beszedések (főként a behajtásnak) is voltak költségei, ezek külön tételként szerepelnek is a költségvetésekben. A dohány- és sójövedéknél pedig az államnak is meg kellett vásárolni a terméket – és ezek csak a főbb kiadások. Ezért a nettó értékeket (a *Költségvetések* elején külön összefoglaló táblázatban tüntették fel a *Netto Budget*-et) is fontosnak véltem megadni. Ez egyben részben az állam adókezelésének hatékonyságát is mutatja. A Részletezésben, illetve az egyes minisztériumoknál az oldalszámok újramegjelölésének. Forrás: *Költségvetés 1875*: PM 3., Részletezés 26–27.; *Költségvetés 1876*: PM 3., Részletezés 20–21.; *Költségvetés 1877*: PM 3., Részletezés 18–19.; *Költségvetés 1878*: PM 3., Részletezés 18–19.

nyerte« szó szerint ezt teszi hozzá: »E megállapodás 1875-ben is csak formai tekintetben szenvedett változást, maguk az adóztatási princípiumok azonban még ma is érvényben vannak.«⁵⁶⁴

Száll a pénzügyi adminisztráció és az adóztatás hatékonyabbá és pontosabbá tételét, az adóhátralékok behajtásának szigorítását is programja markáns részévé tette,⁵⁶⁵ hiszen a törvények által előírt adókat be is kellett szedni. Ezen a téren bőven volt hová fejlődni, a magyar társadalom adózási morálja ugyanis nagyon alacsony szinten állt. „Az akkori generáció perhorreszkált [irtózott] minden adót, [...] s személyes bánatolmnak vette a fizetési kötelezettséget. Virtust csinált belőle, ha kijátszhatja az adószedőt.”⁵⁶⁶ Az 1870-es években az egyenes adók mintegy felét csak erőltetett behajtás és végrehajtás útján lehetett beszedni.⁵⁶⁷ A közadók kezeléséről szóló 1876. évi XV. törvénycikk igyekezett a fenti problémát orvosolni. Az adóztatási kérdésekben sokkal inkább egymásra találtak Tisza Kálmán és Széll elképzelései mint például a jegybank esetében, és az adókivetés, -ellenőrzés, -behajtás kapcsán igyekeztek összehangolni a közigazgatás és a Pénzügyminisztérium feladatait. Az 1876. évi XV. tc. legfontosabb újítása az adófelügyelői rendszer létrehozása, kiépítése volt. Az egyenes adók igazgatását ugyanis a törvény elvonta a pénzügyigazgatóságoktól és az adófelügyelői apparátusra bízta. Az adófelügyelői hivatalok (számukat 68-ban állapították meg, ebből négy esett Horvát-Szlavónországra) ugyan megyénként szerveződtek, azonban függetlenek voltak a közigazgatástól, közvetlenül a Pénzügyminisztérium irányítása alá tartoztak. Munkájukat a területükre eső törvényhatóságban csak ellenőrizhette (az amúgy szintén „frissen”, az 1876. évi VI. tc. által életre hívott) közigazgatási bizottság, amelynek egyéként az adófelügyelő is a tagja lett és ott havonta köteles volt beszámolni a törvényhatóság adóügyi helyzetéről.⁵⁶⁸ A hátralékok végrehajtás útján történő behajtását azonban továbbra is csak a közigazgatáson keresztül lehetett fogatosítani, az a községi bírók (polgármeseterek) és a szolgabírók hatásköre maradt, a közigazgatási bizottság volt jogosult dönteni karhatalom kirendeléséről. A törvény leghosszabb, III. része a végrehajtás útján történő behajtás részleteit szabályozta (52–63. §). Bár érzékelhető volt némi javulás, csodát azért e fenti törvény sem tudott tenni, a magyar adóalanyok még a századfordulón is jelentős hátralékot görgettek maguk előtt (a befizetett adóból először mindig a tartozást vonták le). Ezzel a problémával tehát Széll Kálmán még

⁵⁶⁴ Hegedüs 1906: 20. Ausztriában egyébként 1896-ban új, modern egyenesadó-rendszert vezettek be. „Mi pedig itt maradtunk, őrizve a régi osztrák adórendszert, mely behozatalakor sem felelt meg viszonyainknak.” Uo. 21.

⁵⁶⁵ Matlekovits 1894: II. kötet, 5.

⁵⁶⁶ Hoitsy 1927: 96.

⁵⁶⁷ Szász 1979: 1172.

⁵⁶⁸ Stipta 2013: 28.

évtizedekkel későbbi miniszterelnöksége során is szembesült, például 1902-ben a költségvetés 237 millió korona egyesadó-bevétellel számolt, az előző évről áthozott hátralék pedig 54,5 millió koronára rúgott.⁵⁶⁹

Széll pénzügyminiszterségének egyik legnagyobb pozitívuma, hogy megkezdte a korábbi államadósságok konverzióját az elhíresült 6%-os aranyjáradék-kötvények kibocsátásával, „melyre előzőleg, zavart pénzügyi állapotaink mellett még gondolni sem lehetett”.⁵⁷⁰ Kiváló tanulmányában Kövér György részletesen bemutatja és elemzi a több részletben kibocsátott kötvényekkel kapcsolatos megelőző egyeztetéseket az emissziót vállaló konzorcium képviselőivel, a kölcsönszerződés minisztertanácsi és országgyűlési tárgyalását, a kötvények piacra bocsátását, a jegyzések és az árfolyamok alakulását valamint az ezekre adott reakciókat,⁵⁷¹ ezeknek a kérdéseknek alapos ismertetésétől ezért eltekintek, az alábbiakban foglalva össze az eseményeket.

A fentiekben bemutatott kiadás-csökkentő és bevétel-növelő intézkedésekkel sem sikerült Széllnek teljesen megszüntetnie a deficitet, csak leshorította azt. Egyrészt a hiányok fedezése, másrészt az adók egyenlőtlen befolyása miatt elődeihez hasonlóan államkölcsön felvételére szorult.⁵⁷² Azonban kezdettől fogva hosszú lejáratú járadékkölcsönben gondolkodott, amelyek kevésbé terhelik meg a költségvetést (ettől függetlenül 1877 májusában ő is rákényszerült három hónapos váltók kibocsátására). Értelemszerűen mielőbb konverzálni szeretne volna az ínséges időkben, kedvezőtlen feltételekkel felvett 153 milliós hitelt is, lehetőleg járadékkölcsönre alakítva azt.⁵⁷³ Az idő sürgetett, mert a kölcsön első felét már 1878-ban vissza kellett fizetni, Széll pedig nem is késlekedett. Már pénzügyminiszteri kinevezése másnapján puhatolózó tárgyalásra invitálta Weninger Vincét, a kiszemelt, a korábban a 153 milliós kölcsönt is kibocsátó konzorciumhoz tartozó Magyar Általános Hitelbank (MÁH) vezetőjét.⁵⁷⁴ Az érdemi tárgyalások azonban elhúzódtak és csak késő ősszel jutottak a döntő szakaszba. Széll végül az 1875. december 6-i minisztertanácsban mutathatta be a tárgyalásai eredményeként az előző napokban megkötött hitelszerződést és az ezzel kapcsolatban

⁵⁶⁹ Hegedüs 1906: 41–42.

⁵⁷⁰ Milhoffer 1904: II. kötet 100.

⁵⁷¹ Kövér 2015: 129–141.

⁵⁷² Az agrárállamokra jellemző módon az egyenes adók jelentős részének befizetésére csak az év második felében, a termény betakarítása után került sor, az állami kiadások többsége viszont az év elejére esett. Matlekovits 1894: II. kötet, 6.; Szász 1979: 1171–1172.

⁵⁷³ Matlekovits 1894: II. kötet, 7.

⁵⁷⁴ Kövér 2015: 130. A korábbi kormánypárti képviselő, Deák szűkebb köréhez tartozó Weninger és Széll bizonyosan jól ismerték egymást (Weninger a magyar és a közös Pénzügyminisztériumban is szolgált korábban osztálytanácsosként). A Magyar Általános Hitelbank és vezetője a magyar állam 1873. és 1874. évi hitelműveleteiben is kulcsszerepet játszott, és az aranyjáradék-kötvények kibocsátása kapcsán is sikeresen közvetített Széll és a konzorcium többi (a MÁH-nál jóval tekintélyesebb) tagja felé.

beterjeszteni kívánt törvényjavaslatát 80 millió forintnyi járadékkölcsön felvételéről, amelyet a kormánytagok és előzetesen Ferenc József is jóváhagytak.⁵⁷⁵ Széll december 8-án lépett a képviselőház plénuma elé, javaslatát pedig rövidesen megszavazták és az uralkodó is szentesítette.

A magyar állam 80 millió aranyforint névértékű, 6%-os kamatozású járadékkötvényt bocsátott ki, két részletben, amelyet a nemzetközi tőkepiacon kívánt elhelyezni.⁵⁷⁶ Segítette ezt a törekvést, hogy az európai piacok lassan kezdték kiheverni az 1873-as válságot, ezáltal javultak a feltételek. Az üzletet végül a magyar államnak már korábban is sokat hitelező (viszont éppen emiatt nem túlságosan kedvelt) Rothschild-csoport által vezetett konzorciummal sikerült nyélbe ütni.⁵⁷⁷ Az első 40 milliós aranyjáradék-kötvény kibocsátásából befolyt mintegy 37 millió (papír)forintnyi összeget a törvényi felhatalmazás alapján tartalékok képzésére, vasúti beruházásokra és az 1873–1874 során kibocsátott kincstári utalványok beváltására költhette a kormány,⁵⁷⁸ a három tételből azonban Széll egyértelműen a korábbi hitelek konverziójára szánta a pénz nagyobb részét. Csak az 1876 tavaszára időzített második 40 milliós részletből 20–22 millió forintot tervezett volna a korábbi kölcsönök kiváltására.⁵⁷⁹ Csakhogy a konzorcium az árfolyamok és a jegyzések kedvezőtlen alakulása miatt nem élt opciós jogával a második 40 millióra. Széll mindent megtett, hogy jobb belátásra bírja a bankcsoport tagjait, különösen a Budapesten székelő Weningert bombázta érveivel.⁵⁸⁰ Inkább az árfolyamok kedvező alakulásával, mintsem Széll unszolásával magyarázható, hogy 1877 szeptember–októberben végül a konzorcium (igaz, csak bizományos eladóként) átvett és kibocsátott újabb 120 millió aranyforint értékű aranyjáradék-kötvényt. Az európai piacokon elért kezdeti jegyzési eredmények azonban nem váltották be a hozzájuk fűzött reményeket,⁵⁸¹ minegy 32 millió forint folyt csak be a magyar kincstárba. A kezdeti rossz eredmények ellenére Széll 1878

⁵⁷⁵ MNL OL K 27. Az 1875. december 6-i minisztertanács jegyzőkönyve, 1. napirendi pont.

⁵⁷⁶ Katus 2007: 83.

⁵⁷⁷ A konzorciumban a bécsi, a párizsi és a frankfurti Rothschild-bankházak (akik összesen 40%-os részesedést vállaltak a kölcsönszerződés szerint), Budapesten a MÁH (9%), Bécsben a Cerditanstalt (18%) és Moritz Wodianer bankja (5%), Berlinben a Disconto-Gesellschaft (19,5%) és a Blechröder-bankház (5%), végezetül Darmstadtban a Bank für Handel und Industrie (3,5%) vállalt szerepet. (Kövér 2015: 131.) Széllnek és Weningernek leginkább a Disconto-Gesellschaft vezetőjét, Adolph von Hansemannt sikerült megnyerniük, aki azután végül a kezdetben szkeptikus Rothschildokat is meggyőzte.

⁵⁷⁸ 1875. évi XLIX. törvénycikk.

⁵⁷⁹ MNL OL K 27. Az 1876. január 12-i minisztertanács jegyzőkönyve 1. napirendi pont. Továbbá az 1876. évi I. törvénycikk.

⁵⁸⁰ Széll későbbi lemondása kapcsán fontos szempont lehet, hogy 1877-ben – többek között – azzal is bizonygatta a magyar állam pénzügyi stabilitását, miszerint a Monarchia hadi készülődéseiről és Bosznjáról szóló hírek légből kapottak, nem fognak fegyverkezésre költeni. Kövér 2015: 136.

⁵⁸¹ Budapesten viszont a kötvények jegyzése felülmúlta a várakozásokat. Ennek hátterében az állhatott, hogy Széll „megdolgozta” a nagyobb magyarországi bankokat, hogy vásároljanak a kötvényből, például a Földhitelintézet fél millió forintot jegyzett. Széll az állami alapokkal (például Gizella-alap) is vásároltatott, kincstári utalványokat cserélve járadékkötvényre. Kövér 2015: 138., 151.

szeptemberében – tehát amikor már fél lábbal elhagyta a Pénzügyminisztérium Szentháromság téri épületét – egy újabb 60 milliós III. kibocsátású aranyjáradék-kötvény emissziójáról kötött szerződést a konzorciummal. Érdekes módon ugyanis pont a válságos 1878-as évben nőtt meg a kereslet a magyar állampapírok iránt, augusztusra – az okkupáció hónapjára – már majdnem elfogyott a korábban jegyezhető mennyiség.⁵⁸²

A magyar aranyjáradék-kötvények tehát a kezdeti nehézségek ellenére végül megragadtak az európai pénzpiacokon. Széll pénzügyminiszteri működésének ez volt az egyik, ha nem a legnagyobb sikere, mert az akció mintájára megindulhatott a korábbi, kedvezőtlen feltételekkel felvett államkölcsonök teljes átalakítása – kérdés persze, hogy a sikerből mekkora rész illeti Széllt és mekkora hányada írható a nemzetközi piaci környezet pozitív változására. Mindenesetre Széll lemondása csak nagyon rövid időre ijesztette meg az árfolyamot, a kötvények kibocsátása utóda alatt folytatódott: 1875–1880 között összesen 400 millió forint névértékű magyar 6%-os aranyjáradék-kötvényt sikerült elhelyezni a nemzetközi pénzpiacon. Az 1880-as években pedig ezeket a kötvényeket is sikerült fokozatosan 4%-os kamatozásúakra konvertálni, összefüggésben az európai pénzpiaci konjunktúrával.⁵⁸³

Összességében megállapítható, hogy Magyarország pénzügyei Széll Kálmán miniszteri időszaka alatt kedvező fordulatot vettek.⁵⁸⁴ Az államháztartási hiány 1874-ben mintegy 61,5 millió forintra rúgott. A deficitet Széllnek sem sikerült megszüntetnie: 1875-ben 7,9; 1876-ban 31,3; 1877-ben pedig 26,5 millió mínusz mutatkozott. A rendkívüli közös ügyi kiadásokat (31,9 millió) nem számolva az 1878-as év 27 milliós hiánnyal zárult.⁵⁸⁵ A deficit tehát 1876–1878 között végig jelentős maradt, Széll miniszterségének pozitív hatásai (adóreform, takarékoság, korábbi hitelek konverziója) azonban ettől függetlenül is érvényesültek, ő maga is úgy gondolta, hogy politikájának sikerei igazán az 1880-as évekre értek volna be.

Izgalmas, árnyalható, ugyanakkor egyértelműen szerintem nem eldönthető kérdés, hogy mennyiben tudhatók be ezek a gazdaságpolitikai eredmények Széll személyes sikerének? Mitől sikeres a korszakban egy *miniszter*, és mitől az általa vezetett *minisztérium*? Utóbbihoz a PM hivataltörténeti vizsgálata – amely eddig nem képezte Széllre fókuszáló kutatásom tárgyát – talán nyújthat támpontokat, ám jelentősebb kockázatvállalás nélkül is meg lehet fogalmazni pár alaptézist. Egyrészt fontos a szakértelem, elsősorban a minisztériumi apparátusban

⁵⁸² Bővebben lásd: Kövér 2015: 133–141.

⁵⁸³ Katus 2007: 83.

⁵⁸⁴ Széll pénzügyminisztersége alatt vette kezdetét „pénzügyeink regenerálása, akkor terelődött új irányba hazánk kétségbeesett pénzügyi helyzete”. Milhoffer 1904: II. kötet, 100.

⁵⁸⁵ Az államháztartás éves adataira a *Költségvetések* mellett lásd: Matlekovits 1894: I. kötet, 477. (1874); 642. (1875); II. kötet, 71. (1876); 105–106. (1877); 177–178. (1878)

(természetesen a miniszternél sem árt), és szükséges, hogy jó legyen az összhang a tárcavezető és beosztottjai között. De legalább ugyanilyen fontos egy szakminisztérium esetében a nyugodt politikai környezet, amelynek biztosítása, elfogadottságával, tekintélyével, ugyanakkor simulékonyságával, elsősorban a miniszter feladata.⁵⁸⁶ A korszak miniszterei között volt olyan, aki minisztériuma legapróbb ügyeit is személyesen ellenőrizte, minden fogalmazványt átírt, beteges munkamániája, aprólékossága megkeserítette alkalmazottai életét, ráadásul eredetileg nem volt képzett a tárcája szakterületén, szívós tanulással képezte magát elsőrangú szakértővé (Baross Gábor) – és olyan is akadt, aki munkamorál tekintetében nem járt elő éppen jó példával, kevés időt töltött a minisztériumban, és akkor is kanapéján fekvő diktált (Szilágyi Dezső), aki viszont már igazságügyi minisztersége előtt is jogász szaktekintélynek számított.⁵⁸⁷ Baross és Szilágyi a különbségek ellenére mindketten elismert, máig ünnepezt miniszterei a korszaknak, a sikerre tehát nem létezett egységes recept, az a körülmények és az adott miniszter személyiségének függvénye volt. E tekintetben Széll megnyerése a PM élére 1875-ben persze magának Széllnek is előrelépés volt, de maga a *minisztérium* is sokat profitált személyéből, elődeivel ellentétben ugyanis a Széllbe vetett bizalom és elismert szaktekintélye potenciálisan nyugodtabb körülményeket biztosíthatott a PM számára. Hiszen a *pénzügyek* minisztériumára nem kis nyomás nehezedett a pénzügyi válság időszakában, pedig nem a PM apparátusa, de nem is feltétlenül a korábbi miniszterek vitték csődközeli helyzetbe az államot, hanem az 1867 óta hivatalban lévő kormányok általános pénzügyi politikája, és a (párt)politika taktikai érdekei miatt nem lehetett 1875 tavasza előtt megkezdeni a szanálást. Ahhoz nyugodt, kiszámítható politikai légkör kellett, valamint támogatás, egyrészt az országgyűlési többségé, másrészt a kormányban a többi tárcavezetőé, hangsúlyosan a miniszterelnöké.

A PM 1873–1879 közötti vezető beosztású tisztviselőit vizsgálva látszik, hogy Széll nem hozott magával új embereket, hanem megbízott a már Kerkapoly idejében meglévő államtitkárságban, valamint az osztályvezetők (és az alattuk dolgozók) döntő többségében.⁵⁸⁸ Mindez mutatja, hogy korábban sem a „*know how*” hiányzott a minisztériumban, hiszen az 1873–1874-es „sikertelen” PM személyi állományában szinte ugyanaz a hivatal, mint az 1875–

⁵⁸⁶ Ezekben az években a PM-ban államtitkár nem, mindössze egy helyettes államtitkár működött, így még fontosabb volt a miniszter szerepe a minisztérium többi plénum (kormány, országgyűlés) előtti képviselésében.

⁵⁸⁷ Lásd például Thallóczy Lajos naplóbejegyzéseit: OSZK Kt, Quart. Hung. 2459. „Szilágyi az örökös munkaszünet istene [...] ha csak teheti, hever. [...] Baross dolgozik reggel 9-től este 9-ig, de mindent maga csinál s embereit agyonnyúzza.” I. köt. f267., f277.

⁵⁸⁸ 1873–1879 között végig Madarassy Pál volt a PM helyettes államtitkára, valamint Fluck János, Leeb Péter, Splény Béla, Buday(i) Sándor és Márffy Ágoston álltak az egyes osztályok élén, egyedül a IV. osztály (közvetett adók és horvát ügyek) élén váltotta Dessewffy Lajost Marinovich Marcell a nevezett időszakban. Az alattuk dolgozók körében sem figyelhető meg jelentős fluktuáció, az ifjú Wekerle Sándor előléptetéséről a későbbiekben még esik szó. *Tiszti cím- és névtár* 1873: 74.; *Tiszti cím- és névtár* 1875: 68.; *Tiszti cím- és névtár* 1879: 84–88.

1878 közötti „sikeres” PM. Az egyedüli jelentős változás a minisztérium élén, Széll érkezésével történt – no és persze a Szabadelvű Párt megalakulása jelentette politikai körülményekben. Utaltam már arra, hogy Széll pénzügyi politikája alapvetően Ghyczy Kálmán (korábban Széll által is támogatott) elképzelésein alapult. A „mit kellene csinálni?” kérdésre tehát korábban is voltak elképzelések a minisztériumban, de Széll érkezése és a Szabadelvű Párt megalakulása tette lehetővé a „hogyan?” megválaszolását.

Tehát akár maga Széll számolgatta napestig íróasztala fölé görnyedve az egyes költségvetési tételeket, akár valamelyik beosztottjára bízta, legnagyobb sikere meglátásom szerint abban rejlett, hogy nyugodt körülményeket biztosított, az országgyűlésben és minisztertársaival szemben is megvédte az általa (és a PM által) helyesnek vélt pénzügyi politikát. Például az új vámszerződés és a 80 milliós bankadósság kapcsán legkeményebben – pártonkívüli pozícióból – Lónyay Menyhért kritizálta Széllt és a kormányt, akivel a pénzügyminiszter elhúzódó, személyeskedésektől sem mentes „számháborút” volt kénytelen vívni.⁵⁸⁹ Emellett természetesen azért mindkét ellenzéki párt részéről érték támadások – elsősorban, de nem kizárólag – az adóemelések miatt.⁵⁹⁰ A stabil kormánypárti többségre támaszkodva azonban Széll és minisztériuma tulajdonképpen nyugodtan végezhetette munkáját. Tiszával, minisztertársaival, de a szélesebb közvéleménnyel is sikerült megértetnie és elfogadtatnia szigorú programjának szükségességét. Vargha Gyula⁵⁹¹ 1896-ban megfogalmazott véleménye szerint az 1873-as válság „segítsége” döntő faktor volt Széll támogatottságában, mert „a nemzetben felkeltette a komoly munka, tevékenység és áldozatkészség erényét. A közterhek emelését, melyet a kedvezőbb körülmények közt a leghatározottabban visszautasított volna, most békén, megadással fogadta, mint a kibontakozás egyedüli eszközét. Jól tudta mindenki, hogy a zilált pénzügyek egész államiságunkat veszéllyel fenyegetik; tudta, hogy az állami és magánhitel közt szoros összefüggés létezik s míg az állam magas kamatot fizet, a közgazdasági haladás éltető eleme, az olcsó hitel, hiú ábrándnál nem egyéb.”⁵⁹²

Képviselőtársa, Móricz Pál szerint „el kell ismerni, hogy olyan memóriája volt Széll Kálmánnak és olyan iskolázott nyelve, hogy a számok tömkelegében soha egy betűt sem hibázott, oly tárgyi ismeretével bírt ezen költségvetéseknek, melyek másokat csodálkozásra

⁵⁸⁹ Cieger 2008: 433–436., 445–448. A viták során Lónyay korábbi saját pénzügyminiszteri politikájával is ellentmondásba került, amit Széll taktikusan ki is használt.

⁵⁹⁰ Lásd például Berényi Ferenc felszólalását a jövedelmi adóról szóló törvényjavaslat vitájában. KN 1875–1878: III. kötet, 14–15.

⁵⁹¹ Vargha Gyula (1853–1929) statisztikus, az Országos Magyar Hivatal aligazgatója, az MTA tagja.

⁵⁹² Vargha 1896: 452.

buzdítottak, oly kitartó szorgalmat tanúsított, melyhez hasonlót keveset vagy éppen nem mutathattak fel azelőtt”. Széll előadásai „értelmesek”, bár sokszor „igen terjedelmesek” voltak.⁵⁹³ Kövér György értékelése szerint Széll „jól boldogult a miniszteriális bürokráciával, átlátta a hazai és nemzetközi politika színtereit, szót értett – jól megválasztott közvetítők segítségével – a nemzetközi pénzvilág fejedelmeivel is”.⁵⁹⁴

Az általa követett pénzügyi politika 1880-as évekre prognosztizált babérjait azonban Széll már nem arathatta le, ugyanis sokak meglepetésére 1878 nyárutóján saját maga vetett véget miniszterségének. A közvélemény szemében⁵⁹⁵ váratlannak tűnő lemondás indítékai természetesen már hosszabb ideje munkálkodtak.

A válságos 1878-as év

Széll Kálmán 1878. szeptemberi lemondása kapcsán fontos kiemelni, hogy a kormány helyzete az év során egyre nehezebbé vált, és a folyamat még jóval Bosznia és Hercegovina megszállásának elindítása előtt kezdődött; az okkupáció hónapjai tulajdonképpen már a végkifejletet jelentették. Széll tehát már egy eleve a vihar felé sodródó hajót hagyott el, miközben önmagát sem kímélte, hiszen a következményekkel (Ferenc József, Tisza Kálmán és mások neheztelése) valószínűleg előre számolt. Bár Tisza a minisztereknek, a királynak és az 1878. október végén megnyíló új országgyűlésnek is Széll kiválásával indokolta a kormány lemondását,⁵⁹⁶ valójában a hajót akkor is elérte volna a vihar, ha Széll a fedélzeten marad.

Az új vám- és kereskedelmi szövetség, illetve az új jegybank-szabadalom politikai és gazdasági tekintetben is lényegesen alulmúlták az előzetes elvárásokat. A kudarc hatására sok csalódott képviselő kilépett a Szabadelvű Pártból, a korábbi 80%-os többség kezdett lemorzsolódni. Ilyen körülmények között a keleti válság kiéleződése komoly veszélyt jelentett a kormány számára, ugyanis a legnehezebb hónapok (1878 tele és tavasza) egybeestek a gazdasági kiegyezési tárgyalásokkal kapcsolatos törvényjavaslatok képviselőházi vitájával.

⁵⁹³ Móricz 1892: 58.

⁵⁹⁴ Kövér 2015: 143.

⁵⁹⁵ A közvélemény fogalmának történeti, elmúlt korokra történő alkalmazhatóságával, és a megismerhetőségi kételyekkel kapcsolatban irányadó munka: Lukács 1995: 171–178. A szerző bármelyik korszakra alkalmazható közvélemény definíciója: „A közvélemény egy közösségnek általános felfogása, ítélete, véleménye közügyekről, melyet a hozzá eljutó friss információk alapján alakít ki az adott kor egységesen elfogadott normái és értékei szerint.” (Uo. 175.) Fónagy Zoltán – Jürgen Habermas a közvélemény kialakulásának a polgári társadalommal összefüggő kritériumai nyomán – megállapítja, miszerint a dualizmus korszakára vonatkozóan „lehetséges és van értelme a közvélemény fogalmát használni”, ugyanis a Monarchia társadalmi rendi maradványok ellenére „egyértelműen polgári társadalom volt, amely a nyilvánosság folyamatosan szélesedő és egyre differenciáltabb intézményrendszerével rendelkezett”. Fónagy 2018: 16–17.

⁵⁹⁶ Lásd: MNL OL K 27. Az 1878. szeptember 29-i minisztertanács jegyzőkönyve, 5. napirendi pont. Továbbá: KN 1878–1881: I. kötet, 57–58.

A Monarchia 1875 előtt konzervatív töltetű status quo politikát folytatott a Balkán irányába, nem utolsó sorban azért, mert ennek volt belső támogatottsága: mind a magyar, mind az osztrák kormány ellenezte volna a nagyobb aktivitást.⁵⁹⁷ Az 1875-ben kezdődő keleti válság következtében azonban a magyarországi közvélemény a továbbiakban már nem helyeselte a Monarchia tartózkodó külpolitikáját, erőteljesebb érdekérvényesítést, Oroszországgal szembeni fegyveres fellépést szeretett volna és nyíltan törökbarát volt, Törökország területi integritását szerette volna megőrizni.⁵⁹⁸ A Monarchia diplomáciájának irányítói viszont 1875 elején éppen a magyarországi közvéleménnyel ellentétes irányba mozdultak el.

Már a budapesti pártfúzió előtt, egy 1875. január 29-i, Ferenc József, Andrassy és a legfelső katonai vezetők részvételével tartott titkos tanácskozáson eldőlt, hogy a Monarchia megpróbál Törökország rovására balkáni területekre szert tenni.⁵⁹⁹ Andrassy pont azért szorgalmazta a mielőbbi pártfúziót, hogy adott esetben a Monarchia energikusan léphessen fel a Balkánon, ehhez ugyanis szüksége volt egy stabil magyar kormányra.⁶⁰⁰ Egyrészt a magyar közvélemény, másrészt a Monarchia legfelső diplomata és katonai körei által szorgalmazott külpolitikai célok közötti, alapvető ellentét komoly nehézségeket vetített előre a Tisza-kormány számára, holott a helyzet előidézésében nem játszott szerepet, mintegy megőrkölte azt. A nyilvánosság előtt ugyanis fel kellett sorakoznia a Bécsben egyeztetett külpolitikai irányvonal mögé és idehaza meg kellett védenie azt az ellenzék támadásaitól, még akkor is, ha azzal maga sem értett feltétlenül egyet. Hasonló volt a helyzet Bosznia–Hercegovina megszerzését illetően is, amit a közvélemény mellett Tisza sem akart, hatalmas „szerencsétlenségnek” tartotta az ország számára. Idehaza mégis támogatóan nyilatkozott és régi harcostársait – például Ghyczyt – is azzal nyugtatgatta, hogy az okkupáció egyáltalán nem lesz káros Magyarországra nézve.⁶⁰¹ A kabinet tehát többfrontos harc vívására kényszerült. A gyakori interpellációkra reagálva Tisza „élesen beszélt, ha ez szükséges volt, konciliánsan, ha ez lehetőnek látszott, de mindig eltalálta azt a hangot, amellyel meg tudta akadályozni, hogy a népmozgalom megzavarja

⁵⁹⁷ Vö.: Palotás 1982: 9.

⁵⁹⁸ Az orosz–török háborúval és az Osztrák–Magyar Monarchia külpolitikai törekvéseivel kapcsolatban lásd: Palotás 1981: 187–205; Diószegi 1979: 1181–1193. A '67-es alapon álló Jobboldali Ellenzék szempontjából elemzi az eseményeket: Apponyi 1926: 92–103. A függetlenségi ellenzék a közvélemény hangján szólt, amikor törökbarátágát oroszellenességét hangoztatta. „Az egész, de a szó szoros értelmében az egész nemzet rokonszenve a török oldalán van, [...] véráldozatokra is kész, mert amennyire szereti a törököt annyira gyűlöli az orosz, s mert a rokonszenve alapját jól felfogott saját érdeke képezi” – írta Helfy Ignác Kossuth Lajosnak 1877. május 1-én. A volt kormányzó a szerencsétlen háborút is kisebb szerencsétlenségnek tartotta volna, mint a balkáni orosz befolyás növekedését. Idézi: Kovács 2014: 146.

⁵⁹⁹ Palotás 1982: 9.

⁶⁰⁰ M. Kondor 1959: 134.

⁶⁰¹ Lásd Tisza Andrassyhoz írt, 1878. május 22-i levelét. Idézi Kozári 2003: 309–310. Vö.: Szigeti 2012: 311–312.

Andrássy terveit”.⁶⁰² A külügyminiszter már 1877. július végén az általa kezdeményezett közös minisztertanácsokon felhívta a két miniszterelnök és a pénzügyminiszterek figyelmét arra, hogy Törökország veresége esetén könnyen lehet, hogy a Monarchiának fegyverrel kell megvédenie érdekeit. Már ekkor 26 millió forintot kért 2–4 új hadosztály felállítására, amely összeget a tanácskozás (melyen Széll is jelen volt) jóváhagyott, a delegációk összehívása nélkül terveztek erre a célra közös hitelt felvenni.⁶⁰³

A török–szerb háború megindulása után a magyarországi szerbek magatartása különösen aggasztóvá vált. Svetozar Mileticet, a radikális szerb nemzetiségi képviselőt és a *Zastava* tulajdonosát szerették volna elhallgattatni. A kormány által a délvidékre küldött főügyész először sajtóvétség miatt akarta perbe fogni, nem sikerült azonban a képviselőház illetékes bizottságával felfüggeszteni Miletic mentelmi jogát.⁶⁰⁴ A törvényhozás nyári szünete alatt Tisza – Ferenc József és Andrássy támogatásával⁶⁰⁵ – mégis keményen reagált, és a mentelmi joga ellenére 1876. augusztus 5-én őrizetbe vetette Mileticet Szerbia részére folytatott titkos toborzás, lázítás és felségsértés vádjával. Az ősszel újra összeülő országgyűlés – több képviselő heves tiltakozása ellenére – az 1876. október 9-i ülésen tudomásul vette a kormány eljárását.⁶⁰⁶ Mileticet 18 hónapon keresztül vizsgálati fogságban tartották, majd 1878 januárjában ötévi szabadságvesztésre ítélték. Bár már 1879 novemberében amnesztiában részesült, az okkupáció kritikus hónapjaiban nem tudott ellenállást kifejezni, és így a szerb nemzetiség is kevesebb problémát okozott.

Az oroszoknak az oszmán csapatok felett aratott átütő győzelmei után, 1877. december 16-án nagyszabású tömegmegmozdulásra került sor Budapesten. Miután mindinkább egyértelművé vált a kívülállók számára is, hogy a Monarchia Bosznia, Hercegovina és esetleg további török területek elfoglalására készül,⁶⁰⁷ a függetlenségi ellenzék által szervezett népgyűlés fegyveres beavatkozást sürgetett Oroszország ellen, az Oszmán Birodalom

⁶⁰² Gratz 1934: I. kötet, 175. Tisza jelentős mértékben lekötöztette volt Andrássynak, hiszen az ő határozott közbenjárása Ferenc Józsefnél eredményezte miniszterelnöki kinevezését, ezért általánosságban sem „szívesen mondott ellent Andrássynak, igyekezett kívánságait teljesíteni”. Kozári 2005: 175. Tisza és a függetlenségi állásponthoz végig következetes Irányi Dániel interpellációs csatározásait lásd: Kovács 2014: 147–151.

⁶⁰³ Az 1877. július 30. és 31. közös minisztertanácsok háttéréről lásd: Kos 1984: 233–234.

⁶⁰⁴ MNL OL K 27. Az 1876. május 16-i minisztertanács jegyzőkönyve, 8. napirendi pont. Valamint: KN 1875–1878: VI. kötet, 88–93.

⁶⁰⁵ Az 1876. szeptember 16-i minisztertanácsán Ferenc József személyesen kért helyzetjelentést Tiszától a Miletic-ügy részleteiről. (MNL OL K 27, 37. ülés 3. napirendi pont.)

⁶⁰⁶ KN 1875–1878: VIII. kötet, 80. Lásd továbbá Beksics 1898: 734–735. A Katonai Határőrvidék szerbek lakta vidékein is számos házkutatásra és letartóztatásra került sor.

⁶⁰⁷ A Monarchia katonai vezetését már régóta foglalkoztatta a két török tartomány megszerzésének gondolata – elsősorban presztízs- és stratégiai szempontból, politikai és gazdasági érvek korántsem voltak meggyőzőek. A Monarchia hadvezetésének Bosznia–Hercegovinára vonatkozó terveiről lásd: Bencze 1987: 11–53; Palotás 1981: 187–205.

integritásának megóvása érdekében. Este a katonaság bevetésével kellett helyreállítani a rendet az utcákon. Ezek után a kormány a fővárosban és vidéken is korlátozta a gyülekezési szabadságot.⁶⁰⁸ A függetlenségi párt Bosznia–Hercegovina képében egy újabb közös ügyet látott Ausztriával, a '67-es ellenzék pedig (jogos) pénzügyi aggályainak adott hangot a tartományokkal kapcsolatban. Abban pedig szinte a teljes politikai elit egyetértett, miszerint Magyarország egyáltalán nem érdekelt abban, hogy a Monarchia további délszláv területekkel bővüljön. A szélesebb közönség és a parlamenti ellenzék azt persze nem tudhatta, hogy Tisza végig igyekezett az általános magyarországi hangulatot képviselni Bécsben.

A Monarchia 1878 februárjában állt legközelebb a háborúhoz, miután a januári orosz–török fegyverszüneti megállapodásban Oroszország megszegte korábbi, a Monarchia érdekeit is figyelembe vevő budapesti szerződésben rögzített ígéreteit. Ekkor a magyar közvélemény és a közös kül- és katonapolitika könnyen egymásra találhatott volna, az oroszokban csalódott Andrássy és a Tisza-kormány pedig meg is próbált a magyar érdekek hangján érvelni a megfelelő fórumokon (közös minisztertanács, katonai konferenciák). Közismert módon azonban a Oroszországgal vívott háború végül elmaradt, ugyanis az osztrák kormány, a katonai vezetők többsége (különösen a nagy tekintélyű Albrecht főherceg) és végül az uralkodó sem támogatta a fegyveres fellépést.⁶⁰⁹

Ferenc József a február 7-i közös minisztertanácson még a gyors és teljes erőbedobással történő támadást indítványozta, még hozzá a két parlament kikerülésével. A február 24-i, döntő fontosságúnak bizonyuló közös minisztertanácsra azonban megváltoztatta korábbi álláspontját. Ebben bizonyára a rideg számok józanító hatása is fontos szerepet játszott. Arthur von Bylandt-Rheidt közös hadügyminiszter szerint a hadsereg teljes mozgósításához és háromhavi fenntartásához 310 millió forintra lett volna szükség. Leopold von Hofmann közös pénzügyminiszter közölte, hogy ezt az összeget csak fedezetlen kölcsönök felvételével lehetne előteremteni, és mindenképpen szükséges a két parlament jóváhagyása. Véleménye szerint a Monarchia csak úgy vállalhatott volna háborút, ha azt a szövetségesként számításba jöhető Anglia finanszírozza, kezdetben 30 millió font sterlinget (mintegy 500 millió osztrák–magyar forintot) tartott szükségesnek. London magatartását Ferenc József nem érezte elég egyértelműnek, így a február 24-i közös minisztertanácson pont az uralkodó hivatkozott birodalma rossz anyagi helyzetére, amikor ellenezte a háborút. A brit szövetséghez – legalábbis

⁶⁰⁸ Gratz 1934: I. kötet, 176; Szász 1979: 1195.

⁶⁰⁹ Az események háttérét alapvető fontosságú monográfiájában részletesen elemzi: Diószegi 1998: 272–283.

kezdetben⁶¹⁰ – nagyobb reményeket fűző Andrássy Gyula⁶¹¹ ezzel szemben komoly érveket hozott fel a háború mellett. Említette a kedvező stratégiai helyzetet,⁶¹² valamint arra hívta fel a figyelmet, hogy a nemzetközi feltételek több, mint kedvezőek.⁶¹³ Mélyen elgondolkodtató a külügyminiszter azon eszmefuttatása, miszerint ez az utolsó alkalom, hogy a Monarchia a szlávokkal való nézeteltérését az európai hatalmak támogatása (vagy jóindulatú semlegessége) mellett, fegyverei erejével rendezheti. Ha a helyzet a pánszláv sovíniszták szándékai szerint és a Monarchia megalázásával zárul, akkor Törökország után – idővel, azonban elkerülhetetlenül – a Monarchia fog Európa beteg emberévé válni. A magyar kormány jelenlévő tagjai teljes mellszélességgel támogatták Andrássyt. Tisza Kálmán egyrészt arra hivatkozott, hogy az oroszellenes háború Magyarországon a legnagyobb lelkesedést váltaná ki és a teljes nemzet támogatná, ezért neki is ezt kell képviselnie. Ugyanakkor személyesen is úgy vélte, hogy a Monarchia körül kialakuló szláv gyűrűt akár háború árán is meg kell akadályozni. Fél évvel későbbi tüntetőleges lemondása fényében különösen érdekes Széll Kálmán állásfoglalása. Andrássyval és Tiszával teljes összhangban úgy vélte, hogy a Monarchia létérdekeiről van szó, és késznek mutatkozott elmenni akár a *legvégsőig* is. Álláspontjukkal azonban a magyarok kisebbségben maradtak a minisztertanácsban, így a kormány idehaza ismételten meggyőződése ellenére volt kénytelen megvédeni a közös külpolitikát. Február 24-én született döntés arról is, hogy a Monarchiának egy európai konferencián kell érvényesítenie balkáni érdekeit. A résztvevők elhatározták, hogy márciusban 60 millió forintnyi hitel felvételéhez fognak engedélyt kérni a delegációktól, az összeget és az eljárást Széll is támogatta. Ezt elegendőnek vélték arra az esetre, ha mégis mozgósítani kellene a haderőt.⁶¹⁴

Március elején Hofmann, Széll és osztrák kollégája, Sisinio de Pretis-Cagnodo pénzügyminiszter bevonásával újabb tanácskozást tartottak, ugyanis fedezetet kellett találni a 60 milliós, „előre nem látott rendkívüli hadi költség” címén igényelt kölcsönre. Mindannyian aggályaiknak adtak hangot, és végül salomoni döntést hoztak: a delegációk előtt kerülni kell a

⁶¹⁰ A brit kormány a Monarchiánál is nyíltabban fenyegette meg háborúval Oroszországot, amennyiben a már a tengerszorosok térségében álló cári hadsereg elfoglalja Gallipolit vagy Konstantinápolyt, február 13-án pedig a Dardanellákba vezényelte a hadiflottát. Azonban február 18-án a brit és az orosz külügyminiszter megállapodása gondoskodott a fegyveres összeütközés elkerüléséről.

⁶¹¹ Diószegi arra a megállapításra jut, hogy Andrássy ugyan a „konfliktus vagy konferencia” kérdésében minden lehetséges alternatívát nyitva hagyott, alapvetően inkább a háború pártján állt, „vagy legalábbis nem bánta volna, ha a fejlemények ilyen irányt vesznek”. Diószegi 1998: 283–284.

⁶¹² Eszerint az orosz haderő többsége a Balkán deli részén van, az előző évek kemény harcaiban kimerült, zilált, ráadásul a rideg téli időszakban kellene visszatérnie a Balkán-hegységen és a zajló Dunán átkelve, így Erdélyből kitémadva könnyen legyőzhető lenne.

⁶¹³ Andrássy nem osztotta a tábornokok aggodalmait, miszerint Olaszország kihasználhatná az alkalmat Dél-Tirol megszerzésére, mondván a szövetséges britek könnyedén sakkban tarthatják őket.

⁶¹⁴ MNL OL Mikrofilmtár, 1026-os tekeres. Az 1878. február 7-i és február 24-i közös minisztertanácsok jegyzőkönyvei. Lásd továbbá Diószegi 1998: 282–289; Kos 1984: 292–294.

hitel fedezetének kérdését, arról majd később határoznak.⁶¹⁵ A tavasszal kezdődő delegációs üléseken a magyar ellenzékiek biztosítékot szerettek volna Andrásytól, hogy a kért összeget nem Bosznia és Hercegovina megszerzésére fogják fordítani. A külügyminiszter viszont minden ilyen indítványt határozottan visszautasított, amiből mindenki levonhatta a következtetéseket. Andrassy – saját fontosságának tudatában – felvetette a bizalmi kérdést, mire a magyar delegáció tüntető egyhangúsággal megszavazta a kért összeget.⁶¹⁶ A magyar képviselőházban május 17-én, a főrendiházban május 20-án elfogadták a hitelre vonatkozó törvényjavaslatot.⁶¹⁷ A 60 millió Magyarországra eső része a kvóta (31,4%) értelmében 18 840 000 forintot tett ki, amit Széll 6%-os kamatozású aranyjáradék-kötvények értékesítése, valamint egyéb hitelműveletek útján vélt finanszírozhatónak.⁶¹⁸

Bár Bosznia–Hercegovina megszállása ténylegesen csak 1878. július 29-én kezdődött, hosszas felkészülés előzte meg. Miután június 8-án az osztrák parlament is megszavazta a 60 milliós hitelt, Ferenc József már másnap elrendelte az okkupáció végrehajtására előzetesen kijelölt seregtestek hadi létszámra emelését és az osztrák–magyar–török határra történő csoportosítását.⁶¹⁹

Időközben átrendeződés zajlott le a pártviszonyokban. A Szabadelvű Pártból már 1876 májusában, a gazdasági kiegyezési tárgyalások első sikertelenségei miatt kilépett egy jelentősebb csoport (mintegy 70–75 fő) Simonyi Lajos vezetésével, akik Független Szabadelvű Párt néven alakítottak frakciót a képviselőházban.⁶²⁰ Őket 1878 februárjában, az új vám- és kereskedelmi szövetséggel kapcsolatos törvényjavaslatok parlamenti tárgyalása után, követte egy újabb 20 fős disszidens csoport, olyan nevekkkel fémjelezve, mint Szilágyi Dezső, Kerkapoly Károly, Horánszky Nándor, Khuen-Héderváry Károly és Pulszky Ágost.⁶²¹ Ezek a laza pártalakulatok 1878. április 12-én egyesültek a Jobboldali Ellenzékkel, az így megalakuló, mintegy 115 főt a sorai között tudó új pártot pedig Egyesült Ellenzéknek nevezték el.⁶²² Persze ez az elvileg a kiegyezés alapján álló csoport közel sem volt homogén, a függetlenségiiek csak „habarékpártnak” nevezték őket. Az egyéni pártváltások, ki- és visszalépések is gyakoriak

⁶¹⁵ Bencze 1987: 45.

⁶¹⁶ Gratz 1934: I. kötet, 176–177; Apponyi 1926: 100–101. Apponyi 60 helyett tévesen 80 milliós hitelre emlékszik (vagy memóriájában összemosódott a 80 milliós bankadósság és a 60 milliós közös kölcsön). Mint írja, „[...] érezte mindenki, hogy azt [a hitelt] megtagadni, és ezzel képviselőnk [Andrassy] helyzetét az európai kongresszuson gyengíteni, egyszerűen lehetetlenség”. Az osztrák delegáció kevésbé mutatkozott készségesnek, március 20-án csak 39 : 20 arányban szavazták meg a kért összeget. Bencze 1987: 46.

⁶¹⁷ KN 1875–1878: XVII. kötet, 354; FN 1875–1878: II. kötet, 504.

⁶¹⁸ Lásd: 1878. évi IX. törvénycikk.

⁶¹⁹ Bencze 1987: 52.

⁶²⁰ Gratz 1934: I. kötet, 159; Fayer – Vikár 1906: I. kötet, 11–12; Németh 2008: 32.

⁶²¹ Fayer – Vikár 1906: I. kötet, 32; Apponyi 1926: 88–89.

⁶²² Gratz 1934: I. kötet, 163; Fayer – Vikár 1906: I. kötet, 197–198. Vö.: Németh 2008: 42.

voltak, emiatt nehéz 1878 tavaszán a pontos pártarányokat meghatározni. Annyi viszont bizonyos, hogy a kormánypárt most már jobb és baloldaltól is számát tekintve jelentős ellenzékkel nézett szembe, frakciója mintegy 235–240 főre apadt a 413 fős képviselőházban. Ráadásul a megmaradt szabadelvű képviselők támogatása sem volt magától értetődő, sem az új gazdasági kiegyezési törvényjavaslatok,⁶²³ sem a külpolitikai kérdések tekintetében.

A berlini a kongresszus (1878. június 13. – július 13.) kezdetének napján a kormány arra kérte a királyt, hogy idő előtt, lehetőleg személyesen rekessze be az országgyűlést, aminek Ferenc József június 30-án eleget is tett.⁶²⁴ Így a Bosznia–Hercegovina, valamint a novibazári szandzsák megszállására vonatkozó nemzetközi mandátumot csak az október végén újra összeülő országgyűlés tudta tárgyalni. Hasonló volt a helyzet Ausztriában is, ahol a külpolitikai fejlemények szintén kormányválságot okoztak. Adolf von Auersperg kabinetje már július 1-én lemondott, a Reichsrat szünetelt és csak október 19-ére hívták össze.⁶²⁵

Tisza az 1878 nyarán esedékes országgyűlési választásokat is igyekezett mielőbb lebonyolítani, mégsem sikerült azokat az okkupációs hadműveletek megindítása (július 29.) előtt megtartani. Így az augusztus 5–14-e között megrendezett választásokra már a boszniai veszteségekről szóló hírek is rányomták bélyegüket, különösen a maglaji és a tuzlai vereség váltott ki heves reakciókat országszerte. A Szabadelvű Párt mandátumainak száma az 1875-ös választásokon szerzett 332-höz képest 93-mal, 239-re csökkent. A kormánypárti többség tehát 58%-ra apadt, pedig Tisza egyrészt igazán nem sajnálta a pénzt a jelöltek támogatására,⁶²⁶ másrészt a választások „zavartalan” lebonyolítása érdekében a helyi karhatalmak mellett jelentős létszámú katonaságot is igénybe vettek.⁶²⁷ Viszont az eredményt közvetlenül a választások előtti pártarányokkal (220–240 fős többség) összevetve megállapítható, hogy a Szabadelvű Párt ugyan nem növelte többségét, de nem is veszített abból. A korábban 115 fős

⁶²³ A jegybank újjászervezésekor a magyar kormány átvállalta a banktól az 1850-es években felvett 80 milliós hitel törlesztési terheinek 30%-át, cserébe a jegybank éves tiszta jövedelmének 30%-áért. Ezzel kapcsolatban a képviselőház bankügyi bizottságának határozati javaslatát 1878. március 30-án, név szerinti szavazással, mindössze 13 fős többséggel sikerült elfogadtatni. A 146 távolmaradó mutatja a kormánypárt egy részének ingadozását. KN 1875–1878: XVI. kötet, 245–246.

⁶²⁴ Szász 1979: 1195–1196; Kozári 2003: 313.

⁶²⁵ Wertheimer 1913: III. kötet, 205. Amíg a magyar pártrendszer „kiheverte” Bosznia–Hercegovina megszállását, addig Ausztriában hosszú távú hatása volt. Az 1879-es választásokra ugyanis (nem pusztán, de jelentős mértékben az okkupáció miatt) széthullott és így vereséget szenvedett a kiegyezés óta kormányzó liberális Alkotmánypárt, átadva a helyét Eduard Taaffe klerikális-konzervatív „vasgyűrűjének”. Még hosszabb távon pedig mindez a szláv és az *Alldeutsch* nemzeti mozgalmak radikalizálódásához vezetett. Részletesen lásd: Rumpler 1997: 450–455.

⁶²⁶ Mint azt Trefort Ágostonnak írta, „[...] felkérlek tégedet is, – úgy mint azt ma Wenckheim, Széll, és Gorovéval tudattam, hogy a lehetőségig igyekezz te is, hogy a párt végrehajtó bizottsága pénzzel rendelkezessék. [...] Amint én ítélem a helyzetet, kellene e célból az erdélyi kerületekre legalább 40–80 000, a magyarországiakra legalább 100–120 000 forintot fordíthatni a bizottságnak.” Tisza Kálmán levele Trefort Ágostonhoz, Geszt, 1878. július 8. Idézi: Kozári 2003: 313–314.

⁶²⁷ Hajdu 1999: 73.

Egyesült Ellenzék csak 75 főt tudott a parlamentbe juttatni. A Függetlenségi Párt viszont több mint megkétszerezte képviselőinek számát (76), továbbá 9 nemzetiségi és 14 párton kívüli képviselő szerzett mandátumot.⁶²⁸ Először maga Tisza is alulmaradt Debrecenben és végül Sepsiszentgyörgyön szerzett mandátumot,⁶²⁹ Széll Kálmánt viszont ismét megválasztották Szentgotthárdon.⁶³⁰

A választások után sem egyszerűsödött azonban a kormány helyzete, sőt újabb gondok adódtak. A hadvezetés előzetesen túl optimista volt a bosznia–hercegovinai hadjáratot illetően, sokkal több katona, idő és pénz kellett a sikerhez. A Dunántúl és az Alföld déli vármegyéiben különösen megnőtt az elégedetlenség, mert egyrészt főként ezekről a területekről rendelték ki a földműveseket hosszú katonai fuvarokra és ide esett a legtöbb rekvirálás, másrészt a harcok sűrűjében lévő gyalogos ezredek nagy hányadát is innen sorozták.⁶³¹ Több vármegyében megpróbálták a kabinet intézkedéseivel való szembeszegülést, ezeket a kísérleteket azonban erőlyesen felszámolták⁶³² és a főispánokat utasították a kormány rendeleteinek kivételes rendszabályok alkalmazása melletti végrehajtására.⁶³³

A szlavóniai vasutak törvényhozási felhatalmazást nélkülöző gyorsított építése és üzembe helyezése alkotmányossági problémákat is felvetett, nem beszélve az anyagi áldozatokról. A Dalja (Dálya)–Vinkovci–Brod közötti szakasz mielőbbi kiépítése az utánpótlás miatt stratégiai szempontból kiemelten fontos volt a hadvezetés (ezáltal Ferenc József és végső láncszemként a magyar kormány) számára. Azzal is lehetett érvelni, hogy így kevesebb fuvarra lenne szükség a civil lakosság részéről. A vonalak kiépítésére már volt felhatalmazása a kormánynak az országgyűléstől, az engedélyeztetést azonban a törvényhozás fenntartotta magának.⁶³⁴ A hadvezetés és az uralkodó sürgetésére azonban a magyar minisztertanács vállalta, hogy „ámbár teljes tudatával van azon alkotmányos szempontból eredő

⁶²⁸ A választási eredményekről lásd: Boros–Szabó D. 2008: 156.

⁶²⁹ Kozári 2003: 314.

⁶³⁰ Széll Kálmán 1943-as életrajzában a szerző tévesen állítja, hogy ezen a választáson Széll alulmaradt a függetlenségi jelölttel szemben, és Pozsony 2. számú választókerületében jutott mandátumhoz. (Sárkányné Halász 1943: 58.). Az eset a következő, 1881-es választások alkalmával történt meg, akkor Helfy Ignác csakugyan legyőzte Széllt Szentgotthárdon. Lásd: Sturm 1897: 253; valamint a választási térképeket: <http://mpgy.ogyk.hu/mpgy/valasztasiterkep/> (2018. február 23.)

⁶³¹ A közös hadsereg okkupációhoz igénybe vett 5 lovasezred közül 4 (2 magyar huszár- és 2 horvát ulánusezred), a 39 gyalogezred közül 26 (20 magyarlakta, 6 horvát–szerb területről) volt magyarországi, a műszaki és tüzérségi alakulatokat viszont zömében Ciszlajtániában sorozták. Különösen a 38. (kecskeméti) és az 52. (pécsi) gyalogezred tüntette ki magát a harcokban. Hajdu 1999: 74., 76.

⁶³² Például Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye renitenskedő alispánját, Földváry Mihályt felfüggesztették és fegyelmi eljárást indítottak ellene, Somogy vármegyének az előfogatokra vonatkozó határozatait pedig megsemmisítették. MNL OL K 27. Az 1878. augusztus 26-i és a szeptember 27-i (7. napirendi pont) minisztertanács jegyzőkönyvei.

⁶³³ A főispánok kiterjesztett jogköréről lásd: 1870. évi XLII. törvénycikk 16.; 53.; 54. és 55. §.

⁶³⁴ 1877. évi XXVI. törvénycikk, 3. és 6.§.

nehézségeknek, melyekbe a dalja–vinkovcezi vasúti vonal építésének engedélyezése ütközik [...] kész a mondott vonal kiépítése iránt saját felelősségre intézkedni,” és legkésőbb novemberre üzembe helyezi az említett szakaszt.⁶³⁵ Mindezt másnap, a bécsi közös minisztertanácson is megerősítették a jelenlévő magyar kormánytagok. A gyorsított tempó miatt megemelkedett építési költségeket 3–4 millióra becsülték, mely összeg ellen Széllnek sem volt ellenvetése.⁶³⁶

Az ősz közeledett, az okkupáció pedig a hadvezetés és a két kormány reményeivel ellentétben lassan haladt. Bár a Monarchia csapatai augusztus 19-én elfoglalták Szarajevót, az ellenállók tovább folytatták és Bosznia–Hercegovina egész területére kiterjesztették a gerillaharcot, így az osztrák–magyar csapatoknak a tartományok minden egyes nézetkilométeréért meg kellett küzdeniük. Augusztus folyamán újabb közös (k. k.) hadosztályokat kellett bevetni, sőt még magyar honvédalakulatokat is, melyeknek az országhatáron kívüli alkalmazásához elvileg szükség lett volna az országgyűlés jóváhagyására.⁶³⁷ A mozgósított csapatok számával párhuzamosan a költségek is gyorsan emelkedtek. Ezek a fejlemények határozott lépésre sarkallták Széll Kálmánt, akiben már szeptember elejére megérlelődött a lemondás iránti szándék.

Széll Kálmán lemondásának körülményei

Azt persze mindenki sejthette, hogy a Bosznia és Hercegovina megszállásához szükséges rendkívüli kiadások veszélyeztetik Széll addigi eredményeit,⁶³⁸ tüntetőlegesen lemondása mégis általános megdöbbenést keltett. Távozásának fő oka egyértelműen Bosznia–Hercegovina okkupációjában keresendő, és a források alapján az látszik, hogy az általa politikailag és pénzügyileg is ellenzett akció magas költségei készítették arra, hogy felálljon a miniszteri bársonyszékből. Ugyanakkor az 1878-as lemondásának történetét tárgyaló, a századfordulót követően megjelenő történeti munkák szinte kivétel nélkül más képet festettek az események alakulásáról, és a Monarchia katonai vezetésének túlzó anyagi követeléseit, valamint további

⁶³⁵ MNL OL K 27, Az 1878. augusztus 9-i minisztertanács jegyzőkönyve, 1. napirendi pont, 7.

⁶³⁶ MNL OL Mikrofilmtár, 1027-es tekercs, az 1878. augusztus 10-i közös minisztertanács jegyzőkönyve. Tisza és Széll mellett Péchy Tamás és Wenckheim Béla képviselték a magyar kormányt.

⁶³⁷ MNL OL K 27. Az 1878. augusztus 21-i minisztertanács jegyzőkönyve. A minisztertanács a törvényhozás nyári szünetelésére hivatkozott. A honvédségről szóló 1868. évi XLI. tc. 3. § szerint a „honvédség kivételesen a magyar korona országain kívül is alkalmazható, de erre mindannyiszor a törvényhozás külön intézkedése szükséges. Csak az országgyűlés együtt nem létében, s ha a halasztásból veszély származhatnék, rendelheti Ő Felsége, az ország összes minisztériumának felelőssége s az ország képviselőinek utólagos jóváhagyása mellett, az ország határain kívül is.”

⁶³⁸ „Én most is meg vagyok győződve, hogy Széll alatt helyreállott volna a pénzügyi egyensúly, ha nem jön közbe Bosznia elfoglalása”. Ghyczy Kálmán 1881-ben papírra vetett megállapítását idézi: Kozári 1996b: 64.

hódító törekvéseit emelték ki. A szerzők egy része ráadásul mindezt Szélltől származó személyes értesüléseire alapozva állította.

Elsődleges források sajnos csak korlátozottan állnak rendelkezésünkre a lemondás valós történetének feltárásához. Mint arra már utaltunk, Széll Kálmán személyes irathagyatéka 1945-ben megsemmisült. Sárkányné Halász Teréz – aki még használhatta az dokumentumokat – 1943-as életrajzban azonban hosszasan idéz egy kiemelten fontos forrást, Széll Kálmán 1878. szeptember 20-ra datált, Tisza Kálmánhoz küldött levelét.⁶³⁹ A másik elsőrangú kútfő egy Széll Kálmán által Ghyczy Kálmánnak írt 1878. október 27-i levél, amelyet Ghyczy hagyatékában Kövér György talált meg és adott közre.⁶⁴⁰ Abból a szempontból is érdemes összevetni őket, hogy az első levél abszolút az események sűrűjében fogant, a másik egy hónappal később reflektál azokra.⁶⁴¹ Utóbbi esetben az a szerencse is megadatott a történésznek, hogy a kommunikációs csatorna mindkét végét ismeri (legalábbis részben), ugyanis Sárkányné Halász Teréz Ghyczy Széllnek írott leveléből is idéz egy rövidebb részt, igaz a keltezés megadása nélkül. Ezek mellett még a magyar és a közös minisztertanácsok jegyzőkönyvei segíthetik az események felvázolását.

A pénzügyminiszter lemondásáról Tisza Kálmán az 1878. szeptember 29-i minisztertanácson értesítette a magyar kormány többi tagját, Széll ekkor már nem volt jelen.⁶⁴² A miniszterelnök tájékoztatása szerint Széll már szeptember 7-én levelet küldött neki Ostendébe (Tisza ott töltötte nyári szabadságát családjával), melyben jelezte azt a szándékát, hogy „miután ő a Bosznia okkupációjából felmerülő költségek miatt az államháztartás költségeinek fedezését maga részéről lehetetlennek tartja, beadja lemondását”.⁶⁴³ Ez a levél viszont már nem találta Tiszát a belgiumi üdülővárosban, csak hazaérkezését követően, szeptember 20-án kapta kézhez. Bécsben azonban szeptember 15-én személyesen is találkoztak Szélllel, ahol a pénzügyminiszter szóban tájékoztatta szándékáról. A Széll által szeptember 18-án írt, a kormányfőhöz 26-án megérkezett levélben pedig hivatalosan is bejelentette elhatározását. Tisza természetesen próbálta maradásra bírni. Felhívta rá a figyelmét, hogy lemondásával az egész kormányt magával rántja. Azt javasolta, beszéljenek Ferenc Józseffel a

⁶³⁹ Sárkányné Halász 1943: 61–62.

⁶⁴⁰ Kövér 2015: 144–146.

⁶⁴¹ Egy politikusi ego-dokumentumai kapcsán fontos szempont, hogy az eseményekkel egyidejűleg íródás sem feltétlenül garancia a hitelességre, még a legitimebbnek tekinthető (nem mások számára készült) naplók esetében sem. Lásd például a szorgalmas naplói író Lónyay Menyhért esetét, aki csupán néhány órával az események után már „szelektált emlékei között és csak a számára kedvező mozzanatokot vetette papírra”. (Cieger 2008: 20.) Magától értetődik, hogy az eleve valaki más számára készült levelek esetében ez még fokozottabban érvényesül, hiszen a politikusi levélírás közben is „imázsát őrzi, építi levelezőpartnerre” és az utókor előtt, egyszerűen dokumentál és rejtőzködik. Cieger 2015: 107.

⁶⁴² MNL OL K 27, Az 1878. szeptember 29-i minisztertanács jegyzőkönyve, 5. napirendi pont.

⁶⁴³ Uo.

költségek csökkentése érdekében, illetve a 60 millió feletti összeget közös kölcsön felvételével próbálják meg fedezni. Mindez mutatja, hogy a kialakult helyzetet illetően Széll és Tisza nézetei inkább gyakorlati, mintsem elvi szinten ütköztek. Széllt azonban nem lehetett szándékától eltéríteni, ezért Tisza a teljes kormány lemondását javasolta a minisztertanácsnak, amivel a többiek egyetértettek.⁶⁴⁴

A Sárkányne Halász Teréz által hosszasan idézett, szeptember 20-ra datált, Tiszához írott levélben,⁶⁴⁵ melyben Széll hivatalosan is megerősíti lemondási szándékát az alábbiakat olvashatjuk. „Három napig volt időm gondolkozni azon lépésről, melyet Bécsben tettem.⁶⁴⁶ Azon határozatom mellett kell maradnom, melyet veled közöltem, hogy t. i. mielőbbi felmentésemet kérem. A szerencsétlen boszniai okkupáció, mely ellen mindig oly erősen kikeltem, tönkreteszi az országot. [...] Kijelentettem számtalanszor, hogy 30 millió túl én előteremtani nem vagyok képes pénzt. Augusztus 19-ig nem mondtak semmit, és azon jogos föltevésben voltam, hogy legfeljebb 50–60 millióval végleg befejezik a békés állásfoglalást. Félre lettem vezetve.⁶⁴⁷ [...] Megmondtam minden alkalommal, az országot pénzügyileg tönkreteszi most egy nagyobb költséggel és permanens terheltetéssel járó akció.⁶⁴⁸ Nem hallgattak rám. Én nem bírom és mert nem bírom a magam módja szerint, nem akarom előteremtani a további szükségletet, sőt a novemberit sem, mert én csak desperátus pénzügyi rendszabályok lehetőségét látom már, ezekhez pedig én nem nyúlok. Augusztus 19-én el nem mehettem, mert a ház égett. Most van a perc. És én végleg határoztam. [...] Én most már semmiféle ígéretnek vagy számításoknak nem hiszek többé ezen dologra [az okkupációra] nézve. [...] Az események a tényezők, mik most már ott [Bosznia–Hercegovinában] uralkodnak, az ő⁶⁴⁹ ígéreteiket és redukálási terveiket is halomra döntik [...]. Elöttem az áll, hogy tisztességes és az általam eddig követett pénzügyi politika által megengedett rendszabályokkal már a novemberi pénzt sem teremthetem elő. Más eszközhöz, mely az országot jövő évre teszi bukottá és talán fizetéképtelenné már 1879-ben, én nem nyúlok [...].

⁶⁴⁴ Uo.

⁶⁴⁵ Ez a levél valószínűleg ugyanaz, amit Tisza szeptember 18-i keltezéssel említett a minisztertanácsnak, és feltehetően a piszkozata maradhatott fenn Széll iratai között, tehát nem feltétlenül abban a formában olvashatjuk, ahogy Széll elküldte, még ha a fő tartalmi kérdésekben bizonyára meg is egyezik a két változat.

⁶⁴⁶ Visszautalás a szeptember 17-i közös minisztertanácsra, amelynek eseményeit alább még részletezni fogjuk.

⁶⁴⁷ Nehezen hihető (különösen Tuzla és Maglaj után), miszerint Széll augusztus 19-e előtt ne szembesült volna azzal, hogy Boszniában a Monarchia csapatai „békés” bevonulás helyett gerillaháború vívására kényszerültek.

⁶⁴⁸ Érdemes visszautalni a február 24-i közös minisztertanácsra, amikor Széll teljes mellszélességgel támogatta az Oroszország elleni háború tervét. Ha elképzeléseik szerint a britek anyagi hozzájárulásával indították is volna meg a háborút, nehezen képzelhető el, hogy az ne járt volna Magyarország „permanens” megterhelésével.

⁶⁴⁹ Vélhetően egybemosva a Monarchia katonai vezetőire, Ferenc Józsefre és Andrássyra gondolt.

Légy szíves [...] nekem alkalmat adni, hogy ezen ügy végleg befejeztessék. Formailag is ezennel ismétlem szeptember 7-én hozzád intézett levelemben megírt lemondásomat.”⁶⁵⁰

Még augusztus 20-án a Bécsen átutazó Ghyczy Kálmán házelnök a szintén a császárvárosban tartózkodó Tiszával, Szélllel és más magyar miniszterekkel ebédelt együtt a Hotel Frankfurterben. „Széllen már látszott, hogy nincs a dolgok menetelével megelégedve. Az ebédről korábban távozván, mint a többiek, búcsúzás közben hátam mögött állva mondotta nekem, de úgy, hogy a jelenlévők mind meghallhatták, hogy neki kezdetben egészen mást mondtak, azt t. i. hogy kevés pénz kell, semmi baj sem lesz, s most másképp üt ki a dolog és sok követeltetik. Mondotta, hogy azt, ami most kívántatik még megteszi, de tovább nem megy semmi esetre s ezt én feléje fordulva helyesltem is.”⁶⁵¹ A szüzsé tehát nagyjából már augusztus 20-án is ugyanaz: őt (t. i.) Széllt félrevezették, nem számított ekkora kiadásokra és nem is hajlandó ezeket az összegeket előteremteni.

Később a Ghyczyhez küldött, 1878. október 27-i (egy hónappal a lemondása után írt) levele is a fenti tartalmi elemekből állt, ugyanakkor megerősödött, kiegészült a *szándékos* félrevezetéssel, amely célban összemosta Ferenc Józsefet, Andrássyt és a közös hadsereg vezetőit, az ún. katonapártot. Széll levele nagy valószínűséggel válasz volt Ghyczy egy korábbi levelére, amelyben a házelnök diplomatikusan támogatásáról biztosította Széllt, mondván „hiszem, hogy jól fogom fel az indokokat, amelyeknél fogva lemondottál”.⁶⁵² Széll erre egy hosszú levélben öntötte ki a lelkét a vele 1873 óta gyakorlatilag minden fontos magyar politikai kérdésben azonos álláspontot képviselő Ghyczynek. „Tudtam, mert hiszen ismerem igazságszeretetedet, hogy te nem fogsz balul megítélni. [...] Én a 60 milliós hitel első felmerülésénél és attól fogva folytonosan azon erős meggyőződésemnek adtam minden alkalommal kifejezést, hogy az ország jelenleg abszolúte semmi újabb terhelést [nem bír el], és így minden ezzel járó akció ellen tiltakoztam. A 60 milliót Andrássy csak mint papíron szükséges hitelt kérte, én csak mint ilyenhez járultam hozzá.”⁶⁵³ [...] Biztosítottam Andrássy által, hogy több semmi esetre sem kell. Midőn később az okkupációt Berlinben elhatározták, és én politikai aggályaim mellett a pénzügyieket újból igen kereken kifejezésre hoztam,

⁶⁵⁰ Idézi: Sárkányne Halász 1943: 61–62.

⁶⁵¹ Ghyczy visszaemlékezését idézi: Kozári 1996b: 66. Ghyczy teljesen azonos platformon volt Szélllel Boszniát illetően. Az idézett napon igyekezett felhívni Tisza figyelmét a veszélyekre, mondván „magam sem tudnék most Boszniára egy krajcárt sem szavazni”, és a képviselőházi többség is meg fog roppanni ebben a kérdésben. Tisza tulajdonképpen ugyanazokat az érveket hozta fel, amelyeket később Ferenc József Szélllel szemben: ha már egyszer megszületett a berlini kongresszus határozata, az okkupációt bármilyen áron végre kell hajtani, illetve Bosznia hosszú távon akár még pénzt is hozhat. Uo. 65.

⁶⁵² A levél keletkezésének dátumát nem ismertette idézi: Sárkányne Halász 1943: 72. A levél piszkozata fellelhető Ghyczy Kálmán hagyatékában.

⁶⁵³ Itt ismét érdemes visszautalni a február 24-i közös minisztertanácsra és Széll akkor képviselt álláspontjára.

biztosítottam ismét, hogy [...] ezen bevonulás nem kerül többbe. Még augusztus 10-én is csak 44 millió[nak] mondatott az egész teher [...]. Augusztus 19-én vonták le a fátyolt a helyzetről,⁶⁵⁴ és kérték a roppant összegeket. Én hivatkozva előbbi kijelentéseimre, lehetetlenségét konstatáltam annak, hogy az ország ezen terheket kibírja, és amint a katonai katasztrófa elhárítására szükséges 18 milliót beszereztem: azon a napon megírtam lemondásomat.⁶⁵⁵ [...] Az okkupáció végrehajtása, azon országok birtokban tartása [...] oly nagy költségeket igényelnek, hogy azokat a magyar állami háztartás el nem bírja. Az örvény szélére visszataszítja e szerencsétlen politika az országot. [...] Ez az utolsó csepp, melytől kicsordul a színig telt pohár. [...] Boszniának annexiója – pedig ezt akarják, ha kimondani nem merik is – a megteremtett helyzetnél fogva a terhek és költségek oly redukciónak meg nem engedi többé, melyet az ország elbírnivaló lenne. Magyarországot pénzügyileg tönkretesz ezen szerencsétlen politika és annak azon módon történt keresztülvitele, amint végrehajtva lett minden politikai, pénzügyi és katonai előkészület nélkül. Azon perctől fogva, midőn felnyílt szemem [...] el kellett hagynom a széket, melyen becsülettel többé nem folytathattam működésemet. A cél, melyért egyedül küzdöttem, melynek mindent áldoztam, lehetetlenné tétetett.”⁶⁵⁶

Széll elbeszélésével szemben a közös minisztertanácsok jegyzőkönyveit lapozgatva inkább úgy tűnik, hogy mind Andrássy, mind a katonai vezetők kezdetben valóban azon a meggyőződésen voltak, hogy 40–50 millió forintból és 79 ezer katonával el lehet foglalni Bosznia–Hercegovinát.⁶⁵⁷ Augusztus elején azonban a kezdeti kudarcok hatására már rádöbbenek, hogy az akcióhoz nem a kellő nagyságú haderővel kezdtek hozzá. Augusztus 13-án újabb kettő, augusztus 19-én pedig még további négy hadosztály bevetését határozta el a közös minisztertanács. Ezekkel az intézkedésekkel a Bosznia–Hercegovina megszállására mozgósított hadsereg létszáma meghaladta a 270 ezer főt.⁶⁵⁸ Mindezt már nem lehetett a 60 milliós hitelből finanszírozni. Bylandt-Rheidt közös hadügyminiszter erről tájékoztatta is augusztus 19-én az egybegyűlteket.⁶⁵⁹ Számításai szerint a korábban már mozgósított hét hadosztály szükségletei október végéig 53 millió forintot tettek ki, míg a megbeszélés tárgyát képező négy hadosztály bevetéséhez további 28 millióra, tehát összesen 81–82 millióra volt

⁶⁵⁴ Utalás az augusztus 19-i közös minisztertanácsra.

⁶⁵⁵ Bár az augusztus 20-i, Ghyczy által felidézett történet is mutatja Széll pesszimizmusát, tudjuk, hogy lemondását csak szeptember 7-én fogalmazta meg.

⁶⁵⁶ A levelet teljes terjedelmében közli: Kövér 2015: 144–146.

⁶⁵⁷ Vö.: Bencze 1987: 29.

⁶⁵⁸ Uo. 155.

⁶⁵⁹ MNL OL Mikrofilmtár, 1027-es tekercs. Az 1878. augusztus 19-i közös minisztertanács jegyzőkönyve. Résztvevők: Ferenc József, a közös miniszterek, Anton von Schönfeld vezérkari főnök, az osztrák és a magyar miniszterelnök a két-két pénzügyminiszter és honvédelmi miniszter társaságában.

szükség. Ferenc József a hadsereg igényeinek teljeskörű kielégítése mellett foglalt állást. Az osztrák miniszterek, bár nem örültek a fejleményeknek, támogatták ebben, mert mindenképpen meg akarták előzni a hadsereg csúfos fiaskóját. Andrassy és a magyar kormány tagjai azonban nem feltétlenül értettek egyet a fokozott erőfeszítés szükségességével és az összeg is aggasztotta őket – különösen Széllt. Mint mondta, pénzügyi szempontból is nehéz annak előteremtése, ráadásul a magyar delegációban nagy ellenállást váltana ki a 21 milliós többlet. Széll azt kérte, maradjanak a már eddig is mozgósított csapatoknál, és ne növeljék a számukat. A vita azonban már azelőtt véget ért, mielőtt elkezdődött volna, hiszen Ferenc József határozott állásfoglalásával nem igazán volt értelme szembemenni, és az uralkodó a kormányokra róta a kívánt összegek előteremtését.⁶⁶⁰

A boszniai hadi helyzet és a többletkiadás nagyon nyugtalanították Széllt. Wenckheim Béla őfelsége személye körüli miniszter szeptember 2-án Széllnek küldött levele legalábbis erre enged következtetni: „Tudom jól mennyi gondot és álmatlan éjszakát okoz neked a 7 millió többletnek előteremtése – sed quid deinde [mi jöhet még]?”⁶⁶¹ Erre a kiadásra egyelőre törvényhozási felhatalmazás sem volt, hiszen az új országgyűlés még nem alakult meg, ráadásul azt sem lehetett tudni, hogy hol lesz a költségek felső határa. A kívánt összeget Széll végül a közös pénzügyminiszter rendelkezésére bocsátotta, viszont – mint Tisza beszámolt róla – szeptember 7-ére már elhatározta, hogy lemond, bár ezt csak szeptember 15-én Bécsben tudta közölni a miniszterelnökkel.

Arra vonatkozóan, hogy Andrassy, illetve a magyar kormánytagok közül valaki más is ismerte-e már Széll elhatározását, nem rendelkezünk információval. A szeptember 16-i és 17-i közös, valamint a szeptember 26-i és 27-i magyar minisztertanácsokon viszont Széll már biztos lemondásának tudatában vett részt. A szeptember 17-i bécsi közös miniszteri konferencián – amelyen a megszálló hadsereg kiadásainak fedezetét tárgyalták 1878. november–decemberre valamint 1879 első félévére vonatkozóan – így igen érdekes helyzet állt elő.⁶⁶² Az osztrák kormány már július óta csak ügyvivő volt, Széll is elhatározta már távozását, Tisza pedig tudta, hogy ez az egész kabinet lemondását fogja maga után vonni – tehát tulajdonképpen két lemondott kormány próbált harcolni az újabb közös kiadások ellen.

⁶⁶⁰ Uo. Az 1878. augusztus 18. és 19. közös minisztertanácsok értékelésére lásd továbbá: Kos 1984: 373–375.

⁶⁶¹ Idézi: Sárkányiné Halász 1943: 58. A kvóta értelmében a 22 milliós többlet Magyarországra eső része 6 908 000 forintot tett ki.

⁶⁶² MNL OL Mikrofilmtár, 1028-as tekercs. Az 1878. szeptember 17-i közös minisztertanács jegyzőkönyve. A résztvevők: Ferenc József, a három közös miniszter, Adolf von Auersperg herceg osztrák miniszterelnök, Sisinio de Pretis-Cagnodo osztrák pénzügyminiszter, valamint Tisza Kálmán és Széll Kálmán.

Az egyik oldalon a hadvezetés és Ferenc József, a másikon Andrassy és a két kormány tagjai közötti feszültség az egyébként igen „tapintatosan” megszerkesztett jegyzőkönyvből is kiolvasható. A hadsereg igényeit Bylandt-Rheidt közös hadügyminiszter terjesztette elő. Elmondta, hogy az eddig rendelkezésére bocsátott 81 millió elég lesz október végéig. Mivel a hadi helyzet egyre kedvezőbb, úgy számolt, hogy novembertől három hadosztályt kivonnak Boszniából és leszállítanak békelétszámra. A Boszniában maradó nyolc hadosztályt viszont ott kell teletetni, és ehhez november–decemberben további 30 millió, 1879 első felében pedig még 82 millió forintra lesz szükség. Az osztrák és a magyar kormány tagjait gyakorlatilag sokkolták a számok, ezt látva Hofmann közös pénzügyminiszter gyorsan indítványozta, hogy egyelőre csak a november–decemberi költségekről tárgyaljanak, a többi még ráér. Az osztrák miniszterelnök emlékeztetett arra, hogy augusztusban ő és miniszterei támogatták az újabb csapatok bevetését, mert a hadsereg becsülete forgott kockán. Az újabb költségekhez azonban már nem tud hozzájárulni. Normális esetben is nehéz a törvényhozásokkal és a delegációkkal elfogadtatni a hadsereg mintegy 80–100 milliós éves költségvetését, most pedig még 100 milliót követelnek egy olyan akcióhoz, ami eredetileg békés bevonulásnak indult. Ausztriában senki sem lesz hajlandó vállalni a pénzügyi összeomlás veszélyét Boszniaért. Csatlakozott hozzá de Pretis-Cagnodo is, aki egyszerűen teljesíthetetlennek nyilvánította a követelt összeg előteremtését. Ezután Széll közölte: teljesen mindegy, hogy a végső summa pár millióval több vagy kevesebb lesz-e, mert a magyar kormány amúgy sincs abban a helyzetben, hogy a továbbiakban ilyen volumenű összegeket előteremtsen, majd hosszasan ismertette a magyar államháztartás nehéz helyzetét. Elmondta továbbá, hogy ő mindig is figyelmeztetett arra, hogy a Monarchia nem vállalhat magára tartós megerőltetéssel járó akciót, a jelenlegi helyzetet pedig kilátástalannak érzi. Tisza Kálmán felhívta rá a figyelmet, hogy az okkupációt a rendelkezésre álló erőforrásokból kell befejezni. Széll a vita során később is kijelentette, hogy a magyar államháztartás kimerült, és egy közös kölcsön útján ugyan pillanatnyilag előteremthető lenne az összeg, de a kamatai annak sem vállalhatók. Az osztrákok arra is figyelmeztettek, hogy az okkupáció miatt képtelenség újabb adókkal terhelni a lakosságot.⁶⁶³ Hiábavaló volt azonban minden érvelés, Ferenc József határozott állásfoglalása már az elején eldöntötte a vitát. Mint mondta, „az összeg nagyságáról lehet ugyan vitatkozni, de arról, hogy azt elő kell-e teremteni, nem”.⁶⁶⁴ Széll többszöri ellenkezésére⁶⁶⁵ az uralkodó kissé türelmét veszítve határozottan

⁶⁶³ Uo.

⁶⁶⁴ Uo. f455.

⁶⁶⁵ A minisztertanácsok nem hivatalos forgatókönyve szerint, ha a vita vége felé közeledve az uralkodó egyértelműen kinyilatkoztatta döntését, már nem „illett” tovább gyözködni. Ebben az esetben Széll nem tartotta be az íratlan szabályt

kijelentette (ha úgy tetszik megparancsolta), hogy a szóban forgó összeget márpedig a közös hadügyminiszter rendelkezésére kell bocsátani, a pénzügyminiszter feladata pedig kitalálni, hogy a magyar kormány milyen módon tudja az összeget előteremteni. Ferenc Józsefnek abban természetesen igaza volt, hogy végzetes következményekkel járna, ha a Monarchia nem tudná kellő határozottsággal végrehajtani a Berlinben vállalt feladatot.⁶⁶⁶ A közös minisztertanácson történtek még eltökéltebbé tették Széllt, és ezután írta meg a fentebb már idézett levelet Tiszának, melyben hivatalosan is kérte felmentését.

Miután egyrészt Széll saját ego-dokumentumai, másrészt a magyar és a közös minisztertanácsok hivatalos jegyzőkönyvei alapján látható az események láncolata, lapozzuk fel a Széll lemondásával kapcsolatos történeti munkák egy részét. Kortársai közül többen úgy gondolták, hogy Széll lemondása mögött igazából nem annyira a pénzügyi nehézségek álltak, mint inkább a katonai körök Bosznia–Hercegovinán és a novibazári szandzsákon túli, egészen az Égei-tenger partján fekvő Szalonikiig történő terjeszkedési vágyainak ellenzése. A hadvezetésnek ezekhez a tervekhez állítólag az uralkodó támogatását is sikerült megszereznie, így valós veszéllyé vált, hogy a Monarchia háborúba keveredik a nagyhatalmakkal, Széll azonban lemondásával keresztülhúzta számításaikat. További csavar, hogy elbeszélésük hitelességét igazolandó a szerzők egy része magára Széll Kálmánra hivatkozott, mint információinak forrására.

Halász Imre a *Nyugat* 1915/17-es számában azt írta, hogy kérésére Széll Kálmán „szíves volt részletesen kifejteni azokat az okokat, melyek rá nézve – meggyőződése szerint – a leköszönést erkölcsi kötelességgé tették. Erősen hangsúlyozta, hogy csak az ő visszalépése mentette meg a Monarchiát egy vészterhes konflagrációtól [összemomlástól].” Miután 1878. augusztus–szeptember folyamán Boszniában újabb csapatokat kellett bevetni, és értelemszerűen a költségek is egyre emelkedtek, „világos lett ekkor a magyar pénzügyminiszter előtt, hogy többről van szó, mint Bosznia és Hercegovina megszállásának a berlini kongresszuson nyert mandátum értelmében való végrehajtásáról. [...] Széll Kálmán nyíltan állást foglalt minden kalandos politikai terv ellen s azok ellen kötelességének tartotta latba vetni a legerősebb érvet, bejelentette lemondását. [...] nyilvánvaló az eredmény, mely abban állt, hogy a messzemenő tervek elejtettek.”⁶⁶⁷

⁶⁶⁶ MNL OL Mikrofilmtár, 1028-as tekercs. Az 1878. szeptember 17-i közös minisztertanács jegyzőkönyve. f457.

⁶⁶⁷ Halász 1915: 953–955.

Klein Ödön⁶⁶⁸ 1922-ben kiadott művében szintén úgy vélte, hogy Széllt nem a költségek, hanem csak egy nagy európai háború veszélye aggasztotta. Miután egy közös sétán Klein szóba hozta lemondását, Széll azt felelte, hogy azzal nagy szolgálatot tett Andrásynak, mert „én [Széll] lemondásommal megállítottam a katonakörök előnyomulási szándékait Szaloniki felé. [...] Ezt a hódító vágyat csak egy curtiusi ugrással lehetett lecsillapítani, vagy magának Andrásynak, vagy az osztrák pénzügyminiszternek, vagy nekem kellett lemondani. Megettem én az ugrást, és Szalonikiról akkor legalább nem volt többé szó. [...] Én elmentem volna Andrásyval akár Szalonikibe is, vagy akár Kisázsiáig is, ha lett volna arra európai mandátumunk.”⁶⁶⁹

Voltak persze olyanok is, akik óvatosabban fogalmaztak, mint például 1915 novemberében Lukács László korábbi miniszterelnök, aki egyébként Széll 1899–1903 közötti kormányában pénzügyminiszter volt. Mint írta, „ma már megállapíthatatlan, hogy mennyi joggal, de úgy tűnik Széll Kálmánnak oka volt feltételezni, hogy a boszniai expedíció nem kizárólag a berlini kongresszuson nyert mandátum végrehajtására fog korlátozódni”, és Lukács inkább a magas költségekre helyezte a hangsúlyt.⁶⁷⁰

Széll Kálmán 1943-ból származó életrajzának írója Lukács óvatosságával szemben arra a következtetésre jutott, hogy Széll – és egyedül Széll – mentette meg a Monarchiát egy kontinentális háborútól és az összeomlástól, de az ügy részleteit szerinte sokáig titokban kellett tartani.⁶⁷¹

Gratz Gusztáv a nem sokkal korábban, 1934-ben megjelent munkájában úgy fogalmazott, hogy Széll „Bosznia megszállását nem ellenezte és azokat a költségeket, amelyek [...] szükségesek voltak, készségesen folyósította a közös kormány részére. A katonai körök megismétlődő új és új pénzkövetelései azonban azt a benyomást keltették benne, hogy messzemenő terveik vannak, amelyek a magyar pénzügyek rendbehozatalának érdekében megindult és sikeresen folytatott fáradozásainak gyümölcseit meg fogják semmisíteni, ezért pedig nem akart felelősséget vállalni és lemondott.”⁶⁷²

A fent említett művek több-kevesebb idővel, de mind Széll halála után jelentek meg, így a bennük foglaltakat, ha akarta sem tudta volna megcáfolni. Még életében is napvilágot láttak azonban olyan munkák, amelyek részletesen foglalkoztak lemondásának hátterével. Ilyen

⁶⁶⁸ Klein Ödön (1853–1924) újságíró, 1882-től a miniszterelnökségi sajtóiroda munkatársa, majd több ízben vezetője volt.

⁶⁶⁹ Klein 1922: 77. Kettejük beszélgetésére Klein állítása szerint Széll Kálmán miniszterelnökségének éveiben került sor.

⁶⁷⁰ Lukács 1915: 17.

⁶⁷¹ Sárkányné Halász 1943: 58–71.

⁶⁷² Gratz 1934: I. kötet, 178.

például Szilágyi Dezső beszédeinek a Fayer Gyula – Vikár Béla páros által szerkesztett, 1906-ban megjelent első kötete. Az információk forrásaként ezúttal is magát Széllt jelöli meg az egyik szerkesztő, akit Széll egy beszélgetés során tisztelt meg bizalmával és beavatta az ügy részleteibe. Eszerint „az anyagi áldozatok okából, melyeket a katonai akció követelt, a pénzügyminiszter nem gördített akadályokat a már elhatározott és elkerülhetlenné vált megszállás elé. Az okkupáció előtt és közben is sűrűn tartattak Bécsben miniszteri tanácskozások, melyeken mindig újabb meg újabb költségeket kértek, s a pénzügyminiszter, belátva a szükségét, egyszer sem emelt ellenük kifogást. [...] De okszerűen azért sem lehet a pénzügyminiszterről feltételezni, hogy a már végrehajtott okkupáció költségei voltak reá döntő hatással, mert hiszen a katonai akció egész ideje alatt megtartotta állását, szóba sem hozta lemondási szándékát. [...] Szarajevó elfoglalása augusztus 19-én történt és a pénzügyminiszter még azon túl is helyén maradt.” A lemondásra csak akkor szánta rá magát, mikor bizonyossá váltak számára a hadügyi vezetés kockázatos szándékai. „A katonai részről támasztott költségvetések oly nagyok voltak, hogy csak többletük is ötszörösen-hatszorosan meghaladta azt az összeget, amellyel utólag, a pénzügyminiszter visszalépése után, megelégedtek [...] alaposan fel lehetett tenni, hogy a sokszorosán nagyobb költség mögött messzebb menő katonai terv és akció szándéka lappangott.” Széllt megkérték, hogy bocsássa a szerkesztők rendelkezésére azokat az iratokat, amelyek lemondásának általa említett körülményeire vonatkoznak, ő azonban ezt megtagadta.⁶⁷³

Wertheimer Ede elmondása szerint ő is beszélgetett Széll Kálmánnal az esetről.⁶⁷⁴ Idősebb Andrassy Gyuláról szóló alapvető művében kritikával illeti az egykori pénzügyminiszter álláspontját. Leírása szerint Széll azt állította, hogy ő sosem gondolt az okkupáció megakadályozására és mindig igyekezett az ahhoz szükséges összegeket előteremteni. „Csak mikor a katonai körök mindig új kérésekkel jöttek és Széll azokból azt vehette ki, hogy messziremenő tervekre gondolnak és nem elégszenek meg egyedül Bosznia és Hercegovina megszállásával, hanem egészen Szalonikiig akarnak előnyomulni, csak akkor hitte a pénzügyminiszter, hogy tiltakoznia kell és állását vétójának eredményétől tenni függővé.”⁶⁷⁵ Széll ezt olyan valós veszélynek hitte, mely a Monarchia és a dinasztia létét fenyegette. A „katonai körök” mögött Wertheimer szerint Albrecht főherceg állt, és mellel Andrassy is osztotta a magyar pénzügyminiszter félelmeit. Dacos lemondásának következményeivel Széll előre tisztában volt, semmi sem tántoríthatta azonban el szándékától.

⁶⁷³ Fayer – Vikár 1906: I. kötet, 239–241.

⁶⁷⁴ Wertheimer 1913: III. kötet, 213. (lábjegyzet)

⁶⁷⁵ Uo. 211–212.

„Az egykori magyar pénzügyminiszter még ma is erősen meg van győződve arról, hogy egyedül az ő visszalépése bírta rá a katonai köröket, hogy a Szalonikibe vonulásról lemondjanak, és ehhez mérten lefokozzák roppant pénzköveteléseiket.”⁶⁷⁶ Széll állítása szerint „lemondása előtt nyolcszor annyit követeltek, mint amennyivel elbocsátása után megelégedtek.”⁶⁷⁷ Wertheimer azonban mindjárt kétségbe is vonta Széll következtetések helyességét. Szerinte mindenképpen nagyobb súllyal esett volna latba, ha Andrássy vagy Tisza fenyegetőzik lemondással, ők viszont nem tartották annyira veszélyesnek a hadvezetés lobbijerejét a – kétségkívül meglévő – hódító szándékhoz. Mindezen felül Wertheimer egy katonaismerőse is hivatkozott, aki 1878-ban vezérkari tiszt volt. Az ő állítása szerint semmilyen előkészület sem történt egy Szaloniki irányába történő támadásra és bár valóban nagy sereget gyűjtöttek össze szeptemberre Boszniában, az szükséges volt a tartomány pacifikálásához. „A pénzeszközök még abban az arányban sem, mint Szélltől követelték, lettek volna elegendők a további előnyomulásra.”⁶⁷⁸

Halász Imre nemcsak a Széll halála után megjelent 1915-ös *Nyugat*-cikkében (kvázi nekrológban), hanem az 1911-es kiadású *Egy letűnt nemzedékben* is azt írta, hogy Széll „határozottan tagadja, mintha az okkupációra fordított túlságos nagy kiadás lett volna visszalépésének valódi oka. Ez őt megdöbbenetette, de az okkupáció végrehajtása alatt [...] megtartotta állását. Széll csak szeptember 15-én kezdte szóba hozni visszalépését. Ez az elhatározás a saját előadása szerint csak akkor érlelődött meg benne, mikor látta, hogy katonai részről Bosznia és Hercegovina megszállásán messze túlmenő terveket táplálnak, s oly költségkövetelésekkel léptek fel, melyeknek csupán többlete ötszörösen–hatszorosan túlhaladta azt az összeget, mellyel utólag – Széll visszalépése után – megelégedtek. Széll arról volt meggyőződve, hogy e nagy pénzkövetelések mögött messzemenő katonai akció szándéka lappangott.”⁶⁷⁹

Széll Kálmán tehát Klein Ödönnek, Wertheimer Edének, Halász Imrének és a Szilágyi-kötet szerkesztőinek is nagyjából ugyanazt a történetet vázolta fel. Ez az elbeszélés viszont több ponton is ellentmond Széll 1878-as leveleinek és a minisztertanácsi jegyzőkönyveknek. A három utóbb idézett mű pedig még Széll Kálmán életében megjelent, jelenlegi ismereteim szerint azonban nem élt kritikával egyik munkában foglaltakat illetően sem.

⁶⁷⁶ Uo. 213.

⁶⁷⁷ Uo.

⁶⁷⁸ Uo. 212, lábjegyzet. A 258–259. oldalon viszont Wertheimer is arról ír, hogy a „katonai párt” még 1879 tavaszán is Szalonikiig történő előnyomulást szeretett volna.

⁶⁷⁹ Halász 1911: 368.

Tisza Kálmán 1878. szeptember 29-i minisztertanácsi beszámolójából, a közös minisztertanácsi jegyzőkönyvekből, valamint Széll szeptember 20-i és október 27-i – az események súlya alatt talán túlságosan is pesszimista, egyúttal azonban határozott hangvételű – leveleiből egyértelműen kitűnik, hogy későbbi állításaival szemben a pénzügyminiszter már a kezdetektől, 1878 nyarán kikelt a Bosznia–Hercegovina megszálláshoz szükséges összegek miatt és politikailag sem támogatta az akciót. Nem a hadműveletek végének közeledtével, hanem már augusztus 19-én (Szarajevó bevételének napján) megfordult fejében a lemondás, és szeptember 7-ére végleg el is határozta magát. Az augusztus 19-i és szeptember 17-i közös minisztertanácsi üléseken is folytonosan aggodalmának adott hangot a költségeket illetően.

Széll dacos lemondása valóban nagy veszélyt hordozott magában, hatására a Tiszakormány parlamenti többségének elvesztése is valós veszélynek tűnt, így pedig nem volt garancia arra, hogy a magyar törvényhozás megszavazza a többletkiadásokat.⁶⁸⁰ A helyzet komolysága tehát tényleg megfontoltságra inthette a katonai vezetést. Mindazonáltal Széll századfordulós elbeszéléseinek azon része, miszerint lemondása után a hadvezetés töredékére redukálta az eredetileg kért összeget, nem teljesen fedi a valóságot. Mint a közös minisztertanácsi jegyzőkönyvekből látható, az okkupációhoz Bylandt-Rheidt közös hadügyminiszter 1878-ra összesen 111 milliót tartott szükségesnek. Ebből a 60 milliós hitelt már korábban elfogadta mindkét országgyűlés. Az 1878 novemberében összeülő delegációktól további 46 720 000 forintot kértek 1878-ra rendkívüli közös póthitelként, amit végül hosszas huzavona után megszavaztak, és azt a magyar országgyűlés is becikkelyezte.⁶⁸¹ Az 1879-re vonatkozó igényeket már valóban jelentős mértékben csökkentette a hadvezetés, ez azonban inkább a balkáni helyzet – azon belül is elsősorban a Monarchia novibazári szandzsákkal kapcsolatos terveinek – megváltozásával magyarázható.

Ami a katonai vezetők túlzott expanziós törekvéseit illeti, valóban mutatkozott szándék Bosznia–Hercegovinán és a novibazári szandzsákon túli balkáni területek megszerzésére, sőt a Balkán-félsziget nyugati fele utáni vágyakozás tulajdonképpen már több évtizedes „hagyományra” tekinthetett vissza.⁶⁸² Azt is hangsúlyozni kell viszont, hogy a haderő csúcsvezetői az 1870-es években, de még az orosz–török háború időszaka alatt sem feltétlenül voltak egységesek a kérdésben, valamint saját álláspontjuk is folyamatosan formálódott a hadi

⁶⁸⁰ Kos 1984: 384.

⁶⁸¹ 1879. évi XXXII. törvénycikk. A Magyarországra eső rész 14 670 080 forintot tett ki.

⁶⁸² Diószegi 2001: 19–21. Állandó érvük volt, hogy Dalmácianak „hátszágot” kell biztosítani. Radetzky már 1856-ban javasolta Bosznia–Hercegovina birtokbavételét. Heiszler 1984: 93.

helyzet és az oroszok aktuálisan a Monarchia felé irányuló magatartása függvényében.⁶⁸³ Mindazonáltal a keleti válság során különösen Albrecht főherceg (a hadsereg főfelügyelője) és Friedrich von Beck (Ferenc József katonai kabinetirodájának vezetője) képviselték erőteljesen a jelentős nyugat-balkáni területszerzés koncepcióját, de hozzájuk sorolható még Anton von Schönfeld vezérkari főnök és Josef Philippovič tábornagy, az okkupációs sereg főparancsnoka is. Az uralkodóhoz 1876–1877–1878 folyamán eljuttatott emlékirataikban amellet érveltek – bár gazdasági és politikai indokaik egyaránt elég gyenge lábakon álltak –, hogy a Monarchiának meg kell szereznie Albániát és Macedóniát is egészen Szalonikiig.⁶⁸⁴ A hadvezetés a berlini kongresszus alatt is megpróbált nyomást gyakorolni Andrássyra, hogy a novibazári szandzsák mellett Észak-Albániát is szerezze meg és Pristináig tolja ki a Monarchia déli határait,⁶⁸⁵ a külügyminiszter azonban – bár nem képviselt egyértelműen elutasító álláspontot – a túlzó és kockázatos a törekvéseket végül nem támogatta.

Egyrészt az ilyen ambíciókat a közös minisztertanácsokon a diplomáciai szempontok és a pénzügyi feltételek hiányának hangoztatásával mindig sikerült kordában tartani. Az 1878. augusztus 19-i minisztertanácsra például, amelyen Széll is jelen volt, Schönfeld vezérkari főnök Mitrovicáig történő előnyomulásról beszélt, Andrassy azonban hangsúlyozta, hogy nem szabad a Berlinben kialakult határokat túllépni. A minisztertanács ebben az értelemben határozott, sőt még a novibazári szandzsák megszállását is 1879-re halasztották.⁶⁸⁶

Másrészt 1878. augusztus végére a kínkeserves boszniai pacifikálás tapasztalatai a korábban még nagy terveket szövő katonákat is kijózanították. A rendkívül nehéz terep, a lakosság várhatóan kemény ellenállása és a pénzsűke miatt nemcsak a nagyszabású déli hadjáratról, hanem a novibazári szandzsák Boszniához hasonló módon történő megszállásáról is letettek. Beck tájékoztatta Philippovič tábornagyot, hogy a berlini szerződéshez ragaszkodni kell, tehát Bosznia *annexiójára* nem kerül sor, a novibazári szandzsákba történő benyomulással pedig meg kell várni a Törökországgal kötendő megállapodást.⁶⁸⁷ Philippovičot amúgy sem kellett nagyon győzködni, 1878. augusztus 28-i levelében maga is a szandzsák megszállásának elhalasztása mellett érvelt. Szeptember elején Schönfeld vezérkari főnök

⁶⁸³ Eleve azt sem igazán tudták eldönteni, hogy Olaszország vagy a cári birodalom jelenti-e aktuálisan a nagyobb veszélyt a Monarchiára, és megrémítette őket az orosz-olasz szövetség lehetősége. Ezért ingadoztak, hogy szükséges-e egyáltalán a háború az oroszokkal, és ha igen, akkor defenzív vagy preventív legyen-e? Az évődés a talán legbefolyásosabb katona, Albrecht főherceg esetében is megfigyelhető. Heiszler 1984: 80–92.

⁶⁸⁴ Palotás 1981: 190–191. Albrecht főherceg érvelése –1876–1877 fordulója körül keletkezett feljegyzései szerint úgy hangzott, hogy csak Albánia és Szaloniki birtokában válna a Monarchia az Adria valódi urává. Azt is kiemelte, hogy ezeket a területek legalább hasznot is hoznának, amíg Bosznia-Hercegovina önmagában csak vinné a pénzt. Heiszler 1984: 87–88.

⁶⁸⁵ Bencze 1987: 49.

⁶⁸⁶ MNL OL Mikrofilmtár, 1027-es tekercs. Az 1878. augusztus 19-i közös minisztertanács jegyzőkönyve.

⁶⁸⁷ Palotás 1981: 200.

emlékiratában kifejtette, hogy egyelőre gazdasági és politikai szempontból sincs értelme bevonulni a szandzsákba, 1879 januárjában pedig Beck is hasonló tartalmú memorandumot juttatott el Ferenc Józsefhez.⁶⁸⁸ 1878. szeptember 7-én (aznap, amikor Széll Kálmán lemondási szándékát megírta Tisza Kálmánnak) egy az uralkodó, Andrássy és a katonai vezetők részvételével tartott titkos megbeszélésen a szandzsákkal kapcsolatban úgy határoztak, hogy a Monarchia Berlinben kapott, helyőrség állomásoztatására vonatkozó jogát ugyan fenn kell tartani, de az akciót egyelőre elhalasztják.⁶⁸⁹

Bár a Monarchia csapatai augusztus 19-én elfoglalták Szarajevót, ezzel még korántsem uralták Boszniát. A gerilla harcmodort folytató ellenállók továbbra is jelentős erőt képviseltek, szeptember elején mintegy 65 000 főre tehető a számuk.⁶⁹⁰ Legyőzésüket a különösen kedvezőtlen terepviszonyok⁶⁹¹ és az utánpótlás akadozása is nehezítette, a lázadók számára viszont Albániából és a novibazári szandzsákból folyamatosan érkezett a segítség, augusztus 29-én például ötezer albán harcos vonult át Boszniába.⁶⁹² A Monarchia részéről tehát augusztus végén indokolt volt a harcoló alakulatok számának jelentős növelése. Lélektanilag is érthető, hogy a kezdeti nehézségek után a hadvezetés biztosra akart menni. További déli irányú előnyomulásra viszont semmilyen előkészület sem történt. A megerősített sereggel október végére sikerült felszámolni az ellenállást, igaz nem csekély brutalitás árán.⁶⁹³ Ennek következtében viszont novembertől megkezdődött a megszálló csapatok számának csökkentése, decemberben pedig már csak 80 000 osztrák–magyar katona állomásozott Bosznia–Hercegovinában.⁶⁹⁴ A Törökországgal végül 1879 áprilisában kötött megállapodások értelmében a novibazári szandzsákban a Monarchia ezentúl mindössze néhány ezer fős kontingenst állomásoztatott három helyőrségben.⁶⁹⁵

Izgalmas és egyértelműen nem megválaszolható kérdés, hogy a további balkáni hódítási törekvésekről Széll által elmondottakban vajon mennyire hihetett ő maga. A századforduló

⁶⁸⁸ Palotás 1982: 60–61.

⁶⁸⁹ Uo. 61.

⁶⁹⁰ Bencze 1987: 157–159.

⁶⁹¹ A hegyes-völgyes, úttalan terepen sem a lovasságot, sem a tüzérséget nem tudták úgy használni az osztrák–magyar csapatok, ahogy azt eredetileg tervezték. Hajdu 1999: 73.

⁶⁹² Bencze 1978: 159.

⁶⁹³ Wertheimer 1913: III. kötet, 192–193. A boszniai mohamedánokat egyébként is megvető Philippović csapatainak elégtelen létszámát már a hadjárat elejétől elrettentő kegyetlenséggel, megfélemlítéssel igyekezett ellensúlyozni. Katonái az ellenállók egész falvait irtották ki, de felgyújtották Szarajevót, Banja Lukát és több kisebb várost is. Ferenc József hadiparancsa is támogatta ebben, aszerint ugyanis az ellenállókat anarchista felkelőknek kell tekinteni. (Hajdu 1999: 75.) „Nagyfokú brutalitás, gyújtogatás, akasztás árán az osztrák–magyaroknak sikerült pacifikálniuk ezeket a területeket, ami több volt annál, amire a németek és az olaszok képesek voltak a második világháborúban” – állapította meg Deák István. (Deák I. 1993: 83.)

⁶⁹⁴ Bencze 1987: 220.; Hajdu 1999: 74. A Monarchia alakulatainak teljes embervesztesége a hadjáratban mintegy 3 300 halott és 6 700 sebesült volt, emellett sok katona kapott hastífuszt és maláriát a hadműveletek alatt.

⁶⁹⁵ Palotás 1982: 63.

éveire utólag strukturálta (esetleg konstruálta?) át emlékeit, vagy már 1878-ban is ugyanúgy vélekedett lemondása körülményeiről és súlyáról, a hadvezetés terveiről. Tény, hogy nem Széll Kálmán volt az egyetlen, aki akkortájt aggódhatott a katonai párt feltételezett tervei és lobbijereje miatt. Az 1879. március 2-i közös minisztertanácson Andrassy úgy nyilatkozott, hogy a delegációk azért vonakodnak megszavazni a pénzt a szandzsákban létesítendő helyőrségekre, mert attól félnek, hogy a hadsereg Szalonikiig akar nyomulni, ő azonban várja az alkalmat ezeknek a hiedelmeknek a megcáfolására. A témát ráadásul a sajtó is felkapta, amiért a konstantinápolyi udvarban aggodalmukat fejezték ki a Monarchia nagykövetének.⁶⁹⁶ A magyar kormány pénzügyminisztere azonban a meglehetősen jól informált emberek közé tartozott. De ha az adott esetben Andrassytól vagy Tiszától hozzá eljutó információkban nem is bízott, Széll maga is jelen volt több fontos megbeszélésen, például az 1878. augusztus 19-i közös minisztertanácson, ahol a berlini megállapodások pontos betartásának szükségességéről született megállapodás. Érdekes, hogy Széllben pont azokban a hetekben (augusztus vége–szeptember eleje) érlelődött meg a lemondás szándéka, amikor a hadsereg vezetői sorra letettek – a politikusok és diplomaták által amúgy sem támogatott – kockázatos terveikről.

Bosznia–Hercegovina birtokba vétele tehát a Monarchia mindkét országában belpolitikai válságot eredményezett és a vártnál sokkal nagyobb katonai és anyagi erőfeszítést igényelt. Végül azonban sem Ausztria, sem Magyarország nem rokkant bele, a sikeres akcióval viszont a egyelőre Monarchia bizonyította életképességét és megőrizte nagyhatalmi státuszát.

Annyi mindenesetre megállapítható, hogy a Széll által a lemondása háttéréről Klein Ödönnek, Halász Imrének, a Fayer Gyula – Vikár Béla szerkesztőpárosnak és Wertheimer Edének felvázoltak több szempontból sem állják meg a helyüket. Sokkal inkább úgy tűnik, hogy a pénzügyminiszter a kétségtelenül kritikus helyzetet még a valóságosnál is borúsabban látta. Érthető módon emberileg is megviselhette az, ahogy látta az államháztartás konszolidációjáért folytatott hároméves kemény munkájának eredményeit veszélybe kerülni.⁶⁹⁷ Abban sem bízott, hogy Boszniában rövidesen kedvezőre fordul a hadi helyzet.

Mi magyarázhatja Széllnél lemondása körülményeinek több évtizeddel későbbi átkonstruálását? A Bosznia–Hercegovina megszállását kifogásoló közvélemény és az ellenzék

⁶⁹⁶ Uo. 60.; 62.

⁶⁹⁷ A róla szóló visszaemlékezések a századforduló miniszterelnökét rendkívül hiú embernek mutatták be. A pénzügyminiszter Széllre ez még nem feltétlenül áll, közvetett jelekből azonban mégis arra következtethetünk, hogy személyiségének ez a rossz vonása az 1870-es években is megvolt. Kövér György emeli ki, miszerint Széll kizárólag a saját érdemének tekintette az államháztartás (egyelőre csak megkezdett) rendbetételét: „megcsináltam a magyar rentét” – hangoztatta. Máskor pedig „az általam kibocsátandó” aranyjáradék-kötvényekről beszélt. (Kövér 2015: 131–132.) Az sem zárható ki, hogy Széll lemondása esetére súlyosabb következményeket prognosztizált, esetleg pótolhatatlannak hitte magát. Uo. 143.

szemében a tüntetőlegesen lemondásával Széll időtlen népszerűsége tette szert. A kárhozott okkupációval és *Béccsel* szembeszálló, saját sorsával nem törődő, elvű államférfit látták benne, a saját szemszögükből teljes joggal. Széll lemondásának persze eredetileg nem ez volt a mozgatórugója, az ebben rejlő lehetőségeket viszont a későbbiekben nem mulasztotta el kihasználni. Az 1890-es évek derekán már ismét a kormánypárt legfontosabb személyiségei közé tartozott, miniszterelnökségének első éveiben pedig az egyik legnépszerűbb politikus volt az országban. Ennek okait később még lesz alkalmunk kifejteni, most csak megállapítjuk, hogy hosszú távon Széllnek jelentős politikai tőkéje származott az 1878-as dacos lemondásból, a róla kialakult képhez pedig jobban illett az általa Halász Imrének, Klein Ödönnek és a többieknek elmondott változat az egykori eseményekről.

Elsőre úgy tűnt, hogy Széll távozása további nehézségeket zúdít Tisza Kálmán és a kormány nyakába,⁶⁹⁸ valójában azonban éppen ellenkezőleg történt. Paradox módon ugyanis a pénzügyminiszter kiválása inkább segített a viharfelhőknek elvonulni a kormány feje fölül. Egyrészt az uralkodó felé alapos okot szolgáltatott az egész kabinet lemondására.⁶⁹⁹ Másrészt Széll kiválása a választások után ősszel megnyíló új törvényhozás felé is jobb indoknak tűnt a kormány lemondásához, mint például a nyári alkotmányértékek vagy az okkupáció. Az októberben megnyíló országgyűlésre ugyanis az ellenzék a nyári „alkotmánytiprások” miatt ösztűzzel készült, hivatalban lévő kabinet hiányában azonban nem volt kire löni. Simonyi Ernő függetlenségi képviselő ugyan indítványozta a kormány vád alá helyezését a törvényhozási szünetben elkövetett törvényszegésekért, az indítvány tárgyalását november 5-én 170 : 95 arányban elvetették.⁷⁰⁰ Széll „önkéntes száműzetésbe” vonult rátóti birtokára, és nem gördített további akadályokat Tiszáék elé. Lemondásával kapcsolatban nyilvánosan sokáig senkinek sem nyilatkozott. Az országgyűlésben hosszú ideig nem jelent meg, csak több mint egy év elteltével, az 1880-as költségvetés vitájában szólalt fel újra. A viharfelhők elvonulása után, 1878. december 5-én Ferenc József ismét a Tisza-kormányt nevezte ki.⁷⁰¹

⁶⁹⁸ A Mérsékelt Ellenzék részéről Szilágyi Dezső és Apponyi Albert, a függetlenségiektől Simonyi Ernő kértek felvilágosítást a Házban Tisza Kálmántól pénzügyminisztere lemondásának valódi okairól. (Madarász 1883: 500.) Széll ugyanis az országgyűlésen nem jelent meg, csak a miniszterelnöktől volt tudható lemondásának ténye. Az ellenzékiek szerint viszont egy alkotmányos minisztertől elvárható lenne, hogy a törvényhozás előtt indokolja távozását – hogy Széll ezt nem teszi, arra nyilván nyomos oka lehet. Vö.: Sárkányiné Halász 1943: 59–61.

⁶⁹⁹ Felterjesztésében Tisza a „Felséged előtt ismert” okokra hivatkozva kérte Széll Kálmán lemondásának tudomásul vételét, majd ezt követően teljes kormánya lemondását is benyújtotta, amit a pénzügyminiszter kiválásával indokolt, Széll ugyanis ekkor már ideiglenesen sem volt hajlandó tovább vinni az ügyeket. (Vö.: Kozári 2005: 159.) Ferenc József a kormány leköszönését az 1878. október 10-én kelt legfelsőbb kézírataival fogadta el. ÖStA HHStA KA, Vorträge, 3468/1878; 3582/1878 (Karton 15).

⁷⁰⁰ KN 1878–1881: I. kötet, 132.

⁷⁰¹ Gratz 1934: I. kötet, 180.

A zajos lemondás sem feledtette el azonban Széllnek az államháztartási egyensúly megteremtéséért tett erőfeszítéseit, amelyek hosszú távon sikeresnek bizonyultak. A már a pénzügyminisztersége előtt megszerzett tekintélyét, miszerint ő egy *pénzügyekhez jól értő politikus*, tovább növelte, sőt, sok kortársa emlékezetében kitörölhetlenné tette. Mindez persze szerepet játszott abban, hogy a következő két évtizedben bankelnökként az üzleti élet markáns szereplőjévé vált, a bankvezérként elért eredményei pedig szintén tovább erősítették a szakértelmébe vetett hitet. Ezekhez párosult a fentebb bemutatott, lemondásából eredeztetett *elvhű* államférfi nimbusza. Mindezek a tényezők politikustársai szemében hosszú távon akkor is – a korabeli szóhasználat szerint – „posszibilissé” tették Széllt, ha Ferenc József és Tisza Kálmán egyelőre nehezteltek is rá. Az uralkodó és a „generális” haragja ugyanis – mint azt a következő fejezet bemutatja – nem tartott örökké...

6. Széll Kálmán a dualizmus politikai erőterében (1878–1895)

Széll Kálmán mintegy három és fél éven keresztül volt pénzügyminiszter, illetve négy éven és három hónapon át miniszterelnök. Kevesebb mint nyolc évet töltött tehát vezető kormányzati pozícióban élete során – igaz ez az időtartam hosszabb is lehetett volna, ha elfogadja a különböző időpontokban érkező felkéréseket. Mindenesetre megállapítható, hogy közéleti pályafutásának leghosszabb egybefüggő szakaszát az a mintegy két évtized teszi ki, amely a pénzügyminiszteri lemondásától (1878. szeptember/október) miniszterelnöki kinevezéséig (1899. február) tartott. Közéleti pályafutásról beszélhetünk, mert bár energiáit elsősorban az általa elnökölt bankok, illetve vas vármegyei birtokainak fejlesztése kötötte le, a politikától sem szakadt el, képviselői mandátumát mindvégig megőrizte, az 1890-es évektől pedig a Szabadelvű Pártban ismét egyre fontosabb személlyé nőtte ki magát. Miként lett a kegyvesztett, perifériára szorult politikusból előbb fontos háttérember, aztán kormányfő-jelölt? Mit sikerült elérnie a Magyar Leszámítoló és Pénzváltó Bank, illetve a Magyar Jelzáloghitelbank elnökeként? Hogyan viszonyult ezen időszak alatt Széll Kálmán a királyhoz, az egyes kormányokhoz, a Szabadelvű Párthoz és vezetőihez? Milyen szerepet játszott a politikai válságszituációkban? A miniszterelnökséghez vezető úton milyen mérföldköveket találunk pályafutásának ebben a két évtizedében? Az alábbi fejezet ezeket a kérdéseket igyekszik körüljárni.

Széll Kálmán helyzete lemondását követően

Úgy tűnt, a dacos, Ferenc József akaratával szembehelyezkedő lemondás kettőtöri Széll fényesen induló karrierjét, hiszen 1878 után több mint egy évtizedre tulajdonképpen eltűnt a politikai térképről. Makacs ellenállása az okkupáció pénzügyi feltételeinek előteremtése kapcsán nem haragból, hirtelen felindulásból, hanem elvi meggyőződésből eredt, de bizonyosan a csalódottság és némi sértettség is munkálkodott benne. Ő maga is tudhatta, hogy magatartása kiváltotta Ferenc József rosszallását, hiszen az uralkodó általában amúgy is nehezen tűrte, ha a hadügyi és külpolitikai kérdésekben szembeszegültek az általa helyesnek vélt iránnyal. Az 1878. szeptember 17-i közös minisztertanácson – mint láttuk – Széll a protokollt is áthágta. Az időközben hazautazó Széllt október 1-jére ismét Bécsbe hívta az

uralkodó személyes audienciára,⁷⁰² mégsem sikerült kiegyenlíteni az ellentéteket s a pénzügyminisztert maradásra bírni, így a király nem tehetett mást, mint hogy az 1878. október 3-án kelt legfelsőbb kéziratával elfogadta lemondását. Megkérte azonban, hogy „másnemű elhatározásáig” ideiglenesen vigye tovább tárcája ügyeit,⁷⁰³ Széll viszont erre sem volt hajlandó, amivel nyilvánvalóan tovább élezte a királlyal való kapcsolatát.⁷⁰⁴ Október 10-én, amikor Ferenc József az egész Tisza-kabinet lemondását elfogadta, Széllt egyúttal a Pénzügyminisztérium ideiglenes vezetése alól is felmentette.⁷⁰⁵ Az ügyvivő Tisza-kormányban a miniszterelnök vállalta egyúttal a pénzügyek vitelét is. Mindezek fényében érthető, ha Tisza Kálmán is úgy érezte, hogy Széll a legnehezebb időkben hagyta cserben.⁷⁰⁶

Az éremnek viszont ezúttal is volt másik oldala. A sajtó – legalábbis a vizsgált *Pesti Napló*, *A Hon* és az *Ellenőr* – inkább pozitívan viszonyult Széll lemondásához.⁷⁰⁷ Távozásának hosszabb távú hatásait pedig Mikszáth Kálmán mutatta be nagyon plasztikusan egy 1901-es, az akkor népszerűsége delelőjén lévő miniszterelnökről készített karcolatában. „Hogy honnan van a Széll Kálmán nimbusza, semmit se könnyebb meghatározni, mint ezt. A közelsége Deákhhoz és a miniszteri szék szándékos elhagyása Bosznia okkupációja idején. Az egyik szerencsés véletlen, de a másik a saját érdeme. Hajh, nem kis dolog e szomorú országban, hol senki sem válik meg a hatalomtól, hacsak a hatalom meg nem válik ő tőle. Hol a miniszterek, ha a király elejti őket, halálos sebbel szívükben távoznak a Burgból, de egy hét múlva már mosolygós arccal várják az uralkodót a budapesti indóházi peronon s lihegnek a kegyért, hogy megszólíttassanak. [...] Ez elfajulásában a tapintatnak valóságos üdítő áram, hogy a király egy

⁷⁰² *A Hon*, 1878. október 2., 1.

⁷⁰³ ÖStA HHStA KA, Vorträge, 3468/1878 (Karton 15).

⁷⁰⁴ Az általában jól értesült Thallóczy Lajos egy 1894. júniusi naplóbejegyzése is arra utal, hogy nem is annyira Széll lemondása, hanem az ügyek továbbvitelére vonatkozó kérésének udvariatlan visszautasítása váltotta ki Ferenc József haragját, ezen lépett túl a király az 1890-es évekre. OSZK Kt., Quart. Hung. 2459. I. kötet, f525.

⁷⁰⁵ ÖStA HHStA KA, Vorträge 3582/1878. (Karton 15).

⁷⁰⁶ Vö.: Kozári 2003: 317–318. A Széllt nem különösebben kedvelő Lónyay Menyhért – kicsit még mindig keserűen attól, hogy 1875-ben Tisza nem hozzá ragaszkodott pénzügyminiszteréül – az alábbiakat vetette papírra mindezzel kapcsolatban: „[...] A fúzió alkalmával lett volna erre idő [...] sok más másképp történik, s ma egy erős kormány élén áll [Tisza], késő most már belátni, hogy Széll egy szüklátókörü, nagyot tervezni, merni és kivinni képtelen ember volt, ki a legnehezebb pillanatban cserben hagyta [Tiszát], mit én nem tettem volna”. Lónyay Menyhért 1878. november 29-i levele testvéréhez, Lónyay Alberthez. Idézi: Cieger 2008: 450–451.

⁷⁰⁷ „Széll Kálmán mindenképpen nagyon ügyesen cselekedett, hogy most lemondott. A taktikában felülmúlta mesterét, Tisza Kálmánt. Széll az [pénzügyi] egyensúly helyreállítására lépett a kabinetbe, s ressort miniszternek tekinté magát, a törvény nem is őt, hanem a miniszterelnököt bízta meg a külügyekre befolyást gyakorolni, [...] Széll beadja lemondását azon percben, midőn belátja, hogy az egyensúlyt helyreállítani többé nem lehet. [...] Ó volt az, ki lemondása hatályával ellenzett minden túlkiadást, s a Szabadelvű Párt el fogja ismerni érdemeit.” *Pesti Napló*, 1878. október 3. 1. A *Neue Freie Presse* szerint méltánylandó, „hogy Széllnek sem hajlandósága, sem lelkiismerete nincs hozzá, hogy az okkupáció pénzügyi következményeit magára hárítsa”. *A Hon*, 1878. október 2. 1. A Burgból távozó Széllt látó egyik riporter szerint „ő, aki még két héttel azelőtt is a legjobb színben volt, most olyan, mintha beteg volna és nyomott lelkiületét még mosolygása sem tagadhatja el. Nagy küzdelme és elhatározása csakis akkor indokolt és érthető, he nem egyedül pénzkérdésre, hanem elvi fölfogásra vezethető vissza”. *Ellenőr*, 1878. október 3. 1.

ügynevezett tapintatlan emberhez nyúlt egy napon, aki azt mondta valamire egyszer, hogy »ezt nem teszem«. Mert Széllnél nem szabad egyelőre mellőzni ezt az emlékezetes körülményt. A színek közül, melyekből politikai alakja formálódik az elmékben, ez az alapszín: »Otthagya a miniszterséget«. Ohó, ez nem tréfa dolog!»⁷⁰⁸ Mikszáth sorai érzékletesen mutatnak rá arra a kettőségre, ami Széll Kálmán helyzetét jellemezte 1878 szeptemberi, tüntetőleges lemondását követően.

„Mióta a Felség elfelejté neki, hogy annak idejében visszautasította a pénzügyek továbbvitelét (1878), azóta ő a pót-Deák, aki a hatalmat többször is elutasítá magától [...]” – vetette papírra Mikszáth meglátásával igencsak egybecsengően Thallóczy Lajos 1894. június 12-én.⁷⁰⁹ Végző soron az a viszonylagos tisztelet, amit Széll az ellenzéki padsorokban is élvezett – és sikerrel kamatoztatott 1899-ben – jelentős mértékben szintén ide vezethető vissza. A '48-as honatyák „olyan politikusi mentalitást láttak meg a 35 éves fiatalember cselekedetében, ami a régi deáki gárda kihalásával eltűnőfélben volt, [...] amikor nem értett egyet a politikai döntéssel, vette a kalapját. Tisztessége tehát még a régi normák szerint is kétségbevonhatatlan.”⁷¹⁰ Az előző fejezet végi eszmefuttatásra is visszautalva, Széllnek tehát nem csekély politikai tőkje is származott az 1878-as, dacos lemondásból. Véleményünk szerint döntésének ugyan nem ez volt az eredeti mozgatórugója, az ebben rejlő lehetőségeket viszont a későbbiekben nem mulasztotta el kihasználni, így sokan a népszerűtlen okkupációval szembeszálló, saját sorsával nem törődő, elvhű államférfit láthatták Széll Kálmánban.

Közvetlenül lemondása után azonban Széll sokkal inkább a kegyvesztettséget érezhette. Az mindenesetre tény, hogy távozása után hosszú-hosszú ideig nem kapta meg az ilyenkor szokásos valóságos belső titkos tanácsosi címet és hozzávetőlegesen egy bő évtizedre gyakorlatilag eltűnt a politika fő sodrásából. A visszatérést sokáig ő maga sem erőltette, eleinte egyfajta „önkéntes száműzetésbe” vonult Rátótra, az 1878. októberben megnyíló új országgyűlésen sem jelent meg. Lemondásával kapcsolatban nyilvánosan sokáig nem nyilatkozott, mint azonban a korábban idézett Ghyczy-levél mutatja, magánlevelezésben, a megbízható személyek előtt felfedte döntésének indítékait. Alkotó energiáit mindenesetre jó darabig inkább a bankszektorban és birtoka fejlesztésében élte ki. Bár mandátumát a teljes

⁷⁰⁸ Mikszáth 1904b: 98–99.

⁷⁰⁹ OSZK Kt., Quart. Hung. 2459. I. kötet, f525.

⁷¹⁰ Csapó 2015: 220.

időszak alatt megőrizte,⁷¹¹ a képviselőházban említésre méltó nyilvános szereplése hosszú időn keresztül csak az 1880-as költségvetés vitájában volt.⁷¹²

Pénzügyminisztersége alatt Széll – elsősorban a járadékkölcsönök kibocsátása kapcsán – jó viszonyba került az európai bankvilág vezető személyiségeivel, akik közül többen is sajnálatukat fejezték ki távozása miatt. Weninger Vince mellett Gerson Bleichröder és Adolph Hansemann Berlinből, Alphonse Rothschild pedig Párizsból egyúttal aggodalmuknak is hangot adtak, egyrészt a Monarchia és Magyarország hirtelen megugró kiadásai, másrészt a magyar pénzügyek élén történt személyi változás miatt.⁷¹³ Ahogy Rothschild megfogalmazta: „Nagyon is megokolt ennél fogva az az aggodalom, hogy a vezetésben történő változás azt a pénzügyi programot alterálhatja, melynek szerzőjének Ön magát elégtétellel tekintheti.”⁷¹⁴ Aggályait osztotta Ghyczy Kálmán házelnök (korábban Széll elődje a pénzügyminiszteri székben) is, aki nem sokkal Széll lemondása után írott levelében kifejtette, miszerint: „[...] részemről azonban oly szomorúnak látom a jövőndőt, hogy igen tartok attól, hogy mind az a kevés, amit az ország pénzügyeinek érdekében én tettem, mind az a sok, amit te tettél, haszontalan, megghiúsult igyekezet és fáradtság volt.”⁷¹⁵ Weninger Vince arra panaszkodott, hogy a 6%-os aranyjáradék-kötvények kapcsán a konzorciumi partnereket aggasztotta a várhatóan újra megugró deficit, ami miatt neki és Adolph Hansemannak kellett Londonba utaznia megnyugtanni Lionel Rothschildot. „[...] Sir Lionel számos oly kérdést intézhet hozzám, melyre felelnem nehéz, sőt lehetetlen lesz. Így például, hogy az ismét felnőtt deficit eltörlésére mily eszközök állnak rendelkezésünkre?! Ily kérdésre mit feleljek?”⁷¹⁶

Bár 1878-tól kezdve egészen az 1880-as évek végéig évről-évre jelentős volt a költségvetési hiány, a fenti pesszimista jóslatok végül nem igazolódtak be, a kétségkívül nehéz helyzet ellenére sem vált fizetéseképtelenné a magyar állam. Az 1880-as években az európai tőkepiacon⁷¹⁷ pénzbőség jelentkezett és megnőtt a kereslet a fix kamatozású értékpapírok, így az államkölcsönkötvények iránt is. Ennek köszönhetően Magyarország újabb

⁷¹¹ 1878-ban Szentgotthárdon, 1881-ben Pozsony 2. számú választókerületében, 1884-ben és 1887-ben Kőszegen, 1892-ben és 1896-ban ismét „eredeti” kerületében, Szentgotthárdon választották meg. Lásd: Ilonszki 2009: CD-melléklet; valamint az egyes országgyűlési almanachokat, melyek digitálisan is elérhetőek: https://library.hungaricana.hu/hu/collection/ogyk_almanach/ (2018. március 23.)

⁷¹² „Félrevonult az útból s nézte, amint a politikus urak fogata mellette elrobog. Se utána nem futott, se követ nem dobott elé. Képviselőnek ugyan megválasztatta magát, be is jött csaknem naponta a képviselőházba, de alig váltott szót valakivel, elvégezte postáját a padban, rövid idő múlva távozott.” Hoitsy [1923]: 33.

⁷¹³ Sárkányné Halász 1943: 70–71., 73., 77.

⁷¹⁴ Alphonse Rothschild 1878. október 4-i levelét Széll Kálmánhoz idézi: Uo. 71.

⁷¹⁵ Ghyczy Kálmán levelét Széll Kálmánhoz (a pontos dátum megadása nélkül) idézi: Uo. 72.

⁷¹⁶ Weninger Vince 1878. december 3-i levelét Széll Kálmánhoz idézi: Uo. 77.

⁷¹⁷ Elsősorban Franciaország exportált jelentős tőkét a dél-kelet európai régióba, így a francia „[...] felszaporodott tőkék árja hozzánk is elhatolt”. (Vargha 1896: 344.) Ez a körülmény a később Széll-elnökölte bankok 1880-as évek eleji feltőkésítésében is fontos szerepet játszott. Halmos 2015: 157–158.

járadékkötvényeket tudott kibocsátani, sőt a korábbi 6%-os helyett már csak 4%-os kamattal. Az ismét megélnékülő állami beruházásokat is ilyen ügyletek útján finanszírozták.⁷¹⁸ Az 1878. december 5-én újra kinevezett Tisza-kormányban Széll helyét Szapáry Gyula gróf vette át, aki „a kor tipikus arisztokrata politikusa volt, inkább jó névvel és összeköttetésekkel, mint szakképzettséggel és tehetséggel.”⁷¹⁹ Szapáry már kinevezése napján levelet küldött Széllnek, amelyben kérte, hogy „támogatásodat és tanácsaidat ne vond meg tőlem s ne tekintsd kérlek ezen ügyet személyes kérdésnek, [...] igyekezni fogok a helyzetet el nem rontva, ezen év nehézségein átvinni az országot, hogy azután avatottabb kezeknek adjam át a pénzügyek vezetését.”⁷²⁰ Széll öröksége, valamint a tőkepiaci konjunktúra révén elért sikerek azonban Szapáryt is egészen 1887 februárjáig megtartották pénzügyminiszteri bársonyszékében.

Wenckheim Béla 1878. december 10-i levelében egyebek mellett arról a szóbeszédről tájékoztatta Széllt, miszerint „[...] jó és rossz embereid egyaránt állították, hogy visszalépésed egy rég forralt, nálad Rátóton készült és kicsinált terv volt a Tisza-kormány és Andrassy megbuktatására, hogy majd aztán Te egyet alakíthass.”⁷²¹ Ez a vád alaptalan volt, Szélltől távol állt minden ilyen kísérlet, lemondása után nem akadályozta a Tisza-kormány munkáját, 1880 tavaszáig nem törte meg rátóti félrevonultságát. Nem vett részt az 1879. február 7-i ülésen sem,⁷²² amelyen a kormánynak csak 14 fős többséget sikerült szereznie (185 a 171 ellenében, 89 távolmaradó mellett) az 1879. évi állami hitelműveletek útján fedezendő kiadásokról szóló szavazáson. A kormánnyal elégedetlenek számára ez nagy esély lett volna Tisza megbuktatására, a régi Deák-pártiak egy jelentős részének támogatásával.⁷²³ Széll neve időről-időre az ilyen konstellációkban merült fel. Bittó István, Sennyey Pál, sőt a korábbi ellenfél Lónyay Menyhért is tárgyalt vele egy új pártalakításról 1879 tavaszán–nyarán, amely átvehetné a kormányrudat Tisza híveitől. Széll ismét pénzügyminiszter vagy akár miniszterelnök is lehetett volna, végül azonban sorra visszautasította a megkereséseket.⁷²⁴

Hosszas nyilvános hallgatását csak 1880. február 23-án törte meg, ekkor szólalt fel a képviselőházban az 1880. évi költségvetés vitájában. Beszédében éles kritikát fogalmazott meg a kormány pazarló pénzügyi politikájával szemben. Egyrészt megvédte saját, korábbi

⁷¹⁸ Katus 2007: 83.

⁷¹⁹ Katus 2012: 548.

⁷²⁰ Szapáry Gyula 1878. december 5-i levelét Széll Kálmánhoz idézi: Sárkányné Halász 1943: 74.

⁷²¹ Wenckheim Béla 1878. december 10-i levelét Széll Kálmánhoz idézi: Uo.: 76.

⁷²² KN 1878–1881: II. kötet, 407.

⁷²³ Az ellenzékbe vonuló, illetve a még a kormánypártban ülő volt Deák-pártiak összefogása az 1879-es év során később is felmerült, mint Tisza megbuktatásának lehetséges módja. Cieger 2008: 455–457.

⁷²⁴ Lásd Széll 1879. május 12-i levelét Bittó Istvánhoz. Idézi: Sárkányné Halász: 1943: 82. Lónyay Mailáth György főrendiházi elnök miniszterelnökségével számolt volna, saját magának a földművelés-, ipar- és kereskedelemügyet szerette volna. Azt ugyanakkor reálisan érzékelte Lónyay, hogy Ferenc Józsefnek bizonyára „Széllre se lesz nagy kedve”. Idézi: Cieger 2008: 455.

intézkedéseit, rámutatva azok pozitív hatásaira, majd szemére vetette a kormánynak, hogy a jelenlegi, kedvezőbb gazdasági és piaci körülmények ellenére nem javult, hanem éppen rosszabbra fordult az államháztartás helyzete. Szerinte mindezt a felesleges, nem megtérülő kiadások, valamint a kamatterhek megnövekedése okozza. „Azon céltól, mely felé törekedtünk, aránylag sokkal messzebb állunk, mint álltunk évekkal ezelőtt, a munka kezdetén” – mondta Széll. Kritikájába azt is belevette, hogy ígérete ellenére a kormány nem állt elő a pénzügyek rendezésére vonatkozó javaslatokkal. A költségvetést azonban mindezek ellenére elfogadta.⁷²⁵

Valószínűleg a kormánykritikus beszéd hatására 1880 szeptemberében úja megpróbálták Széllt '67-es alapon álló ellenzéki pártalakításra bírni, ezúttal is Sennyey Pállal karöltve, Széll azonban ismét elutasította a kezdeményezést.⁷²⁶ Ugyancsak visszautasította, hogy belépjen a kiegyezés közjogi alapját elfogadó Egyesült Ellenzék soraiba, amiben személyes meggyőződése mellett a párt vezéregyéniségei, Szilágyi Dezső és Apponyi Albert erősebb karaktere is játszhatott némi szerepet.⁷²⁷ A felsorolt 1879–1880-as évekbeli megkeresések egyértelműen láttatják, hogy Széll (vezér)szerepével elsősorban a Tiszával szemben szerveződő '67-es ellenzékiek számoltak volna, akik egyébként 1875 előtt Széll párttársaiként a Deák-párt különböző csoportosulásaihoz tartoztak (Sennyey Pál, Lónyay Menyhért, Bittó István).

Apponyi Albert igen közel állt a valósághoz akkor, amikor Széll Kálmánt úgy jellemezte, miszerint személyisége egyszerűen kizárta azt, hogy ő ellenzéki legyen. „Neki az ellenzéki politika egyéni lehetetlenség volt; egész lényegében kormánypárti volt, minden önzés nélkül, temperamentumánál fogva. Akkor is, mikor nagy gonddal felépített pénzügyi terveit a megszállási politika folytán összeroskadni látta, nem tudott tovább jutni, mint lemondásának elég éles kritika kíséretében történt megokolásáig [...]. Még a pártonkívüliek csoportjához sem csatlakozott, akik legalább határozottan, bár óvatosan, ellenzékiek voltak. Később észrevétlenül visszacsúszott a Szabadelvű Pártba. [...] Csak a félreállításig jutott el, határozott ellenzéki akcióig soha. Vannak egyéniségek, amelyek annyira átérzik a kormányzat nehézségeit, hogy ebből kifolyólag nem tudnak az azokkal küszködő férfikkal szemben szigorúak lenni, hanem

⁷²⁵ Széll teljes felszólalása: KN 1878–1881: X. kötet, 66–72., az idézet: 71.

⁷²⁶ Ezúttal a tekintélyes volt Deák-párti képviselő, Horváth Lajos (aki 1878-ban a boszniai megszállás miatt ült át a kormánypártból a Mérsékelt Ellenzék soraiba) kísérelte meg Széll Kálmánt a Sennyeyvel való tárgyalásokra rábírni. „Így ahogy vagyunk nem maradhatunk. [...] De iniciálni nektek kell, különösen Neked, ki Deák elveinek természetes és akceptált képviselője vagy, s kinek elhatározása reám és sokakra elsősorban irányadó.” Horváth Lajos 1880. szeptember 9-i levelét Széll Kálmánhoz idézi: Sárkányiné Halász 1943: 84.

⁷²⁷ Vigh 2010: 22.

állandóan valami titkos vonzódással viseltetnek irántuk. Ezek a született kormánypártiak és ilyen volt Széll Kálmán.”⁷²⁸

Hangsúlyozandó ugyanakkor, hogy Széll nemcsak az ellenzéki politizálást utasította el, kormánypárti szerepköröket sem vállalt. Az idős Ghyczy Kálmán 1879 tavaszán őt szerette volna maga helyett képviselőházi elnöknek, az év őszén pedig a közös pénzügyminiszteri poszttal kapcsolatban merült fel a neve.⁷²⁹ Tisza Kálmán azt válaszolta az ötletet felvető Márkus István képviselőnek, a *Nemzeti Hírlap* szerkesztőjének: „Vedd rá [Széllt], hogy elfogadja. Ha te jót állasz nekem arról, hogy elfogadja, én jót állok neked arról, hogy kineveztetését kieszközölöm.”⁷³⁰ Széll nem kívánta egyik posztot sem, és amúgy is kérdéses, hogy mennyire tekinthetőek komolynak ezek a kombinációk alig egy évvel Széll botránnyos lemondása után – akár Tisza, akár Széll szemszögéből nézve. Ráadásul ha Tisza Kálmánnak valóban szándékában állt volna Széll kinevezését elérni, Ferenc Józsefnél ez bizonyára igen komoly akadályokba ütközött volna.⁷³¹ Felettébb érdekes lett volna ugyanakkor látni, hogy közös pénzügyminiszterként Széll miként kormányozza Bosznia–Hercegovinát, amely tartományok elfoglalása kiváltotta sértődött lemondását. Teljesen érthető, hogy a pozíció újabb megüresedésekor, 1882-ben Széll neve nem merült fel a jelöltek között.⁷³² Apponyi abban is tévedett, hogy Széll a pártonkívüliségig azért eljutott, és egészen az 1887-es választásokig úgy tekintett magára, mint aki szilárd ’67-es, de „rezervált állásban” van. Ebben az időszakban „a házban a kormányt általános politikájában támogatta ugyan, de mert a követett pénzügyi politikával nem értett egyet, a kormánypárt kötelékéhez nem tartozott” – fogalmazta meg az almanach.⁷³³ Ezt a vélekedést támasztja alá, hogy az 1881-es, 1884-es és 1887-es választásokon Széll pártonkívüliként indult, sőt *A Hon* szerint 1881-ben Széll ellenzéki jelölt volt.⁷³⁴

⁷²⁸ Apponyi 1926: 105–106.

⁷²⁹ Sárkányné Halász 1943: 79–80.

⁷³⁰ Márkus István 1879. október 31-i levelét Széll Kálmánhoz idézi: Sárkányné Halász 1943: 80.

⁷³¹ 1879 őszén valóban megindult a közös pénzügyminiszter-keresés, megjegyzendő ugyanakkor, hogy végül 1880-ban és 1882-ben sem a Tisza által favorizált személyek kerültek a közös pénzügyminiszteri székbe. Miután a két polgári közös miniszter közül az egyiknek a dualista paritás alapján mindig magyarnak kellett lennie, és 1879-ben a külügyek éléről távozó Andrásy egy hivatásos osztrák diplomata, Heinrich Haymerle követte, a közös pénzügyminiszteri szék betöltése magyar személyre várt. Az 1880–1882 közötti miniszter, Szlávy József azonban elsősorban Andrásy jelöltje volt. 1882-ben Tisza Kálmán először öccsét, azután a Szepes vármegyei főispán Csáky Albint, végezetül Széchényi Pált kívánta helyzetbe hozni (később mindketten Tisza miniszterei lettek), azonban ezúttal is Andrásy egyik korábbi közeli munkatársára, Kállay Bénire esett a választás. (Részletesebben lásd: Ress 2018: 86–87.)

⁷³² Csáky Albin is arra hivatkozva utasította vissza Tisza megkeresését, hogy nem ismeri kellően a megszállt tartományokat és a Balkán politikai-diplomáciai viszonyait, márpedig a posztra szerinte ilyen ember kell. Csáky Albin levelének piszkozata Tisza Kálmánhoz, Szepesmindszent, 1882. május 20. ÖStA HHStA Sonderbestände, FA Csaky, Albin Graf Csaky, Karton 235/28. Persönliche Angelegenheiten, Briefe, 1862–1888.

⁷³³ Sturm 1892: 323. „Én abból a rezervált állásból, amelyben voltam, nem léptem ki és habár nagyban és nagy vonásokban támogattam is a kormányt, nem léphettem be a szorosan vett kormánypártba” – mondta kőszegi választóinak Széll 1887-ben. *Budapesti Hírlap*, 1887. június 1. 1.

⁷³⁴ *A Hon*, 1881. június 19. reggeli kiadás, [2.] Lásd továbbá a választási térképeket.

A politika fő áramától történő visszahúzódásban a sértettségén túlmenően az is szerepet játszhatott, hogy Széll máskor sem vállalt olyan pozíciót, amelyből meglátása szerint nagy valószínűséggel kilátástalan küzdelem várt volna rá – ezt az 1875 előtti, és az 1890-es évekbeli kormányzati megkeresésekre adott reakciói egyértelműen mutatják. Az 1880-as években a Magyar Leszámítoló és Pénzváltó Bank, illetve egyidejűleg a Magyar Jelzáloghitelbank elnöki székéből inkább a pénzügyi életbe kapcsolódott be, politikusi aktivitása pedig erősen lecsökkent.

A bankelnök

Lengyel György a 19. századi és a 20. század eleji magyarországi gazdasági elitet elemző gazdaságszociológiai munkájában az 1831–1860 között született gazdasági-pénzügyi vezetőket tekintette a második generációnak, azaz az előfutárokat követő alapítóknak, akiknek domináns szerepe az első világháborúig tartott. A bankárokon belül felállított alcsoportok közül a politikus bankárok körének tipikus és „egyik legkiemelkedőbb” képviselőjét pedig Széll Kálmán személyében találta meg.⁷³⁵ „Természetesen az alapítók generációjában is akadtak képviselői a születési arisztokráciának [...], azonban jellegzetes csoportot szélesebb értelemben a *politikus bankárok* [kiemelés az eredetiben, S.Á.] alkottak [...]. Többségük dzsentri volt, néhányuk pedig polgári származású. A pénzügyi vezetőknek ezt a típusát a *politikai karrierminta* [kiemelés az eredetiben, S.Á.] jellemezte.”⁷³⁶ A leírás kétségtelenül passzol Széll Kálmánra és a csoport többi tagjára,⁷³⁷ mint ahogy az is, hogy a „politikus bankárok e generációjáról – amely a szakbankárokkal és kereskedelmi háttérrel induló vállalkozókkal együtt az elit centrumát alkotta – egészében is elmondható, hogy szakmailag kompetens személyekből állt.”⁷³⁸

Széll pénzügyi szakértelme 1875 előtt is országosan ismert volt. Pénzügyminiszterként személye megnyugtatóan hatott a piacokra, növelte a magyar állam hitelét. Az 1873-as összeomlásra reagálva Széll fiskális kormányzata alatt születtek meg a pénzügyi szektor erőgyűjtését, regenerálódását segítő törvények, mint például a jegybank átszervezése, az 1875-

⁷³⁵ Lengyel 1989: 23–26., 55–56.

⁷³⁶ Uo. 55.

⁷³⁷ Lengyel György még Lukács László, Berzeviczy Albert és Chorin Ferenc pályafutását említi példaként.

⁷³⁸ Uo. 56.

ős kereskedelmi törvény,⁷³⁹ 1876-ban a záloglevelek biztosításáról,⁷⁴⁰ vagy 1877-ben az uzsora visszaszorításáról szóló törvények.⁷⁴¹ Magánbankok miért ne építhettek volna az expénzügyminiszter jól csengő nevére, szakértelmének jóhírére? Az 1875–1878 között a magyarországi mellett az európai bankvilág egyes prominens személyeivel megkötött ismeretségek természetesen szintén előfeltételét képezték annak, hogy Széll Kálmán a következő két évtizedben a magyarországi pénzvilág egyik meghatározó alakja legyen.

Ebbe az irányba már 1879 nyarán megnyílt volna a lehetőség kapuja, méghozzá a legtekintélyesebb magyarországi bankházban. Andrássy Aladár gróf, a Magyar Általános Hitelbank elnöke a Weninger Vince váratlan halálával⁷⁴² megüresedett vezérigazgatói posztot ajánlotta fel Széll Kálmánnak. Mint azt például a 6%-os aranyjárdék-kötvények kibocsátása kapcsán láttuk, a volt pénzügyminiszter az elhunyt Weningerrel, illetve a bankkal és konzorciumi partnereivel is közeli kapcsolatban volt, mindannyian sajnálatukat fejezték ki lemondása miatt, így megkeresése abszolút logikus. Amint Andrássy Aladár írta levelében,⁷⁴³ saját maga és „hitelbanki társai” nevében ajánlotta fel a pozíciót, szerintük a banknak „[...] kül- és belföld előtt végtelen fényt adna” Széll vezérigazgatói tisztsége. Ezen felül a mézesmadzagot is elhúzta Széll orra előtt: „Időd túlságosan igénybe véve nem volna, mert három derék igazgatója van [a banknak], kik minden szakmát kellően kezelik. Főleg a külfölddel kötendő nemzetközi és nagyobb üzletek iniciálása volna fő munkád – no de tovább megyek, mint feljogosítva érezhetném magamat, csak annyit említhetek, hogy anyagi helyzete nem megvetendő a vezérigazgatónak, úgy tudom ez évre is 30–40 ezer forint között lesz jövedelme.”⁷⁴⁴ Azt sem rejtette azonban véka alá – Széll minden bizonnyal amúgy is tisztában volt vele –, hogy a Magyar Általános Hitelbank „állambankári” szerepe, az állammal fennálló szoros kapcsolata és folyamatban lévő üzletei (gondoljunk csak az aranyjárdék-kötvényekre vagy a korábbi kölcsönökre) miatt az országgyűlési képviselői mandátumtól meg kellett volna

⁷³⁹ Gyakorlatilag a nyugat-európai minták alapján megszülető 1875. évi XVII. tc. teremtette meg a cégjogot Magyarországon, kiterjesztette a cégnylvánosságot, megtiltotta a részvénytársaságoknak saját részvényeik megszerzését és zálogba vételét. Tomka 1996: 25; Vargha 1896: 368.

⁷⁴⁰ „A záloglevelek biztosításáról szóló 1876. évi XXXVI. tc. abból a helyes alapelvől indul ki, hogy a kibocsátásoknak alapul szolgáló jelzálogkölcsonök a záloglevél-birtokosok tulajdonai. Gondoskodik tehát a záloglevél-birtokosok jogainak úgy a záloglevél-kibocsátó intézet mint harmadik személyek ellenében való megvédéséről. [...] Másrészt szigorúan megállapítja az ingatlanokat, melyekre záloglevél kibocsátásnak alapul szolgáló kölcsönöket [...] engedélyezni lehet.” Pólya 1895: 06.

⁷⁴¹ Halmos 2015: 158.

⁷⁴² Weningert mindössze 45 évesen, 1879. május 29-én ragadta el a fekete himlő. A lapok már betegségről is hírt adtak, lásd például *A Hon* tudósításait: 1879. május 29. esti kiadás, [2.], 1879. május 30. [2.].

⁷⁴³ Andrássy Aladár gróf 1879. július 24-i levelét Széll Kálmánhoz idézi: Sárkányné Halász 1943: 80.

⁷⁴⁴ Széll pénzügyminiszteri fizetése évi 12 ezer forint volt (az évi kétezer forint lakpénz helyett a pénzügyminiszter és családja számára a minisztériumban állt rendelkezésre lakás). Lásd: *Költségvetés* 1875: 7.; *Költségvetés* 1876: 7.; *Költségvetés* 1877: 7.; *Költségvetés* 1878: 7.

válnia.⁷⁴⁵ Széll nemet mondott a jól jövedelmező állásra, holott – legalábbis a források szerint – ekkor nem állt nyitva előtte más hasonló lehetőség, és mint láttuk, a politikai jellegű megkereséseket (például házelnökség) is visszautasította. Sárkányné Halász Teréz ugyan nem idézi Széll válaszlevelét, arra utal azonban, hogy nem szerette volna feladni a képviselőséget és emiatt mondott nemet Andrassy Aladárnak.⁷⁴⁶ Az a körülmény is megfontolandó ugyanakkor, hogy Andrassy leveléből egyértelműen kitűnt, miszerint Széllnek a bank vezetésében csak korlátozott szerepe lett volna. Bár Andrassy ezzel a pozíció kényelmességét igyekezett hangsúlyozni, kérdéses, hogy ez Széllnek mennyire imponált, hiszen maga is a pénzügyekhez értő szakember volt, és később a Magyar Jelzáloghitelbank, illetve a Magyar Leszámítoló és Pénzváltó Bank elnökeként megvolt a saját koncepciója és valós befolyással rendelkezett a két pénzügyintézet irányításában. Mindenesetre a Hitelbanktól érkezett megkeresés előrevetítette, hogy Széll számára milyen irányban nyílik érvényesülési lehetőség, a következő adódó alkalommal pedig már élt is.⁷⁴⁷

A Magyar Jelzáloghitelbankban (MJHB) 1881-től, majd párhuzamosan a Magyar Leszámítoló és Pénzváltó Bankban (ML&PB) 1882-től töltötte be Széll a bank igazgatótanácsának elnöki tisztségét. Mindkét pénzügyintézet *Gründerzeit*-beli alapítás volt.⁷⁴⁸ A MJHB 1869-ben, hazai befektetők tőkéjéből, az éppen megszűnő Magyar Jelzálog- és Váltóbank helyén jött létre, névleg 2 millió forint tőkével, amelyből 1869-ben 500 ezer, 1870-től 600 ezer forint volt a ténylegesen befizetett.⁷⁴⁹ 1869 nyarán alakult meg a ML&PB is a megszűnő Malvieux és Társa alapjain,⁷⁵⁰ 1,5 millió forint névleges alaptőkével, amely összegből 525 ezer forint került ténylegesen befizetésre, a gründolásban a bécsi Niederösterreichische Escompte-Gesellschaft játszott főszerepet.⁷⁵¹ Az 1873-at megelőző korszak nagy alapításaihoz képest⁷⁵² tehát két viszonylag szerény intézet képe tárul elénk.

⁷⁴⁵ Bár a szabályozás még nem volt olyan szigorú, mint aminővé Széll kormánya 1901-ben tette, a hatályos összeférhetlenségi törvény (1875. évi I. tc.) is egyértelműen kimondta, hogy nem lehet képviselő „a kormánnyal szerződés alapján állandó vagy tartós üzleti viszonyban álló pénzügyintézet, vagy [...] társulat elnöke, igazgatója, igazgató-tanácsosa, jogtanácsosa és hivatalnoka.” (2. § b–c. szakasz.)

⁷⁴⁶ Sárkányné Halász 1943: 80.

⁷⁴⁷ Hoitsy Pál figyelmet érdemlő meglátása szerint Széll végül azért is lett bankelnök, „mert pár száz holdnyi birtokából meg nem élhetett”. Hoitsy [1923]: 34.

⁷⁴⁸ Az alapítási lázra beszédes adat, hogy az 1866 és 1873 nyara közötti hat és fél év alatt 564 új hitelintézet létesült Magyarországon. Az 1869-es válság csak ideiglenesen lassította a sokszor spekulációs jellegű alapításokat. Botos 2008: 34–35.

⁷⁴⁹ Tomka 1996: 22–23; Halmos 2015: 157; Botos 2008: 36.

⁷⁵⁰ A nagynevű elődre való hivatkozásként sokáig szerepelt a bank nevében az „azelőtt Malvieux és Társa” megjelölés.

⁷⁵¹ Kövér 2012b: 160; Tomka 1996: 22–23. Holbesz Aladár kimutatása szerint a ML&PB névleges alaptőkéje 1872-ben 3 millió forint volt. Holbesz [1939]: 79.

⁷⁵² 1872-ben a Franco-Magyar Bank 12,8 millió, a Magyar Általános Hitelbank 12 millió, az Angol-Magyar Bank 8 millió forint befizetett tőkével rendelkezett.

Az 1873-as válság természetesen mélyen megrázta a magyarországi pénzügyi szektort, 1874–1879 között 29 bank szűnt meg, és csak tíz újat alapítottak. 1874 végén 96,45 millió forint volt az összes hitelintézet ténylegesen befizetett alaptőkéje, 1879 végére azonban 68,11 millióra esett vissza.⁷⁵³ A takarékpénztárak viszont átvészelték a válságot, sőt még gyarapodtak is, illetve az összes hitelintézetben felhalmozott takaréketékek értéke a hat év alatt mintegy 100 millió forinttal emelkedett, tehát a rossz évek és a megszorítások ellenére is növekedett a tőkefelhalmozás.⁷⁵⁴ A krach a MJHB és a ML&PB közül utóbbit viselte meg kevésbé. Igaz ugyan, hogy 1873–1874-ben egyáltalán nem tudott osztalékot fizetni részvényeseinek és üzletkörét is szűkíteni kellett, 1875-ben 7,8 forint, majd folyamatosan emelkedő tendenciát mutatva 1879-ben már 12,5 forint osztalékot fizetett részvényenként.⁷⁵⁵ A MJHB nagyobb ütést kapott 1873-ban, sőt eszközei illikviddé váltak.⁷⁵⁶ Valahogy sikerült ugyan talpon maradni (sőt 1873–1876 között évi 3 forint osztalékot is fizetett részvényenként),⁷⁵⁷ 1876-ban azonban névleges részvénytőkéjét 1,4 millió, a befizetett 420 ezer forintra volt kénytelen leszállítani.⁷⁵⁸

A két, kezdetben is szerény, válság-tépázta bankon tehát az 1870-es évek végén még egyáltalán nem látszott, hogy sorsuk hamarosan jelentős fordulatot vesz és a századfordulón már az öt legnagyobb, legtőkeerősebb magyarországi pénzintézet között foglalnak helyet (Pesti Magyar Kereskedelmi Bank, Magyar Általános Hitelbank, Pesti Első Hazai Takarékpénztár, illetve a ML&PB és a MJHB).⁷⁵⁹ A sikertörténetben az általános konjunktúra mellett a külföldről érkező feltőkésítés, valamint a bankok sikeres irányítása, átgondolt üzletpolitikája voltak a döntő faktorok. A fő kérdés nyilván az lenne, hogy a két bank alaptőke-emelésében és vezetésében milyen (illetve mekkora) szerepet játszott Széll Kálmán. A válaszadást azonban felettébb nehézé teszi, hogy jelen tudomásom szerint a bankok amúgy is hiányos iratanyagában sajnos nem maradtak fent konkrétan Széll Kálmán személyére vonatkozó források,⁷⁶⁰ így a közvetett okfejtés és a logika is fontos szerephez jut.

⁷⁵³ Az 1873 előtti nagy Crédit Mobilier-típusú bankházak közül csak a MÁH maradt talpon, a Franco-Magyar Bank 1876-ra, az Angol-Magyar Bank 1878-ra csődölt be az évről-évre jelentős veszteségei miatt. Botos 2008: 38–39.

⁷⁵⁴ Vargha 1896: 466–467.

⁷⁵⁵ Holbesz [1939]: 102. A bank részvényeit tőzsdére vitték ugyan, de nem volt rajtuk forgalom, mert 100%-ban „biztos kezekben” feküdtek.

⁷⁵⁶ Halmos 2015: 157., 166.

⁷⁵⁷ Holbesz [1939]: 102. 1877-ben még 2 forintot juttatott részvényenként, 1878-ban azonban már nem fizetett osztalékot.

⁷⁵⁸ Vargha 1885: 70.

⁷⁵⁹ Gál 2018: 194. Az öt pénzintézet 1893-ban a magyarországi bankok összvagyonának 18%-át bírta, 1913-ban 25,7%-át, a csúcson, 1909-ben 27,3%-át. Gál Zoltán megállapítása szerint a tőkekoncentráció ilyen mértéke volt szükséges a bankszektor modernizációjához.

⁷⁶⁰ Vö.: Halmos 2015: 153., 166.

Az 1870–1880-as évek fordulóján meginduló konjunktúrát az is táplálta, hogy például a nagyobb balkáni háború elmaradásával és a kettős szövetség megkötésével „megszűnt a külpolitikai helyzet bizonytalansága”.⁷⁶¹ Mindez – bár a deficit nem szűnt meg – Magyarországon esetében együtt járt az állam pénzügyi erejébe vetett bizalom növekedésével, amiben a megelőző évek gazdaságpolitikája meghatározó volt.⁷⁶² Az 1880-as évekkel újra kedvezővé váló pénzügyi légkört államgazdasági szinten a 6%-os aranyjáradék kötvények egyre könnyebb elhelyezése,⁷⁶³ majd 4%-osra konvertálása is mutatta,⁷⁶⁴ a magánszektorban pedig például a MJHB, a ML&PB és több régóta működő magyarországi bank nagyarányú feltőkésítése.⁷⁶⁵ Különösen (de nem kizárólag) Franciaországból – amelyet az 1873-as válság kevésbé viselt meg – áramlott tőke Magyarországra ezekben az években,⁷⁶⁶ ezt a MJHB, a ML&PB és a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank esete is mutatja.

A ML&PB ténylegesen befizetett alaptőkéjét 1880-ban 2 millió, 1881-ben 10 millió forintra tudta emelni. Ugyanekkor a MJHB-ba is jelentős tőke áramlott, 1880-ban 700 ezer forintra, 1881-ben az ársziót is beleértve 11,97 millióra növekedett a befizetett alaptőke.⁷⁶⁷ Mindkét bank feltőkésítésében első lépcsőben a bécsi Union Bank, a második, jelentősebb emelésnél pedig francia partnerei, a Banque de Paris et des Pays-Bas, valamint a Société Générale biztosították a pénzforrást.⁷⁶⁸ Ezzel – legalábbis az alaptőke tekintetében – a két bank egy csapásra a legtekintélyesebb magyarországi pénzintézet, a Magyar Általános Hitelbank mellett találta magát.

4. táblázat

A legnagyobb budapesti bankok befizetett alaptőkéje, 1869–1909 (ezer forint)⁷⁶⁹

	1869	1876	1881	1894	1900	1909
Magyar Általános Hitelbank	6 000	12 000	10 000	14 000	17 000	30 000

⁷⁶¹ Vargha 1896: 344.

⁷⁶² „Kétségtelen, hogy állami hitelünket nem a deficit megszűnése emelte. Államháztartásunk még hosszú évek során át küzdött a folytonos hiánnyal és szorult folytonosan a pénzpiacra, hogy kötelességeinek eleget tehessen. De azért mégsem lehet tagadni, hogy az állami pénzügyek rendezésére a kormányban és nemzetben meglévő, az 1875. évi adóreformokban nyilvánult akarat határozottan emelte állami hitelünket.” Pólya 1895: 107.

⁷⁶³ 1878–1879 folyamán 313 millió forintnyi 6%-os aranyjáradékkötvényt adtak el a piacokon. Uo.

⁷⁶⁴ „A kamatviszonyok átalakítására [...] legnagyobb befolyása az aranyjáradék konvertálásának volt. [...] Míg az állam maga is uzsorakamatot fizetett, addig gondolni sem lehetett a magánhitelviszonyok javulására.” Vargha 1885: 119.

⁷⁶⁵ Az 1880-tól meginduló tőkeimport alig néhány kivételtől eltekintve nem új bankok alapításában, hanem a meglévő intézményrendszert felhasználva zajlott le. Tomka 1996: 29.

⁷⁶⁶ Pólya 1895: 108. A külföldi tőkebeáramlás kiegészülve az Osztrák–Magyar Bank hasznos tevékenységével pénzbőséget eredményezett, ami jelentősen csökkentette a kamatokat. Tomka 1996: 28–29.

⁷⁶⁷ Vargha 1896: 471–472.

⁷⁶⁸ Tomka 1996: 32; Sárkányné Halász 1943: 85.

⁷⁶⁹ Forrás: Pólya 1895: 184–185., 190–191; Tomka 1996: 46.

MJHB	500	420	11 970	11 970	15 000	20 000
ML&PB	525	525	10 000	12 500	15 000	20 000
Pesti Magyar Ker. Bank	1 575	2 500	5 000	10 000	15 000	21 000
Magyar Országos Bank	-	-	11 697	-	-	-

Leginkább tehát azoknak a budapesti bankoknak sikerült tartósan eredményesen és biztonságosan működni, amelyek külföldi működőtőkét tudtak szerezni, így részvényeik egy részét külföldiek birtokolták – a Rothschild-érdekeltségű Magyar Általános Hitelbanknak, a francia-osztrák érdekeltségű MJHB-nak és ML&PB-nak, valamint a Bontoux-csoport révén tőkét emelő Pesti Magyar Kereskedelmi Banknak.⁷⁷⁰ A külföldi segítséggel történő feltőkésítés azonban önmagában még kevés volt a sikerhez, amint azt a tiszavirág életű, 1887-ben felszámolt Magyar Országos Bank története mutatja.⁷⁷¹ A tőkebevonás által „beizzított” bankok tartós prosperálásához olyan szubjektív tényezők is kellettek, mint a jól átgondolt vezetés, a megfelelő üzletpolitika,⁷⁷² és persze a politikai vezető körökben történő beágyazottság sem volt hátrány. Ezeket a tényezőket pedig a MJHB és a ML&PB esetében nem csekély mértékben Széll Kálmán biztosította.

Milyen összefüggés tételezhető fel a két bank jelentős mértékű feltőkésítése, valamint aközött, hogy hozzávetőlegesen ugyanabban az idősávban mindkét bank elnöke Széll Kálmán lett? Halmos Károly megállapítása szerint a két bank időben nagyjából egybeeső alaptőke-emelése „talán nem volt tervszerűen összekapcsolva” azzal, hogy mindkét pénzügyintézetben Széll került az igazgatótanács élére.⁷⁷³ Ezt támasztaná alá az is, hogy Széll nem egyszerre lett elnöke a két banknak, pedig a tőke ugyanonnan jött. Tehát a befektetők eldöntötték a MJHB és a ML&PB feltőkésítését, és azt követően nyerték meg Széllt előbb, a tőkeemelés évében a MJHB, majd egy esztendővel később a ML&PB élére.

A bankcsoport részéről – a Hitelbank 1879-es állásajánlata kapcsán már bemutatott érvek mentén – érthető, hogy Széllre esett a választás, izgalmasabb kérdés, hogy a Hitelbankot visszautasító Széll most miért mondott igent a felkínált pozíció(k)ra. Egyértelműen sokat nyomhatott a latba, hogy a MJHB és a ML&PB nem állt szerződésben a magyar állammal, így

⁷⁷⁰ Gál 2018: 191. A Pesti Magyar Kereskedelmi Banknak a MJHB-hoz és a ML&PB-hoz sokban hasonlító (egy neves osztrák pénzügyintézet közvetítésével főként francia befektetés) tőkeemelésére részleteiben lásd: Tomka 1996: 30–31. Megjegyzendő ugyanakkor, hogy az aktív külföldi szerepvállalás ellenére a magyarországi bankrendszerben nem tekinthető magasnak a külföldi tulajdonhányad, az első világháború előtt a hazai hitelintézeti részvények 11–12%-a volt külföldi tulajdonban. Gál 2018: 191.

⁷⁷¹ Pólya 1895: 123–125.

⁷⁷² A Magyar Országos Bank gyors bukása azt is mutatta, hogy – legalábbis Magyarországon – irreguláris üzletekre nem lehetett bankot alapozni. Tomka 1996: 29–30.

⁷⁷³ Halmos 2015: 163.

megtarthatta képviselői mandátumát.⁷⁷⁴ Emellett az is nagyon fontos szempont lehetett, hogy ezúttal sokkal nagyobb tér nyílt számára az érvényesüléshez, két hirtelen nagyra növvő bankot kellett „felfuttatni”, amely munkában a befektetők számítottak Széll aktív szerepvállalására.

Sárkányné Halász Teréz Halmos Károlyénak némileg ellentmondó narrációja szerint azonban Széll már a bankok sikeres külföldi tőkebevonása kapcsán is jelentős szerepet játszott, és bár konkrét forrásokkal nem támasztja alá elbeszélését, alapvetően logikusnak tűnik az események általa felvázolt láncolata. Eszerint a MJHB és a ML&PB első hullámban történő, szerényebb tőkeemelését 1880-ban a bécsi Union Bank biztosította, ahonnan Minkus Jenő (Eugen von Minkus) vezérigazgató már akkor szeretne volna, ha Széll venné át az elnökséget mindkét bankban. Széll felmérte, hogy a két intézmény – legalábbis a tervek szerint – olyan tevékenységet fejt ki, hogy az ország szempontjából is fontos lenne további fejlesztésük,⁷⁷⁵ ezért azzal a feltétellel vállalta az elnökséget, ha az Union Bank további jelentős, 10–10 milliós tőkét szerez a MJHB és a ML&PB számára. A bécsi bank forrásai ezt nem tették lehetővé, ezért Minkus francia tőke után nézett, tárgyalásai azonban nem vezettek eredményre. Ekkor Széllnek a minisztersége idején kiépített kapcsolati hálóját is mozgósítva, Adolph von Hansemann (a berlini Disconto Bank vezérigazgatója) támogatásával sikerült a Banque de Paris et des Pays-Bas, valamint a Société Générale francia bankoktól a tőkét megszerezni – először a MJHB (itt Széll már 1881-től elnök volt), majd a ML&PB számára (ahol 1882-ben lett az igazgatótanács elnöke).⁷⁷⁶ Akár Széll közreműködésével áramlott a tőke, akár nem, a MJHB és a ML&PB az 1880–1890-es években prosperáltak és az ország legnagyobb, legfontosabb bankjai közé emelkedtek – természetesen Széll számára is szép jövedelmet hozva.⁷⁷⁷

A MJHB 1881. évi alapszabályai igazodtak a bank „felnövéséhez”, üzletága a következő években kibővült, bár továbbra is az ingatlanokra adott jelzálogkölcsonök képezték

⁷⁷⁴ A kormánypárti képviselőséggel járó jólérsütség és „lobbierő” ugyanakkor pozitívumként eshetett számításba Széll személye mellett.

⁷⁷⁵ A ML&PB a szerényebb tőkével is közraktárak kezelését végezte volna: „[...] 1881-ben tőkéjét főleg a Budapest fővárostól átveendő közraktárakra való tekintettel emelte. Alapszabályaiban körvonalazott működési körében a fősúlyt a közraktárakra és ezzel kapcsolatos vállalatokra és üzletekre fekteti, de egyéb vállalkozások elől sem zárkózik el.” (Pólya 1895: 121.) Nem mellékes, hogy 1880 végén született törvény a „Budapest főváros által felállítandó közraktárak segélyezésére az állam részéről nyújtandó kedvezményekről” (1880. évi LXV. tc.). Feltehetően a MJHB-ban is már a kezdeti tőkeemelésben szerepet kaphattak a községi kölcsönökkel kapcsolatos tervek.

⁷⁷⁶ Vö.: Sárkányné Halász 1943: 84–88. Ugyan a szerző a szövegben hivatkozik Minkus „ajánlatára” és Hansemann „támogatására”, levelet vagy más forrást egyiküktől sem idéz. Minkus Jenőtől (Eugen von Minkus) érkező levél egyáltalán nem szerepelt Széll Kálmán hátrahagyott iratai között (sem Széll lánya, sem az Országos Levéltár jegyzékében), és Hansemanntól is csak egy 1878-as levél volt fellelhető (lásd az 1. táblázatot). Az sem teljesen világos, hogy ha Hansemann és Széll jó befektetésnek érezte a MJHB-t és a ML&PB-t, akkor miért nem korábbi konzorciumi partnereiknek, például a párizsi Rothschild-bankháznak ajánlották a lehetőséget, és miként kötötték ki a Société Générale-nál és a Banque de Paris et des Pays-Bas-nál.

⁷⁷⁷ 1899 elején *A Hét* 80 ezer forinttra tette Széll Kálmánnak a két bankból együttesen származó éves jövedelmét. *A Hét*, 1899. március 5. 153.

egyik legfontosabb tevékenységét. 1880-ban még csak 1,5 millió forintot tett ki a bank jelzálogkölcson-állománya, azonban ez az érték már a feltőkésítés évében, 1881-ben 7,2 millióra emelkedett. Az összeg jelentős ütemben növekedve 1885-ben 20,6 millió, 1890-ben 32,4 millió, 1894-ben pedig már 52,7 millió forintot tett ki. Eközben a bank zálogleveleinek százaléklába folyamatosan csökkent, a kezdeti 5,5%-ról 1881-ben 5, 1886-ban 4,5, 1893-ban 4%-ra szállították le. „Az intézet jó vezetése, hiteles becses üzleti összeköttetései nagy kelendőséget biztosítottak zálogleveleinek s az ingatlanhitel olcsóbbá tételében a Magyar Jelzáloghitelbanknak nem csekély érdeme van. Akcióképessége még a nehezebb viszonyok közt is fényesen bevált, így például 1887-ben is a pénzpiac akkori kedvezőtlen állása dacára 4,5%-os zálogleveleit egészen előnyösen sikerült elhelyeznie.”⁷⁷⁸

⁷⁷⁸ Vargha 1896: 471.

5. táblázat

A legnagyobb jelzálogkölcön-állománnyal rendelkező budapesti pénzintézetek, 1880–1894. (millió forint)⁷⁷⁹

	1880	1894
Magyar Földhitelintézet	65,8	100,8
Magyar Jelzáloghitelbank	1,5	52,7
Pesti Magyar Kereskedelmi Bank	7,8	41,9
Pesti Első Hazai Takarékpénztár	17,9	32,6
Egyesült Budapesti Fővárosi Takarékpénztár	3,5	24,3
Kisbirtokosok Országos Földhitelintézete	0,4	14,8
Magyar Országos Központi Takarékpénztár	0,1	13,0

A táblázat adataiból látható, hogy a jelzálogkölcön-piac stabil második helyét birtokolta a MJHB, ha pedig az összes pénzintézet helyett csak a bankokra szűkítjük a kimutatást, akkor méginkább kitűnik a MJHB és a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank vezető szerepe. A MJHB jelzálog-papírjait külföldön is könnyen el tudta helyezni, 1897-ben például 7,5 millió forintnyi 4%-os záloglevelet adott el Németországban.⁷⁸⁰

A bank Széll érkezésével, 1881-től kezdte meg – Magyarországon először – a községi kölcsönök nyújtását, amely üzletága rohamos fejlődésnek indult és idővel más hitelintézetek is felvették kínálatukba. „A név nem fejezi ki egészen a fogalmat, mert [a MJHB] nemcsak községeket és törvényhatóságokat támogat kölcsöneivel középítkezéseik és közintézményeik létrehozásában, hanem különböző közérdekű társulatokat,⁷⁸¹ s más jogi személyeket is. [...] 1894 végén a községi kölcsönök állománya már 75,72 millió forintra rúgott. E követeléseire községi és nyereségekötvényeket bocsát ki, melyek összege 1894-ben megközelítette a 70 millió forintot.”⁷⁸² A hitel fedezeteként a községek vagy törvényhatóságok különböző rendszeres – végső soron az adófizetőktől érkező – jövedelmeiket kötötték le, például vízdíjakat vagy állami segélyeket. A kölcsönt általában infrastrukturális beruházásokra, a közműhálózat

⁷⁷⁹ Forrás: Pólya 1895: 143., 198–199. A legtöbb kimutatásban nem szerepel a binacionális Osztrák–Magyar Bank (OMB), amely lehetőségeit tekintve lényegesen felülmúlta a budapesti pénzintézeteket. 1894-ben a jegybanknak csak a földbirtokokra adott magyarországi jelzálogkölcön-állománya 108,4 millió forintot tett ki. (Vargha 1896: 315–316. Az OMB magyarországi – az ország és saját szempontjából is – sikeres működésére lásd: Uo.: 490–500.) Az, hogy a magyar központi statisztikákban sem szerepeltették az OMB-t, „egyfajta statisztikai válasz volt arra a politikai kérdésre, [...] hogy] az 1816-ban alapított Osztrák Nemzeti Bank (1878-tól dualisztikus alapon átszervezte Osztrák–Magyar Bank) lehet-e része a magyar pénzintézeti struktúrának, avagy a saját bankrendszer megteremtéséhez szuverén Magyar Nemzeti Bank létrehozására van szükség?” Kövér 2002c: 244–245.

⁷⁸⁰ Sárkányné Halász 1943: 89.

⁷⁸¹ Helyi érdekű vasúttársaságok, árvízmentesítő vagy talajjavítást végző egyesületek. (Halmos 2015: 158.). A MJHB az 1880-as években például a Tisza–Körös–Maros-zuglói Árvízmentesítő Társulatnak 10 millió, a Rábászabályozási Társulatnak 7 millió forint értékben folyósított kölcsönt. Sárkányné Halász 1943: 89. Vö.: 1881. évi LII. tc.; 1884. évi XXIII. tc.; 1885. évi XV. tc.

⁷⁸² Vargha 1896: 471–472.

fejlesztésére, kórház-, iskola- vagy középület-építésre fordították, ennek megfelelően viszonylag nagy összegű és hosszú lejáratú (40–50 éves) hitelekről beszélhetünk.⁷⁸³ A több esetben a községi vagy jelzálog-kölcsönök fedezetét biztosító nyereségek kibocsátása 1884-től szintén a MJHB „újítása” volt a magyar pénzpiacon. Négy részletben 1889-ig 40 millió forint értékű, fix 4%-os nyereségek kibocsátását vitt piacra, 1894-től pedig mindezt új, 3%-os nyereségek kibocsátása követte 35 millió forint értékben.⁷⁸⁴

Időközben a bank kinőtte korábbi, az Erzsébet téren álló székházát, és 1895–1896-ban a Nádor utca 7. szám alá költözött. A MJHB részvényeit nem vitték tőzsdére, ettől függetlenül „nemcsak nálunk, de különösen Franciaországban is kedvelt tőkeelhelyezési papírok” voltak.⁷⁸⁵ Az osztalék két kisebb megtorpanástól eltekintve folyamatosan növekvő tendenciát mutatott, 1880–1894 között a kezdeti 13,75 forintról 24 forintra emelkedett.⁷⁸⁶

A ML&PB 1880–1881-es alaptőke-emelésének nem titkolt célja az volt, hogy átvegye a székesfővárostól a közraktárak üzemeltetését, valamint az azokkal kapcsolatos üzleteket és vállalatokat.⁷⁸⁷ Erről 1881. szeptember 10-én (ekkor még nem Széll volt az elnök) köttetett meg a szerződés.⁷⁸⁸ Ennek megfelelően a bank már 1880-ban újjászervezte áruosztályát, hogy az egybefogassa a közraktárak üzemeltetésével kapcsolatos feladatokat. Hogy ez lesz a bank tevékenységének „fő súlya”, azt az alapszabályokban is rögzítették.⁷⁸⁹ Nemzetgazdasági szempontból a közraktárak természetesen kiemelten fontosak voltak, „a piacépítést, kereslet és kínálat szezonális eltéréseinek kiegyenlítését” szolgálták⁷⁹⁰ – érthető tehát a főváros részéről az üzemeltetésükhöz a banknak nyújtott évi 50 000 forintos szubvenció. Szorosan kapcsolódott a raktározáshoz, hogy a ML&PB „a rendes banküzleteken kívül áruosztálya útján a bizományi vételt, eladást s a terményekre és egyéb árukra való előlegezést is gyakorolja.”⁷⁹¹ A kortárs is úgy látta, hogy a közraktározás és az ezzel összefüggő tevékenységek a ML&PB-nak a „magyarországi bankok közt külön jelleget biztosítanak”.⁷⁹² Miután a raktár-üzemeltetés a gyakorlatban inkább műszaki feladat, nem meglepő, hogy az áruosztályt az ML&PB egyik

⁷⁸³ Tomka 1996: 41.

⁷⁸⁴ Sárkányiné Halász 1943: 88–89. A szerző a nyereségek kibocsátása magyarországi meghonosítását teljesen Széll Kálmán ötleteként és érdemévé mutatja be.

⁷⁸⁵ Idézi: Halmos 2015: 158.

⁷⁸⁶ Pólya 1895: 167., 208.

⁷⁸⁷ Lásd *A Hon* tudósítását: 1881. június 24. reggeli kiadás, [3.] Eszerint Minkus Jenő, Altmann Lipót és Ziffer Ede azért léptek ki a ML&PB igazgatóságából, mert abban a közraktárak kezelése miatt a továbbiakban csak magyar állampolgárok foglalhattak helyet. Vö.: Halmos 2015: 162.

⁷⁸⁸ Pólya 1895: 134.

⁷⁸⁹ Uo. 121.

⁷⁹⁰ Halmos 2015: 159.

⁷⁹¹ Vargha 1896: 472. A közraktárak létesítését az agrárius lobbis és a szövetkezeti mozgalom is támogatta.

⁷⁹² Pólya 1895: 133. Csak a ML&PB-nak voltak közraktárjai az országban. „[...] amikor a bank ezt a tevékenységet magára vállalta, tulajdonképpen nem banki tevékenységet végzett.” Halmos 2015: 166., 159.

igazgatójaként a nemzetközi hírű malomipari mérnök, Pekár Imre vezette, aki Széllal egy időben érkezett a bankhoz, majd 18 év után vele együtt távozott a vezetőségből.⁷⁹³ Jól hangzó célként tűzte ki maga elé a bank, hogy a közraktár-hálózatot az egész országban ki fogja építeni, „de bizony ettől a céltől még nagyon is távol áll. Szándékának megvalósítása, ha a jelek és fejlemények nem csalnak, a tényleges viszonyokon szenvedett hajótörést és nem akarátán múlt.”⁷⁹⁴ Ugyan 1882-ben Barcson, Brassóban, Szegeden és Temesváron létesített közraktárakat, ezeket újabbak nem követték, sőt a veszteséges 1886-os és 1887-es év után a szegedit és a temesvárit be is zárták. A prosperáló Fiume ígéretesebbnek tűnt, ott 1890-ben a MÁV számára épített a ML&PB elevátort, majd raktárépületet, hozzá kell tenni azonban, hogy befektetett tőkéje után a MÁV 5%-os jövedelmet biztosított a banknak.⁷⁹⁵

A számok azt mutatják, hogy bármennyire nemes volt is a vállalt feladat, még a budapesti közraktárak kezelése is csak a székesfőváros jelentős, évi 50 ezer forintos támogatása miatt érte meg a banknak. Az egész áruosztály, és azon belül a közraktárak éves tőkearányos⁷⁹⁶ nyers jövedelme (a szubvenciót is figyelembe véve) 4% körül mozgott. Egyetértve Pólya Jakabbal, „nem kell haboznunk annak a véleményünknek kijelentésében, hogy a közraktárak adta jövedelem nem valami kecsegtető.”⁷⁹⁷ Ezt a nyereséget biztonságos értékpapírokkal – például a magyar állam járadék-kötvényeivel – is el lehetett volna érni. Az alacsony jövedelmezőség okaként a közraktárak alacsony kihasználtságát, valamint az „épületek fényes voltát” és költséges kezelését emelte ki a kortárs.⁷⁹⁸

Emiatt hiába lett rögzítve a ML&PB alapszabályaiban, hogy a „fő súlyt” a közraktárakra fekteti, a hagyományos pénzügyi szolgáltatásokat is palettáján tartotta. A korszakban a hosszú lejáratú hitelezés fejlődött rohamosan, mögötte a váltóleszámitolás a magyarországi pénzügyintézetekben „csak” a második legfontosabb üzletágnak számított.⁷⁹⁹ A ML&PB azonban, nyilvánvalóan azért, hogy ne teremtsen konkurenciát a „testvérbank” MJHB-nak,⁸⁰⁰ nem kínált

⁷⁹³ Talán az sem véletlen, hogy Pekár Imrének, mint a ML&PB igazgatójának mintegy fél évvel Széllal miniszterelnöki székbe kerülése után, 1899 szeptemberében adományozott magyar nemességet Ferenc József (ÖStA HStA KA, Vorträge, 2691/1899, Karton 15), fiát, Pekár Gyulát pedig 1901-ben kormánypárti országgyűlési képviselővé választották. (Lásd továbbá MNL OL K 19, Királyi Könyvek, 71. kötet 490–492.) Pekár Imrét 1921-ben az MTA is tiszteleti tagjává választotta, az őrlés során liszt minőségének megállapítására általa 1876-ban szabadalmaztatott módszer, a *pekározás* pedig bel- és külföldön is halhatatlanná tette nevét. Bővebben lásd: Lengyel, 1989: 45–46.

⁷⁹⁴ Pólya 1895: 133.

⁷⁹⁵ Uo. 134.; Sárkányné Halász 1943: 85.

⁷⁹⁶ A ML&PB 1888 előtt évente mintegy 3 millió, 1888–1894 között évi 3,7 millió forintot ruházott a fővárosi közraktárakba. Az évi nyers bevétel szélső értékei ugyanakkor 129 000 és 180 000 ezer forint voltak.

⁷⁹⁷ Pólya 1895: 137.

⁷⁹⁸ Uo. 137–138.

⁷⁹⁹ Tomka 1996: 33.

⁸⁰⁰ „Ha a két bank élén álló vezérférfiakat tekintjük, ikertestvére a Magyar Jelzáloghitelbanknak a Magyar Leszámitoló és Pénzváltó Bank.” Vargha 1896: 472.

jelzáloghiteleket és községi kölcsönöket. „Cserébe” viszont a MJHB is nagyon visszafogta a váltóleszámítolást, illetve nem gyűjtött takarékbetéteket, amiben viszont a ML&PB-nak volt erős piaci pozíciója.⁸⁰¹ Emiatt, ha már a bank neve is erre utalt, illetve a köznyelv is Eszkompt-bankként nevezte,⁸⁰² a ML&PB-ban továbbra is kiemelt üzletágat jelentett a váltóleszámítolás. Ezen a téren azonban nem igazán kelhetett versenyre a Magyar Általános Hitelbankkal és a Pesti Magyar Kereskedelmi Bankkal, sőt piaci harmadik helye sem volt magától értetődő.

6. táblázat

A váltóleszámítolás értéke egyes budapesti pénzüzetekben,
1881–1894. (millió forint)⁸⁰³

	1881	1885	1889	1893	1894
Magyar Általános Hitelbank	6,5	9,6	10,7	16,8	14,7
Pesti Magyar Kereskedelmi Bank	5,9	9,5	10,9	20,3	20,7
Magyar Leszámítoló és Pénzváltó Bank	2,2	2,6	1,5	6,4	6,9
Magyar Jelzáloghitelbank	0,5	0,4	-	0,7	0,6
Budapesti Bankegyesület	1,1	1,4	1,6	4,0	2,4
Első Magyar Iparbank	1,4	2,0	2,8	3,8	3,8
Magyar Ipar és Kereskedelmi Bank	-	-	-	5,8	4,2

A korszakban a legtöbb bank (a Hitelbank és a MJHB kivételt képezett) a folyószámlabetétek mellett takarékbetéteket is gyűjtött, sőt ez vált az egyik legfontosabb tőkeforrássá.⁸⁰⁴ Ezen a téren a ML&PB előkelő pozícióval rendelkezett a piacon, betétállománya az 1881-es félmillió forintról 1894-re 14,1 millió forintra növekedett. Ekkor a bankok közül mindössze a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank előzte meg a 33,8 milliót kitevő betétállományával.⁸⁰⁵

Az 1890-es évek első felében a ML&PB alaptőkéjét két lépcsőben 10-ről 15 millió forintra növelték a tulajdonosok, ami azzal állt összefüggésben, hogy a bank ipari vállalatokba kívánt fektetni, új alapítások vagy már létező cégek felvásárlása útján.⁸⁰⁶ A ML&PB és a Magyar Ipar- és Kereskedelmi Bank közös alapítása volt 1892-ben a Kőbányai Polgári Serfőző

⁸⁰¹ A két bank tehát igyekezett összehangolni tevékenységét, együtt viszont szolgáltatásaik lefedték szinte a teljes piacot. Vö.: Pólya 1895: 15. sz. melléklet [196–197.]

⁸⁰² Tomka 1996: 32.

⁸⁰³ Forrás: Pólya 1895: 200–201.

⁸⁰⁴ Tomka 1996: 33.

⁸⁰⁵ Pólya 1895: 206–207. Egyik bank sem versenyezhetett ugyanakkor a Pesti Hazai Első Takarékpénztárral, ahol 1893-ban 105 millió forintot tett ki a betétek összege. Tomka 1996: 34.

⁸⁰⁶ Ehhez igazodva az 1892. május 30-i közgyűlés elfogadta az alapszabályok módosítását. Pólya 1895: 122.

Társaság.⁸⁰⁷ A Magyar Általános Hitelbankkal karöltve pedig két újpesti hajógyárat⁸⁰⁸ vásárolt fel a korábbi tulajdonosok halála után, hogy jelentősen fejlesztve és egyesítve őket új részvénytársaságot hozzon létre, majd miután ez egyesült a Danubius gépgyár budapesti fiókjával, megszületett a Danubius Hajó és Gépgyár.⁸⁰⁹ A folyami hajózásba történő investíció nyilván összefüggött azzal, hogy időben ugyanekkor – szintén a Hitelbankkal közösen – a ML&PB megalapította a Magyar Folyam- és Tengerhajózási Rt-t, illetve mindez stratégiai szinten a közraktározás, valamint a legfontosabb fővárosi iparág, a malomipar fejlesztését is elősegíthette.⁸¹⁰ A Széll-elnökölte bank mindezen túlmenően főszerepet játszott a Magyar Fegyver és Lőszergyár, valamint a Magyar Villamossági Rt. megalakításában, továbbá az Első Magyar Papírgyár rekonstrukciójában. A Hitelbankkal összefogva egyébként nemcsak ipari vállalatokba investált, hanem a pénzügyi szektorba is, közös alapításuk volt Magyar Általános Takarékpénztár. A ML&PB részt vett továbbá a Magyar Jég- és Viszontbiztosító Rt. és a Magyar Kereskedelmi Rt. alapításában is.⁸¹¹

Az a „segítség” még magától értetődik, hogy a ML&PB bocsátotta piacra a MJHB zálogleveleit, a bank ugyanakkor más pénzügyi intézeteknek, az államnak és a fővárosnak is végzett nagyobb volumenű pénzügyi szolgáltatásokat. Például a Pesti Hazai Első Takarékpénztár 5%-os zálogleveleit is a ML&PB vitte piacra, csakúgy mint Budapest székesfőváros 25 milliós kölcsönkötvényét, 14 millió forint értékben a magyar állam 5%-os papíráradék-kötvényeit, vagy akár a Bazilika-sorsjegyeket. Ezen felül aktívan részt vett az 1892-es államadósságkonverzióban.⁸¹²

A ML&PB-ot tőzsdére vitték, a részvények árfolyamát és jövedelmezőségét tekintve pedig a bank vállalkozásai bizonytalansági faktort képeztek. Ennek ellenére a ML&PB, és különösen a MJHB profitábilisen működtek.⁸¹³ A MJHB a korszak legjövődélmezőbb üzletágában, a hosszú lejáratú hitelekben (jelzálog- és községi kölcsönök) az 1890-es évekre a bankok között uralta a magyar piacot. A ML&PB működése összetettebb, tevékenysége szerteágazóbb volt, részvényeinek alacsony árfolyama azonban nem jelentett egyúttal alacsony jövődélmezőséget. Az 1889–1894-es évek átlagában nem érte meg jobban hitelbanki vagy

⁸⁰⁷ Vargha 1896: 474.

⁸⁰⁸ A Hartmann József-féle és a Schönichen Hermann-féle hajó- és gépgyárakat.

⁸⁰⁹ Kibővítették és teljesen új felszereléssel látták el a gyárakat az újpesti kikötő szomszédságában. Halmos 2015: 160., 167.; Pólya 1895: 134.; Sárkányné Halász 1943: 86.

⁸¹⁰ Halmos 2015: 160. A ML&PB a Vaskapu-kölcsön kibocsátásában is részt vett. Sárkányné Halász 1943: 86.

⁸¹¹ Sárkányné Halász 1943: 86.

⁸¹² Halmos 2015: 160; Sárkányné Halász 1943: 86. Érdekes, hogy a fenti üzletek kapcsán sem merült fel az összeférhetetlenség kérdése Széll Kálmán képviselői mandátuma kapcsán.

⁸¹³ Ezzel ellentétben megállapításra jutott: Halmos 2015: 160. Abban viszont helytálló Halmos Károly okfejtése, miszerint a Széll által vezetett bankok a magyar „kormány törekvéseivel egybevágó programok kivitelezésében” vettek részt, és olykor tisztos adófizetői támogatásban is részesültek.

kereskedelmi banki részvényeket vásárolni, sőt 1893–1894-ben a ML&PB részvényesei arányosan jóval szebb osztalékra tehetek szert, mint a másik két bank papírjainak birtokosai.⁸¹⁴

A fővárosi és vidéki fiók- illetve érdekeltségi hálózat kiépítésében a ML&PB már 1890-től, tehát viszonylag gyorsan, ugyanakkor kisebb elánnal követte a folyamatban élen járó Kereskedelmi Bankot és Pesti Hazai Első Takarékpénztárat.⁸¹⁵ A korszak végén, 1913-ban a ML&PB Budapesten kilenc, vidéken négy (Fiume, Kolozsvár, Kassa, Pozsony) fiókkal és több affiliált intézettel rendelkezett.⁸¹⁶ Emellett – bizonyára a mezőgazdasági és dunai-kereskedelmi érdekeltségei miatt – a Balkánon igyekezett kereskedelmi és pénzügyi kapcsolatokat kiépíteni, befolyást szerezni. A ML&PB belvárosi, Dorottya utca 8. alatti egykori székháza nagyjából napjainkban is eredeti külalakjában látható, Palazzo Dorottya néven luxusingatlanokat kínálnak az épületben.

Látható tehát, hogy a két bank feltőkésítésében részt vállaló befektetők nem igazán bízták a véletlenre pénzüik sorsát. Amellett, hogy a MJHB és a ML&PB élére jól választottak embereket, a két intézet nemcsak a vezetők tekintetében számított „testvérbankunk”, hanem a magyar pénzügyi piacot is testvériesen felosztották egymás között, a másikat segítve, érdekeltségeit ugyanakkor nem zavarva. A MJHB a korszak legdinamikusabban fejlődő szolgáltatása, a hosszú lejáratú hitelezés terén vált az ország meghatározó pénzügyi intézetévé, emellett értékpapír-tárcája volt még jelentős.⁸¹⁷ Más üzletágakban viszont szemmel láthatóan nem igyekezett pozíciót kiépíteni, és legalábbis a századfordulóig a Hitelbankhoz hasonló⁸¹⁸ „arisztokratikusság” jellemezte az ügyfelekkel szemben, illetve például a lakossági betétek és a fiókhálózat terén. A ML&PB nem kínált jelzálog- és községi kölcsönöket, viszont – mint láttuk – szinte minden más pénzügyi szolgáltatással, valamint árukereskedelemmel, ipari beruházásokkal is foglalkozott, illetve sokkal inkább lakossági bankként működött. Ezért is érdekes, hogy a két, eltérő üzletpolitikájú bankot vezető csoportban jelentős összefonódás, sőt átfedés figyelhető meg, kezdve mindjárt a két bank egyidejű elnökével, Széll Kálmánnal.

⁸¹⁴ Az 1889–1894-es évek során a ML&PB átlagosan 6,1%, a Hitelbank 6%, a Kereskedelmi Bank 5,6%-os osztalékot fizetett a részvények után. A részvényekkel való kereskedés szempontjából ugyanakkor igaz, hogy amíg a Kereskedelmi Bank papírjainak árfolyama évről-évre folyamatosan emelkedett, a Hitelbanké és a ML&PB-é ingadozott és csak az utolsó két évben mutatott jelentős emelkedést. (Pólya 1895: 208.) Mindennek okát Pólya Jakab abban látta, hogy „a Kereskedelmi Bank a fősúlyt a rendes banküzletekre fekteti, míg a másik két banknál előtérben áll a vállalkozás”. (Uo. 167.)

⁸¹⁵ Tomka 1996: 45–47. A vidéki fiókhálózat révén a bankok pontosabban tudták feltérképezni a helyi gazdasági viszonyokat és az üzleti lehetőségeket, valamint a tőkefelszívó-képességhez is hozzájárult.

⁸¹⁶ Ugyanekkor a Kereskedelmi Banknak 15 fővárosi és 9 vidéki fiókja volt. (Gál 2018: 200.) A ML&PB első affiliált intézete a zágrábi Országos Jelzálogbank volt 1892-ből. Hasonlóan a Kereskedelmi Bankhoz, a ML&PB is részvényvásárlással szerzett érdekeltséget affiliált intézeteiben. Tomka 1996: 49.

⁸¹⁷ 1894-ben 8,2 millió forintot tett ki. Pólya 1985: 15. sz. melléklet [196–197.]

⁸¹⁸ Tomka 1996: 47.

Mennyiben tudható be Széll érdemének a két bank felvirágoztatása, milyen mértékben vett részt a két pénzügyintézet vezetésében? Több tényező is arra enged következtetni, hogy Széll nem pusztán holmi díszként állt az említett bankok élén – ellentétben sok jó nevű arisztokratával és/vagy politikussal a korszakban – hanem az intézmények vezetésében jelentős mozgásteret volt. A feltőkésítésben játszott szerepére és arra, hogy miként került a MJHB és a ML&PB elnöki székébe, már utaltunk. Fontos hangsúlyozni, hogy Széll a pénzügyekhez értő, kortársai által megbecsült szaktekintélynek számított. Még ha túlságosan elfogult és túlzó is az az álláspont, miszerint a ML&PB és a MJHB „az ország életére áldást hozó tevékenységéből Széll Kálmán óriási részt vett ki, mert az ő tudta, irányítása, hozzájárulása és ellenőrzése nélkül semmi lényegesebb pénzügyi művelet elő nem fordulhatott” és „minden ügy csak az ő tudomásával bonyolódhatott” le,⁸¹⁹ alapvetően helytállóan tűnik. Halmos Károly is arra a következtetésre jutott a két bank vezető testületeinek vizsgálata alapján,⁸²⁰ „hogy Széll Kálmánnak szabad keze volt a bank irányításában”, sőt határozott célokkal („gazdaságpolitikai krédóval”) érkezett a két pénzügyintézethez és azokat céljai szolgálatába állította. „Élve a helyét kereső tőkék adta lehetőséggel, kiépített magának egy – mai szóval – fejlesztési bankot, pontosabban bankcsoportot.”⁸²¹ Mindehhez azt is hozzátehetjük, hogy kortársai is „tényleges” bankvezérként tartották számon Széllt. A későbbi miniszterelnökre akasztott „Magyarország vezérigazgatója” jelzőnek csupán úgy volt esszenciája, hogy Széll valóban részt vett a MJHB és a ML&PB igazgatásában.⁸²²

A bankok vezetésében Széll jelentős mozgásterét azonban szükséges árnyalni a (Madarassy-)Beck-testvérekkel, Miksával és Nándorral, akik már jóval Széll érkezése előtt részt vettek a két pénzügyintézet irányításában. Gratz Gusztáv szerint a testvérpár állt a két bank

⁸¹⁹ Sárkányiné Halász 1943: 87–88.

⁸²⁰ Amennyiben Széll számára a bankvezérség csak „ejtőernyőt” jelentett volna a „politikai szélárnyék” idejére, vagyis „csak szociális állásának jutalmaként kapott tisztet a bank vezetésében, akkor a többi vezető pozícióban viszonylagos változatlanságnak kellene mutatkoznia. Ha azonban a bank működésének befolyásolására kérték fel, akkor megjelenésével további személycseréket kellene tapasztalnunk.” (Halmos 2015: 161.) A szerző részletesen bemutatja a ML&PB és a MJHB igazgatóságának személyi összetételét, a két csoport közötti átfedéseket, a különböző érdekcsoportokat és a Szélllel történő „együtt mozgást”, ezért ettől itt és most eltekintünk. (Uo. 162–164.) Bár mindkét bankban képviselve volt a Széll érkezése előtti idők folytonossága (elsősorban a Beck-testvérek révén), a cezúra is látszik Széll érkezésekor és távozásakor. Pekár Imréről már esett szó. Az OMGE-ből Károlyi Sándor és Széchényi Pál grófok tűntek fel a bankok igazgatóságában, de kiemelhető Lukács Béla és a később Széll kormányában tárcát kapó Hegedüs Sándor, illetve a családi barát Ernuszt Sándor és Hollán Ernő is.

⁸²¹ Uo. 163., 161. A Széll-elnökölte bankok makrogazdasági, állami fejlesztési célokat is szolgáló tevékenysége folytán Halmos Magyarország vonatkozásában árnyalja Alexander Gerschenkron az iparfejlesztés banki és állami formáját szembeállító tézisét, aki hazánkat az iparfejlesztési törvényekre hivatkozva az állami iparfejlesztési minta tipikus példájának tartotta. „Gerschenkron jól érezte, hogy a hazai iparfejlesztés nem a német mintát követte, de arra nem gondolt, hogy az állami szerepvállalás magánbankokon keresztül is megvalósulhat – amire Széll Kálmánnak és csapatának teljesítménye jó példa.” Uo. 165.

⁸²² Lásd: Herczeg 2005: 124; Kristóffy 1927: 66. Még ha túlzó is, Széllt olyan szigorú bankvezérnek mutatta be *A Hét*, aki egymaga dönthetett nagyobb volumenű kölcsönkérelmekről. *A Hét*, 1899. február 26. 135.

élén, igaz, „mindkettő Széll Kálmán tekintélyére támaszkodik, aki [...] kifogyhatatlan tettejét, mozgékonyágát, tapasztalatait és találékonyságát ezeken az intézeteken belül érvényesíti”.⁸²³ Széll miniszterelnöki székbe történő távozása után az elnöki pozíciókat is a fivérek vették át és végig megőrizték, sőt fiaikra is átörökítették tisztségüket. Például Lánczy Leóhoz (1852–1921) vagy Kornfeld Zsigmondhoz (1852–1909) képest – akik mellesleg szintén nem elnökként irányították bankjaikat – a feledés homályába merült Beck Miksa (1839–1924), és öccse, Nándor (1840–1909) az 1880-as évektől ugyancsak a hazai pénzügyi élet meghatározó személyiségei voltak.

Beck Miksa gyakorlatilag a kezdetektől, 1869–1870-től igazgató, majd vezérigazgató volt a ML&PB-ban,⁸²⁴ pozíciójában az 1880-as évek eleji bécsi és francia feltőkésítés sem hozott változást, munkájával tehát a részvényesek bizonyosan elégedettek voltak. Ugyanez a folyamat látható Beck Nándor kapcsán, aki 1869-től volt a MJHB (vezér)igazgatója.⁸²⁵ Csak különös véletlen, hogy a testvérpár által vezetett bankok egyszerre kerültek a bécsi Union Bank érdeklődésének keresztútjába? Hathatós közreműködésük a kezdeti feltőkésítésben szinte biztosra vehető, mint ahogy a két bank közötti későbbi – már ismertetett – *testvéries* piacfelosztásban is. A vezérigazgató testvérpárt tehát Széll „megörökölte” és hosszú elnöksége alatt nem is volt változás ezen a téren. Széll 1899. márciusi leköszönését követően pedig Beck Miksa és Beck Nándor elnök-vezérigatóként álltak a ML&PB és a MJHB élére. Az, hogy a bankok tulajdonosai ilyen hosszán ragaszkodtak személyükhöz, már önmagában figyelemre méltó.

Beck Nándort fia, Gyula (1873–1939) követte a MJHB vezéréként. Ugyanez a generációváltás figyelhető meg a ML&PB-ban Beck Miksa és fia, Marcell (1873–1945) kapcsán, aki már 1897-ben bekerült az igazgatótanácsba.⁸²⁶ Az is árulkodó lehet, hogy 1910-ben, negyven éves igazgatói jubileumán a ML&PB-ban Beck Miksa nem éppen szerényen úgy nyilatkozott, miszerint „bankunk *vezetésem* [kiemelés S. Á.] alatt a helyi váltóüzlet kicsinyes kereteiből jól fundált, virágzó, országos jellegű intézménnyé fejlődött.”⁸²⁷ Beck Nándort 1893-ban, Miksát 1894-ben tüntette ki a király a III. osztályú Vaskorona-renddel, majd a család 1895-ben magyar nemességet kapott. Nándor és örökösei 1906-ban, Miksa és örökösei pedig 1911-

⁸²³ Gratz 1934 I.: 261–262.

⁸²⁴ Kövér 2012b: 160.

⁸²⁵ A harmadik testvér, Hugó (1843–1926) kúriai bíró volt, emellett pénzügyi-jogi szakírást publikált, például a kereskedelmi törvényről vagy éppen a közraktári üzletről.

⁸²⁶ Madarassy-Beck Marcellt (magyar bárói címe és magas állami kitüntetései dacára) az 1944. márciusi német megszállás után Kistarcsára majd Mauthausenbe deportálták, ahol életét vesztette. (2018. október 11.)

<http://holocaust.archivportal.hu/temak/madarassy-beck-marcell-baro-penzvilag-reprezentansanak-sorsa>

⁸²⁷ Idézi: Kövér 2012b: 160–161.

ben nyertek magyar bárói címet és ettől kezdve báró Madarassy-Beck-ként használhatták nevüket.⁸²⁸ Egyelőre nem került elő arra utaló forrás, hogy Széll és a Beck-testvérek között komolyabb konfliktus alakult volna ki a közel két évtizedes együttes munka során, a két bank sikeres működése is arra utal, hogy gyümölcsözően tudtak együttműködni. Az is beszédes, hogy 1907-től Széll visszatért a MJHB vezetőségébe. Mindezek tükrében inkább az állapítható meg, hogy bár Széll Kálmán személyes sikerének is betudható a két pénzügyintézet töretlen fejlődése, legalábbis osztozott a dicsőségben a Beck-testvérekkel.

Alkalomadtán Széll készséggel állította a két bankot különböző társadalmi-politikai kezdeményezések szolgálatába. A királyné meggyilkolása után például 5–5 ezer forintot ajánlott fel a két bank nevében az Erzsébet-emlékműre, de például 1893–1894 fordulóján is aktívan segédkezett Kossuth Lajos könyvtárának a Nemzeti Múzeum részére, közadakozásból történő megvásárlásakor. Az élete alkonyára rossz anyagi körülmények közé kerülő volt kormányzó direkt módon nem fogadott el nyílt támogatást, így merült fel hívei körében könyvtárának megvásárlása 16 000 forintért.⁸²⁹ Eötvös Károly mellett a gyűjtés másik szervezője, a '48-as képviselő-polihisztor Herman Ottó elsőként Széll Kálmánt kereste fel a ML&PB-ban, aki „nyomban lánggra lobbant.” A MJHB nevében kétezer, a ML&PB nevében ezer, saját részéről pedig kétszáz forinttal járult hozzá az akció sikeréhez, valamint a ML&PB vezette számlára az összegyűlt összeget és utalványozta el Torinóba.⁸³⁰

Üzlet és politika sajátos összefonódása, hogy a ML&PB az 1880-as évektől körlevelekben kereste meg a törvényhatóságokat és elkérte a virilis jegyzékeket, hogy egyfajta „VIP lista” gyanánt használhassa azokat.⁸³¹ Ahogy Széll az 1880–1890-es évek fordulójától az országos politikában is újra egyre aktívabb és fontosabb szereplő lett, úgy mosódott össze személyében egyre erőteljesebben a közszereplő politikus és a magánbank-vezér – akinek a

⁸²⁸ A testvérekre vonatkozó információk forrásai egyrészt a Ferenc Józsefhez érkezett felterjesztések. Beck Miksa III. osztályú Vaskorona-renddel történő kitüntetésére lásd: ÖStA HHStA KA, Vorträge, 2021/1894 (Karton 8.); a család nemességére: ÖStA HHStA KA, Vorträge, 5762/1895 (Karton 24.), Miksa és örökösei báró címére: ÖStA HHStA KA, Vorträge, 517/1911 (Karton 6.). Utóbbi akta Beck Miksa „különleges érdeméért” említi, hogy az 1873-as válság által megtépzott ML&PB vezetésével kilábal a krízisből és sikeresen tőkét emelt. Továbbá lásd: MNL OL K 19, Királyi Könyvek, 69. kötet 796–800., 820–825.; 71. kötet 580–581.; 72. kötet 259–260.

⁸²⁹ Az ügyről részletesen lásd: Szekfű 1952: 420–423.

⁸³⁰ OSZK Kt., Oct. Hung. 844/27. Herman Ottó levele Kossuth Lajoshoz, Budapest, 1893. december 17. Összehasonlításként: Podmaniczky Frigyes az egész szabadelvű pártklubban gyűjtött össze ezer forintot. Mint utóbb kiderült, Hermann azt hitte, hogy Széll a két bank részéről, valamint a saját nevében is ezer–ezer–ezer forintot ajánlott fel. Amikor erre később Széll rájött (ő lett a gyűjtés számvizsgálóinak vezetője), akkor ajánlotta fel saját részről a kétszáz forintot. (Lásd Uo. Oct. Hung. 844/55. A felkért számvizsgálók elszámolása és felmentése Herman Ottónak, Budapest, 1894. január 25.) Széll egyébiránt a gyűjtésben is segítette Hermant, de csak őt. Mint mondta: „[...] annak a becsületes bolond Herman Ottónak a kezére adunk – Eötvösnek egy fillért sem!” (Uo. Oct. Hung. 844/63. Herman Ottó feljegyzése, 1899. március.) Szekfű Gyula is kiemelte Széll Kálmán közreműködését. Szekfű 1952: 423.

⁸³¹ Kővér 2009: 150; Halmos 2015: 164.

bankjai ráadásul közpénzeket is kezeltek. Nem véletlen, hogy a különböző vele szemben felhozott vádak is az 1890-es évektől jelentek meg. A helyzetet kiválóan szemlélteti a MJHB által 1885-ben a Rábaszabályozási Társulatnak nyújtott, mintegy 7 millió forintos községi (társulati) hitel esete.⁸³² A szigorú (a kölcsönkötvényben szerepelt, hogy ötven évig nem módosíthatók a feltételek), azonban az akkori piaci viszonyoknak megfelelő, 6,8%-os kamatozású hitel jelentős terhet rótt a munkálatokban érintett vidékekre. A csornai kerület országgyűlési képviselője, a Katolikus Néppárthoz tartozó Rakovszky István szerint 1897-ben a járásban 151 ezer forintra rúgtak a kölcsön törlesztésére fordított összegek, míg a terület éves állami egyenes adói 179 ezer forintot tettek ki. Ezért többször is felszólalt a hitel konverziója, az 1890-es évek kedvezőbb hitelfelvételi lehetőségeihez történő igazítása érdekében. A Lukács László és Darányi Ignác miniszterekhez intézett 1897. július 31-i interpellációjában Rakovszky kétségkívül ellentmondásos esetet hánytorgatott fel. Széll Kálmán, a képviselőház pénzügyi bizottságának elnöke látta el kézjeggyével a bizottság 1895. március 19-i jelentését, mely szerint kívánatos lenne, hogy „az 1885-iki kölcsön feltételeinek oly módosítása eszközöltethetnék, mely a jelenlegi hitelviszonyokhoz inkább alkalmazkodik, és mely a jövőre nézve lehetségessé teszi, hogy a kamatlábnak esetleg még beállható csökkenése a szabályozási társulat érdekeltségének előnyére értékesíthető legyen”.⁸³³ A „másik” Széll Kálmán, a kölcsönt nyújtó MJHB elnöke azonban kénytelen volt megállapítani, hogy az átkonvertálásra nem kerülhet sor, mert a hitel fedezetéül a bank nyereségekötvényeket bocsátott ki, amelyeket (tekintve, hogy nemcsak a jegyzési értéken, hanem nyeresési esélyeken is alapulnak) egyszerűen nem lehet a lejáratidő előtt visszahívni – ezért is szerepelt anno a hitelszerződésben, hogy a kölcsön ötven évig felmondhatatlan. Rakovszky mindezt uzsorának nyilvánította, már csak azért is, mert a banknak „semmi költségei nem származnak a behajtás körül, [...] ugyanis az állam adóhivatalai hatják be és utalják át”.⁸³⁴ Az ülésen egyébként jelen nem lévő Széll Lukács László pénzügyminiszter vette védelmébe, miszerint annak is örülni kell, hogy 1885-ben egyáltalán lehetett erre a célra hitelt szerezni, „mert a községi és társági hitelek ezen formája csak épp akkor lett megalkotva”, amiben Széllnek komoly érdemei vannak. Másrészt Lukács szerint az átkonvertáláshoz sem hiányzott a szándék Széllnél, azt a nyereségekötvények miatt lehetetlen

⁸³² A kölcsön felvételének engedélyezéséről lásd az 1885. évi XV. törvénycikket. Bár a bank neve természetesen nem szerepel a szövegben, egyértelműen a MJHB által kínált – már tárgyalt – községi kölcsönre alapozták a munkálatok finanszírozását.

⁸³³ Az idézet: KN 1896–1901: XII. kötet, 241. Rakovszky interpellációját 1897. július 31-én lásd: KN 1896–1901: IX. kötet, 149–151. Lukács László pénzügyminiszter 1898. február 4-i teljes feleletét és Rakovszkyval folytatott szópárbaját lásd: KN 1896–1901: XII. kötet, 240–243.

⁸³⁴ Uo. 241.

megoldani. Erre Rakovszky is kijelentette, hogy szavai „legkevésbé sincsenek ő [Széll Kálmán] ellene irányítva, hanem határozottan azon bank ellen, melynek ő elnöke”.⁸³⁵

A Széll által elnökölt bankok és az állam (vagy legalábbis a kormányzat) közötti kapcsolatok az idő előrehaladtával tovább erősödtek. Ennek szemléltetésére álljon itt most csak a Magyar Agrár- és Járadékbank példaként. Nem látni egyértelműen, hogy Széll szerepe mennyire közvetlen a történetben, az viszont biztos, hogy az új pénzügyintézetet 1895 nyarán a ML&PB, a MJHB, valamint bécsi partnerük, az Union Bank közösen hívta életre, jelentősnek mondható, 12 millió forintos alaptőkével. Pólya Jakab 1895-ben megjelenő könyvében még csak annyit tudott róla, hogy főbb célja a „mezőgazdasági (üzemi és talajjavítási) hitel és a helyi érdekű vasutak előmozdítása” lesz.⁸³⁶ Az egy évvel később napvilágot látott munkájában Vargha Gyula is csak az alapszabályok nyomán tudta ismertetni az Agrárbank tevékenységi körét,⁸³⁷ „hiszen az intézet csak alig kezdvén meg működését, eredményekről még alig szólhatunk”. Vargha azonban már azt is tudta, hogy „egy nagy országos művellet terve, melynek végrehajtására éppen az Agrárbank van hivatva, már a törvényhozás asztalán fekszik, tudniillik a filoxerától elpusztított szőlők felújítása. Óriási vállalkozás ez, melynek biztosítására az állam éppen nem fukarkodik az áldozatokban. A múlt tanulsága megmutatta, hogy kis eszközökkel nagy eredményt nem lehet elérni; pedig elpusztult borvidékeinknek helyreállítása nemcsak fontos közgazdasági érdek, hanem elsőrendű nemzeti és szociális feladat is [...]. Az Agrár- és Járadékbanknak is ez lesz első erőpróbája. Működése elé nagy várakozással tekint az egész ország.”⁸³⁸

A „törvényhozás asztalán fekvő” jelentős pénzügyi művellet 1896-ban tényleg megindult, és valóban az Agrár- és Járadékbank⁸³⁹ nyert az államtól megbízást a filoxéra által elpusztított szőlők felújítását elősegítő, 25 millió forintnyi államilag támogatott hitel kihelyezésére.⁸⁴⁰ A bankon belül felállították a Szőlőfelújítási Kölcsön-engedélyező

⁸³⁵ Uo. 242–243.

⁸³⁶ Pólya 1895: 115.

⁸³⁷ „Mint neve is mutatja, működésében a mezőgazdasági érdekekre kívánja a fő súlyt fektetni. Ügykörének felsorolásában az első pont mindjárt a mezőgazdasági szövetkezeteknek, a Raiffeisen-féle mezőgazdasági kölcsönpénztáraknak való hitelnújtást említi. [...] Az intézet üzletkörében nagy tér van szánva a bizományi ügyleteknek, [...] bizományként mező- és erdőgazdasági birtokokat is adhat és vehet s bérbevétele és bérbeadása, parcellázása és egyesítése szintén feladatát képezi. Gyakorolhatja a folyószámlai, leszámítolási és előlegüzletet, értékpapírok, külföldi váltók, ércpénzek adását-vevését stb. A szükséges forgótőkét a bank kamatozó járadékkötvények és járadékjegyek kibocsátása által szerzi be.” Vargha 1896: 477.

⁸³⁸ Uo. 477–478.

⁸³⁹ A Károlyi Sándor fémjelezte agrárkörök elleneztek az Agrárbank ötletét, mert a mezőgazdasági hitelszövetkezetek számára szerették volna megszerezni a banknak adott feladatokat és támogatásokat. Fehér 2019: 248–250.

⁸⁴⁰ A kölcsönökre (a hitelt kihelyező bank, illetve az azt felvevő szőlőtulajdonosok számára egyaránt) nyújtott állami kedvezményekről részletesen lásd: 1896. évi V. törvénycikk, különösen 6. §: „A földművelésügyi miniszter felhatalmaztatik, hogy egyetértőleg a pénzügyminiszterrel egy, esetleg több oly hazai pénzügyintézetnek, amely

Bizottságot,⁸⁴¹ amely 1897 januárjában kezdte meg és 1910-ig folytatta működését. Az évek során a 25 millió forintnyi hitelt 7 764 kérvényező között osztották szét.⁸⁴²

A kormányzat szándékai a filoxéra pusztításában érintett szőlőtulajdonosok pénzügyi megsegítésére természetesen nem egyik napról a másikra születtek meg és titkosak sem voltak. A kormánypárt egyik gazdasági-pénzügyi szaktekintélyeként, a képviselőház pénzügyi bizottságának elnökeként azonban Széll bizonyosan részleteibe menően ismerte az elképzeléseket és az említett törvény előkészítő munkálatait. A körülmények pedig egyértelműen arra mutatnak, hogy a MJHB–ML&PB–Union Bank-csoport eleve annak tudatában (de legalábbis arra apellálva) hívta életre az Agrárbankot, hogy az említett 25 milliós hitelkihelyezésről szóló szerződést vele fogja megkötni a Bánffy-kormány. Talán az sem mellékes, hogy az Agrárbank abban az Erzsébet téri palotában kezdte meg működését, amelyből éppen azt megelőzően költözött el a MJHB új, Nádor utcai székházába. Széll ugyanakkor nem töltött be semmilyen pozíciót az Agrárbank vezetőségében, elnöke az ismert kormánypárti politikus, Hieronymi Károly,⁸⁴³ alelnökei Bujanovics Sándor⁸⁴⁴ és Széchényi Gyula gróf⁸⁴⁵ lettek. Az első években több fluktuáción áteső igazgatótanácsban viszont Beck Miksának és Beck Nándornak⁸⁴⁶ biztos helye volt. Rajtuk kívül a MJHB életében is jelentős szerepet játszó Matuska Pétert⁸⁴⁷ emelhetjük még ki az Agrárbank felügyelő bizottságából.⁸⁴⁸

Az Agrár- és Járadékbank egy évvel megalakulása után, 1896 júniusában életre hívta az Országos Mezőgazdasági Hitelegyletet Wekerle Sándor elnökletével, amely az Agrárbank anyagi eszközeiből viszonylag kedvező konstrukciójú kölcsönöket kínált a nehéz pénzügyi helyzetbe jutott közép- és nagybirtokosoknak. A Mezőgazdasági Hitelegylet hitelengedélyező bizottsága is megalakult 1896. július 30-án, elnökké itt is Wekerlét, alelnökké Bujanovics

legalább 8 millió forint befizetett alaptőkével bír, és szerződészerűen arra kötelezi magát, hogy a filoxéra által elpusztított szőlők felújítására a jelen törvényben megállapított módozatok szerint a nyilvánuló szükséghez képest legalább 25 millió forint erejéig kölcsönöket ad, a jelen törvényben megállapított kedvezményeket engedélyezhesse, illetőleg a szerződő pénzintézet irányában az államkincstár nevében és terhére a jelen törvényben meghatározott kötelezettségeket elvállalhasa.”

⁸⁴¹ A bizottság összetételét lásd: *Tiszti cím- és névtár* 1899: 515.

⁸⁴² Szabad 1972: 234.

⁸⁴³ 1892. november – 1895. január között a Wekerle-kormány belügyminisztere, 1903–1905, majd 1910–1911 között kereskedelmi miniszter.

⁸⁴⁴ Lásd a 347. lábjegyzetet.

⁸⁴⁵ 1900-tól Széll kormányában őfelsége személye körüli miniszter.

⁸⁴⁶ Nyilván összefüggésben Hieronymi miniszteri kinevezésével, 1903-tól ő töltötte be az MJHB mellett az Agrár- és Járadékbank elnöki tisztségét is.

⁸⁴⁷ Matuska Péter (1841–1901) 1879-től volt a MJHB jogtanácsosa, Széll érkezésével került az igazgatóságba és a bank jogi osztályának vezetője lett. 1878-tól folyamatosan a lipótszentmiklósi kerületet képviselte kormánypárti programmal. Halmos 2015: 163; Sturm 1897: 299.

⁸⁴⁸ Az Agrárbank székházára és vezetőségére vonatkozóan lásd: *Tiszti cím- és névtár* 1896: 737–738.; *Tiszti cím- és névtár* 1897: 816.; *Tiszti cím- és névtár* 1898: 864.; *Tiszti cím- és névtár* 1903: 935.

Sándort választották.⁸⁴⁹ A hitelegylet 48 hitelrészessel jött létre – köztük Széll Kálmánnal – akik összesen 996 000 forint összegben jutottak hosszú futamidejű és kedvező kamatozású kölcsönhöz,⁸⁵⁰ például Andrássy Géza és Széchényi Gyula grófok, valamint Széll Kálmán 25–25 000, Wekerle Sándor 7 500 forint erejéig vett igénybe kedvező konstrukciójú hitelt az egylettől⁸⁵¹ – annak ellenére, hogy a rátóti birtok (éppenséggel Wekerle dánosi birtokát is felhozhatnánk) nemhogy nehéz pénzügyi helyzetben lett volna, hanem a mintagazda-imázsra ügyelő Széll kezei alatt prosperált.

Az Agrárbank 1899–1903 között (tehát Széll miniszterelnökségének éveiben) további évi 30 000 forint közvetlen költségvetési szubvenciót kapott. A javaslatot előterjesztő Darányi Ignác földművelésügyi miniszter (Lukács László pénzügyminiszterrel egyetértőleg) mindezt azzal indokolta, hogy az állam a kedvezményes (4%-os), kihelyezett szőlő-kölcsönök feletti felügyeletet (miszerint valóban a kedvezményekre feljogosító módon vették-e azt igénybe) is a bankra bízta. Az Agrárbank előzetes várakozásai szerint a 25 milliós hitelkeretet mindössze néhány éven belül kimerítették volna a kérelmezők, és akkor a befolyt kezelési költségekből a bank finanszírozta volna a felügyelettel kapcsolatos adminisztratív kiadásait. 1899-ig azonban mindössze mintegy 7–8 millió forint kölcsönt sikerült kihelyezni,⁸⁵² ráadásul a századfordulón begyűrző beruházási- és hitelválság miatt a 4%-os kölcsönök sem voltak már annyira piacképesek, a bankot emiatt évről évre veszteségek érték, igaz nem túl jelentősek. Viszont „meglebegettette”, hogy felmondja az 1896-os szerződést, de legalábbis a minisztériumra bízta volna a kihelyezett hitelek feletti ellenőrzést. Ezt Darányi és Lukács is szeretete volna elkerülni, ezért úgy látták, még mindig az lenne a legkedvezőbb az államnak, ha a bank költségeit átvállalná, a minisztertanács pedig egyetértett a kezdeményezéssel.⁸⁵³

Az Agrárbank egyébként a helyi érdekű vasúthálózat fejlesztésére is nagy hangsúlyt fektetett és igyekezett országos bankká válni, az első világháború kitörésekor már 8 vidéki

⁸⁴⁹ *Borászati Lapok*, 1896. augusztus 9. 514.

⁸⁵⁰ A kamatlábat a megalakuláskor az akkori viszonyok szerint kedvező 5,25%-ban szabták meg. Ugyan kikötötték, hogy a bank 3–3 havonta felülbíráhatja a kamatot, azt is hangsúlyozták azonban, miszerint „a bank a hitelegyleti gyűlésen is kijelentette, hogy a kamatláb lehető állandósítására törekszik s így nagyobb vagy gyakori hullámzások igen valószínűtlenek s [...] mindig jóval 6%-on alul fog tartatni. [Az] 5,25%-os kamatláb sem tekinthető minimumnak, mert amint a viszonyok megengedik, leszállítása sincs kizárva.” *Köztelek*, 1896. augusztus 15. Az OMGE lapja ebben a számában közölte a Mezőgazdasági Hitelegylet részletes reflexióját a vele szemben korábban megfogalmazott bírálatokra.

⁸⁵¹ Szabad 1972: 235. A szerzői sugalmazás ellenére Szabad György is elismeri, miszerint további kutatásokat igényelne annak kiderítése, vajon ezek a pénzek nem a szőlőfelújításra szánt, államilag támogatott 25 milliós hitelkeretből „vándoroltak-e át” a Mezőgazdasági Hitelegylethez.

⁸⁵² Darányi ezt nem a pénzügyi okokkal, hanem azzal magyarázta, hogy az új telepítésekhez szükséges oltványok egyelőre csak korlátozottan érhetőek el az országban.

⁸⁵³ MNL OL K 27, az 1899. június 21-i minisztertanács jegyzőkönyve, 22. napirendi pont.

pénzintézetet affiliált és 25 helyi érdekű vasutat kezelt, üzletköre és ipari érdekeltségei is folyamatosan bővültek.

A megelőző oldalakból tehát látható, hogy Széll Kálmán az 1880–1890-es években igen előkelő pozíciót foglalt el a hazai pénzügyi életben. Emellett a politikában is kezdett újra egyre jelentősebb szerepet játszani. 1892-ben talán, 1895 elején biztosan lehetett volna miniszterelnök, amennyiben elfogadja a felkínált bársonyszéket. Nemleges válasza mögött a kétségtelenül meglévő aktuálpolitikai aggályai mellett bizonyára személyes okok is közrejátszottak. A képviselőséggel ugyanis még csak-csak összeegyeztethető volt a jól jövedelmező bankelnökség, de a miniszterelnökséggel természetesen már nem. Ennek megfelelően, amikor 1899 februárjában már nem tudott/akart nemet mondani királyának és elfogadta Ferenc József kezéből a kormányalakítási megbízást, haladéktalanul lemondott mindkét bank elnöki tisztségéről. „Bánffy bukott. Bukott Széll Kálmán is. [...] Bánffy a tárcáját, Széll a pénztárcáját dobta áldozatul. Áldozatnak melyik nagyobb: nem tudom. Ha az én szerény ítéletem dönthetne, nagyobb keserőséggel távoznám egy nyugodalmas, megrendíthetetlen fix 80 000 forinttal javadalmazott állásból, mint a miniszterelnökségből, amelynek tisztas hivatala a sokkalta szerényebb fix fizetéssel,⁸⁵⁴ számos indokolt és indokolatlan gorombasággal [...] van egybekötve” – fogalmazta meg frappánsan *A Hét* cikkírója.⁸⁵⁵

Széll elnöki tisztségét a MHJB-ban elnök-vezérigazgatóként Beck Nándor, a ML&PB-ban Beck Miksa vette át. Utóbbi pénzintézet 1899. március 25-i közgyűlésén sajnálattal vette tudomásul Széll távozását az igazgatóság éléről. „Ezen nagyfontosságú esemény az öröm és fájdalom ellentétes érzelmeit keltette fel bennünk. Mert míg egyfelől minden hazafinak örvideni kell, hogy az ország sorsa ily kitűnő államférfiú kezeibe van letéve, [...] addig igazgatóságunk, melynek évek hosszú során át fényes tehetségével és nagy nevével legkiválóbb díszje volt, mély fájdalommal kell látnia, [...] hogy ezentúl nélkülöznünk kell kitűnő tanácsait és bölcs vezetését.”⁸⁵⁶

Újra a pártpolitika sűrűjében

Abban a folyamatban, amelyben Széll Kálmán az 1890-es évekre ismét a Szabadelvű Párt egyik meghatározó politikusává vált, a király bizalmának visszaszerzése kiemelten fontos állomást

⁸⁵⁴ Évi 20 000 forint, továbbá 12 000 forint tiszti pótlék. A miniszterelnök javadalmazása a dualista korszak során nem változott.

⁸⁵⁵ *A Hét*, 1899. március 5. 153.

⁸⁵⁶ Idézi: Halmos 2015: 165.

jelentett. Ferenc József az események tanúsága szerint az 1880-as évek derekára enyhült meg Széll irányában, legalábbis 1883-ban kinevezte valóságos belső titkos tanácsosnak. Széll lánya, Ilona visszaemlékezéseiben szintén 1883-at jelöli meg, mint azt az időpontot is, amikortól az uralkodó ismét audiencián fogadta volt pénzügyminiszterét.⁸⁵⁷ Aztán a király az 1890-es években már minden fontosabb helyzetben kikérte Széll véleményét. Mikszáth is kiemeli, hogy az uralkodó részéről megnyilvánuló bizalom a kormánypártban megnövelte Széll súlyát.⁸⁵⁸ Ezek természetesen egymást erősítő tényezők voltak, hiszen minél fontosabbá vált a Szabadelvű Pártban, annál inkább érdemes volt meghallgatnia Széll véleményét Ferenc Józsefnek. Az uralkodó kezdeti neheztelésének elmúlásában több tényező is szerepet játszhatott. Minden bizonnyal imponált számára, hogy lemondása után Széll önként visszahúzódott a napi politizálástól, nem gördített további akadályokat a Tisza-kormány elé, nem gyűjtött maga köré klikket, nem pozícionálta magát és nemet mondott minden ellenzéki invitálásra. A bankszektorban és gazdálkodóként elért sikerei viszont mutatták, hogy bőven maradt benne alkotó energia.

Széll a források tanúsága szerint 1887-ig „hivatalosan” pártonkívüli képviselőként politizált, akinek ’67-ességéhez ugyanakkor nem férhetett kétség, és nagy vonalakban támogatta a kormányt. Az 1881-es választások alkalmával azonban a függetlenként induló, ráadásul kissé inaktív Széll elvesztette „hazai”, szentgotthárdi választókerületét. A ’48-as párt az egyik prominensét, a Kossuthoz is közel álló Helfy Ignácot léptette fel vele szemben. Bár június 7-én Széllt lelkesen fogadták a kerületben, sőt az előző ciklusról szóló beszámoló megtartása alól is felmentették, a június 24-i választáson végül szoros harcban (26 szavazattal) alulmaradt.⁸⁵⁹ Viszont már másnap, június 25-én Pozsony 2. számú választókerületéből a választók egy része megkínálta a képviselő-jelöltséggel, amit el is fogadott. Tanulságos, ahogy 27-én a kormánypárti *A Hon* kommentálta a fejleményeket. „Mi is őszintén óhajtjuk, hogy e

⁸⁵⁷ Sárkányné Halász 1943: 91. Máshol 1889 szerepel, mint a titkos tanácsosi cím elnyerésének éve. Vö.: *Pester Lloyd*, 1915. május 16-i esti szám, 1. Az 1884-es *Tiszti cím- és névtár* azonban Halász Teréz adatait támasztja alá, miszerint Széll 1883-ban kapta meg a fenti kitüntetést. (*Tiszti cím-és névtár* 1884: 23.)

⁸⁵⁸ Mikszáth 1904b: 99–100. „Az egyre sűrűbb parlamenti konfliktusoknál minden alkalommal felhívta tanácsadása a király, aminek értékét még jobban megemelte az, hogy a meghívott államférfiak [...] rendszerint volt miniszterelnökökből és zászlós urakból vannak kiszemelve. Széll pedig nem volt se zászlós úr, se miniszterelnök, és mégis. [...] Mi lehetett a motívuma? Semmi más, mint annak a férfias eljárásnak az emléke, melyért eleinte talán neheztelt is.” Lásd továbbá: Csapó 2015: 224.: „Ferenc József személyes megbecsülése [...] legalább annyira szólhat Széll többször megtapasztalt politikai tisztességének, gazdasági és jogi szaktudásának, mint az eltérő véleményeket összehétközítő emberi kvalitásainak”. Ténylegesen is ezek voltak a döntő szempontok, amikor 1895 januárjában és 1899 februárjában Széllt kormánypálcával kínálta meg Ferenc József.

⁸⁵⁹ *A Hon*, 1881. június 13. reggeli kiadás, [3.], 1881. június 25. reggeli kiadás, [2.]. A választás sorsdöntő napjaiban is zajlottak a tárgyalások a fővárossal a közraktárak jövőjéről, a ML&PB feltőkésítéséről, valamint Széll elnökségéről, amelyek bizonyosan elvonták energiáit. A tárgyalások folyamatáról részletesen, szinte napról-napra tudósított *A Hon* gazdasági rovata.

kiváló államférfi fényes tulajdonságait a képviselőházban érvényesíthesse s örülni fogunk megválasztatásának. Az ő rezervált állása és a mi pártállásunk azonban nem teszi lehetővé, hogy abban a kerületben, melynek eddigelé pártunkhoz tartozó jelöltje van,⁸⁶⁰ mindazt megtehessük, amit nagy tehetségei, s kitűnő egyénisége iránt tiszteletből megtenni óhajtanánk. Bízunk az elhatározást Pozsony város tisztelt választópolgárainak bölcsességére.”⁸⁶¹ Kifejezetten érdekes fejlemény, hogy a fentiek ellenére a június 27-i választás napján a mindössze két napja jelölt (tehát gyakorlatilag semmilyen kampányt sem folytató), és Pozsonyi kötődéssel nem rendelkező, pártunkívüli Széll 358:138 arányban legyőzte az elmúlt két ciklust kitöltő helyi kormánypárti indulót, Hosztinszky Jánost.⁸⁶² Ahogy pedig Jókai lapja tudomásul vette a kormánypárti vereséget, ugyancsak árulkodó. „A kerület érdemes szabadelvű párti képviselőjének bukását fájjaljuk; de másrészt azt, hogy Széll Kálmánnak az ország összes választókerületei közül egy szabadelvű párti többségében megrendíthetetlen választókerület tudott adni mandátumot, ezt e párt egyik büszkeségének tartjuk.”⁸⁶³ A körülmények tehát arra engednek következtetni, hogy Széll Kálmán és a Szabadelvű Párt az 1878-as események ellenére sem engedték el egymás kezét.

Ettől függetlenül Széll 1884-ben is pártunkívüli függetlenként indult, viszont nem Helfy Ignác ellen korábbi kerületében, hanem Kőszegen. Szentgotthárdon egyébként Fackh (Fach) Károlyt, a Magyar Nyugati Vasút vezérigazgatóját léptette fel a Szabadelvű Párt, aki nagy küzdelemben legyőzte Helfyt⁸⁶⁴ – érdekes hogy Széll meg sem próbálta. Kőszegen viszont nem volt hivatalos szabadelvű párti induló, a '48-as függetlenségi jelölt, Zichy Hermann gróf ellenében pedig Széll 1091:861 arányban elhódította a mandátumot.⁸⁶⁵

Az 1880-as évek során a kormánynak az általános gazdasági fellendülés közben sem sikerült megszüntetnie a költségvetési hiányt, sőt a zárszámadások több évben is magasabb hiányt mutattak ki, mint azzal a büdzsé előzetesen számolt. Szapáry Gyula nem fogta olyan

⁸⁶⁰ A kerületet 1875 óta a Pozsonyi Királyi Törvényszék volt elnöke, Hosztinszky János képviselte kormánypárti programmal. Széll váratlan fellépéséig 1881-ben nem volt ellenjelöltje.

⁸⁶¹ *A Hon*, 1881. június 26. reggeli kiadás, [2.]. Lásd továbbá: *Uo.*, 1881. június 27. reggeli kiadás, [1.]

⁸⁶² *Uo.*, 1881. június 28. reggeli kiadás, [2.]

⁸⁶³ *Uo.* Az hírlap esti száma ennek ellenére a pártunkívüli képviselők közé sorolta Széllt.

⁸⁶⁴ Fackh Károly vázlatos életútját lásd: Sturm 1888: 201. Érdekesen alakult a szentgotthárdi kerület mandátumának sorsa 1887-ben is. Fackh Károly helyett Rhorer Viktort indította a kormánypárt, Helfy Ignác azonban legyőzte őt 160 szavazattal (*Budapesti Hírlap*, 1887. június 18. 6.) Viszont Helfyt Szegváron (Csongrád vm.) is megválasztották és azt a mandátumot fogadta el, míg a szentgotthárdi kerületet végül a '48-as párti, viszonylag ismeretlen Udvary Ferencnek sikerült megszereznie. Az almanach hibásan a körmendi kerülethez társította. Lásd mandátumának igazolását a képviselőházban: KN 1887–1892: I. kötet, 118.

⁸⁶⁵ *Budapesti Hírlap*, 1884. június 19. 3–4. A választás napján „az utcákon volt némi apró fejbeverés, ami azonban az alkotmányos hangulatot nem csökkenté”. Győzelmi beszédében Széll örömét fejezte ki, hogy a választók többsége a dualista rendszert támogatta és „azon álomképeknek, melyek ugyan csillognak, de kézzel nem foghatók, hitelt nem adtak”. Arra is kérte választóit, holnaptól „felejsék el, hogy a polgárság egy részével politikai viszályban voltak, s éljenek békében együtt”.

szorosan a gyeplőt, mint Széll, és az egyes minisztériumok kiadásai évről-évre növekedtek.⁸⁶⁶ Szapáry 1886-tól próbált erélyesebben fellépni, minisztertársait a kiadások csökkentésére rávenni, ugyanis elsősorban megszorításokkal vélte orvosolhatónak a problémát.⁸⁶⁷ Elsősorban a belügyi, a közlekedési és az oktatási tárca költségvetését akarta lefaragni, a sikerhez viszont a Tisza Kálmán – Baross Gábor – Trefort Ágoston triászt kellett volna meggyőznie, akik egységfrontba tömörültek ellene. Másik oldalról az ellenzék is nagyon hevesen támadta az 1887-es költségvetés vitájában, így Szapáry két tűz közé szorulva 1887 februárjában (tehát még a választások előtt) lemondott.⁸⁶⁸ Bár erre vonatkozóan nem rendelkezünk primer forrással, hírlapi értesülések, valamint az országgyűlési almanach és Sárkányiné Halász Teréz tudni vélték, hogy Szapáry távozása után Tisza felajánlotta a Pénzügyminisztérium vezetését Széllnek, többször tárgyalt vele erről, végül azonban Széll nem fogadta el a felkérést.⁸⁶⁹

Az 1887-es választások előtt tehát az államkassza helyzete volt ez egyik központi téma, Széll Kálmán is ezt helyezte kampányának centrumába. Országos visszhangot váltott ki május 30-i, kőszegi választóinak tartott beszámolója az 1884 óta eltelt évekről, amelyben a jövőre nézve általa helyesnek vélt pénzügyi programot is felvázolta, valamint kijelentette, hogy bármilyen színezetű kormányt hajlandó támogatni, ha az a szerinte helyes utat követi.⁸⁷⁰ Beszédében Széll az előző ciklus jelentős alkotásait (országgyűlés mandátumának öt évre emelése, főrendiház reformja, a vám-és kereskedelmi szövetség⁸⁷¹ és a jegybank-szabadalom meghosszabbítása) jónak tartotta.⁸⁷² Ezt követően áttért az államháztartás helyzetére. Hű maradt saját korábbi közgazdasági nézeteihez, beszédében olyan elemek hangzottak el, amelyek már 10–15 évvel korábban is hallhatóak voltak tőle. Eszerint a Deák-párti kormányoknak egy teljesen elmaradt országot kellett rohamléptekben felzárkóztatni, a

⁸⁶⁶ Az 1880-as évek pénzügyi politikájáról és az egyes minisztériumok költségeiről lásd: Kozári 2003: 389–416. Ghyczy Kálmán szerint a Tisza-kormányon már rövidebb idő után Széll leköszönése után „mutatkozni kezdett a költségezési hajlam”, amivel ő sem rokonszenvezhetett, többek között ezért is szeretett volna leköszönni a képviselőházi elnökségről. Kozári 1996b: 70.

⁸⁶⁷ Szapáry még Ferenc Józsefet is rávette – aki ekkor már ritkábban látogatta a magyar minisztertanács üléseit – hogy személyesen legyen jelen, amikor az 1886. novemberi 5-i minisztertanács egyetlen napirendi pontjaként csak a pénzügyi helyzetről tárgyaltak. MNL OL K 27, az 1886. november 5-i minisztertanács jegyzőkönyve.

⁸⁶⁸ A kormányon belüli konfliktusról lásd: Kozári 2003: 449–459., 465.

⁸⁶⁹ Sárkányiné Halász 1943: 91; Sturm 1888: 310; *Budapesti Hírlap*, 1887. január 12. 2., 1887. január 19. 2., 1887. január 22. 2., 1887. január 26. 2. „Széll Kálmán nem vállalkozott a nagy munkára. Nem akarta otthagyni két bankját; ő inkább a maga fináncminisztere tele pénztárnál mint az országé üres láda mellett.” *Uo.*, 1887. február 7. 1.

⁸⁷⁰ „Ama kormány feje lehet Tisza, Apponyi vagy Irányi. Ha az általam vázolt politikát nem követi, bizalomra nem tarthatom érdemesnek”. *Budapesti Hírlap*, 1887. június 1. 2.

⁸⁷¹ Az 1878-as alapokon a vám-és kereskedelmi szövetség meghosszabbításáról még az országgyűlés berekesztése előtt döntöttek. Lásd 1887. évi XXIV. tc.

⁸⁷² „A közös vámterület fönntartása éppen ma inkább képezi az ország érdekét, mint valaha. [...] Azon szerencsétlen, veszedelmes [...] védvamos politikával szemben, mely Európa minden államában lábra kapott és az anyagi téren az államokat szétválasztja, sőt egymás elleni állandó harcra szólítja, ma inkább mint máskor érdekében áll Magyarországnak, hogy ama piacokat, melyek még számára nyitva állnak, megtartsa.”

közlekedésre, állami intézményekre, közigazgatásra stb. fordított kiadások szükségesek voltak, azonban az állam teherbíró képességével az „erők és a követelések nem állottak arányban”. Ez súlyos eladósodáshoz vezetett, viszont 1875–1878 között kedvező irányba indult el a mérleg, a kiadásokat sikerült csökkenteni, a bevételeket fokozni. Tehát bár *expressis verbis* nem mondta ki, saját miniszterségét tekintette a helyes pénzügyi iránynak. Sajnálatát fejezte ki amiatt, hogy azóta a kormány letért erről az útról, sokat költ az állam, lehetséges bevételeit viszont nem aknázza ki. „Minden miniszter külön látszott gazdálkodni”, így a deficit az 1877–1878-as 26–27 millió forintról újra 40–42 millióra nőtt. „Hét évvel ezelőtt figyelmeztetőleg szólaltam föl a házban, nézeteket vallottam akkor, amikor az uralkodó felfogás rózsás színekben látott mindent; akkor pesszimistának, túlságosan szigorúnak tartottak” – utalt az 1880-as költségvetési vitában tartott beszédére. Véleménye szerint az ország szempontjából helyes gazdaságpolitika folytatását (például a belső fogyasztás növekedésének elősegítését) is az államkassza kritikus helyzete teszi lehetetlenné. A megoldás tekintetében Széll továbbra sem állt elő semmilyen unortodox pénzügypolitikai „bűvszerrel”, hanem a már pénzügyminisztersége alatt is látott klasszikus megoldások híve volt: a szigorú, ugyanakkor megfontolt takarékossgot és az adóbevétel növelését tartotta szükségesnek. „A pénzügyi diktatúra egy bizonyos neme kell nekünk, amely az eszközök megválasztásában drákói szigorot józansággal egyesít. E pénzügyi diktatúra alatt nem értem azt, hogy a vért lecsapoljuk, [...] hogy tabula rasa-t csináljunk, nem azt, hogy amputáljunk, hanem azt értem alatta, hogy mértéket tartva [...] az állami bevételek fejlődésének arányával lépést tartsunk. [...] Nem kell ezért iskolákat becsukni, vasúti síneket fölszedni, törvényszéki termet bezárni, [...] de erős kézzel és tiszta szemmel kell megvonni ama határokat, ameddig menni szabad.” Annak fényében, hogy pont Széll miniszterelnöksége alatt, 1902-ben kezdte meg munkáját az országgyűlés az új Országházban, és akkor természetesen Széll is üdvözölte az „alkotmány templomát”, különösen érdekes 1887-es beszédének az állam túlköltekezésére utaló része. „Meg kell fontolni, mi szükséges és mi nem? Én például nem tartottam feltétlenül szükségesnek és az ország anyagi erejével egyezőnek, hogy Magyarország oly költséges és annyi millióba kerülő parlamenti házat emeljen, mint aminő. Én nem tartottam szükségesnek és Szeged érdekében fekvőnek, hogy e város rekonstrukciója alkalmával az állam maga oly luxuriosus palotaépületeket emeljen. Én nem tartottam szükségesnek, hogy az ország az Operát oly költséggel tartsa fenn, mint történik. [...] Előttek kérdéses az, hogy a vízszabályozási ügyekben is az államkincstár irányában támasztott és teljesített követelések, sok irányú terheltetések és

burkolt, de súlyos állami garanciák országos szempontokból mind igazoltak-e.”⁸⁷³ Érdekes módon a Monarchia boszniai katonai szerepvállalásának költségei miatt tárcáját sértődötten eldobó Széll most egyetlen területet nevezett meg, ahol nem lehet megtagadni a – ráadásul emelkedő – költségeket: a Monarchia haderejének erősítését. „Európa mai helyzete [...] nem engedi és nem fogja megengedni, hogy a Monarchia védképességének biztosítására szánt összegek lejjebb szállíttassanak” – jelentette ki.⁸⁷⁴ A spórolással egyébként szerinte csak azt lehet elérni, hogy a baj ne legyen még nagyobb, a kritikus helyzetből történő kilábaláshoz az állami bevételek fokozására van szükség. „Tudom, hogy nagyon nehéz és kellemetlen szót mondtam ki, [...] nagyon nehéz a közterhek fokozását keresztül vinni. [...] A módzatok különbözők és a helyes pénzügyi politika feladata a kevésbé terhes, az aránylag tömegesebben elviselhető módokat alkalmazni.” Véleménye szerint az egyenes adók százalékos emelése lenne a legterhesebb, ezért ameddig csak lehet, elkerülendő. Elméleti lehetőségként ugyanakkor az expénzügyminiszter az egyenes adók gyökeres átalakítását is felvetette „egy általános, tiszta, személyes jövedelmi adóvá, [...] akképp, hogy az minden embernek tiszta összes személyes jövedelmét, bárhonnét származzék” vegye alapul. A közvetett adók közül a szeszadó reformját, pontosabban kiváltását tartotta a legfontosabbnak. „Nem a szeszadónak, mint terményadónak egy pár millióval való fölemelését kontemplálom, én egy italmérési adó általános behozatalát tartom szükségesnek. [...] Első feltétele ez adórendszer behozatalának a regálémegváltás. Miután szabaddá tenni nem lehet, az államnak kell magához váltani, államivá kell tenni. A megváltás mai érték és teljes kártalanítás mellett 8%-os állami regálékötvényekkel történhetnék. [...] Az államivá tett és kihasználható italmérési jog alapján ki kell fejleszteni az italmérési adórendszert.” Széll szerint emellett még a dohányjövedéket lehetne jobban kiaknázni. Helyes igazgatás mellett a kincstári erdőkből és az állami vasutakból is jövedelemre számított. Zárásként megállapította, miszerint „ha ezen szellemben és ily irányokban vitetik a pénzügyi politika, akkor [...] ha nem is rögtön és varázsütéssel, de fokozatosan rendezhetőek lesznek pénzügyeink. Végre csak pár szót magamról. Mint tudják rezervált állásomból nem léptem ki. Most is azt kell kijelentenem, amit három évvel ezelőtt tettem, hogy a jelenlegi kormány elnökének általános politikai irányzatával, ha egyes kérdésekben eltérnek is nézeteink, egyetérttek és őt, ha a törvényhozás tagja lennék a jövőben, egyszerű szavazatommal támogatni

⁸⁷³ Széll ez utóbbi gondolata az árvízmentesítő társulatoknak államilag támogatott és biztosított kölcsönöket nyújtó MJHB elnökeként különösen figyelemre méltó...

⁸⁷⁴ 1887–1888 folyamán a Monarchia és Oroszország viszonya különösen feszült volt, a közös minisztertanács komolyan foglalkozott a háború lehetőségével. A Monarchia oroszellenes élű külpolitikáját elsősorban a magyar kormány és közvélemény szorgalmazta, amíg Bécsben és különösen Berlinben inkább kárhoztatták ezt. Bővebben lásd: Gratz 1934 I.: 235–239.

szívesen kész vagyok, de ha Tisza Kálmán nem ama pénzügyi politika szelleme szerint jár el, melyet egyedül tartok helyesnek, nem bírnám és nem fognám támogatni.”⁸⁷⁵

Széll nagyívű beszéde a politikai élvonalba történő visszatérés egyik fontos állomása volt. Természetesen a korábbi években sem merült a feledés homályába, most viszont napokig a hírlapok első oldalain szerepelt, programadó beszédét elemezték a sajtóban, teljes terjedelmében vagy kivonatossan leközltek. Ezúttal nem a félreálló exminiszter-bankelnök volt, azaz nem a *múlt* adta a beszéd súlyát, hanem a pénzügyekhez értő szakpolitikus *jövőre* fókuszáló, iránymutató nézetei. Széll az államháztartás rendbetételének programját vázolta fel, a többi aktuális politikai kérdésre kevés súlyt helyezett. Egy korábban már látott séma elevenedett fel, elsősorban a pénzügyekhez értő szakpolitikusként mutatta magát, aki mindent a pénzügyi kérdésnek rendel alá, ettől teszi függővé, hogy támogatja-e a Tisza, Apponyi vagy akár Irányi által vezetett kormányt. Ugyanakkor az 1878-as tapasztalatok is dolgozhattak benne, hiszen a Monarchia külpolitikai helyzete és a véderő szükséges fejlesztése kapcsán kifejtett véleményével taktikailag „fölfelé”, azaz a királynál is biztosította magát, amíg lemondásáról, Bosznia–Hercegovináról egyetlen szót sem ejtett. Széll beszédét ugyanakkor bátornak is értékelhetjük, hiszen néhány héttel a választások előtt szavazóinak lényegében azt ígérte, hogy ha megtisztelik bizalmukkal, adóemelésért és fiskális szigorért fog küzdeni. Azt is hozzátehetjük, hogy a lakosság körében finoman szólva sem túl népszerű közös hadsereget (gondoljunk csak a két évvel későbbi véderő-vitára és Tisza bukására) nevezte meg az egyetlen olyan területként, ahonnan nem szabad sajnálni a pénzt. A szavazópolgárok felelősségérzetére való apellálás ezúttal sikert hozott Széllnek. Szoros versenyben ugyan (150 szavazattöbbséggel), de sikerült győzedelmeskednie 1887. június 17-én a ’48-as függetlenségi jelölt Madary Gáborral szemben.⁸⁷⁶

Szapáry lemondását követően hivatalosan a miniszterelnök vette kézbe a pénzügyek irányítását is. A gyakorlatban viszont az ügyeket inkább az ekkor államtitkárrá kinevezett Wekerle Sándor vitte, aki 1889 áprilisában formailag is átvette a pénzügyminiszteri tárcát Tiszától. Úgy tűnik, hogy Wekerle és Tisza egyetértettek Szélllel a pénzügyi helyzet rendezésének fontosságát illetően és az általa felvázolt koncepcióban is osztoztak, valamint az osztrák partnereket is sikerült meggyőzni a fogyasztási és jövedéki adók reformjáról. Wekerle szigorúbb fiskálisnak bizonyult Szapárynál és az állami üzemek jövedelmezővé tételére is nagy hangsúlyt fektetett. Ezeknél azonban fontosabb, hogy Széll legjelentősebb javaslatának

⁸⁷⁵ Széll beszédét leközlte a *Budapesti Hírlap*, 1887. június 2. 1–2.

⁸⁷⁶ *Budapesti Hírlap*, 1887. június 18. 6. A lap a pártonkívüliek táborába sorolta Széllt.

megfelelően az 1888. évi XXXV. tc. rendelkezett az állami italmérési jövedékről,⁸⁷⁷ a XXXVI. tc. pedig a korábban italmérési joggal rendelkezők kárpótlásáról. A dohányjövedéket viszont nem emelték fel, a két kormány – de elsősorban a magyar – ugyanis inkább a cukoradóban látott potenciált. Az egy mázsa cukorra kivetett fogyasztási adót a korábbi 3 forintról az 1888. évi XXIII. törvénycikk 11 forintra emelte, vámkülföldre történő exportálás esetében azonban jelentősnek mondható támogatást fogantatosított a cukorgyárak részére.⁸⁷⁸

A húsz éve folyamatosan jellemző államháztartási hiányt 1888–1889-ben sikerült minimálisra csökkenteni, 1890-ben pedig már szufficites volt a büdzsé. Az elindított úton továbbhaladva az 1891–1895 közötti évek átlagában az állami költségvetés 30 millió forint többlettel zárult. A siker annak volt köszönhető, hogy a bruttó állami bevételek 1886 és 1893 között 60%-kal növekedtek, ami az adórendszer reformjára, a korábbi államkölcsönök további átkonvertálására, illetve az állami üzemek (elsősorban a MÁV) fejlesztésére és jövedelmezővé válására vezethető vissza.⁸⁷⁹

Ezeket az állami pénzügyi sikereket tehát Széll *részben* a magáénak is érezhette, és ezt talán, a közvélemény, illetve párt- és politikustársai egy része is így látta. Senki sem vitatta azonban Wekerle Sándor főszerepét, aki már Széll alatt is a Pénzügyminisztériumban dolgozott. Kettejük viszonyára a későbbi események tükrében is érdemes kitérni. Az ifjú Wekerle tanulmányai végeztével, 1870-től segédfogalmazóként szolgált a Szentháromság téren, ahol közvetlen feletteseinek hamar feltűnt tehetsége és szorgalma. Ghyczy Kálmán 1874-ben fogalmazóvá léptette elő.⁸⁸⁰ Miután Széll 1875-ben átvette a tárca vezetését, ő lett a nála csupán öt évvel fiatalabb Wekerle egyik példaképe. A „fiatal hivatalnokok legjelesebbikének” tehetségét Széll is elismerte, 1877 márciusában miniszteri titkárrá,⁸⁸¹ 1878 januárjában pedig a minisztérium elnöki osztályának előadójává nevezte ki.⁸⁸² Wekerle Széll iránti tiszteletére engednek következtetni azok a sorok, melyeket később, már a bársonyszékből intézett Széllhez:

⁸⁷⁷ „A szeszes italok kimérése és kis mértékben való elárúsítása felett a kizárólagos rendelkezési jog az állam részére tartatik fenn.” (1. §.) Ez egységesen vonatkozott a borra, a gyümölcsborra, a sörre és az égetett szeszes italokra. Az italt kimérő vállalkozók által befizetendő jövedéki adó mértéke hektoliterenként a bor esetében városban 2, „nyílt helyeken” 3 forint, gyümölcsborra egységesen 1 forint, sörre 2 forint, égetett szeszes italokra alkoholfoktól és típustól függően 4,5–15 forint volt. (17.§).

⁸⁷⁸ A korszakban – a fenti törvénynek is köszönhetően – a cukor vált a magyar gazdaság egyik legfontosabb kiviteli cikkévé. (Nagy M. 2018: 225.) A kiviteli kedvezmény az előállított cukor minőségétől függően 1,5–2,3 forint között mozgott (lásd 2. §). Emellett vasúti szállítási kedvezményeket is igénybe lehetett venni. Bár a cukoradó fogyasztási és nem jövedéki adónak számított, az adót mégis a gyárak fizették be a termelt cukormennyiség után.

⁸⁷⁹ Katus 2007: 83., 93. 1893-ban a MÁV 34,9 millió forint hasznot termelt a kincstárnak. Vargha 1896: 453.

⁸⁸⁰ Görög Staub – Patay 2011: 19.

⁸⁸¹ ÖStA HHStA KA, Vorträge, 835/1877 (Karton 4). „In ihm kenne ich den vorzüglichsten aller jüngeren Beamter” – jellemezte Széll Wekerlét a felterjesztésben.

⁸⁸² Geyr 1993: 57.; 64.

„Hálás köszönettel veszem régi mesteremnek meleg üdvözlését s avval a benső szívéllyességgel viszonzom, mely változatlanul köt hozzá ifjúságom óta.”⁸⁸³

Látható tehát, hogy bár nem teljes mértékben a Széll által „egyedül helyesnek tartott” módon látott neki a kormány az államkassza feltöltésének, leglényegesebb javaslatát figyelembe vették. Ennek megfelelően Wekerle és Tisza 1888–1889 folyamán többször meghívták tanácskozni, kikérték véleményét a pénzügyi helyzettel, a szükséges reformintézkedésekkel kapcsolatban.⁸⁸⁴ Széll és a Szabadelvű Párt viszonya a következő években (még) szorosabbá vált, formálisan sem tekinthetjük már pártonkívüli képviselőnek. Rendszeres tagja lett a képviselőház pénzügyi bizottságának, illetve évről-évre a delegációnak. Ettől függetlenül inkább háttérember maradt, ami alapvető különbség az 1875 előtti évekhez képest, amikor gyakori képviselőházi szerepléseivel tűnt ki.

Széll alapvetően támogatta Tisza határozott oroszellenes külpolitikai törekvéseit, és – mint kőszegi beszédében láttuk – a Monarchia haderejének fejlesztését is elengedhetetlennek tartotta. Ugyanakkor – legalábbis nyilvánosan – nem exponálta magát a véderővitában és Tisza lemondása kapcsán, szereplései a következő években is kizárólag a pénzügyi-szakpolitikai kérdésekre terjedtek ki. Neve többször felmerült az Osztrák–Magyar Bank lehetséges főkormányzójaként.⁸⁸⁵ Aktívan részt vett a valutareformban, például az 1892 márciusában megrendezett magyar valuta-ankét munkálataiban szerzett érdemeket, illetve ő lett az elnöke az 1892. évi XXI. tc. 9. §-a értelmében felállított országgyűlési bizottságnak, amely az aranyalapú koronára történő átálláshoz szükséges aranykészlet beszerzését és felhasználását felügyelte.⁸⁸⁶

Az 1880–1890-es évek fordulójától Széll a társadalmi életben is egyre aktívabban vett részt. 1890 őszén bekapcsolódott a Dunántúli Közművelődési Egyesület⁸⁸⁷ szervezési munkálataiba. Még mielőtt 1890. november 20-án a tényleges megalakulásra sor került volna, október 2-án a dunántúli országgyűlési képviselők Széll Kálmánt választották meg a leendő egyesület elnökévé.⁸⁸⁸ Tekintettel arra, hogy a bankvezérség mellett – kvázi hobbiként – rátóti birtokát mintagazdasággá fejlesztette és nagyfokú érdeklődést mutatott a mezőgazdasági

⁸⁸³ Wekerle Széllhez intézett táviratát idézi: Sárkányné Halász 1943: 92.

⁸⁸⁴ Csak 1888-ból öt olyan levél maradt Széll Kálmán iratai között, melyben Tisza tanácskozásra kérte fel. (Sárkányné Halász 1943: 92.) Beksics Gusztáv szerint a szeszadó reformját még Széll pénzügyminiszterként lefektetett elképzelései szerint végezte el Wekerle. Beksics 1898: 725.

⁸⁸⁵ *Pesti Hírlap*, 1892. január 22. 9.

⁸⁸⁶ Kárbín 2014: 227–228; Sturm 1897: 352.

⁸⁸⁷ A különböző közművelődési egyesületekről, különösen a Dunántúli Közművelődési Egyesület megalakulásának körülményeiről és későbbi szerepéről lásd: Bertényi 2012.

⁸⁸⁸ Uo.: 50–51.

kérdések iránt, 1890-ben az Országos Magyar Gazdasági Egyesület (OMGE) igazgatóválasztmányába is bekerült.⁸⁸⁹

Az országos politikában Széll 1892-től játszott ismét egyre fontosabb és egyre nyilvánvalóbb szerepet. Az első ötéves ciklusra megválasztott országgyűlés mandátumának lejárta közeledett, amikor a korábban bevett eljárással szakítva nem nyáron, hanem 1892. január–február fordulóján rendezték meg a választásokat. Ekkor Széll már „hivatalosan” is a Szabadelvű Párt jelöltje volt, ráadásul régi kerületében, Szentgotthárdon.⁸⁹⁰ A január 28-i voksoláson elsöprő, 1010 : 432 arányú győzelmet aratott a ’48-as függetlenségi jelölt, Schaffer Imre fölött.⁸⁹¹

A miniszterelnöki székéből tizenöt év után, 1890-ben távozó Tisza Kálmán helyét Szapáry Gyula vette át a kormány élén. A szakirodalom általában a dualizmus „nyugalmi periódusának” választóvonalaként is tekint az 1890-es évre, mert ezután egyre fokozódó mértékben kezdtek megmutatkozni a dualista politikai rendszer működési zavarai, néhány évente belpolitikai válságok követték egymást. Az 1892-es választások után nem sokkal, február 24-én Ferenc József személyesen adott hangot aggodalmainak a minisztertanácsban. Kifejtette, hogy véleménye szerint a dualizmus rendszerét veszélyes tendenciák fenyegetik, mert a közjogi ellenzék erősödik, ezzel összefüggésben a lakosság körében a ’48-as szellemiség lassan, de fokozatosan növekszik. Ha ezen nem sikerül változtatni, akkor előbb-utóbb az ellenzék megszerezheti a parlamenti többséget, és olyan szituáció fog előállni, amelyből nem lesz békés kivezető út.⁸⁹² A Ferenc József által ekkor prognosztizált alkotmányos válság végül csak 1905-ben köszöntött be – és az előidézésében a Szabadelvű Párt vezetőit is komoly felelősség terhelte –, az uralkodó aggodalmát a miniszterek és a kormánypárt mérvadó politikusai is osztották.

Egyrészt a választásokon a Szabadelvű Párt húsz mandátumot veszített, többsége az előző ciklus 64%-ához képest 59%-ra esett vissza. Mindez azonban önmagában még nem kongathatta meg a vészharangot, hiszen ez a választási eredmény csak az előző, 1887-es szerepléshez képest tekinthető visszalépésnek, az 1878-as, 1881-es és 1884-es választásokon a kormányoldal rendre a helyek 57–58%-át szerezte meg a 413 fős képviselőházban.⁸⁹³ Többet

⁸⁸⁹ Sárkányné Halász 1943: 14. A Károlyi Sándor által 1894 októberében összeírt 37 fontos agrárius személyiség között nem szerepelt Széll neve. Fehér 2019: 200–201.

⁸⁹⁰ *Pesti Hírlap*, 1892. január 21. 3.

⁸⁹¹ *Pesti Hírlap*, 1892. január 29. 8; *Budapesti Hírlap*, 1892. január 29. 6. A *Budapesti Hírlap* Széllt tévesen még ekkor is a pártonkívüliek táborába sorolta.

⁸⁹² MNL OL K 27, az 1892. február 24-i minisztertanács jegyzőkönyve. Egyetlen napirendi pontként a politikai helyzetről tárgyaltak.

⁸⁹³ Vö.: Boros–Szabó D. 2008. 156.

nyomhatott a latba, hogy Tisza Kálmánt végső soron az ellenzék 1889-es véderővitában indított obstrukciója buktatta meg, ami előrevetítette, hogy a házszabályok és a közös hadsereg kérdése a jövőben még sok problémát fog okozni – külön-külön is, de egymással összekapcsolódva fokozottan. Harmadrészt az 1892-es választásokra a dualizmus rendszeréhez elvileg lojális, konzervatív-agrárius világnézetű Mérsékelt Ellenzék új programot hirdetett. Ebben hangsúlyosabbá tették azokat a részben korábban is megfogalmazott követeléseiket, hogy a közös intézményekben és a közös hadseregben jobban érvényesüljön a magyar jelleg (nemzeti színek, jelképek), jobban „kidomboríttassék” a király magyar udvartartása, illetve megvalósuljon a kifejezetten magyar katonai tisztképzés (a magyar vezényleti nyelv bevezetése a közös hadsereg magyarországi ezredeiben viszont nem szerepelt a programban). A „nemzetibb” programhoz igazítva a párt korábbi nevét is Nemzeti Pártra változtatták.⁸⁹⁴ A választásokon a párt előretört, a Mérsékelt Ellenzék korábbi, 1887-es eredményéhez (44) képest ezúttal 61 mandátumot sikerült szerezniük a képviselőházban (14,8%). A párt vezető egyénisége, a népszerű Apponyi Albert gróf már az 1889-es véderővitában is keményen támadta Tisza Kálmánt. A Nemzeti Párt kétarcúságára találóan tapintott rá a fiatal Tisza István, aki 1889. január 4-én kifejtette a parlamentben, miszerint „igen különösnek tartom azt, hogy valaki egyfelől feltüntesse magát az 1867-diki kiegyezés őszinte barátjául, másfelől azonban minden olyan kérdésben, ahol vannak nemzeti aspirációk, melyek túlmennek az 1867-diki kiegyezésen, és az azáltal teremtett intézményekkel ellentétben állnak, arra iparkodik, hogy a népszerű frázisok terén öt senki túl ne szárnyalja.”⁸⁹⁵ A Nemzeti Pártot azért is érezhette önmagára nézve nagy(obb) veszélynek a Szabadelvű Párt, mert amíg egyértelmű volt, hogy a ’48-as függetlenségi programja teljesen kormányképtelen Ferenc József számára, addig a kiegyezést elvileg elfogadó és jó nevű arisztokratákkal tűzdelt Nemzeti Párté már nem feltétlenül.⁸⁹⁶ Egyelőre azonban ez sem jelentett konkrét veszélyt, Ferenc József ugyanis – a már említett 1892. február 24-i minisztertanácsban – egyértelműen kijelentette, hogy a Nemzeti Párt által képviselt irány nagyon veszedelmes és aggasztó. Emlékeztetett, hogy a kiegyezést

⁸⁹⁴ Katus 2012: 361; Dolmányos 1963: 67–68. A párt új programját lásd: Mérei – Pölöskei 2003: 154–163.

⁸⁹⁵ Idézi: Tökéczki 2003: 10.

⁸⁹⁶ Ezzel magyarázható, hogy a kiegyezésről szóló korszakos munkájában ifj. Andrassy Gyula is sokkal nagyobb teret szentelt a ’67-es ellenzék, mint a függetlenségi bírálatának. (Szalai 1997: 648–649.) Ugyanakkor bármennyire is hangsúlyozták Apponyiék a dualizmushoz való hűségüket, valójában a merev keretek feszegetésével, a „sérelemi politikával” inkább aláásták azt és folyamatosan közelítettek a közjogi ellenzékhez. „Mert a tömeg nem értette meg a finomabb közjogi disztinkciókat s csak azt látta, hogy íme, még a 67-es Apponyi, ez a nagy arisztokrata, a konzervatív Apponyi György fia is a kiegyezést támadja, milyen rossznak, nemzeti szempontból mennyire elvetendőnek kell tehát lenni a 67-es kiegyezésnek”. (Kristóffy 1927: 35.) Az előbbi nézeteket osztotta Thallóczy Lajos is. (OSZK Kt., Quart. Hung. 2459. I. kötet, f466.) „A sérelemi politika valóságának és a párt eszmei végcéljának állandó és törvényszerű összeütközése magyarázza a Nemzeti Párt ingadozását a kormánypárt és az ellenzéki pártok között.” (Dolmányos 1963: 74.)

annak idején megalkotói (tehát például ő maga) állandó alkotásnak tekintették, amelyet nem lehet megváltoztatni, különösen igaz ez a közös véderő kapcsán.⁸⁹⁷ A Szabadelvű Párt önbizalmát tehát csak erősíthette, hogy a király szerint „teljesen kizárt” a parlamenti váltógazdálkodás, hiszen csak egyetlen párt áll teljesen a fennálló közjogi rendszer alapján.⁸⁹⁸

A kormánypárt mérvadó körei ettől függetlenül konstatálták a veszélyeket, a célravezető politika egyenletének felvázolását követően azonban nem ugyanazt a végeredményt kapták. A párt liberális-reformer vezetői, mint például Szilágyi Dezső igazságügyi miniszter, Wekerle Sándor pénzügyminiszter, Csáky Albin gróf kultuszminiszter (akik maguk mögött tudták Tisza Kálmán és Tisza István támogatását) ugyanis újabb liberális társadalmi reformokkal vélték megoldhatónak a problémát, konkrétan a már régóta halogatott egyházpolitikai reformok kidolgozásával és napirendre tűzésével. Szerintük ez megbontaná a közjogi törésvonalat, és a parlamentben, valamint a politikai közvéleményben liberális-konzervatív alapú átrendeződést eredményezne. Csakhogy ezzel a politikával a Szabadelvű Párt másik része nem értett egyet. Vagy azért, mert nem bízott a sikerében (hiszen ez a kormánypártban is könnyen liberális-konzervatív törést eredményezhetett), vagy azért, mert konzervatív, katolikus világnézetét nem tudta összeegyeztetni az egyház jogainak csorbításával, és mert nem akarta vállalni a szükségszerűen bekövetkező konfliktust az egyházakkal és az aulikus arisztokráciával. Arra is számítani lehetett, hogy az udvarban szintén lesznek ellenzői a reformpolitikának. Maga a miniszterelnök, Szapáry Gyula sem volt a reformok híve abban a radikális formában (a polgári házasság *kötelező* bevezetése), ahogy azt Szilágyi, Csáky és Wekerle szerette volna. A kormányfő emiatt összetűzésbe került saját minisztereivel és a pártban döntő befolyással bíró, a kötelező polgári házasságot pártprogrammá emelő Tisza-táborral, emiatt 1892 novemberében benyújtotta saját és kormánya lemondását, amit a király elfogadott.⁸⁹⁹

A Szapáry által üresen hagyott kormányfői szék betöltésekor Ferenc József nehéz választás előtt állt. A Szabadelvű Párt többségének támogatását élvező liberálisok a reformpolitikával a dualizmus rendszerének megszilárdítását ígérték a királynak, ez azonban mélyen katolikus lelkiismeretével ellenkezett. Zavarta, hogy a kormánypárt sarokba szorítja az egyházpolitikai reformokkal, mert ők is tudták, hogy a király pillanatnyilag csak rájuk

⁸⁹⁷ Érdekes, hogy e tekintetben – még ha ellentétes előjellel is – egyezett a véleménye Kossuth Lajoséval, aki már 1868 decemberében megírta nyílt levelében, hogy a kiegyezést már egy másik parlamenti többség sem törölhetné el, mert miután a Reichsrat is megszavazta, nemzetközi, kétoldalú szerződéssé vált, „melyet csak karddal lehetne megsemmisíteni”. Szekfü 1952: 353.

⁸⁹⁸ MNL OL K 27, az 1892. február 24-i minisztertanács jegyzőkönyve.

⁸⁹⁹ Szapáry bukását a Hentzi-szobor megkoszorúzásának ügye, valamint a közigazgatási reform sikertelensége is gyorsította. A politikai helyzetről részletes leírást ad: Salacz 1938: 203–207.; Horánszky 1994: 182–190., 205; Hanák 1959: 293; Gratz 1934 I.: 288–303; Bertényi 2005: 70–71.

támaszkodhat a kiegyezés változatlan megtartásában. A másik lehetőséget az jelenthette volna Ferenc József számára, hogy a Szabadelvű Párt konzervatívabb elemei és a Nemzeti Párt fúziójával, egy konzervatív irányváltással próbál új kormánypartot alakítani. Ebben az esetben viszont a Nemzeti Párt katonai követeléseit – legalább részben – teljesítenie kellett volna. A kormányfő személyének kiválasztására hivatott végső tárgyalásokat 1892. november 10–11-én folytatták le Bécsben. A király többek között Szapáry Gyula, Wekerle Sándor, Tisza Kálmán, Fejérváry Géza és Bánffy Dezső mellett Széll Kálmánt is magához kérte.⁹⁰⁰ A hírlapok a megelőző napokban a legkülönbözőbb kombinációkkal álltak elő, és a pártkörből kiszivárgó értesülésekre alapozva Széll kormányelnöki megbízatását komolyan számításba vették,⁹⁰¹ aki viszont mindezt cáfolta. Azt azonban tudatta az újságírókkal, hogy a király csatlakozott a Szabadelvű Párt felfogásához. Széllhez hasonlóan a leginkább támogatott jelölt, Wekerle is úgy nyilatkozott, hogy nem vállalná a kormányalakítást. Az események arra engednek következtetni, hogy mielőtt Ferenc József rászánta magát Wekerlére és a reformpolitikára, megpróbálta Széllt a miniszterelnökség elvállalására bírni, aki azonban visszautasította, azt viszont megígérte, hogy „buzgóbban vesz majd részt a képviselőház többségének pártéletében”.⁹⁰²

A megkérdezettek tehát – köztük Széll is – a kormánypart többségi akaratának elfogadását, a radikális reformok kormányprogramba emelését és Wekerle kinevezését tanácsolták, akit azonban csak hosszas győzködés után tudtak a kabinetalakításra rábeszélteni. Az uralkodó Wekerle Sándor miniszterelnöki kinevezésével, Szilágyi Dezsővel és Csáky Albinnal a régi-új kormányban végül a liberális reformpolitika mellett tört lándzsát, vagy ahogy Apponyi Albert megfogalmazta: „A katonai ortodoxia lelkében győzött a vallási ortodoxia felett.”⁹⁰³ A király – belátva, hogy Wekerle csak így nyerhet legitimitációt a pártban – beleegyezett abba is, hogy az új miniszterelnök kijelenthesse, miszerint a korona megadta az *elvi* engedélyt a kötelező polgári házassághoz (a törvényjavaslat részleteire és gyakorlati kivitelezésére nézve viszont fenntartotta a végső döntés jogát).⁹⁰⁴

⁹⁰⁰ Csaky 1967: 93.; Kárbín 2014: 263–264. Szapáry kivételével mindannyian a kötelező polgári házasság kormányprogrammá tételét javasolták a királynak, mert a párt többsége ezt szeretné, másik politikai csoportra pedig a közjogi alap veszélyeztetése nélkül nem lehet rábízni a kormányzást. Ferenc Józsefet – mint láttuk – erről nem igazán kellett győzködni, ő maga is úgy vélte, hogy ki van szolgáltatva a Szabadelvű Párt többségének. Salacz 1938: 209–210.

⁹⁰¹ Moritz Csaky véleménye szerint a király felkérte kormányalakításra Széllt, aki azonban elhárította magát a lehetőséget. Csaky 1967: 93.

⁹⁰² Lásd például *Pesti Hírlap*, 1892. november 12. 3. Lásd továbbá: *Pester Llyod*, 1915. augusztus 16-i, esti szám. 1; Beksics 1898: 790–791.

⁹⁰³ Apponyi 1926: 237.

⁹⁰⁴ Salacz 1938: 209.

Az események egyértelműen arra utalnak, hogy ebben az időszakban Széll még nem szeretett volna semmilyen vezető politikai tisztségbe kerülni. Ennek magyarázata egyrészt az a korábban már kifejtett tényező volt, hogy nem kívánt megválni a kényelmesebb és jövedelmezőbb bankelnökségtől. Az sem mellékes azonban, hogy így lényegesen nagyobb mozgástérrel rendelkezett, szabadabban alakíthatta és fejthette ki véleményét bármely kérdésben, eredményesebben tompíthatta a kormánypárt különböző frakciói, esetleg a párt és a király közötti ellentéteket. A Ferenc Józsefnek 1892 novemberében tett ígérését azonban, miszerint a jövőben aktívabban fog részt venni a napi politikai életben, igyekezett megtartani. Elvállalta a pénzügyi bizottság elnöki tisztségét, valamint az 1893. május–júniusi bécsi delegációs üléseken a magyar küldöttség alelnöki pozícióját a főrendű Andrássy Aladár gróf elnök mögött.⁹⁰⁵

A magyar minisztertanács – Wekerle és Ferenc József előzetes szóbeli egyeztetését követően – 1893 szeptemberében igen rangosnak számító kitüntetésre, a Lipót-rend nagykeresztjére terjesztette fel Széllt „a közügyek terén szerzett kiváló érdemeiért”. Az uralkodó október 4-i legfelsőbb kéziratával jóváhagyott javaslat egyrészt Széll pénzügyminiszteri érdemeit emelte ki, másrészt hangsúlyozta, hogy „jelenleg is kimagasló helyet foglal el a politikai életben, mint a képviselőház egyik legtekintélyesebb tagja és a legfontosabb bizottságának, a pénzügyi bizottságnak elnöke”, de természetesen a kettős bankelnökségről⁹⁰⁶ sem feledkezett meg említést tenni.⁹⁰⁷

Széll és az 1894-es két kormányválság

Széll Kálmán az 1892. novemberivel sokban hasonló szituációban találhatta magát 1894 júniusában, illetve 1894–95 fordulóján is, amikor szintén számolt volna vele Ferenc József, de ő akkor is kihátrált. Mindennek előzményei az egyházpolitikai reformokkal kapcsolatos politikai helyzetben gyökereztek. Mint azt a király az általa elnökölt 1893. november 6.-i magyar minisztertanácson kijelentette, normális körülmények között lelkiismereti kötelességének érezné, hogy a kötelező polgári házasság bevezetésével szembeszálljon, de az adott politikai helyzetben belátja annak szükségességét, hogy a kormányt a '67-es közjogi alap

⁹⁰⁵ ÖStA HHStA KA, Vorträge, 2317/1893 (Karton 9).

⁹⁰⁶ „[...] als Präsident mehrerer einflußreichere ungarischer Geldinstitute”.

⁹⁰⁷ ÖStA HHStA KA, Vorträge, 4286/1893 (Karton 15). A Lipót-rend nagykeresztjénél – a „soron kívüli” Aranygyapjas rendet nem számítva – csak egy rangosabb polgári kitüntetés létezett az Osztrák–Magyar Monarchiában, a Szent István-rend nagykeresztje (amit Széll 1902-ben szintén megkapott).

megvédésében megerősítse, ezért hozzá fog járulni a törvények bevezetéséhez.⁹⁰⁸ A korábbi elvi felhatalmazás után tehát beleegyezett abba is, hogy a kidolgozott egyházpolitikai törvénycsomagot (a házassági jogról, a gyermekek vallásáról, az állami anyakönyvezésről, a vallás szabad gyakorlatáról és az izraelita vallás recepciójáról szóló törvényjavaslatokat) a képviselőház elé vigye a kormány.

Minderre szinte azonnal megmutatkoztak a reformpolitika sikerei, de a hátulütői is. A sajtó hasábjain, a pártkörökben és magában a szélesebb politikai közvéleményben is háttérbe került a „negyvennyolcas–hatvanhetes” ellentét, helyét a „kultúrharc” foglalta el. Az egyházpolitikai kérdések valóban vízválasztó módjára hatottak a közjogi pártokra, sőt 1895 januárjában új, elsősorban nem közjogi alapon szerveződő, konzervatív ellenzéki pártként megalakult a Katolikus Néppárt.⁹⁰⁹ A „vízválasztó erők” értelemszerűen a Szabadelvű Pártot sem kímélték. A korábbi (az 1892-es választások során tett) ígéreteik vagy személyes világnézeti meggyőződésük miatt a kormány reformjavaslatait ellenző képviselők kilépése már 1893-ban megkezdődött, a lendület pedig a vita élesedésével egyenes arányban fokozódott. Elsősorban a *kötelező* polgári házasság kérdése okozott meghasonlást a pártban, ami a házassági törvényjavaslat képviselőházi vitájának előestéjén, 1894 januárjában kulminált. Wekerle óhajára olyan párthatározatot hoztak, miszerint nem maradhat a Szabadelvű Párt tagja, aki akár felszólalása, akár szavazata által az egyházpolitikai javaslatok ellen foglal állást, ez alól csak a pap-képviselők képeztek kivételt. Összesen mintegy 35 fő (a „disszidensek”) hagyta ott a kormánypárti padsorokat, a kilépők között volt például Szapáry Gyula, Péchy Tamás, Tibád Antal és Jan Bobula is. Mindez egyrészt a kormánytöbbség aggasztó mértékű elapadását jelentette, másrészt a kormánynak a királlyal szemben is kényelmetlen volt, mert korábban azt

⁹⁰⁸ MNL OL K 27, az 1893. november 6-i minisztertanács jegyzőkönyve. A király az előszentesítési jogával élve könnyedén meggátolhatta volna, hogy a törvényjavaslatokat a kormány a képviselőház elé terjessze.

⁹⁰⁹ Az újkonzervatív világnézeti alapon szerveződő, ultramontán párt természetesen elfogadta a dualista közjogi rendszert. A kormánypárt liberalizmusát (kulturális, gazdaság- és társadalompolitikai értelemben egyaránt) támadták, el kívánták törölni az egyházpolitikai törvénycsomagot és megvalósítani a katolikus autonómiát. Ugyanakkor a *Rerum Novarum*-enciklika is éreztette hatását a párt programjában. A parlamenti pártok közül a Néppárt épített ki elsőként országos hálózatot a papságra és a különböző katolikus egyesületek széles hálózatára támaszkodva. A német, szlovák és ruszin katolikus szavazók megnyerése érdekében hangsúlyozta a türelmes és megértő nemzetiségi politikát, a nemzetiségi igények kielégítését, „amennyiben azok a magyar állam egységével és nemzeti jellegével megegyeztethetők.” Emiatt a többi párt támadta a Néppártot, a Szabadelvű Párt számára azonban az igazi veszélyt az jelentette, hogy a jónevű arisztokratákkal tűzdelt, '67-es közjogi alapot elfogadó, a dinasztiahoz hangsúlyozottan lojális párt Ferenc József szemében akár kormányképes is lehetett volna, amennyiben kellően jelentős parlamenti erővé tudja kinőni magát. Ez azonban végül nem történt meg, nem utolsósorban az 1896-os és 1901-es választások során a Néppárt ellen alkalmazott kormányzati presszió miatt. A párt programját lásd: Mérei–Pölöskei 2003: 164–166. Lásd továbbá: Dolmányos 1963: 114–123., 149–152.; Szabó D. 1977.

ígérték, hogy csak az egyházpolitikai program alapján tartható egyben a Szabadelvű Párt és szilárdítható meg a közjogi alap.⁹¹⁰

A Függetlenségi és 48-as Párt ugyancsak meghasonlott az egyházpolitikai kérdés mentén. A korábbi pártelnök, a reformok „apostolának” számító Irányi Dániel⁹¹¹ halála (1892. november 2.) után a frakció Eötvös Károlyt választotta elnöknek. Irányi és Kossuth Lajos állásfoglalása,⁹¹² valamint a korábbi programjuk alapján Eötvös szerint a párt minden tagjának támogatnia *kellene* a kormány reformjavaslatait. Párttársai fenntartásait látva azonban Eötvös mintegy 20 követőjével kilépett és Országos Függetlenségi Párt néven politizáltak tovább. A ’48-as „anyapárt” (vagy „törzspárt”) ezután 1893. május 19-én Justh Gyulát választotta vezetőül. Ő is támogatta a kormány egyházpolitikai törvényjavaslatait,⁹¹³ párttársaira nézve viszont azon az állásponton volt, hogy mindenki szabadon foglalhasson állást a kérdésben. Ezen az elvi alapon az 1890 óta külön utakon járó Ugron Gábor vezette ’48-as csoport egyesült Justhékkel. Ugron és követői amellet érveltek, hogy meg kell ragadni a lehetőséget a kabinet megbuktatására, mert a ’48-asok részéről elvfeadás lenne a ’67-es alapon álló kormány támogatása – még ha világnézeti szempontból alapvetően egyet is értenének az egyházpolitikai javaslatokkal.⁹¹⁴ A pártban és a sajtóban is ilyen értelmű agitációt folytattak, Kossuth kormánytámogató álláspontját pedig igyekeztek diszkreditálni. Végül a Függetlenségi és 48-as Párt frakciójának 1894. február 17-i ülése 42:12 arányban Ugronék ellen szavazott. Olyan határozatot fogadtak el, hogy a házassági jogról szóló törvényjavaslatot nem a kormány iránti bizalmi kérdés, hanem a benne lévő elvek alapján mérlegelik, megengedték azonban a képviselőknek a szabad állásfoglalást. Tehát Eötvös Károlyék mellett a ’48-as „törzspárt” többsége is támogatta a Wekerle-kormány egyházpolitikai javaslatait (és később mellettük szavazott a képviselőházban). Justh és 34 társa végül 1895 februárjában formailag is elvált Ugronéktól és egyesültek Eötvös Károlyékkal, pár hónappal később pedig a hazatérő Kossuth Ferenc lett ennek a pártnak a vezére. Így lényegében az egyházpolitikai reformok előtti állapot

⁹¹⁰ Salacz 1938: 281–284. A csoport formálisan nem szerveződött párttá, a Vadászkiért szállóban tartották összejöveteleiket.

⁹¹¹ Irányi 1892 májusában már 23. alkalommal nyújtotta be a képviselőházban a szabad vallásgyakorlatot és a felekezetek teljes egyenjogúságát tartalmazó javaslatát, amelyet a honatyák ezúttal nagy többséggel elfogadtak. Szendrei 2012: 166–167.

⁹¹² Kossuth teljes mellszélességgel az egyházpolitikai reformok mellett állt ki, és a Függetlenségi Pártot arra buzdította, hogy ebben a kérdésben támogassa a kormányt. Szekfű 1952: 419–420.

⁹¹³ Justh megnyilatkozásait a kérdésben lásd: Szendrei 2012: 168–171.

⁹¹⁴ Érvelésükben annyi logika kétségkívül volt, hogy – amint láttuk – a Szabadelvű Párt sem pusztán liberalizmusból tűzte napirendre a javaslatokat, hanem a közjogi alap megszilárdulását *is* várták tőle – annak a ’67-es alapnak a megerősödését, amelynek átalakítása elvileg a ’48-asok fő törekvése volt. Ugronék emellett gyakorlati kifogásokat is tettek a kormány törvényjavaslatával szemben, a kötelező helyett a fakultatív polgári házasságot támogatták.

állt helyre, a '48-as képviselők többségét tömörítő „törzspárt” mellett külön utakon járt Ugron Gábor '48-as csoportja (mindketten ragaszkodtak a Függetlenségi és 48-as Párt névhez).⁹¹⁵

A Nemzeti Párt tagjai között ugyancsak nem volt egyetértés arra nézve, hogy milyen állást foglaljanak a kormány egyházpolitikai javaslataival szemben. A párt *de facto* vezére, Apponyi Albert nem kívánta a kötelező polgári házasságot (csak kiegészítő lehetőségként alkalmazta volna), valamint egyéb fenntartásai is voltak a törvényjavaslatokkal szemben. Apponyi nézeteit alapvetően a pártelnök Horánszky Nándor is támogatta, a pártból néhányan azonban más véleményen voltak, támogatni óhajtották a kormányt (például Széll Kálmán közeli barátja, Ernuszt Kelemen, vagy Széll későbbi belügyi államtitkára, Gulner Gyula). 1894 február 11-én végül a Nemzeti Pártban is olyan döntés született, hogy a tagok szabadon szavazhatnak majd a törvényjavaslatok felett.⁹¹⁶

Az 1894. januári kilépések után a Szabadelvű Párt többsége igencsak billegett, 208 kormánypárti honatya ült a 413 fős képviselőházban, és a párton belül is voltak még az egyházpolitikai kérdésben ingadozó képviselők. Ezért hát a kormány csak a '48-as közjogi ellenzék egy része jóindulatának megszerzésével, liberális elemeinek átszavazásával tudott többséget biztosítani a törvényjavaslatok számára. Mint láttuk, az ellenzék soraiban erre alapvetően volt hajlandóság, viszont a döntően '48-as érzületű magyar közvéleményt is meg kellett nyerni a reformok iránt – nem utolsó sorban a konzervatív aulikus arisztokrácia és a bécsi katolikus udvar iránti ellenszenvére apellálva. Mindez viszont aggodalommal töltött el több bécsi vezető politikust és udvari méltóságot, köztük Gustav Kálnoky közös külügyminisztert és Kállay Béni közös pénzügyminisztert is, akik nem tudták megbocsátani a Wekerle-kormánynak a függetlenségekkel való „parolázást”. Azt fejtegették Ferenc Józsefnek, hogy ezzel a tétivel a kormány eljátszotta királyának bizalmát, és meg kell szabadulni a kabinettől. Az uralkodót amúgy sem nagyon kellett győzködni, a fejlemények őt is elkeserítették. Ezen az áron – a trón legmegbízhatóbb híveinek ellenzékbe szorításával⁹¹⁷ és a szélsőballal, a túlfűtött magyar nemzeti szellemisséggel való lepaktálással – már nem kívánta támogatni a kormányt.⁹¹⁸

⁹¹⁵ Dolmányos 1963: 101–102.; Salacz 1938: 289–290.; Szendrei 2012: 167.; Mérei–Pölöskei 2003: 167–172.

⁹¹⁶ Salacz 1938: 288–289.

⁹¹⁷ A kormány reformjait ellenző katolikus és ortodox felső klérus, valamint a konzervatív arisztokraták a főrendi házban kezdtek el erős ellenállást kifejteni. Ott már 1893 májusában el tudtak fogadtatni egy olyan határozati javaslatot, melyben elítélték a kormány egyházpolitikáját, valamint kemény szavakkal támadták Csáky Albint. Salacz 1938: 251–253.

⁹¹⁸ Horánszky 1994: 199–212; Gratz 1934 I.: 306–309; Hanák 1959: 293–294. Ugyancsak ezt emelte ki a Dóczy Lajos osztályfőnökkel folytatott beszélgetése során Kálnoky külügyminiszter, amikor a Wekerle-kormány bűneit sorolta. „Főfontosságú, hogy az a Mischmasch [mismás] megszűnjék kormánypárt és szélsőbal közt [...], hisz botrány, hogy a kormány a szélsőballal trafikál.” A kormány érdekében eljárni igyekvő Dóczy hiába próbálta befolyásolni miniszterét: „Nem az egészszel, vettem közbe. Én ismételten merem állítani, hogy nem a kormány

A kabinet szemszögéből roppant szerencsétlen időpontban, a képviselőházi vita közben, 1894. március 20-án Torinóban meghalt Kossuth Lajos. A volt kormányzó liberális meggyőződése szerint korábban támogatta a Wekerle-kormány egyházpolitikai reformtörekvéseit, és tekintélyével a '48-as képviselőket is igyekezett visszatartani attól, hogy pusztán dacból ebben a kérdésben a kormány ellen szavazzanak.⁹¹⁹ Az ellenzéki támogatásra ráutalt Wekerle tehát tulajdonképpen hálás lehetett Kossuthnak az ügyben tanúsított korábbi magatartásáért. A nagy halott temetése kapcsán azonban Ferenc József határozottan megtiltotta bármiféle állami szertartás szervezését, a kormány, a hadsereg vagy az állami hivatalnokok részvételét a gyászbán.⁹²⁰ A képviselőház többsége viszont nagyszabású temetést szeretett volna rendezni Kossuthnak, és ez természetesen találkozott a közvélemény óhajával is. A Wekerle-kormány számára nem létezett jó választás. Azzal próbálták meg áthidalni a problémát, hogy Kossuth temetését, mint díszpolgáréét, a főváros rendezte.⁹²¹ A döntéssel Wekerle hivatalosan lojális maradt a királyi parancshoz, „mégis mindenki tudta, hogy a főváros mögött az állam áll.”⁹²² 1894. április 1-én a főváros pompás és emelkedett hangulatú temetést rendezett Kossuthnak, amelyen „[...] soha kirívóbban nem nyilvánult meg, és soha

van a szélsőbal kezében, mert nem engedett semmit elveiből, hanem a szélsőbal engedett az övéiből, s hogy szerencse, ha a liberalizmus kérdése fölött bomlanak a nemzeti és közjogi pártok. Igen, ezt Ön folyton hajtja, mondá a miniszter, de azért tény, hogy a lapokban nem tud eligazodni, hogy Eötvös Károly beszélt-e vagy Gajári [Ödön], s hogy a szélsőbal a kormánynak legerősebb támasza. Nagyobb skandalum, feleltem én hevesen, hogy Ugron [Gábor] úgy beszél, mint az esztergomi érsek.” Dóczy Lajos levele Kónyi Manóhoz, Bécs, 1894. május 30. UCL SSEES, KON/13.

⁹¹⁹ Az egyházpolitikai reformot „nem is csak a liberalizmus, hanem egyszerűen a józan ész elementáris posztulátumának tekintem” – nyilatkozta Kossuth még 1893 májusában, Helfy Ignáchoz írt levelében. Később is úgy vélekedett, miszerint „örvendek, hogy a Wekerle-kormány fölvette programjába az egyházpolitikai kérdések megoldását. [...] Nagyon sajnálnám, ha a kormány az egyházpolitikai kérdésekben megbuknék. [...] A Függetlenségi Párt ereje soha nem lesz teljes, hacsak a »szabadelvű« haladás terén s az egyházpolitikai kérdések megoldásában határozott állást nem foglal. A Függetlenségi Párt természete hozza magával, hogy a szabadelvű haladás élén kell állnia.” 1894 februárjában, utolsó, Helfynek küldött nyílt politikai levelében ugyancsak a kormány támogatására intette híveit. „Ami a közjogi ellenzék szabadelvű álláspontjának megfelel, azt el kell fogadnia, ha magától az ördögtől jönne is. [...] Én azt a gyermekies dacról is rosszabbnak tartanám, ha az Önök pártja a kormány hibáit azzal bosszulná meg, hogy a nemzetet a házasságjogi reformjavaslatok érvénybejutásától megfosztja.” Az idézetek: Kossuth 1904: 399., 412–413., 423–427.

⁹²⁰ Kossuth „addig élt, míg eszmévé, érzéssé finomult”. Szekfű ezen megállapítása már az 1880-as években tetten érhető volt, lásd az 1882-es, Kossuth 80. születésnapja alkalmából hozzá intézett (városi, vármegyei) köszöntéseket. Kossuthot már ekkor „olyan történelmi személyiségnek tartották, akinek tettei már a történelem részét képezik”, alakja tehát a kollektív emlékezet részét képezte. (Miru 2017: 1278.) Az udvaron, a magas pozícióban lévő hivatalnokokon és olyan arisztokratákon kívül, akik személyes antipátiával viseltettek Kossuth iránt, „politikai elveitől függetlenül mindenki híve volt már, [...] mindenki kegyelet tárgyát látta Kossuthban”. (Szekfű 1952: 424–425.) Ferenc József azonban sosem tudott megbocsátani egykori ellenfelének, bár azt is érdemes leszögezni, hogy Kossuth sem volt hajlandó tenni egyetlen arasznyit sem a békülés felé. Az uralkodót Kossuth népszerűségének az 1890-es évek elején történő újabb felerősödése nagyon zavarta. Kossuth temetése kapcsán már 1889-ben megszületett az a legfelsőbb elhatározás, hogy a holttest ugyan hazatérhet, de semmilyen állami közreműködésre sem kerülhet sor. Wekerle ugyan megpróbálta valamilyen kompromisszumra bírni a királyt, de ezzel inkább csak saját magát diszkreditálta Ferenc József szemében. Bővebben lásd: Eckhart 1927.; Borus 1994: 35–38., 40–43.

⁹²¹ A temetésről és az általa keltett politikai nehézségekről és a fővárosi zavargásokról lásd: Borus 1994.

⁹²² Apponyi 1926: 240.

feleslegesebben, nemzet és legfőbb hatalom érzelmi világának ellentétessége.”⁹²³ Ezzel a kormány tovább növelte népszerűségét a hazai közvélemény és a közjogi ellenzék előtt, Bécsben viszont Ferenc József és udvara, valamint Kálnoky és Kállay korábbi aggályaik beigazolódását látták.

Az első három egyházpolitikai törvényjavaslat (a kötelező polgári házasságról, az állami anyakönyvezésről és a gyermekek vallásáról) ilyen előzmények után bonyodalmak nélkül keresztülment a képviselőházban, május 10-én azonban a polgári házasságról szóló javaslat a főrendi házban – a korszakban kivételt jelentő módon – 140:118 arányban megbukott.⁹²⁴ Ekkor a király elérkezettnek látta az alkalmat arra, hogy a Wekerle-kormánytól és az általa képviselt reformpolitikától megszabaduljon. Azzal, hogy a dinasztia és az udvar neheztelésében nemcsak az egyházpolitikai reformok játszottak szerepet, a józanabb kormánypárti politikusok is tisztában voltak, mint ahogy arról Tisza István egykorú feljegyzése is tanúskodik: „Tudta mindenki, hogy a Kossuth halálával kapcsolatosan történtek mélyen és méltán elkedvetlenítették úgy a királyt, mint a királynét.”⁹²⁵ Ferenc József érzékenységét Kossuth-ügyben mi sem mutatja jobban, minthogy még akkor is kikelt a tisztelgő küldöttségek ellen, amikor azok már csak a volt kormányzó emlékének és fiai gyászának szóltak. „Hírlapi tudósításokból értesült Őfelsége, hogy azon számos küldöttségek sorában, melyek a múlt napokban Kossuth fiainál megjelentek, nemcsak [tanárok, egyetemisták], hanem még alsóbb népiskolák 8–18 éves [sic!] tanulói is nagy számmal összecsoportosítva oda vezettettek, mely alkalommal nem éppen a legépületesebb nyilatkozatok történtek. Őfelsége nagy visszatetszéssel vette ezen híreket, mert mégiscsak minden mértéket túlhajlónak tartja, hogy még a tanuló ifjúság és gyermekek is ezen amúgy is elég sajnós tüntetések növelésére felhasználtassanak és könnyelműen megrontassanak” – írta Ferenc József meghagyásából Pápay István kabinetirodai osztályfőnök 1894. április 7-én (tehát Kossuth temetése után hat nappal) Csáky Albinnak.⁹²⁶

Miután a képviselőház május 20-án 166 szavazattöbbséggel változatlanul küldte vissza a törvényjavaslatot a főrendi háznak, május 26-án Wekerle több miniszter társaságában Bécsbe

⁹²³ Uo. Míg a kormány, az állami tisztviselők, a hadsereg, a főrendek és a felső klérus távol maradt a temetéstől, addig a képviselőház tagjainak többsége és a két alelnök jelen volt, Jókai Mór (szabadelvű párti képviselő, a párt lapja, a *Nemzet* főszerkesztője) tartotta a gyászbeszédet.

⁹²⁴ A kormányt támogató többség a kötelező polgári házasság kérdésében amúgy is erősen ingott a főrendi házban, ilyen arányú verségre azonban nem számítottak. A király környezetének neheztelését mutatja, hogy a szavazásra olyan udvari méltóságok is elmentek, akik egyébként nem jártak a főrendi ház üléseire. Bertényi 2005: 76.

⁹²⁵ Tisza 1923: 681.

⁹²⁶ ÖStA HHStA FA Csaky, Karton 249/2. (Privatschreiben aus der Ministerzeit Albin Csakys), 25. sz. irat. Csáky válasza (vagy a piszkozat) nem volt fellelhető a hagyatékban, Pápay levelének hátuljára viszont azt írta: „Őfelségéhez kimerítő előterjesztés tétellett 1894. ápril havában.”

utazott, hogy a királlyal tárgyaljon. Színvallásra próbálta rávenni az uralkodót, arra kérte, hogy nyílt támogató állásfoglalásával, illetve pairshub alkalmazásával, azaz új főrendek kinevezésével biztosítsa a törvényjavaslatok megszavazását a főrendi házban. Ferenc József ezt a kívánságot azonban határozottan megtagadta, Wekerle emiatt május 31-én benyújtotta, a király pedig rideg hangnemben elfogadta a kormány lemondását.⁹²⁷

Ferenc József régi és kedvelt bizalmi emberét, Khuen-Héderváry Károly gróf, horvát-szlavón bánt szerette volna a kormány élén látni, ebben támogatta Kálnoky és különösen Kállay.⁹²⁸ A bán villámgyorsan Budapestre érkezett, hogy a Szabadelvű Pártban a kormánya megalakításáról tárgyalásokat kezdjen. A Bécsből június 1-én este hazatérő Wekerlét és minisztereit azonban ünneplő tömeg fogadta, a tüntető ifjúság kifogta Wekerle kocsija elől a lovakat, és maga húzta fel a fogatot a Sándor-palotához.⁹²⁹ A kormánypártban is sokan hevesen fogadták Khuen megbízatásának hírért, a mérvadó személyek azonban higgadtságra, ugyanakkor határozott kiállásra intették őket. „[...] az egész Khuen kísérlet kártyavár, mely magától összeomlik, hogy evvel szemben felesleges minden heveskedés [...]. Az egész kaland egy sületlenség, melyből nagy hasznot húzhatunk, mert alkalmat ad arra, hogy a párt hűségét elveihez és vezéreihez dokumentálja; ezt kell megtennünk férfias nyugalommal és határozottsággal, idegesség, heveskedés és túlzás nélkül, ez oly erkölcsi súlyt, tekintélyt és hatalmat adhat a pártnak, minővel régóta, talán soha nem bírt.” – érvelt Tisza István.⁹³⁰ Ezek után másnap este a Szabadelvű Párt a királyi akaratnak ellenszegülve a klubban tartott értekezleten egyöntetűen bizalmat szavazott a Wekerle-kormánynak.⁹³¹ Khuen-Héderváry

⁹²⁷ A Wekerle által a királytól kért „garanciák” megtagadása előre sejthető volt, ez világosan látszik Kálnoky külügyminiszter és osztályfőnöke, Dóczy Lajos feljebb már idézett párbeszédéből. „A külügyminiszter álláspontját változatlanul találtam. [...] Őfelsége Szilágyi botrányos beszédei után, melyek a főrendeket ökölrel fenyegették, még kevésbé állhat rá oly rendszabályra, amely büntetésnek látszanék – mely bűnért? Azért, hogy szavaztak a főrendek, ami joguk és kötelességük? Egyáltalán az a fölfogás, folytatá [Kálnoky], amelyet a magyar kormány nyilvánosan előre hirdetett, hogy ők fognak a koronától garanciákat kérni, fejtetőre állítása a helyes viszonyok. Ki hallotta, hogy valamely program vagy törvény keresztülvitelére a kormány kérje a garanciát a fejedelemtől? Megfordítva – a fejedelemnek van joga a kormánytól követelni, hogy ő nyújtson garanciákat és tudja és szerezze a módokat. [...] Facit: el látszanak tökéltve arra, hogy a reformot valahogyan elfogadtatják a felsőházzal [sic!] s aztán megbuktatják a kormányt, elsősorban Szilágyit – bizonyosan Csákyt is, akit mód nélkül gyűlölnék. Wekerlét azt hiszem Kálnoky vagy nem meri bántani, vagy szeretné megtartani s ha azt a kettőt feláldozza, hosszú életű lehet.” Dóczy Lajos levele Kónyi Manóhoz, Bécs, 1894. május 30. UCL SSEES, KON/13. Lásd továbbá: Hanák 1959: 294.; Gratz 1934 I.: 310.; Katus 2012: 553.; Bertényi 2005: 76–77.

⁹²⁸ Mint ahogy Tisza István beszámolt róla a május–júniusi válságról készített alapvető írásában, a király már másfél évvel korábban azt mondta Khuen-Hédervárynak, „legyen készen, hogy adandó alkalommal a magyar kormány vezetését átvehesse.” (Tisza 1923: 684.) Kállay Béni pedig – akivel szoros barátságban volt – szintén már 1893-ban azzal bízta a bánt, hogy „egykor Zágrárból is történhetik import Budapestre”. Kállay levelét idézi: Bertényi 2005: 77.

⁹²⁹ Szatmári 1928: 165.

⁹³⁰ Tisza 1923: 684–685.

⁹³¹ A pártkonferencián Darányi Ignác alelnök terjesztette elő a gondosan egyeztetett és végül egyhangúlag elfogadott határozati javaslatot, melynek 1. pontja szerint a Szabadelvű Párt fenntartja egyházpolitikai programját, a 2. pontban pedig „mélyen érzett hazafiúi sajnálatát jelenti ki a kormány visszalépése fölött. Végezetül a 3. pont

konstatálva helyzete reménytelenségét⁹³² visszaadta megbízását a június 4-én Budapestre érkező királynak.

Ferenc József hamar belátta, hogy ismét a párt által egyöntetűen támogatott Wekerlét lesz kénytelen kinevezni,⁹³³ azt szerette volna azonban, hogy Csáky Albin és Szilágyi Dezső maradjon ki az új kormányból.⁹³⁴ „Miután a bán az itteni kormányzópárt inkorrekt eljárása következtében sajnos nem boldogult [...] Wekerlét szóbelileg megbíztam azzal, hogy alakítson új kormányt, de kifejeztem azt a kívánságomat is, hogy néhány mostani minisztert nem szeretnék az új kormányban látni. Kérdés, hogy lesz-e ereje és bátorsága megfosztani ezeket az urakat tárcájuktól – most ez a legfontosabb kérdés.” – írta a király június 6-án Schratt Katalinnak.⁹³⁵ Csáky Albin önként hajlandó volt lemondani, Szilágyi Dezső viszont nem,⁹³⁶ eltávolítása pedig veszélyesnek ígérkezett, és a megkérdezett fontosabb kormánypárti politikusok ettől óva intették az uralkodót. Nem mintha különösebben szerették volna Szilágyit, ugyanis „[e]z a férfiú, kinek agyában több tudomány és ész van, mint száz másokéban együttvéve, rideg, visszautasító modorával, magán kívül minden mást lekicsinylő viselkedésével elidegenítette magától három év alatt az egész pártot.”⁹³⁷ Thallóczy Lajos szerint a király meg is jegyezte, miszerint „két évig mindig azon panaszkodtak [a pártban], hogy Szilágyival nem tudnak megférni, most meg mindenki azt mondja, hogy nélkülözhetetlen”.⁹³⁸

szerint a lelépő kormány tagjai felé „a párt rendíthetetlen ragaszkodását és bizalmát nyilvánítja s fölkéri őket, hogy a párt vezetését eme nehéz napokban is tovább folytatni szíveskedjenek.” A határozati javaslat szövegét közli: *Budapesti Hírlap*, 1894. június 3. 4.

⁹³² Beksics Gusztáv szerint Khuen-Héderváry Szlávy Józseffel, Széll Kálmánnal és Tisza Kálmánnal tárgyalt, mielőtt a királlyal közölte, hogy nem vállal kormányalakítást. Beksics 1898: 800. Vö.: Tisza 1923: 687.

⁹³³ Ez Wekerle részéről is önfeladást jelentett, mert a rideg elbocsátás miatt benne is jó adag sértettség volt az uralkodóval szemben. „[Wekerle] ingerülten pattant fel. A király nem bíz benne, most úgy bánt vele, hogy ezt önértetes ember el nem felejtetheti, ő többé miniszterelnök nem lehet. Hosszas kapacitáció győzte meg, hogy így beszélnie nem szabad. [...] A királlyal szemben apprehensivuskodni s a pártot és az országot egy impasse-ba kergetni nem szabad.” Tisza 1923: 685.

⁹³⁴ Gratz 1934 I.: 310–311; Bertényi 2005: 78. A bennfentesek számára mindez előre sejthető volt. Lásd Dóczy Lajos fent idézett 1894. május 30-i levelét Kónyi Manóhoz.

⁹³⁵ Ferenc József június 6-i levele Budáról Schratt Katalinnak. Idézi: Hamann 2009: 188.

⁹³⁶ Thallóczy Lajos röviddel az események után találkozott Csáky Albinnal. Elmondása szerint Csáky higgadtan elfogadta a királyi döntést és nem akarta nehezíteni Wekerle helyzetét, Szilágyi azonban káromkodások közepette azt mondta, maradni szeretne, „tehát szerinte nem jellem”. OSZK Kt., Quart. Hung. 2459. I. kötet, f526. Az egyházpolitikai reformok egyik katalizátorának számító Csáky Albin már a reformpolitika kezdetén érezte Ferenc József nehezítését, ezért már 1893 novemberében megígérte, hogy bármikor, amikor a király erre megkéri, készségesen távozni fog posztjáról. Csaky 1967: 94.

⁹³⁷ Gratz 1934 I.: 305–306. Szilágyi Dezső rendkívül széleskörű jogi ismeretekkel rendelkezett, félelmetes debatter volt, a közvélemény szemében pedig népszerű. Azonban a végletekig büszke és öntelt volt, goromba modorral, aki sosem mulasztotta el az alkalmat arra, hogy másokkal szemben szellemi fölényét éreztesse. A Mikszáth Kálmán által „mamutnak” elkeresztelt Szilágyi embertársainak többségét megvetette. Fenti tulajdonságait a királyi audienciákon sem tudta palástolni, Ferenc József egyszer azt mondta róla Wekerlének: „Ki ugyan nem mondta, de folyamatosan éreztette velem, hogy számárnak tart.” „Cézári önértetű, szeszélyes és rosszmájú ember volt, nevetni egyáltalán csak gúnyosan tudott”, akinek „sohasem voltak barátai, csak alattvalói.” – vélekedett róla fiatal képviselőként Herczeg Ferenc. Herczeg 2005: 101.

⁹³⁸ OSZK Kt., Quart. Hung. 2459. I. kötet, f527

A Ferenc József által megkérdőztettek azonban attól tartottak, hogy elejtése esetén Szilágyi az ellenzékhez fog csatlakozni, és erős ellenfél válna belőle.

Az események természetesen Széll Kálmánt is aktivizálták, aki az egyházpolitikai vita alatt nem igazán került előtérbe. Alapvetően a kormánypárt liberálisaival értett egyet, a dualizmus megszilárdítása érdekében, valamint liberális meggyőződése miatt is támogatta a reformpolitikát.⁹³⁹ A királlyal való mélyebb konfliktust azonban szeretne volna elkerülni, ezért nem zárta ki teljesen a Nemzeti Párttal és a Szapáry-frakcióval történő fúziót sem, de csak bizonyos feltételek megvalósulása (például Apponyiék katonai programjának elejtése) mellett. Az egyházpolitikai viták lezárulásáig az időt sem tartotta elérkezettnek, Apponyi és a Nemzeti Párt többsége ugyanis a reformok ellenzékét képezte. Június 5-én Wekerle, Tisza Kálmán és Széll voltak audiencián a királynál, mindhárman hiába próbálták meggyőzni Szilágyival kapcsolatban. A Csákyval és Szilágyival kapcsolatos fejlemények ráadásul kitudódtak. Tisza István szerint a Nemzeti Kaszinóban és „a pártban Széll locsogása folytán kezdett elterjedni a dolog híre, s mint képzelhető, nagy felháborodást és konsternációt okozott.”⁹⁴⁰ Wekerle megmakacsolta magát és nem volt hajlandó Szilágyi nélkül kormányt alakítani. Ezért a következő napokban a kormánypárt vezető politikusai egyrészt a királyt győzködték, hogy gondolja meg magát Szilágyival kapcsolatban, másrészt Wekerlét kapacitálták, hogy akár Szilágyi nélkül is vállalja el a miniszterelnökséget.⁹⁴¹ A pártkörből származó információk szerint kihallgatásán Széll is azt tanácsolta Ferenc Józsefnek, hogy ne csináljon Szilágyiból mártírt és „második Kossuthot”, továbbá nyomatékosította, hogy Szilágyi a kiegyezés feltétlen híve, a dualista rendszert érő támadások visszaverésében fontos, nélkülözhetetlen szövetséges.⁹⁴² Időközben Ferenc József közölte Bánffy Dezsővel, a képviselőház elnökével,

⁹³⁹ Szatmári 1928: 152.

⁹⁴⁰ Tisza 1923: 688. Tisza István emiatt neheztelt Széllre, mert szerinte a nyilvánosság megnehezítette az ügy megoldását. „Tessék ilyen úrral diszkréció mellett beszélni és kényes ügyeket elintézni.”

⁹⁴¹ „Kegyetlen alternatíva volt: Feláldozni azt az embert, ki most úgy kitüntette magát, s joggal oly nagy népszerűséget szerzett, megkezdeni a küzdelmet egy személyi intrika ódiumával, csorbult tekintéllyel, s egy duzzogó Szilágyival [...], vagy odadobni az egész ügyet tisztán személyes alapon, megtagadni a koronától azon elvitázhatatlan jogot, hogy egyes személyeket illetőleg vétőt mondhat, s ha [...] a szabadelvű, nemzeti kormányzat lehetősége ezért kérdésessé válik, viselni ezt az óriási felelősséget. Első perctől fogva tisztában voltam vele, hogy ezt nem szabad tenni. Mindent el kell követni, hogy a király kapacitáltassék. Meg kell vele értetni, hogy saját érdeke ellen cselekszik. Hiszen az egész egyházpolitikai reformot azért akceptálta, mert a mi pártunk uralmának fenntartását kívánja. [...] el kell az illem szélső határáig menni, hogy erről a király meggyőzőssék, de ha mindez nem vezet eredményre, a helyzetet akceptálni kell [...]. És pedig első sorban Wekerlének nem szabad e cudar szituáció obligói elől megfútnia.” Tisza 1923: 688–689.

⁹⁴² OSZK Kt., Quart. Hung. 2459. I. kötet, f524–527; OSZK Kt., Fol. Hung. 1677, 2. csomó, f28. Thallóczy információi Szemere Attila (Szemere Bertalan fia) és Pulszky Ágost kormánypárti képviselőktől származtak. Szemere szerint Wekerle június 6-án és 7-én „egészen szánni való alak volt”, mert a pártkörben „éppen csak a klubszolgákat nem kérdezte, hogy mit tegyen”.

hogy amennyiben Wekerle valóban eláll a kabinetalakítástól, úgy őt fogja felkérni miniszterelnöknek.⁹⁴³

A sorsdöntő napnak június 8-a bizonyult. Amíg Fejérváry Géza báró honvédelmi miniszter (az uralkodó egyik legfontosabb bizalmasa) a királyi palotában Ferenc Józsefet próbálta álláspontjának megváltoztatására bírni, addig pár száz méterrel arrébb, a Sándor-palotában Széll, Tisza István, Bánffy Dezső és mások Wekerlét győzködték. Széll délután egy órán keresztül beszélt négyszemközt Wekerlével, de nem sikerült meggyőznie. Wekerle irodájából kijőve úgy nyilatkozott a többieknek, hogy „erőltetni a dolgot nem lehet, csinálja meg a kormányt Bánffy, ő támogatni fogja.” Emiatt szóváltásba keveredett Tisza Istvánnal, aki szerint Bánffy Széll szavaira egyből „akut kormányalakítási lázat” kapott, viszont Tisza az egész Bánffy-féle kísérletet egy „eleve blamázsra ítélt örütségnek” tartotta, hangsúlyozva, hogy „itt nincs más posszabilitás, mint Wekerle”. Tisza elmondása szerint „Széll nem tágított, formaliter agyonbeszélte az embert. »Fogsz tárcát vállalni a Bánffy kormányában?« – kérdeztem végre tőle [Szélltől]. Veresen és mérgesen, mint egy pulyka válaszolt: »nem kell mindent ad absurdum vinni«. »Ez nem ad absurdum vitele, hanem precíz és korrekt felállítása a kérdésnek – válaszoltam én. – Aki rábeszéli Dezsőt, hogy menjen neki, az vállaljon tárcát [...]«. Kiesett a kerékvágásból, elhallgatott s kevés vártatva elment. Távozásakor kenetteljesen biztosította Bánffyt még egyszer támogatásáról.” Tisza viszont újra figyelmeztette Bánffyt, hogy ne adja át magát illúzióknak.⁹⁴⁴

Wekerle a hosszas unszolásra végül úgy nyilatkozott, hogy Szilágyi nélkül is megpróbálna kabinetet alakítani, Fejérváry Géza azonban késő délután kedvező hírekkel érkezett a királyi palotából. Ferenc József végül engedett, még este magához hívatta Wekerlét és közölte vele, beleegyezik abba, hogy Szilágyi maradjon az igazságügyi miniszter.⁹⁴⁵ A pártklub hangulata természetesen sokkal oldottabb lett, amikor este Wekerle megérkezett, és közölte a kedvező fejleményeket. Tisza István az eset kapcsán visszaemlékezésében nem mulasztotta el pellengérré állítani Széll ezúttal is előbújó, kortársai által annyiszor említett hiúságát. „Végül egy mulatságos apróságot. [Június] 9-én este jókedvűen diskuráltunk a körben. Egyszerre hozzám jön Széll: »Jövök egy elismerő szóért – úgymond – hát kinek volt

⁹⁴³ Bertényi 2005: 79.

⁹⁴⁴ Tisza 1923: 693–695.

⁹⁴⁵ A fordulatban egyértelműen Fejérváry Géza szerepét emelték ki már a kortársak is. „Aranyozni való ember” – mondta Thallóczynak a királyt engedékenységre bíró Fejérváryról Wekerle. OSZK Kt., Fol. Hung. 1677, 2. csomó, f28. A legerősebb érv az volt, hogy Szilágyi ellenzékbe taszítva sokkal ártalmasabb lehet a kormány és végső soron a király számára is. „Ha nem csal a pszichológiám, azt vagyok hajlandó hinni, hogy Szilágyi Apponyinak köszöni megmaradását, mint akit csak ő képes ellensúlyozni, mint hajdani vezértársa.” – írta Dóczy Lajos Kónyi Manónak az új Wekerle-kormány kinevezése után. UCL SSEES, KON/13.

tegnap igaza? Ugye, hogy nekem.« Én a meglepetéstől és nevetési ingertől nem tudtam szóhoz jutni s valami inartikulált választ nyefegtem, ő pedig egy pávánál büszkébben odébb állott.”⁹⁴⁶

A Wekerle-kormány újbóli kinevezése után Ferenc József személyesen kért meg több főrendet, hogy maradjon távol a június 21-én esedékes új főrendiházi szavazástól, így ott a házassági jogról rendelkező törvényjavaslat 128:124 arányban keresztülment, csakúgy, mint októberben a gyermekek vallásáról és az állami anyakönyvezésről szólók. A zsidó vallás recepciójáról és a vallás szabad gyakorlásáról szóló javaslatok viszont a főrendi házban ismételten megbuktak. A kormány azonban nem várt tovább, és október 26-án az első három, mindkét ház által elfogadott törvényjavaslatot felterjesztette szentesítésre az uralkodóhoz.⁹⁴⁷

A király – hasonlóan Kállay és Kálnoky közös miniszterekhez⁹⁴⁸ – továbbra sem enyhült meg a Wekerle-kormány iránt, sőt a nyár folyamán még inkább megérlelődött benne az elhatározás, hogy szembefordul a kabinet által képviselt politikával.⁹⁴⁹ Már júniusban is csak kényszerből hátrált meg, viszont belátta, hogy Wekerle és Szilágyi elmozdítását jobban elő kell készítenie. Kiszemeltje továbbra is Khuen-Héderváry Károly volt, akinek a vezetésével meg akarta valósítani a Nemzeti Párt, a Szapáry-frakció és a Szabadelvű Párt jobbszárnyának fúzióját, vagyis egy konzervatív irányváltást. Ezért a törvényjavaslatok szentesítését egyre halogatta, így próbálva gyengíteni Wekerle pozícióját. A kormánypárt mérvadó körei is tisztában voltak vele, hogy a kabinet az uralkodó akarata ellenére maradt a posztján, és hogy ez az állapot sokáig nem tartható fenn. A végsőkéig elkedvtelenedett Wekerle november 26-án alkut, a három törvényjavaslat szentesítéséért cserébe a kormány lemondását ajánlotta Ferenc Józsefnek, aki azt elfogadta. December 9-én az uralkodó – lelkiismereti aggályai ellenére – szentesítette a kötelező polgári házasságról, az állami anyakönyvezésről és a gyermekek vallásáról szóló törvényeket (1894. évi XXXI–XXXIII. törvénycikkek). A kormány december 21-én formailag is benyújtotta lemondását, majd mindezt a Szabadelvű Párt értekezletén és a képviselőházban is bejelentette.⁹⁵⁰

⁹⁴⁶ Tisza 1923: 696. Széll hiúságához nem igazán fér kétség, a leirtak alapján viszont felvetődik annak a lehetősége is, hogy Széll mindössze Wekerle erőteljesebb presszionálásának – ha úgy tetszik manipulálásának – érdekében látta célszerűnek fennhangon támogatni Bánffy-t. Ez a rendelkezésre álló források alapján sajnos nem dönthető el.

⁹⁴⁷ Katus 2012: 554.; Gratz 1934 I.: 311–312.

⁹⁴⁸ A sodrából egy alkalommal kijövő Kálnoky a Külügyminisztérium alkalmazottai előtt nyíltan gyalázta Szilágyit, a Szabadelvű Pártot pedig Convent-nek nevezte. Dóczy Lajos (pontos keltezés nélküli) levele 1894-ből Kónyi Manóhoz, UCL SSEES, KON/13.

⁹⁴⁹ További lökést adott ehhez az a határozatlan fellépés, amelyet a Wekerle-kormány Kossuth Ferenc irányában tanúsított. Kossuth Lajos idősebbik fia apja temetése után úgy döntött, hogy hazatelepül és belép a '48-as pártba. Az ősz folyamán körutazást tett az országban, nevének hatására mindenhol kitörő éljenzésben részesítették, ami helyenként tüntető incidensebe csapott át. Hanák 1983: 103–104.

⁹⁵⁰ Gratz 1934 I.: 311–312; Hanák 1959: 296–298; Bertényi 2005: 80–82.

A „hogyan tovább” kérdésre a kormánypárt liberális szárnya és vezetői sem igazán rendelkeztek válasszal, csak azt tudták határozottan, hogy mit nem szeretnének. A fúziót a többi '67-es elemmel nem akarták, ugyanis féltették a kormánypárton belüli vezető pozíciójukat, vagy mert az adott körülmények között csak túl súlyos feltételek árán, illetve egyáltalán nem tartották kivitelezhetőnek.⁹⁵¹ Még kevésbé akarták, hogy Khuen-Héderváry személyében egy népszerűtlen, kvázi királyi helynök üljön a nyakukba. Ellenben a júniusi határozott ellenállást sem szerették volna megismételni, nehogy végleg elmérgesítsék viszonyukat az uralkodóval. Időt próbáltak nyerni, ezért egy színtelen, átmeneti kormányt láttak volna szívesen.⁹⁵² Mielőtt november végén Wekerle elutazott Bécsbe „megalkudni” Ferenc Józseffel, tárgyalt Tisza Kálmánnal és Széll Kálmánnal, hogy vállalják el az új kormány vezetését, azonban mindketten nemet mondtak. Ezt követően megállapodtak, hogy a kormánypárt egy átmeneti Bánffy-kormány létrehozását fogja támogatni.⁹⁵³

A király azonban eltökélt volt Khuen-Héderváryt illetően, Kálnoky és Kállay is segítette ebben. Ferenc József a karácsonyi ünnepek után Budapestre jött, hogy ezúttal is személyesen tárgyaljon a vezető politikusokkal, és kipuhatolja véleményüket. Az audienciákra 1894. december 27–30. között került sor, a négy nap alatt az uralkodó több tucat egyházi vezetővel és politikussal értekezett.⁹⁵⁴ Mint az várható volt, az érdemleges véleményt formálók (a meghallgatottak közül többen, mint például az egyházi vezetők, egyáltalán nem szolgáltak hasznos tanáccsal a politikai helyzet megoldására) között két csoport körvonalazódott. A Szabadelvű Párt megkerdezett vezetői (Wekerle Sándor, Tisza Kálmán, Széll Kálmán, Darányi Ignác, Andrassy Tivadar stb.) inkább egy átmeneti kormányt kívántak, és mindenképpen szerették volna a királyt Khuen-Héderváry kinevezésétől eltanácsolni. A konzervatívabb és '67-es ellenzéki politikusok (Szapáry Gyula, Zichy Nándor, Károlyi Sándor, Horánszky Nándor stb.) mielőbbi pártfúziót és egy erős kormányt javasoltak, Khuen-Héderváryval az élen.⁹⁵⁵

A liberálisok a kormány élére Bánffyt javasolták, bár Wekerle és Orczy Béla⁹⁵⁶ is felemlítette Széll Kálmánt, mint alkalmasabb jelöltet. Rögtön hozzátették azonban, hogy sajnos

⁹⁵¹ Az előbbieket csoportjába leginkább Tisza Kálmán és István, Wekerle, Szilágyi tartozott, míg Csáky Albin és Széll nem tartották elérkezettnek az időt a fúzióra. Balassa 1927: 161.

⁹⁵² Hanák 1959: 299. Vö.: Apponyi 1926: 243–244.

⁹⁵³ Bertényi 2005: 83. Bánffy Dezsőt szinte mindenki jelentéktelennek és alkalmatlannak vélte a pozícióra, éppen ezért voltak hajlandóak átmeneti megoldásként elfogadni, továbbá az ő lojalitása iránt a királyban sem lehettek kétségek.

⁹⁵⁴ A kihallgatásokról Pápay Ferenc, a Kabinetiroda magyar osztályfőnöke feljegyzéseket készített. Egyéb levelek és táviratok mellett ezen feljegyzések szövegét is közli alapvető forrásfeltáró művében Hanák Péter. Hanák 1959: 332–339.

⁹⁵⁵ Bertényi 2005: 82–86.

⁹⁵⁶ Orczy Béla 11 éven keresztül, 1879–1890 között volt öfelsége személye körüli miniszter.

ő maga nem óhajtja a miniszterelnökséget, mert nem bízik annak hosszútávú stabilitásában.⁹⁵⁷ A legfontosabb és leghosszabb, tulajdonképpen sorsdöntő kihallgatásokra december 28-án került sor, köztük Orczy Béláéra, Tisza Kálmánéra, Széll Kálmánéra és Apponyi Albertére. Tisza Kálmán szerint a fúzió, és vele egy stabil kormány alakítása az adott körülmények között lehetetlen, és Bánffy, mint átmeneti megoldás mellett érvelt, de nem zárta ki annak a lehetőségét sem, hogy idővel a Bánffy kabinet akár meg is erősödhet.⁹⁵⁸ Eztán került sorra Széll, aki elmondta, hogy személy szerint ő hajlana a fúzióra, de szerinte az pillanatnyilag Apponyi és a Nemzeti Párt többségének az egyházpolitikai kérdésekben képviselt ellenzéki álláspontja miatt nem lehetséges. Tévesen úgy vélte, hogy az egyéb kritikus pontokban – mint például a katonai követelések – könnyebben kompromisszumra lehetne bírni Apponyit. Továbbá kifejtette azon nézetét, hogy egy átmeneti Bánffy-kormány esetén a Nemzeti Párt és a Szapáry-frakció különállása konzerválódna, ami később is lehetővé tenné a fúziót és egy stabil kormány megalakítását. Széll annyiban nem volt egy véleményen Ferenc Józseffel, hogy a király a fúziót Bánffy miniszterelnöksége esetén is megvalósíthatónak tartotta.⁹⁵⁹ Teljesen egyiküknek sem lett igaza, a Bánffy-kabinet megalakulását követően a Szapáry-frakció tagjai (néhány kivétellel) visszaléptek a Szabadelvű Pártba, a Nemzeti Párt fúziójára azonban csak 1899. március elején, a Széll-kormány megalakulása után került sor.

Közvetlenül Széll után következett Apponyi, aki mintegy másfél órát beszélgetett a királlyal.⁹⁶⁰ Ferenc József nyíltan kifejtette előtte, hogy nemzeti követeléseivel, különösen a hadseregbe vonatkozókkal soha életében nem fog tudni megbarátkozni. Arra kérte, vesse el programjának ezt a részét, hogy így ő és pártja bevonható legyen a kormányzásba. Apponyi átérezte a pillanat súlyát, de rövid gondolkodás után visszautasította a király kérését: „[...] feltártam őfelségének, hogy bármennyire óhajtának segítségére lenni, azoknak a lemondásoknak az árán, amelyeket ő követel, arra nem vállalkozhatom; mert nemcsak politikai becsületem van kötve nemzeti követelményeimhez, de a nemzeti élet nyugodt fejlődése is, különösen pedig az őfelsége által felpanaszolt erkölcsi bajok megszüntetése, melyek mind egy forrásból erednek, t. i. abból, hogy az alkotmányos formák megtartása miatt a nemzeti akarat

⁹⁵⁷ „Széll könne gleichfalls nicht in Combination gezogen werden, theils weil er selbst nicht geneigt ist diese Aufgabe zu übernehmen, theils weil er auch nicht das Selbstvertrauen hat etwas stabiles zu begründen.” Orczy Béla kihallgatásának szövegét közli: Hanák 1959: 334.

⁹⁵⁸ Uo. A „nagyöreg” Tisza ezúttal sem hazudtolt rá politikai éleslítésára, hiszen a Bánffy-kormány végül 1899 februárjáig maradt hivatalban.

⁹⁵⁹ A Széll kihallgatásáról készített feljegyzést közli: Hanák 1959: 334–335.

⁹⁶⁰ Apponyi kihallgatását külön, részletesen is feljegyezte Pápay (az eredeti feljegyzésekben Apponyi neve mellett a „wird abgesonder notirt” bejegyzés látható), ez az irat azonban nem található meg a Kabinetiroda levéltári anyagában, így Hanák Péter is Apponyi emlékirataira hagyatkozott, amit „pátoszinak”, de alapvetően hitelesnek fogadott el.

látszatával kell felruházni olyan politikát, melyet a nemzet nem akarhat, tehát erőszakkal és korrupcióval kell dolgozni. Akkor pedig sem a király, sem a nemzet nem nyerne azzal semmit, ha ezt, mások helyett, én csinálnám.”⁹⁶¹ Ezzel a Nemzeti Párt fúziójának kérdése egyelőre eldőlt, annak ellenére, hogy a párt más vezéregyéniségei (Horánszky Nándor elnök és Károlyi Sándor, akiket a király szintén fogadott), továbbá a párt egy része korántsem mutatkozott volna ennyire hajthatatlannak, és titkon hibáztatták Apponyi merevségét.⁹⁶²

Ferenc Józsefet – bár Apponyinak természetesen nem mutatta ki – elszomorították a fejlemények. Így írt a 28-i audienciáról Schratt Katalinnak: „Tegnap [...] tizenegyötől fél négyig megisméltődött a tegnapelőtti színjáték a meghallgatásokkal, de most eljöttek olyan fontosabb emberek is, mint Tisza, Széll, Apponyi [...] Apponyi másfél órát volt nálam, és végre egyszer őszintén kibeszéltük magunkat. Hogy ez használ-e? Attól tartok, hogy nem. Ma és holnap megint csak meghallgatások lesznek, és azt hiszem, hogy a végén sem leszek okosabb, mint voltam az elején.”⁹⁶³

Széll Kálmán – mint kihallgatásának szövegéből kiderül – alapvetően szkeptikus volt a fúziót illetően, a király kedvéért azonban mégis elkezdett puhatolózni ezügyben, Khuen-Héderváry Károly vezérszerepét viszont egyértelműen elutasította: „Széll dolgozik a fúzió, de Károlyt nem említi és nem akarja.”⁹⁶⁴ Ennek ellenére Kálnoky és Kállay Bécsből továbbra is biztatták Khuent: „Továbbá Őfelsége azt üzeni neked, hogy folytasd tovább működésedet erélyesen [a bán december 29-én érkezett Budapestre, és megbeszéléseket kezdett a Szabadelvű Párt vezetőivel] s az intrikák és nehézségek által ne hagyd magad visszariasztani, ne szakítsd meg, sőt ápold az összeköttetést Apponyival és Szapáryval, mert ha ma kétségesnek látszik is a fúzió, előbb-utóbb mégis be kell következnie.”⁹⁶⁵ Bethlen András azt várta volna Ferenc Józseftől, hogy egyértelműen és határozottan kérje meg Tisza Kálmánt, Szilágyit és Széllt Khuen-Héderváry nyílt támogatására. Idáig azonban a király nem merte feszíteni a húrt, mert tisztában volt a nevezettek véleményével, a nyílt visszautasítás pedig súlyos csorbát ejtett volna uralkodói tekintélyén.⁹⁶⁶ Mindez azt mutatja, hogy Ferenc József egyre inkább elbizonytalanodott, miszerint álláspontját érvényre tudja-e juttatni.

Miután újévre visszautazott Bécsbe, 1895. január 5-én a király ismét Budapestre érkezett, és ezúttal szűkebb körben folytatta a tárgyalásokat. Az audienciák sorrendjének és

⁹⁶¹ Apponyi 1926: 245.

⁹⁶² Vö.: Gratz 1934 I.: 334; Apponyi 1926: 257–258.

⁹⁶³ Ferenc József 1894. december 29-i levelét idézi: Hamann 2009: 191–192.

⁹⁶⁴ Bethlen András volt földművelésügyi miniszter (Kállay Béni barátja és Khuen-Héderváry egyik legfőbb támogatója) levele Kállay Béninek 1894. december 29-én. Közli: Hanák 1959: 339.

⁹⁶⁵ Kállay Béni 1895. január 3-i levele Bécsből Khuen-Hédervárynak. Közli: Hanák 1959: 344–345.

⁹⁶⁶ Bertényi 2005: 89.

időpontjának rekonstruálásához ekkor már a szárnysegédi naplókönyveket is felhasználhatjuk forrásként.⁹⁶⁷ Eszerint Ferenc József január 6-án 11–12 óra között Széllt, 13.00–15:30 között Khuen-Héderváryt fogadta. Széll január 7-én⁹⁶⁸ és 8-án délelőtt is járt audiencián.⁹⁶⁹ A korábbi helyzet alapvetően nem változott, 8-án estére pedig végérvényesen eldőlt Ferenc József, Kálnoky és Kállay koncepciójának veresége. Aznap délután Wekerle lakásán találkoztak a Szabadelvű Párt vezetői Khuennel,⁹⁷⁰ aki végre szeretne volna egyértelművé tenni, hogy számíthat-e a párt bizalmára, vagy sem. Ezért egy olyan párthatározatot követelt az egybegyűltektől, amely szabad kezet adott volna neki a fúziós tárgyalások lefolytatására. Miután ezt nem kapta meg, az amúgy is ingadozó Khuen-Héderváry január 9-i audienciáján megmondta a királynak, hogy semmilyen körülmények között sem vállal kormányalakítást.⁹⁷¹

Ilyen előzmények után Ferenc József január 11-én délelőtt nagy nehezen rászánta magát Bánffy Dezső miniszterelnöki kinevezésére. Egy aznap Kálnokyhoz intézett távirata viszont arra enged következtetni, hogy a király előtte tett még egy utolsó próbálkozást, hogy rávegye Széll Kálmánt a miniszterelnökség elvállalására, aki azonban ezúttal is nemet mondott. Ennek időpontját Hanák Péter a *Nemzet* információira alapozva január 9-ére tette.⁹⁷² Amint arról az uralkodó említett, csaldótt hangvétellő táviratában beszámolt, Széll az adott körülmények között a fúzióra, és így tartós kormány alakítására nem látott esélyt, önmagát pedig egy átmeneti kormány élén nem kívánta „lehasználni” (*abnützen*). Lojálisan megígérte azonban, hogy a későbbiekben, ha szüksége lenne rá, készségesen fog Ferenc József szolgálatára állni.⁹⁷³ „Innen csak azt jelenthetem, hogy vágyaim és reményeim nem teljesültek [...]. A bán megbeszélése a Szabadelvű Párttal, amelyről a legutóbb írtam, nem győzte meg őt a párt őszinte támogatásáról és arról, hogy elfogadják a programját, és miután 9-én két órát, tegnap pedig majdnem egy óra

⁹⁶⁷ A forrástípus jellemzését lásd a 3. fejezetben, továbbá: Zellner 1969; Schwarczwölder 2018: 36–37. Ezeket a naplókönyveket pont 1895 januárjától kezdték el vezetni (az első csupán levéltári jelzete alapján viseli a Band 49. megjelölést). Talán ez magyarázza, hogy az első hetekben még sok esetben hiányosan vezették az adjutánsok, amire a többi kútfő segítségével fény deríthető.

⁹⁶⁸ Erre a napra vonatkozóan a szárnysegédi napló hiányos, Ferenc József Schratt Katalinhoz intézett leveléből azonban tudható, hogy „egymás után volt nálam Szlávy, Bánffy, Széll és a bán. [...] Ma még beszélek Tiszával, akivel még mindig a legnehezebb, és beszélek Szapáryval is.” Ferenc József levele Schratt Katalinhoz, Buda, 1895. január 7. Idézi: Hamann 2009: 192–193.

⁹⁶⁹ ÖStA HHStA, KA, Tagebuch der Flügeladjutanten, Band 49, 1895. január 6–8.

⁹⁷⁰ Wekerle és Khuen-Héderváry mellett Szilágyi Dezső, Bánffy Dezső, Csáky Albin, Darányi Ignác, Széll és Tisza Kálmán vettek részt a megbeszélésen.

⁹⁷¹ Részletesebben lásd: Hanák 1959: 347; Bertényi 2005: 90.

⁹⁷² Hanák 1959: 347. Széll neve ugyanakkor nem szerepel a szárnysegédi naplókönyvben január 9-én, sem pedig 10-én, holott valamikor bizonyosan értekezett vele Ferenc József.

⁹⁷³ „[...] Da nun auch Széll, der schon früher Fusions-Bestrebungen geneigt war, aus ähnlichen Gründen, wie der Ban, zur Begründung eines dauerhaften Zustandes dermalen keine Hoffnung hat, zu einen Übergang aber sich nicht abnützen will, für später übrigens, wenn die Dinge mehr gereift sein werden und es nothwendig sein sollte, seine Dienste bereitwilligst zur Verfügung stellte, so erübrigt mir, auch nach der Ansicht aller Vernommenen leider nichts Anders, als zu Bánffy, der sich der Unterstützung der Partei erfreut, zu greifen.” Ferenc József távirata Gustav Kálnoky külügyminiszternek, Budapest, 1895. január 11.: Közli: Hanák 1959: 349.

hosszat beszéltem vele, sajnos le kellett mondanom arról, hogy ő legyen a jelölt, és tegnap kénytelen voltam felkérni Bánffy-t, hogy alakítson kormányt.”⁹⁷⁴

Az elhúzódó tárgyalások során tehát komolyan felmerült, hogy Széll Kálmán álljon a kabinet élére, azonban ő most sem kért a lehetőségből, még hozzá egyértelműen hasonló okokból, mint 1892-ben. Akkor és 1894–1895 fordulóján is jogosan érezhette kifejezetten komplikáltnak a politikai szituációt, és inkább elhárította magától a miniszterelnökséget. A hamarosan felálló Bánffy-kormány tagjai minden bizonnyal tisztában voltak Széllnek az eseményekben játszott szerepével, legalábbis az a díszes börtárca, amit nem sokkal a kabinet megalakulása után ajándékoztak neki, erre enged következtetni. Az alábbi felirat állt ugyanis rajta: „Széll Kálmánnak – Magyarország főbábójának – az általa világra jönni segített Bánffy-minisztérium tagjai.”⁹⁷⁵ Mintegy négy év múlva, 1899. január–februárban azonban Ferenc József már nem hagyta kibújni Széllt az ígérete alól, miszerint, ha újra felkéri az uralkodó, készséggel fog a rendelkezésére állni.

⁹⁷⁴ Ferenc József levele Schratt Katalinhoz, Budapest, 1895. január 12. Idézi: Hamann 2009: 194.

⁹⁷⁵ Ez a börtárca 1943-ban még Széll Kálmány lánya, Bernrieder Jánosné Széll Ilona tulajdonát képezte. Sárkányiné Halász 1943: 93.

7. A miniszterelnökség előszobájában

Széll Kálmán tehát nem vállalta magára a miniszterelnökséget 1895 januárjában és Bánffy-érában a korábbi évekhez hasonlóan igyekezett háttérben maradni, „belesimulni” a pártba, és – legalábbis a külvilág felé – egyetlen gesztusa sem utalt arra, hogy jelentősebb hatalmat szeretne.⁹⁷⁶ Személye azonban még így is egyre fontosabb tényezővé vált, informális befolyása mellett tekintélyes pozíciókat töltött be a Szabadelvű Párt frakciójában is.⁹⁷⁷ A Bánffy-kormány kérésére 1895–1896-ban a képviselőház pénzügyi bizottságának elnöki székéből „drákói rendet tartott”,⁹⁷⁸ emellett minden évben tagja – 1896-ban elnöke – volt a magyar delegációnak, valamint a kvóta- és a valutabizottságnak is. 1896-ban a pénzügyi bizottság vezetéséről lemondott, elvállalta viszont a közigazgatási- és a kvóta-bizottság elnökségét. További, elismerést jelentő, ámbar inkább díszes és tiszteletbeli, mintsem valós befolyással járó megbízatásként 1891–1898 között a millenniumi ünnepi bizottság elnöki tisztét, az 1896-ban Budapesten megrendezett interparlamentáris konferencián pedig a magyar csoport vezetését látta el.⁹⁷⁹ A millennium évében a budapesti delegációs ülések során a magyar delegáció elnöki székében is ő ült.⁹⁸⁰ Széll emellett a Dunántúli Közművelődési Egyesület elnöki teendőit sem hanyagolta el, sőt az egyesület kezdeményezésére megalakult Országos Múzeum- és Könyvtár Bizottság elnöki székét is elfoglalta még 1894-ben.⁹⁸¹

A fenti szerepkörök természetesen növelték nyilvános szerepléseinek számát, ugyanakkor a „főállásban” még mindig kétszeres bankelnök Széll idejét és energiáit is jobban

⁹⁷⁶ „Egy jel, egy moccanás sem árulta el, hogy a jövőkor egyik miniszterelnöke rejlik benne. [...] Nem szőtt intrikákat, nem csinált saját külön politikát, nem is voltak extravagáns álláspontjai, amikkel nehézségeket csináljon.” (Mikszáth 1904b: 99–100.) A Szabadelvű Párt vezérkara persze tisztában volt azzal, hogy 1895 januárjában Ferenc József szemében potenciális jelölt volt, azonban a párt egyszerű tagjainak álláspontját kifejező Teleki Sándor szerint a többség még 1897–1898 körül sem gondolta volna, hogy Széllből valaha a miniszterelnökük lehet. (Teleki Sándor naplója: OSZK Kt., Quart. Hung. 2953. f3.)

⁹⁷⁷ Lásd: Csapó 2015: 222.

⁹⁷⁸ Thallóczy Lajos naplóbejegyzése: OSZK Kt., Quart. Hung. 2459. I. kötet, f525.

⁹⁷⁹ Sárkányiné Halász 1943: 93–94; Sturm 1897: 351–352; *Pester Lloyd* 1915. május 16. esti szám, 1; Az interparlamentáris konferenciáról: Apponyi 1926: 255–256; 261.

⁹⁸⁰ Klein 1922: 63.

⁹⁸¹ Az egyesület vármegyei és városi könyvtárak és múzeumok alapítására, vagy a meglévők bővítésére buzdította a törvényhatóságokat. Az Országos Múzeum- és Könyvtár Egyesület 1896-ban megalakította a Fővárosi Múzeum- és Könyvtáregyletet. A „nagy fontosságú kulturális mozgalom támogatására” kérte Széll Falk Miksát is, az egyik kiszemelt igazgatósági tagot: „Tizenöt évvel ezelőtt a fővárosi sajtó pendítette meg [...] a fővárosi múzeum és könyvtár eszméjét s most tizenöt év múlva ugyancsak a sajtó munkatársaival, az írókkal akarom az eszmét megvalósítani”. Széll Kálmán levele Falk Miksához, Budapest, 1896. január 9. OSZK Kt., FOND IV./869.

igénybe vették a rendszeres képviselőházi feladatokat.⁹⁸² Bizonyosan ezzel magyarázható, hogy csak hosszas győzködésre volt hajlandó 1898-ban újra elvállalni a pénzügyi bizottság elnökségét. „Valóban nehezemre esik: igent mondani és a tegnap is kifejtett okokból nagy áldozatot hozok, midőn kérésteknek engedek. De megteszem és ezennel értesítlek, hogy kész vagyok óhajtástok folytán, a pénzügyi bizottságban az elnökséget újból elvállalni.” – írta Lukács László pénzügyminiszternek 1898 januárjában.⁹⁸³ A kvóta- és a pénzügyi bizottság elnökeként Széll támogatása és szakértelme kiemelten fontos volt a kormány számára a nehéz gazdasági kiegyezési tárgyalások kapcsán. Bánffy miniszterelnök 1898 folyamán többször is meghívta szűk körű megbeszélésekre, amelyeken a vám- és kereskedelmi szövetség meghosszabbítása volt terítéken. Például 1898. május 22-én, vasárnap délelőtt 11-kor Bánffy, Tisza Kálmán, Szilágyi Dezső házelnök, Lukács László és Széll Kálmán,⁹⁸⁴ június 6-án Bánffy, Falk Miksa, Lukács László és Széll, június 23-án pedig szintén Bánffy, Falk, Lukács, Széll, valamint Tisza Kálmán részvételével került sor bizalmas értekezletre a Sándor-palotában.⁹⁸⁵ Az országgyűlés nyári szünete (és a közben az osztrák féllel megkötött előzetes kiegyezési megállapodás, melynek része volt az *ischli klauzula*) után október 9-én, vasárnap 11-kor a Pénzügyminisztériumban Bánffy, Lukács, Tisza Kálmán, Szilágyi, Falk, Matlekovits Sándor, Hegedüs Sándor és természetesen Széll gyűltek össze, hogy a kialakult helyzetről tárgyaljanak.⁹⁸⁶

A Széll Kálmán által az 1898–99 fordulóján, a politikai válság elmélyülésekor játszott szerep tehát nem nélkülözte a konkrét előzményeket, betöltésére eleve csak egy, a Szabadelvű Pártban tekintéllyel, informális hatalommal rendelkező, alapvetően az ellenzék által is elismert személy vállalkozhatott.⁹⁸⁷ A belpolitikai krízis kialakulásában Széllnek vajmi kevés szerepe volt, 1898 őszére a kabinet hajóját nem csekély mértékben maga a miniszterelnök navigálta viharba.⁹⁸⁸

⁹⁸² Ezt – többek között – az a kiterjedt levelezés is mutatja, amely a kvóta-bizottság munkálataival kapcsolatban Széll Kálmán és Falk Miksa (szintén a bizottság oszlopos tagja) között zajlott 1896–1898 folyamán. Lásd: OSZK Kt., FOND IV./869.

⁹⁸³ Széll Kálmán levele Lukács Lászlóhoz, Budapest, 1898. január 15. MNL OL K 618, Lukács László miniszterelnök iratai. B. dosszié, félhivatalos és magánlevelezés.

⁹⁸⁴ MNL OL K 467, 1898/114.

⁹⁸⁵ Báro Bánffy Dezső levelei Falk Miksához, Budapest, 1898. június 4., illetve június 20. OSZK Kt., FOND IV./44.

⁹⁸⁶ MNL OL K 467, 1898/240.; Báro Bánffy Dezső levele Falk Miksához, Budapest, 1898. október 8. OSZK Kt., FOND IV./44.

⁹⁸⁷ Csapó 2015: 222.

⁹⁸⁸ A Bánffy-kormány működését részletes elemzés tárgyává teszi PhD disszertációjában Ifj. Bertényi Iván: Bertényi 2005: 93–238.

A Bánffy-kabinet helyzetének megromlása – Széll Kálmán és a kormány viszonya 1898 őszéig

Az előrehozott, 1896. október–november fordulóján megrendezett országgyűlési választások alkalmával, a pártok által korábban a millenniumi emlékév apropóján kötött békességet megszegve, Bánffy Dezső miniszterelnök erőteljes kormányzati pressziót alkalmazott, és a Szabadelvű Párt parlamenti többségét 70% fölé növelte.⁹⁸⁹ Széll Kálmán megválasztása azonban paradox módon hosszú idő óta ekkor zajlott le a leggördülékenyebben. Szentgotthárdon lépett fel, ellenjelöltjei elkoptak, így október 28-án egyhangúlag nyerte el a kerület mandátumát.⁹⁹⁰ A kor mércéjével mérve is súlyos választási visszaélések miatt⁹⁹¹ végletekig feltüzelt ellenzéki pártok (Függetlenségi és Negyvennyolcas Párt, Ugron-párt, Nemzeti Párt, Katolikus Néppárt) ettől kezdve csak a kínálkozó alkalomra vártak, és morális kötelességüknek érezték, hogy megbuktassák a szemükben hitszegő Bánffyt.

Ugyanakkor az is megfigyelhető, hogy – hasonlóan a korábbi és későbbi miniszterelnökökhöz – Bánffy a kormánypárton belüli erőviszonyokat is igyekezett önmaga számára kedvező irányba eltolni, és az őt támogató óliberális – más néven merkantil, illetve a Tisza-csoporttal azonosított – szárnyat erősíteni. Sok új, fiatal képviselő jutott be a törvényhozásba (például Kristóffy József vagy Herczeg Ferenc), a *populus Banffyanus*. Többségük korábbi megyei tisztviselőkből és jómódú birtokosokból állt. Szintén a liberális vonalat erősítendő Bánffy a „modern gazdasági csoportnak” is juttatott mandátumokat (például Weiss Bertoldnak és Lánczy Leónak). A nagybirtokos arisztokratákat azonban Bánffy nem különösebben kedvelte, politikailag megbízhatatlannak tartotta, ezért közülük kevesebben jutottak be a Házba.⁹⁹² Az ekkor ejtett sebektől később mégis Bánffy vérzett el, mert noha végső soron az ellenzéki obstrukció buktatta meg, a kritikus helyzetben a Szabadelvű Párt sértett elemei nemhogy nem siettek a miniszterelnök megsegítésére, hanem tovább gyengítették helyzetét. Főként a Szilágyi Dezső házelnök körül tömörülő, számra nem jelentős, de befolyásos csoportot, és a latban náluk is többet nyomó Andrássyakat kell megemlíteni.

⁹⁸⁹ Boros–Szabó D. 2008: 156.

⁹⁹⁰ *Budapesti Hírlap*, 1896. október 22. 4., október 27. 3., október 29. 6.

⁹⁹¹ A korban általánosan bevett mértékünél lényegesen erőszakosabb kormányzati nyomásra az 1896-os választások során lásd: Bertényi 2016. Bánffy elsősorban a „kormányképességre törekvő” pártok ambícióit (Katolikus Néppárt, Nemzeti Párt, Ugron-párt) igyekezett összezúzni, míg a Kossuth Ferenc vezette ’48-as „törzspárttal” szemben enyhébb volt a presszió. Dolmányos 1963: 111–112.

⁹⁹² Kristóffy 1927: 33.

Az Andrassy-klán⁹⁹³ 1894–1895 fordulóján eleve nem támogatta Bánffy miniszterelnökségét, helyette audienciáján Andrassy Tivadar Széll Kálmánt javasolta – bár arra is utal forrás, hogy a családban Széllért sem lelkesedtek különösebben.⁹⁹⁴ A kormánypárti mágnások túlnyomó többsége az Andrassyak köré tömörült, és többé-kevésbé megőrizték távolságtartásukat a Tiszák híveivel, a Szabadelvű Párt gerincét kitevő dzsentri-középbirtokosokkal, és az ilyen háttérű értelmiségiekkel szemben. Emiatt a Lloyd-klubban is kissé idegenül mozogtak, és az inkább az arisztokrácia találkozóhelyének számító, a konzervatívabb–klerikálisabb néppárti és nemzeti párti mágnások által is látogatott Nemzeti Kaszinóba⁹⁹⁵ jártak. A pártklubban rendszeresen csak a válságos szituációkban időztek, ahol ennek okán „viharmadaraknak” hívták őket. Az Andrassy-csoport tehát egyfajta közvetítő szerepet játszott a liberális kormánypárt és az arisztokrácia között.⁹⁹⁶

Bánffy és az Andrassyak viszonya 1896-ban elmérgesedett. A miniszterelnök először Batthyány Lajossal bánt igen méltatlanul, aki felmentését kérte fiumei kormányzósága alól, hogy indulhasson a választásokon. Bánffy úgy továbbította a kérést a királynak, hogy Batthyány rosszul látta el feladatát Fiumében, és anyagi zavarai miatt szeretné felmentését. Azután a választások során ifj. Andrassy Gyula – bár nem kímélte pénztárcáját – nem jutott be a képviselőházba. A harc 1897 tavaszán, az akkor az érdeklődés homlokterébe került összeférhetlenségi kérdés mentén folytatódott. Ebben az Andrassyak is lehetőséget láttak a Bánffy mögött álló, a nagybankokkal és -cégekkel számos szállal összefonódó Tisza-tábor gyengítésére, a képviselőház összeférhetlenségi bizottságának Andrassy Tivadar volt az elnöke. Támogatták őket a Szabadelvű Párt mindazon elemei, akiket zavart a Tisza-csoport hatalma, mint Szilágyiék és a közélet megtisztítását kívánó ún. *púroszok*. Azonban – legalábbis rövid távon – ezúttal is az Andrassyak húzták a rövidebbet. Bánffy egy alkalommal úgy nyilatkozott, hogy az Andrassyak is a kormánnyal való összeköttetéseknek köszönhetik vagyonuk egy részét, Andrassy Géza tőle is többször kért protekciót rozsnyói vasüzemei

⁹⁹³ A csoport vezetője ekkor már egyértelműen ifj. Andrassy Gyula gróf volt. Mellette bátyja, Andrassy Tivadar gróf (1890–1896 között a képviselőház alelnöke), sógoruk, Batthyány Lajos gróf fiumei kormányzó, valamint unokatestvéreik, Andrassy Géza és Andrassy Sándor grófok (mindketten országgyűlési képviselők) képezték a csoport magját. A család rendszerint közös álláspontot alakított ki a politikai kérdésekben. Tekintélyüket a magyar gazdaságban betöltött fontos szerepük tovább erősítette. Szalai 2003: 13.

⁹⁹⁴ „Hová jutottunk, hogy Széll Kálmán a mi kandidátusunk?” – írta id. Andrassy Gyuláné Kendeffy Katalin Andrassy Tivadarnak Fiuméből, 1894. december 20-án. (Másolat). MNL OL P 4, 508. tétel (Andrassy Tivadar levelezése). Lásd továbbá: Szalai 1997: 643.

⁹⁹⁵ Kristóffy József szerint a Nemzeti Párt egyenesen „a mágnáskaszinó politikai szervezete volt”. Kristóffy 1927: 36.

⁹⁹⁶ Szalai 2003: 13; Kristóffy 1927: 37.

ügyében. Ezek után Andrassy Géza lemondott mandátumáról – igaz helyette egyhangúlag ifj. Andrassy Gyulát választották meg Rozsnyón.⁹⁹⁷

Az Andrassyak által uralt Nemzeti Kaszinó ettől kezdve „a Bánffy ellenes politikai intrikák fészke lett”.⁹⁹⁸ „Azon elkeseredett harc megindulásához, melyet az »erdélyi ember«⁹⁹⁹ ellen később a Nemzeti Kaszinóból vezettek” általában a mágnások kormánypárton belüli visszaszorulása is döntő motívum volt, amit „Bánffy ellenszenvének tulajdonítottak”.¹⁰⁰⁰ Különösen úgy, hogy a feltörekvő gazdasági elit köreiből viszont Bánffy többeket mandátumhoz segített.¹⁰⁰¹ Ezzel összefüggésben – bár az Andrassyak kifejezetten filoszemiták voltak – a Nemzeti Kaszinó befolyásos arisztokratái a zsidó származású képviselők számának megnövekedését is nehezményezték és felrótták Bánffynak.¹⁰⁰² Mindez végül odáig fajult, hogy 1898 decemberében, Bánffy legnehezebb helyzetében indult kezdeményezés a Nemzeti Kaszinóban a miniszterelnök „kigolyóztatására”, a kizárásra azonban végül nem került sor.¹⁰⁰³

Mielőtt tehát az események részletes ismertetésébe, és abban Széll Kálmán szerepének bemutatásába kezdenénk, szükséges, hogy megpróbáljuk őt elhelyezni a fenti „koordinátarendszerben”. Ha társadalmi pozíciójából indulunk ki, akkor logikusan Széll igazából bármelyik frakcióhoz tartozhatott volna. A pénzügyi élet egyik hatalmasságaként értelemszerűen szoros kapcsolatban állt a merkantil körökkel is – bár arra vonatkozó forrás nem került a kezeink közé, ami például Lánczy Leóval vagy más bankvezérrel való személyes kapcsolatáról árulkodna. Nagyon valószínű, hogy a hozzá kötődő érdekeltségek által alapított

⁹⁹⁷ Részletesebben lásd: Bertényi 2005: 159–160; Szalai 1997: 651–652.

⁹⁹⁸ Szalai 2003: 29.

⁹⁹⁹ Bánffy Dezső volt a korszak első erdélyi származású miniszterelnöke.

¹⁰⁰⁰ Kristóffy 1927: 33. Az arisztokraták által megszerzett mandátumok aránya az 1892-es 21,5%-hoz (53 fő) képest az 1896-os választások után 15%-ra (44 fő) esett vissza a kormánypárti frakcióban. (Bertényi 2005: 158.) Bánffy a főispáni székekben sem látta szívesen a mágnásokat, és több arisztokratát elmozdított ilyen pozícióból. Ebben persze racionális érvek is szerepet játszhattak, ugyanis a vármegyei adminisztrációban „szocializálódott” Bánffy tudta, hogy a kormányzat szempontjából milyen fontos a megyében egy „dolgos” főispán. Márpedig szerinte a mágnás „nem való olyan állásba, ahol dolgozni kell. Tavasztól ősziig a birtokán van, télen a Riviérán vagy Párizsban, ősziel agarászik, tavasszal lóversennyel foglalkozik.” Balassa 1927: 174–175.

¹⁰⁰¹ A konzervatív vád szerint emiatt a kormánypárt olyan elemekkel bővült, „melyek a hivatott önzetlen közéleti munka szempontjából okkal gyanút kelthettek. [...] Bánffy ezeket az elemeket a választásoknál erősen támogatta, nem pénzzel ugyan, mert az saját zsákjából is telt, hanem hatalmi erejének fegyverzetével, [...] s így történt, hogy hivatottság és erkölcsi súly nélküli elemek, kik pusztán a pénz hatalmával rendelkeztek, jutottak mandátumhoz.” Horánszky 1994: 269.

¹⁰⁰² A zsidó vallás recepciójáról szóló törvény szentesítését már Bánffy érte el Ferenc Józsefnél 1895 elején, de a miniszterelnök és a mögötte álló Tisza-csoport ettől függetlenül is jó kapcsolatokat ápolt a zsidó nagytőkével. „[Bánffy] inkarnátus liberális volt, ami azért könnyítette meg dolgát, mert a magyar zsidóság és a kapitalista körök első szavára milliókat hánytak össze választási célokra.” Kristóffy 1927: 32. Talán az sem mellékes, hogy 1903 márciusában a fővárosi zsidó (nagy)polgárság társasági központjának számító Lipótvárosi Kaszinóban Bánffyt választották meg elnöknek a leköszönő Dóczy Lajos helyett. Az asszimiláló zsidósággal Bánffy nemzetiségi politikai elképzelései miatt is kereste a minél közelebbi viszonyt. Bertényi 2005: 263–264.

¹⁰⁰³ Széchényi Manó gróf, akkori öfelsége személye körüli miniszter visszaemlékezése. *Budapesti Hírlap*, 1929. február 24. 8.

Agrár- és Járadékbankban Széll azért nem vállalt semmilyen tisztséget, hogy elkerülje az összeférhetetlenségi vádakat.¹⁰⁰⁴ Széll ugyan nem volt arisztokrata, de híres rátóti gazdasága mintegy ezer holdon terült el, és a bankelnökségekből származó kiemelkedő, számos mágnásén is túlmutató jövedelme miatt a Szabadelvű Párt dzsentrí-középbirtokosaihoz sem igazán tartozott. Régi Deák-pártiként, sőt Deák egykori vejeként is igyekezhetett távolságot tartani a Tisza-gárdától, és e tekintetben a Tisza Kálmánnal kapcsolatban pénzügyminiszterként szerzett tapasztalatai is megerősíthették. Mindazonáltal láthattuk, hogy az állami pénzügyek terén az 1880-as évek végétől hajlandó volt együttműködni Tiszával, az egyházpolitikai reformok, valamint a Bánffy-kabinet kinevezése során is közös nevezőn voltak, illetve Széll a Bánffy-kormány működését is segítette fontos bizottságok elnökeként.

Több párttársa egybehangzó véleménye szerint azonban a Szabadelvű Párt belső életében nem vett részt napi rendszerességgel. Nem rendelkezünk arra vonatkozó forrással, hogy amikor az 1880-as években Széll elvileg pártonkívüli képviselő volt, milyen rendszerességgel látogatta a Lloyd-klubot, vagy látogatta-e egyáltalán. Feltehetően ezekben az években vált rendszeressé, hogy esténként inkább a Nemzeti Kaszinót kereste fel. Ezen a szokásán akkor sem változtatott, amikor már újfent a Szabadelvű Párt vezérkarához tartozott, és úgy tűnik jobban megtalálta a hangot a főúri körökkel. A pártklubban ritkán vett részt a napi ügyekben, „jobban érezte magát a Nemzeti Kaszinóban, hol a Lobkowitz herceg-féle¹⁰⁰⁵ tarokkpartiban vesz állandó részt. A kaszinó urai előtt jobban kigombolkozott, s tény, hogy [ott] jobban ismerik, mint a pártklubban. [...] Ő, aki a természettől közlékeny, itt [a klubban] többnyire zárkózott és hallgatag maradt. [...] Sokan zokon vették tartózkodó, kimért sőt idegenkedő [maga]viseletét.”¹⁰⁰⁶ Berzeviczy Albert Széll „kaszinóban élvezett nagy tekintélyével” hozta összefüggésbe azt, hogy 1899 elején neki sikerült lecsendesítenie a politika felcsapó hullámait.¹⁰⁰⁷ A Nemzeti Kaszinóhoz és az Andrássyakhhoz való közelségére enged következtetni az is, hogy 1894–1895 fordulóján ők Széll miniszterelnöksége mellett szálltak síkra. Hasonlóan az Andrássyakhhoz, Széll is csak a problémásabb helyzetekben vett részt aktívan a pártklub életében. „Nehéz időkben sürgött-forgott, kapacitált kézzel lábbal, de jó időkben hideg maradt. [...] Szélsőséges időkben nem volt igazi közelségben klubbéli társaival.”¹⁰⁰⁸ Széll a pártkörben nem tett kellemes benyomást Széchényi Manóra sem: „az

¹⁰⁰⁴ Andrássy Géza 1897-ben pont emiatt köszönt le az Agrárbankban viselt igazgatótanácsi tisztségéről. Szalai 1997: 652.

¹⁰⁰⁵ Rudolf von Lobkowitz herceg, 1890-től a közös hadsereg budapesti (IV.) hadtestének parancsnoka.

¹⁰⁰⁶ Mikszáth 1904b: 101–102.

¹⁰⁰⁷ OSZK Kt., Quart. Hung. 2955. f2. Lásd még: Csapó 2015: 221.

¹⁰⁰⁸ Mikszáth 1904b: 101.

érintkezésben kimért volt és barátságatlan”.¹⁰⁰⁹ Ugyanakkor hiába támogatták volna 1894–1895 fordulóján az Andrássyak Széllt, ő nem akarta elvállalni a miniszterelnökséget, és ő is Bánffyot ajánlotta. Úgy tűnik, hogy a következő években Bánffy és Széll kölcsönösen keresték egymással a jó viszonyt. Talán az sem mellékes, hogy röviddel a Bánffy-kormány kinevezése után, 1895. februárjában Széll Kálmán öccsét, Ignácot adminisztratív államtitkárrá léptették elő a Belügyminisztériumban,¹⁰¹⁰ 1897 novemberében pedig viszonylag jelentős, 3 000 forintos jutalomban részesült a közigazgatás megreformálásáról szóló törvényjavaslat kidolgozásában végzett munkájáért.¹⁰¹¹

Kétségtelen ugyanakkor, hogy a korábban említett okok miatt a Tisza-gárda bizonyos fokú fenntartásokkal viseltetett Széll Kálmán személye iránt. „[P]ár év előtt egyik bécsi delegációban valaki humorosan megjegyezte, hogy lehet még Széll Kálmán a miniszterelnökünk. Unisono azt mondtuk: na akkor kilépünk a pártból!” – írta naplójában 1902 januárjában a korábban a Tiszák és Bánffy hívének számító Teleki Sándor gróf.¹⁰¹² Mindezek fényében tehát nem meglepő, hogy amíg az Andrássyak (értelemszerűen elsősorban ifj. Andrássy Gyula) 1898–1899 fordulóján minden követ megmozgattak Széll érdekében – amely törekvés természetesen más csoportok érdekeivel is találkozott –, addig a Tisza-csoport a lehető legtovább kitartott Bánffy mellett és Széll útjába akadályokat igyekezett gördíteni.

Korántsem mellékes szál, hogy Széll a Wekerle-kabinet egyházpolitikai harcokban megdicsőült „nagyjaival”, például Csáky Albinnal, Hieronymi Károllyal¹⁰¹³ és Szilágyi Dezsővel is jó viszonyt ápolt, míg Bánffyról ez nem igazán mondható el. A kormányfő ráadásul taktikai hibát is vétett, amikor Szilágyit a házelnöki pozícióval igyekezett „semlegesíteni”. Egy Szilágyi halála után, 1903 januárjában megjelent röpirat (*Wekerle és Bánffy. Az új liberális párt*) súlyos vádakot fogalmazott meg Csákyval és Szilágyival szemben. A magát a párt óliberálisai közé soroló, Bánffy-párti szerző a Tiszamaradék álnév mögé bújva arról írt, hogy Csáky és Szilágyi, „báryánybőrébe bújt farkasként [...] várták, csinálták az alkalmat a maguk hatalmi céljainak előkészítésére.” Arra számítottak, hogy a Bánffy-kabinet „elvégezvén egynémely apró formáságot, ismét nekik adja át a gyeplőt”. Bánffy Dezső azonban jelentős

¹⁰⁰⁹ Széchényi Manó visszaemlékezése. *Budapesti Hírlap*, 1929. február 24. 8. Vö.: „Annál feltűnőbb ez a zárkózottság, mert Széll Kálmán alapjában nagy causeur, ki szélesen tud és szeret beszélni.” Mikszáth 1904b: 102.

¹⁰¹⁰ A minisztertanácsi előterjesztés: MNL OL K 27, az 1895. február 14-i minisztertanács jegyzőkönyve, 8. napirendi pont. A felterjesztés: ÖStA HHStA, KA, Vorträge, 729/1895. (Karton 3). Utóbbi dokumentumból kiderül, hogy az Ófelsége Személye Körüli Minisztériumban egy Jósika Samu miniszter által megszüntetett államtitkári állás adott lehetőséget egy új, második államtitkári pozíció betöltésére a Belügyminisztériumban.

¹⁰¹¹ MNL OL K 27, az 1897. november 18-i minisztertanács jegyzőkönyve, 11. napirendi pont.

¹⁰¹² OSZK Kt., Quart. Hung. 2953. f3–4.

¹⁰¹³ 1895–1903 között a Széll-érdekelte bankcsoporthoz tartozó Agrárbank elnöke.

sikereket ért el,¹⁰¹⁴ amelyek „bosszantották is a két frondórt, akik homályosodni látták a maguk nimbuszát s nem bírtak beletörödni abba a gondolatba, hogy az ország – náluk nélkül is boldogulhasson. [...] Azok számára, akik hamar felednek, ide írjuk, hogy a 97-iki obstrukciót¹⁰¹⁵ Szilágyi Dezső rendezte, [...] aki mint egykor Júdás a zsidó főpapokkal előre megegyezett a getsemáni kertben véghez vitt »államcsíny« minden részlete felől: épp úgy tanácskozott estéről-estére a Sváb-hegyen Justh Gyulával és hadnagyaival a másnapi obstrukció menete és rendezése felől! Lehet, hogy ezt most tagadni fogják, de élünk még sokan, akik nemcsak ezt, hanem azt is tudjuk, hogy midőn Horánszky Nándor 1898 őszén [...] csak báb volt, akit Szilágyi rángatott, valamint hogy bábok voltak kezében a függetlenségek is mind.»¹⁰¹⁶

A kemény vádaknak ebben a direkt formában – különösen Csáky Albinnal szemben – nehezen adható hitel.¹⁰¹⁷ Tény ugyanakkor, hogy az amúgy is konfrontatív személyiségű Szilágyi nem különösebben kedvelte a miniszterelnököt és „nehezen tűrte a nála valóban sokkal szerényebb képességű Bánffy vezérségét”.¹⁰¹⁸ A megengedőbb álláspont szerint csupán „sokszor látszott rajta, hogy unatkozik, [...] sőt, *horribile dictu*: még ásított is” az ülések közben, illetve hivatalával járó pártatlanságát feltűnően komolyan véve, egyáltalán nem érezte kötelességének a kormány helyzetének megkönnyítését a tárgyalások során.¹⁰¹⁹ Valójában

¹⁰¹⁴ A szerző a liberalizmus továbbfejlesztéseként értékelte Bánffy teljes tevékenységét. „Határozott állásfoglalása a nemzetiségekkel és a Néppárttal szemben, melléje tömörítette az ország józanabb elemeit, s az új eszmék, melyekkel a liberalizmus fogalmát bővítette: magyar sovinizmus, közigazgatás reformja, önálló vámterület [sic!], magyar udvartartás stb.: – regenerálták a liberális pártot, melyet szinte az elzúllás szélén vett át elődeitől.” A Tiszamaradék az 1896-os választások kapcsán is egyetértett Bánffy eljárásával, valamint a fényes millenniumi ünnepségeket, II. Vilmos budapesti látogatását és a tíz szobor felállítását is Bánffy sikerei közé sorolta. Tiszamaradék 1903: 14–15.

¹⁰¹⁵ A bűnvádi perrendtartásról és az esküdtbíróóságok szervezéséről szóló törvények alapvetően az igazságszolgáltatás liberális szellemű továbbfejlesztését jelentették, azonban a javaslat 16. §-a a sajtóvétségeket nem esküdtbíróóságok, hanem királyi törvényszékek elé utalta. Az ellenzék – és természetesen a sajtó – ezt sérelmezte és obstrukciót indított a javaslat életbe léptetése ellen, végül kompromisszumra kényszerítve a kormányt. (Részletesebben lásd: Bertényi 2005: 200–203.) Az ellenzék szemében ez gyakorlatilag Bánffy megbuktatásának „főpróbája” volt. Balassa 1927: 196.

¹⁰¹⁶ Tiszamaradék 1903: 14–16. A röpirat egyébiránt súlyos valótlanosságokra fűzi fel hibás gondolatmenetét, miszerint Wekerle és Bánffy az ország iparosítása érdekében teljes gazdasági függetlenségre, önálló jegybankra és vámterületre törekedtek volna, míg a Széll, azaz „Dobzse Kálmán” miniszterelnökségével uralomra került „reakció” direkt az ország gazdasági érdekei ellenében cselekszik. A szerző kilétére nem derült fény, érdemben Vörös László és Teleszky János neve merült fel. A Széll támogatói közül érkező válasz-röpirat nem váratott sokat magára, lásd: Dobzse-párti, 1903.

¹⁰¹⁷ A Csáky Albinhoz közel álló egykori VKM-államtitkár, 1895–1898 között képviselőházi alelnök, Berzeviczy Albert (kapcsolatukra lásd: Gali 2017: 136–137.) szerint pont Szilágyinak sikerült „kulissza-mögötti kapacitálással lefegyvereznie” az obstrukciót 1897-ben. (OSZK Kt., Quart. Hung. 2955. fl.) Viszont 1898 őszén Berzeviczy már nem értett egyet Szilágyi obstrukcióval szembeni engedékeny magatartásával, Bánffyt és Tiszát támogatva a házszabályok szigorítását szerette volna elérni. Lemondott az alelnökségről, szándékától az sem térítette el, hogy a kormánypárti többség tüntetően ismételten őt választotta alelnökké. Gali 2017: 154–155.

¹⁰¹⁸ Bertényi 2005: 221; Horánszky 1994: 296–297. Vö.: Herczeg 2005: 102. „[Bánffy] jóvá nem tehető hibát követett el, amikor Szilágyit [...] megtette házelnöknek. Az elnök első naptól fogva azon mesterkedett, hogy megbuktassa Bánffyt, akit egyszerűen analfabétának nevezett.”

¹⁰¹⁹ Balassa 1927: 172–273.

azonban a házelnök ennél többet ártott Bánffy-nak, amikor csak tehetette megtépázta a tekintélyét. „Tanúja voltam, mikor a miniszterelnök egy képviselőházi vihar alkalmával az elnöki székhez sietett, hogy megbeszélje Szilágyival a teendőket. »Takarodjál a helyedre!« – rivallt rá az elnök. A miniszterelnök nevetett – mit is tehetett volna? – és visszament a helyére.”¹⁰²⁰ Nem tekinthetjük tehát pusztán véletlennek, hogy pont az ifj. Andrássy Gyula – Csáky Albin – Szilágyi Dezső „triász” és követőik engedték el Bánffy kezét 1898 telén, valamint ők töltötték be a fontos közvetítői szerepet az ellenzék felé 1899. január–februárban, a Széll-féle kompromisszumhoz vezető tárgyalások során.

A Bánffy elleni *casus bellit* a vám- és kereskedelmi szövetség megújításával kapcsolatos problémák szolgáltatták. Az 1887-ben, tíz évre megkötött gazdasági kiegyezés megújításáról a magyar és az osztrák kormány már 1896-ban megkezdte a tárgyalásokat, amelyekben a kvóta-bizottság elnökeként természetesen Széll is érintett volt. Nyíltan ugyan nem mondták ki, a Bánffy-kormány magatartásából mégis látható volt, hogy a szövetség megújítását már inkább a választások utáni új országgyűlésre hagynák.¹⁰²¹ Taktikai szempontból ez teljesen érthető volt, hiszen így a választások előtt a kormánypárti jelöltek is megígérhették országszerte, hogy a kvóta emeléséhez nem fognak hozzájárulni. „A két kormány ennél fogva azt hiszem – az egész az én kombinációm – nem is fog egyezkedni a kvótára nézve, [...] hanem október végén felosztatják az országgyűlést [...] és az összes kiegyezési ügyeket elő se terjesztvén a jövő országgyűlésre adekválják. Így kombinálok én. Lehet, hogy időközileg ráállnak az osztrákok a provizóriumra. De az kétségtelen, hogy ez az országgyűlés a kiegyezést meg nem csinálja és így én jobbnak tartom meg se kísérelni a tárgyalást” – írta Széll a szintén bizottsági tag Falk Miksának.¹⁰²²

Az új vám- és kereskedelmi szövetség körvonalai Magyarország számára előnyöket ígértek, az osztrák fél beleegyezett volna a fogyasztási adók korábbi elszámolási módjának megváltoztatásába – ezt korábban egyik magyar kormány sem tudta elérni, Széll és Tisza is hiába küzdött érte 1876–1877-ben.¹⁰²³ Széll azonban attól tartott, hogy az osztrákok felemeltetik a magyar kvótát „azon arányban, melyben a fogyasztási adók új elszámolási rendszere a mi jövedelmeinket emeli”. Ezért szerinte „az egész kiegyezési kérdés össze van

¹⁰²⁰ Herczeg 2005: 102. Máskor az ellenzék hahotázásától kísérve utasította rendre Bánffyt. Balassa 1927: 173.

¹⁰²¹ Bánffy ezt az 1898. augusztus 30-i közös minisztertanácson tudatta is Ferenc Józseffel és a többi jelenlétével, és már ekkor felmerült, hogy az 1897. december 31-én lejáró gazdasági szövetséget egy éves provizóriummal hosszabbítsák meg. Lásd: Somogyi 1991: 40–43.

¹⁰²² Széll Kálmán levele Falk Miksához, Rátót, 1896. szeptember 4. OSZK Kt., FOND IV./869.

¹⁰²³ A fogyasztási adók nem annak az országnak a költségvetését gyarapították, ahol a termék elfogyasztása történt, hanem azét, ahol a terméket gyártották. Ez egyértelműen Ausztriának volt előnyös, ebben sikerült változtatást kiharcolnia Bánffyéknek az osztrák Badeni-kormányal szemben.

kuszálva, el van rontva”, ugyanis a kvóta kérdésében kellett volna dűlőre jutnia a két kormánynak mindjárt a tárgyalások legelején.¹⁰²⁴ Széll korai tanácsát azonban nem szívlelték meg és a két kormány később már nem is tudott megállapodni a közös költségek felosztásának arányáról.

A fő problémát azonban nem ez jelentette. A tárgyalások 1897-ben folytatódtak, és a két kormány a kvótát kivéve megállapodott a – Magyarországra nézve továbbra is kedvező – részletekben. Világosan látszott viszont, hogy az osztrák parlamenti válság miatt nem lehet majd a kiegyezést a Reichsratban megszavaztatni.¹⁰²⁵ Az ausztriai alkotmány híres 14.§-a, a *Notverordnungs-gesetz* – amely a politikai krízisek idején a törvényhozás szüneteltetése alatt lehetőséget biztosított a törvény erejű rendeletek útján történő kormányzásra – ezúttal elvileg nem jelenthetett megoldást. A magyar kiegyezési törvény értelmében ugyanis miután a két kormány megállapodott a részletekben, „terjessze azt mindenik az illető ország gyűlése elé, s a két országgyűlésnek megállapodásai lesznek Ő Felsege szentesítése alá terjesztendők”.¹⁰²⁶

Az ausztriai törvényhozást megbénító problémákon hosszabb távon Kasimir von Badeni gróf (1895. szept. – 1897. nov.), Paul Gautsch báró (1897. nov. – 1898. márc.) és Franz von Thun-Hohenstein herceg (1898. márc. – 1899. okt.) kormányai sem tudtak úrrá lenni.¹⁰²⁷ Ezzel viszont az 1898-as év kezdetével elvileg megszűnt a vám- és kereskedelmi szövetség hatálya, nem lett volna törvényi akadálya például az önálló magyar vámterület felállításának. Gyakorlatilag azonban erre egyáltalán nem volt felkészülve az ország, valamint a Monarchia kétoldalú külkereskedelmi szerződésai is éltek még, ezek lejáratí dátuma nem egyezett meg a gazdasági kiegyezésével.¹⁰²⁸ Persze a kormány, a Szabadelvű Párt és a '67-es ellenzéki Nemzeti Párt túlnyomó többsége eleve nem is szerette volna az önálló vámterületet, vagy nem volt benne érdekelt.¹⁰²⁹ Bár a '48-as függetlenségi ellenzék programjában régóta fontos helyen állt az

¹⁰²⁴ Széll Kálmán levele Falk Miksához, Rátót, 1896. július 22. OSZK Kt., FOND IV./869.

¹⁰²⁵ A Bánffy- és a Badeni-kormány közötti kiegyezési tárgyalások menetét részletesen bemutatja a témának szentelt kötet: Schmied-Kowarzik 2010.

¹⁰²⁶ 1867. évi XII. törvénycikk, 61. §.

¹⁰²⁷ A cislajtániai belpolitikai helyzetet körültekintően, az osztrák szakirodalom széleskörű felhasználásával bemutatja: Bertényi 2005: 222–227. Lásd továbbá: Naschold 1959: 1–12; Rumpler 1997: 510–514.

¹⁰²⁸ A legfontosabb külkereskedelmi partnerekkel Olaszországgal Oroszországgal és Németországgal 1903 végén jártak le az érvényben lévő szerződések. Schmied-Kowarzik 2010: 150–151. A németek a Monarchia legfontosabb gazdasági partnereként (a Monarchia külkereskedelmének 48%-a a Német Császárságba irányult) természetesen élénk figyelemmel kísérték, hogy milyen megállapodást készül kötni az osztrák és magyar kormány például a vámtételekről. Kárbin 2015: 262.

¹⁰²⁹ Az újkonzervatív színezetű agrárius irányzat többé-kevésbé minden pártban jelen volt, a vezéregyéniségeinek számító konzervatív nagybirtokos arisztokraták – például a Gazdaszövetséget megalapító Károlyi Sándor gróf – viszont leginkább a Nemzeti Párthoz és a Katolikus Néppárthoz kötődtek. Ők abban voltak érdekeltek, hogy a magyar mezőgazdasági termékek számára ne vesszen el a védővámokkal biztosítható osztrák piac – a Cislajtániába irányuló éves magyar lisztkivitel 1888 és 1896 között 316 500 tonnáról 600 tonnára növekedett, és a tendencia egészen a világháborúig folytatódott. (Schmied-Kowarzik 2010: 390. 779. számú jegyzet.) Ezért ők is támogatták Bánffy javaslatát a gazdasági közösség egy éves meghosszabbításáról.

önálló magyar vámterület megvalósítása, az országgyűlésben végül az észérvek kerekedtek felül, nem indult obstrukció és – igaz, némi huzavona után – az 1898. évi I. törvénycikk az év végéig magyar részről egyoldalúan meghosszabbította a fennálló vám- és kereskedelmi szövetséget. A kormánnyal szemben ugyanakkor megfogalmazódott az elvárás, hogy tegyen előkészületeket az év folyamán az önálló magyar vámterület felállítása érdekében.¹⁰³⁰ Bánffy-nak ez persze nem állt szándékában, a szorult helyzetből pedig nem látszott kiút. Az osztrák parlamenti válságot továbbra sem sikerült felszámolni, így hiába született meg az új megállapodás a Bánffy- és a Thun-kormány között, továbbra sem látszott esély annak mindkét törvényhozás által történő elfogadására.

A Reichsrat gyakorlati működésképtelensége miatt ebben a szituációban ugyan elméleti probléma, de hozzátehetjük: nagyon nagy valószínűséggel egy működő Reichsrat sem szavazta volna meg a Bánffy–Thun-féle, a magyar félnek kifejezetten kedvező megállapodást.¹⁰³¹ Az egymás ellen acsarkodó ausztriai pártok ugyanis általában egyetlen közös nevezőt találtak: a Monarchián belüli – általuk vélt – magyar túlsúly visszaszorítását, vagy legalábbis a magyarok további térnyerésének megállítását.¹⁰³² Ebbe a „halmazba” a hadsereg kérdései mellett rendszerint a gazdasági közösség ügyei fértek bele.¹⁰³³ Világosan mutatták mindezt a következő években a Széll- és a Körber-kormány közötti konfliktusok, illetve a Széll–Körber-féle megállapodás ausztriai parlamenti elfogadtatásának kudarca.

A gazdasági közösség felbomlását természetesen egyik kormány, a közös miniszterek, és persze Ferenc József sem szerette volna. Az uralkodó saját kezébe vette a kezdeményezést, a törvényhozások nyári szünete alatt, 1898. augusztus 12–15. között Bad Ischlbe szervezett több napos értekezletet a kialakult helyzet lehetőleg mielőbbi, ugyanakkor hosszabb távú megoldása érdekében, valamint utasította a két miniszterelnököt, gondoskodjanak róla, hogy az újságokban ne jelenjen meg semmi a tervezett értekezletről.¹⁰³⁴

¹⁰³⁰ Balassa 1927: 198–199; Gratz 1934 I.: 357–358.

¹⁰³¹ A fogyasztási adók már említett, Magyarországra nézve kedvezőbb elszámolása mellett az agrárvámok felemeléséről, illetve a magyar agráriusok szemében évek óta szájkát jelentő örlési forgalom 1899-es eltörléséről is megállapodás született. Mindemellett Bánffy sikeresen állt ellen a kvóta magyar hányada felemelésének.

¹⁰³² Lásd: Pethő 1925: 109–110.

¹⁰³³ Nem véletlen, hogy a Badeni-kormányt is a gazdasági kiegyezési törvényjavaslat ellen indított obstrukcióval, és nem a nyelvrendelet miatt győzték le a Reichsratban. Ez persze osztrák részről is visszas politikai volt, hiszen Ausztria teljes exportjának 40%-át Magyarországon értékesítette. Schmied-Kowarzik 2010: 313.

¹⁰³⁴ Az ischli miniszteri értekezlet előkészítésére vonatkozóan lásd a Kabinetiroda ezzel kapcsolatos levelezését: ÖStA HHStA, KA, Korrespondenz, 1898/434. Ferenc József nem szerette volna elhagyni kedvelt nyári tartózkodási helyét, ahol alapvetően vadászattal töltötte napjait. Agenor Goluchowski külügyminisztert például Párizsból, Lukács Lászlót Erdélyből kérte mihamarabb Ischlbe, utóbbit végül Bánffy kimentette. Kállay Béni is azt táviratoztatta, hogy meglátása szerint az ő „szóbeli jelentéstételére” nincs szükség, Ferenc József azonban ragaszkodott Kállay jelenlétéhez. Az egyeztetéseken így végül a két miniszterelnök (Bánffy és Thun), a közös miniszterek közül pedig Goluchowski és Kállay vettek részt. ÖStA HHStA, KA, Tagebuch der Flügeladjutanten, Band 51, 1898. augusztus 12–13–14–15.

Az augusztus 23-i magyar minisztertanács jegyzőkönyvéből azonban tudjuk, hogy ezek a tárgyalások nem vezettek eredményre,¹⁰³⁵ Bánffy és Thun ugyanis több szempontból sem volt közös nevezőn. A magyar miniszterelnök szerint az egyik legnagyobb problémát az jelentette, hogy Thun feloszlattatta a Reichsratot, és a közeljövőben nem is tervezte összehívni, a tarthatatlan állapotok felszámolását (akár egy új osztrák alkotmány életbe léptetését is) a *Notverordnungsgesetz* segítségével tervezte.¹⁰³⁶ Bánffy szerint az ausztriai alkotmányosság ilyen mértékű csorbulása fenntarthatatlanná tenné az egész dualista berendezkedést, hiszen az 1867-es kiegyezés egyértelműen arra alapul, hogy mindkét birodalomfélben alkotmányos kormányzati rendszer működik. Ezért egy jegyzéket intézett az osztrák kabinethez, amelyben fentiek mellett azt is újfent nyomatékosította, hogy az 1867. évi XII. tc. 61. §-a értelmében a vám- és kereskedelmi szövetség nem fogadtatható el Ausztriában az alkotmány 14. §-a segítségével. Sőt, amennyiben a Reichsrat nem ül újra össze, akkor az 1899-es évre szóló kvótamegállapodás sem köthető meg, hiszen nincs törvényes képviselő, amellyel a magyar országgyűlés (Széll Kálmán által vezetett) kvótabizottsága érintkezzen. Az uralkodó ugyan határozhat a kvótaarányok mértéke felől, de az 1867. évi XII. tc. 21. §-a értelmében csak akkor, ha a két törvényhozás illetékes bizottságai legalább előterjesztik javaslataikat. Tehát mindenképpen újra össze kell hívni a Reichsratot, méghozzá a magyar országgyűlés szeptember 5-i megnyitása előtt, hogy legalább a magyar törvényekkel összhangban történő új gazdasági kiegyezés létesítésének a *lehetősége* meglegyen, ellenkező esetben Bánffy „nem tudná visszautasítani a Magyarország [gazdasági] önállóságát firtató kérdéseket”. Felhívta osztrák kollégája figyelmét, hogy az 1898. évi I. tc. értelmében szabott határidő is sürgeti a megállapodás betérjesztését. Amennyiben a Reichsrat továbbra is működésképtelennek mutatkozna, de legalább hivatalosan ülésezik, akkor szerinte az nyújtana megoldást, hogy Magyarország egyoldalúan meghosszabbítja a gazdasági közösséget (az eredetileg tervezett 1907 helyett 1903 végéig), ezt követően pedig külön-külön hozna azonos tartalmú törvényeket a két országgyűlés a vám- és kereskedelmi szövetség részleteiről a korábbi megállapodások szerint (fogyasztási adók felosztása, jegybank-szabadság, új vámtételek stb.). Bánffy meglátása szerint ezeket akár már az osztrák alkotmány 14. §-a alapján is érvényre lehetne juttatni Ausztriában. Bánffy ezen eshetőség mellett is erős ellenzéki támadásokra, sőt akár obstrukcióra számított a függetlenségi ellenzék részéről, de ebben az esetben vállalná a harcot.

¹⁰³⁵ MNL OL K 27, az 1898. augusztus 23-i minisztertanács jegyzőkönyve, 1. napirendi pont. Bánffy ekkor igen hosszú, 70 oldalon lejegyzett exposéban tájékoztatta minisztertársait a kialakult helyzet és az osztrák kormánnyal fennálló nézetkülönbségek részleteiről.

¹⁰³⁶ A Thun-kormány szorult helyzetére és politikai kísérleteire lásd: Naschold 1959.

Azt is elismerte ugyanakkor, hogy az osztrák kormány számára ez a megoldási módozat tekintélyvesztést jelent, azonban a cél érdekében ezt fel kellene vállalni. Válasz-átiratában Thun elismerte, hogy az osztrák belpolitikai helyzet jelentős nehézségeket görget a magyar kormány elé. A gazdasági közösség magyar részről történő egyoldalú meghosszabbításába és a megállapodás részleteinek külön törvényekben történő életbe léptetésébe viszont az osztrák kabinet nem volt hajlandó belemenni. Thun meglátása szerint a magyar kormány 1897–1898 fordulóján is kivédte a támadásokat, tehát a régi vám- és kereskedelmi szövetség provizóriumát akár egy újabb évvel, 1899 végéig meg lehetne hosszabbítani, és ugyanúgy Ferenc Józsefnek az 1898-as kvótamegosztásra vonatkozó döntését is ki lehetne terjeszteni 1899-re. Általában is kormánya csak a status quo meghosszabbításába lenne hajlandó belemenni addig, amíg Ausztriában nem normalizálódik a Reichsrat működése.¹⁰³⁷ A Birodalmi Tanács újra-összehívásától Thun nem zárkózott el, de csak azt követően látta célszerűnek, miután a két kormány már megegyezett a követendő eljárásban. A két átirat tartalmának ismertetése után Bánffy a minisztertanácsban elmondta, hogy az ellentéteket nem sikerült kiegyenlíteni az augusztus közepén Ischlben folytatott értekezletek során, ezért augusztus 24-én (tehát másnap) Budapesten újabb egyeztetésre fog sor kerülni a két kormány illetékes tárcavezetői között. Ezután kifejtette, hogy a magyar kormányt nem érheti szó, az elmúlt két évben minden nehézség árán is ragaszkodott a vám- és kereskedelmi szövetséghez, és ezt – ameddig a magyar törvények által biztosított mozgástér engedi – a következő értekezleten is meg kell tennie, mert „a magyar történelem legfényesebb lapjai azok, midőn a magyar állam hol fegyverrel, hol szövetséggel, hol házasság útján kereste a Nyugat felé való összetartozást”, az osztrák–magyar gazdasági közösség felbomlása viszont „a Balkán nivójára” süllyesztené Magyarországot.¹⁰³⁸ A magyar törvényeket, különösen az 1867. évi XII. tc. rendelkezéseit viszont a kormány nem szegheti meg. Végezetül Bánffy (talán a minisztertanácsi jegyzőkönyveket olvasó és láttamozó Ferenc Józsefnek „kiszólva”) elmondta, bízik az uralkodó bölcsességében, de a kormány a koronázási esküjével ellentétes tanácsot úgyszem adhat a királynak, arra viszont felhívta a figyelmet, hogy a függetlenségi ellenzék a kialakult helyzet miatt folyamatosan növeli népszerűségét és Magyarországon is az a veszély fenyeget, hogy a törvényhozás gépezetét megakasztja az obstrukció.¹⁰³⁹

¹⁰³⁷ Az osztrák kormánynak ez anyagi szempontból is érdekében állt, hiszen az 1898 elejével lejáró közösség meghosszabbítása számukra azt jelentette, hogy a Badeni–Bánffy egyezségben rögzített, Magyarországnak kedvező változtatások (pl. fogyasztási adók felosztása) egyelőre nem léphettek életbe.

¹⁰³⁸ MNL OL K 27, az 1898. augusztus 23-i minisztertanács jegyzőkönyve, 1. napirendi pont. (Idézet: f61.)

¹⁰³⁹ Uo.

Az 1898. augusztus 24–25-i budapesti kormányközi egyeztetések eredményéről (pontosabban eredménytelenségéről) Lukács László pénzügyminiszter számolt be a magyar kormány többi tagjának az augusztus 26-i minisztertanácsban. A részletes expozéból kiderült, hogy a két kormány korábban ismertetett eltérő álláspontját nem sikerült érdemben közelíteni, mindkét fél a maga nézeteihez ragaszkodott, és mindkét fél szerint a másik értelmezte rosszul az 1867. évi XII. és az 1898. évi I. magyar törvények rendelkezéseit. Ugyanakkor Lukács elmondásából egyértelműen kiviláglott, hogy a politikai okokon túl masszív pénzügyi érdekellentétek is meghúzódtak a háttérben. Lukács szerint ugyanis az osztrákok azért szajkózzák folyton a régi kiegyezés, azaz a status quo „prolongáltatását”, mert az nekik „financialiter” kedvezőbb (vámok és fogyasztási adók tekintetében is), ezzel felelőtlenül a Monarchia két államának közösségét sodorják veszélybe. Hiszen akkor már beleegyeznének a gazdasági szövetség magyar részről történő egyoldalú meghosszabbításába 1902 végéig, ha az új változtatásokat elvetnék. Magyarország számára ez már csak azért is elfogadhatatlan, mert hiszen az ausztriai parlamenti viszonyok miatt van veszélyben a közösség, Magyarország mégis mindent elkövet a szövetség fenntartása érdekében – az tehát a legkevesebb, hogy az osztrákok a fogyasztási adók korábbi sérelmes elszámolásán változtatnak, de természetesen a többi kedvező fejlemény (tiroli gabonavám eltörlése, új vámtarifák, állategészségügyi rendelkezések) elodázása is elfogadhatatlan. A magyar kormány azon javaslatát sem fogadták el, hogy legalább az új vámtételeket léptessék életbe külön törvényben – ennek ellentételezéseként az osztrák miniszterek a magyar kvótaarány felemelését kérték,¹⁰⁴⁰ amit viszont Bánffyék utasítottak el, mert azt a magyar országgyűlésben nem lehetne elfogadtatni, és a (Széll vezette) kvótabizottságban is súlyos nehézségekkel kellene szembenézni.¹⁰⁴¹

Az álláspontok tehát nem közeledtek egymáshoz, pedig vészesen közeledett az országgyűlés őszi ülészakának szeptember 5-i megnyitása. A Bécsbe visszaérkező Ferenc József vezetésével ezért augusztus 28–29–30-án újabb tárgyalások vették kezdetüket, míg végül – feltehetően az uralkodó határozott fellépésének köszönhetően – sikerült megállapodnia a két kormány képviselőinek.¹⁰⁴² Bánffy az augusztus 31-i magyar minisztertanácsban számolt

¹⁰⁴⁰ Lásd Széll Kálmán már idézett, 1896. július 22-i levelét Falk Miksához. OSZK Kt., FOND IV./869. (1025. lábjegyzet.)

¹⁰⁴¹ MNL OL K 27, az 1898. augusztus 26-i minisztertanács jegyzőkönyve, 1. napirendi pont. Ferenc József az augusztus 23-i és a 26-i minisztertanácsi jegyzőkönyvet is augusztus 27-én, Bécsbe történő visszaérkezésekor olvasta és látta el kézjeggyel.

¹⁰⁴² A tárgyalásokról – hasonlóan az ischli vagy a budapesti egyeztetésekhez – nem készült jegyzőkönyv. Magyar részről Bánffy és Lukács vettek részt a megbeszéléseken, az osztrák kormányt Thun, a pénzügyminiszter (Josef Kaizl) és a kereskedelmi miniszter (Joseph von Bärnreither) képviselte. Augusztus 28-án és 30-án délután ők öten tárgyaltak több órán keresztül Ferenc József vezetése alatt, valószínűsíthető ugyanakkor, hogy 29-én délután a másfél óras közös minisztertanácson nemcsak a jegyzőkönyvileg rögzített egyetlen, rövid napirendi pontról esett

be a megegyezés tényéről és tartalmáról, amelyet sikerként élt meg. Mint elmondta, jegyzőkönyvet nem vettek fel a megállapodásról, azokat kölcsönös jegyzékek útján tervezték ratifikálni. A problémát az jelentette, hogy az osztrák miniszterek nem voltak kellő mértékben tisztában a magyar törvények betűjével, és az 1876. évi XII. tc.-ben rögzített jogot Magyarország gazdasági önállóságára csak „üres szólásmondásnak vélték tekinteni”. Ennek ellenére sikerült a magyar kormány álláspontját teljeskörűen érvényre juttatni. Eszerint az uralkodó még szeptemberben összehívja a Reichsratot, ahol megpróbálnak kvótabizottságot választani és belekezdeni a gazdasági kiegyezési javaslatok tárgyalásába. Ennek sikere nem valószínű, ezért az 1898. évi I. tc.-hez hasonlóan Magyarország egyoldalúan fogja fenntartani a vám- és kereskedelmi szövetséget, a régi kiegyezés fenntartásával 1903 végéig, a Magyarország számára kedvező változtatásokról (vámtételek, fogyasztási adók stb.), illetve a jegybank-szabadságról pedig külön törvényeket fognak hozni, melyeket Ausztriában akár az alkotmány 14. §-a segítségével és életbe lehet léptetni. Ezeket a törvényjavaslatokat az országgyűlés illetékes bizottságai már szeptemberben tárgyalás alá vehetik. A magyar kvóta felemeléséről nem is esett szó. Ugyanakkor legkésőbb 1901-ben új tárgyalásokat kell kezdeményezni a gazdasági szövetség további fenntartásáról.¹⁰⁴³

A magyar kormány tehát végig ellenállt annak az elképzelésnek, hogy Ausztriában akár az új gazdasági kiegyezést, akár a fennálló prolongálását a *Notverordnungsgesetz* révén léptessék életbe, ez sosem képezte Bánffy terveinek részét, mert tisztában volt vele, hogy az országgyűlésben ez leküzdhetetlen akadályt képezne. Ezért 1898 januárjában és nyarán is a közösség egyoldalú magyar meghosszabbítása és a változtatások külön-külön törvényekben történő foganatosítása mellett szállt síkra, amely álláspontot augusztus végére sikerült győzelemre juttatnia.¹⁰⁴⁴

Két évnyi szívós küzdelem után Bánffy valóban elégedett lehetett kormánya teljesítményével a gazdasági kiegyezés kérdésében, a nehéz helyzetből tulajdonképpen kihozták a kormány és az ország számára elérhető maximumot. Mindössze egyetlen, elsőre nem is komolynak tűnő hibát vétettek a döntő tárgyalás során, a figyelemnek ez a lankadása azonban végül végzetesnek bizonyult Bánffy számára. A minisztertanácsi jegyzőkönyvben semmi sem árulkodik arról, hogy a kormányfő vagy a miniszterek közül bárki komolyabb jelentőséget

szó (lásd Somogyi 1991: 132–134). A résztvevőkre és az egyes megbeszélések időtartamára lásd: ÖStA HHStA, KA, Tagebuch der Flügeladjutanten, Band 51, 1898. augusztus 28–29–30.

¹⁰⁴³ MNL OL K 27, az 1898. augusztus 26-i minisztertanács jegyzőkönyve, 9. napirendi pont.

¹⁰⁴⁴ Vö.: Bertényi 2005: 227–228.

tulajdonított volna az egyezés szövegében a később tévesen *ischli klauzulaként*¹⁰⁴⁵ a köztudatba kerülő résznek. Az osztrák fél indítványozására igyekeztek „bebiztosítani” a gazdasági közösséget arra az esetre is, ha még 1903 végéig sem sikerülne azt Ausztriában törvényes úton elfogadtatni. A magyar országgyűlés elé terjesztendő, a minisztertanácsban ismertetett törvényjavaslat az 1898. évi I. tc. mintájára egyoldalúan fenntartotta volna a vám- és kereskedelmi szövetséget Ausztriával 1903 végéig (1. §), majd a 2. § kimondta volna, hogy „amennyiben az 1. §. 1. és 2. pontjában jelzett vám- és kereskedelmi ügyek tekintetében 1903. december 31-ig végleges rendezés nem jönne létre, ezen ügyeket illetőleg a törvényhozás újabb intézkedéséig a jelen törvény 1. §-ában foglalt határozatok bírnak érvénnyel”.¹⁰⁴⁶ A gazdasági közösség tehát a magyar országgyűlés más irányú rendelkezéséig korlátlan ideig fenntartható lett volna. Miután a szövegrészlet a törvényjavaslat tervezetében szerepelt, nem állja meg a helyét az a nézet, hogy a kormány ezt eredetileg igyekezett volna eltitkolni,¹⁰⁴⁷ később azonban, az „ellenszél” láttán sem megerősíteni, sem cáfolni nem akarták az idő előtt kitudódott részleteket, és egyelőre a törvényjavaslatot sem terjesztették be, ami persze tovább rontott a helyzeten.¹⁰⁴⁸

Az őszi ülészakot megelőző pártértekezleteken (annak ellenére, hogy nyáron egy vámpolitikai ankét a magyar mezőgazdaság érdekeivel ellentétesnek minősítette az önálló magyar vámterületet) a Nemzeti Párt és a '48-as függetlenségiek is úgy nyilatkoztak, hogy nem fogják megismételni a januári „lojális” magatartást és síkra szállnak az ország gazdasági függetlenségéért,¹⁰⁴⁹ Bánffy tehát sejtette volna, hogy közjogi kérdésekre mindig kihegyezett fülű ellenzéki pártok a leghevesebb ellenállást fogják tanúsítani.¹⁰⁵⁰ Most végre megtalálták azt a vörös posztót, aminek teljes erejükből nekironthattak: olyan ügyben indíthattak obstrukciót Bánffy ellen, amely a közvélemény szemében még népszerűséget is szerezhet nekik, hiszen ők a nemzet jogainak védelmében járhattak el. Bár Lukács magyarázata szerint az csak „kisegítő

¹⁰⁴⁵ A forrásokból egyértelműen kiderül, hogy Bécsben, az augusztus 30-i tanácskozáson került bele a kormányközi megállapodás tervezetébe a később záradékként nevezett rész. Vö.: Balassa 1927: 201; Gratz 1934 I.: 359–361.

¹⁰⁴⁶ MNL OL K 27, az 1898. augusztus 26-i minisztertanács jegyzőkönyve, 9. napirendi pont, fl6.

¹⁰⁴⁷ Vö.: Gratz 1934 I.: 360.

¹⁰⁴⁸ A szeptember 6-i képviselőházi felszólalások elemzésére lásd: Horánszky 1994: 298–302. A szerző a titkolózást hibának értékeli, hiszen szerinte a „klauzulában” nem volt semmi alkotmányellenes, csak az 1898. évi I. tc. meghosszabbítása 1903 végéig. „Azok, akik az 1898. I. tc.-t elfogadták, kellő tájékozás esetén talán nem zárkóztak volna el a további kompromisszum elől, de a bécsi megállapodást titokban tartani célszerű taktika nem lehetett. [...] Utóvégre is törvényről volt szó, melynek létrejötte a Ház elhatározásától függött. [...] Ha a kormány azt hitte, hogy a javaslatot keresztül viheti, úgy semmi ok sem lehetett a titkolózásra, ha pedig tartott attól, hogy kudarcot vall vele, [...] úgy minek volt a kezdeményezés?” – teszi fel a jogos kérdést Horánszky. Uo.: 301–302.

¹⁰⁴⁹ Balassa 1927: 200; Gratz 1934 I.: 360–361.

¹⁰⁵⁰ Vö.: Horánszky 1994: 297. „Bánffynak látnia kellett, hogy az ellenzék a várva várt pillanatot elérkezettnek látja régóta táplált megtorlási szándékának érvényesítésére.”

lehetőség”, az ellenzékiek úgy értelmezték a „klauzulát” (amely valóban emlékeztet az 1889-es véderőtörvény elhíresült 14. §-ára), hogy azzal Magyarország elveszítené gazdasági önállóságának biztosítékát, és megkezdték az általános obstrukciót. Érvelésük szerint Bánffy, aki az 1896-os választásokon erőszakkal győzött, valójában nem képviseli a nemzet többségét, így a képviselőházi kisebbség jogosan szabotálja a parlament működését.¹⁰⁵¹ Kossuth Ferenc és Apponyi Albert nyíltan elítélték az obstrukciót, de párttársaikat ez nem különösebben zavarta, és a katolikus néppártiak is csatlakoztak hozzájuk.¹⁰⁵² Bánffy ezután már hamar átlátta, hogy döntő kimenetelű harcot kell vívnia, ezért 1898 októberében indemnitást¹⁰⁵³ kért 1899 első négy hónapjára. Az obstrukciót azonban az ellenzékiek erre a javaslatra is kiterjesztették, így végül az 1899-es év a korszakban először, de nem utoljára, elfogadott költségvetés nélkül, azaz (hibás latinsággal) *ex lex*-nek nevezett állapotban¹⁰⁵⁴ köszöntött az országra.

A válság lefolyása, Széll kormányalakítási megbízatása

Széll Kálmán már az 1894–1895-ös válság során is úgy vélte, hogy a tartós politikai konszolidációhoz a Szabadelvű Párt és az elvileg szintén '67-es alapon álló Nemzeti Párt

¹⁰⁵¹ A Kossuth Ferenc vezetése alatt álló '48-as párt az alábbi nyilatkozatot hozta: „Minthogy a kormány az ország alkotmányának kijátszásával, törvényeink világos rendelkezéseinek nyílt megsértésével továbbra is mindenáron fenn akarja tartani hazánk kárára Ausztriával a vám- és kereskedelmi szövetséget és a közös bankot, azért [...] hazafias kötelességének tartja [a párt...], hogy tőle telhető minden törvényes és parlamentáris eszköz felhasználásával igyekezzék megakadályozni a javaslatok törvényerőre emelkedését.” Idézi: Balassa 1927: 201.

¹⁰⁵² Gratz 1934 I.: 361–362.

¹⁰⁵³ Az országgyűlés ideiglenes felhatalmazása a kormánynak arra, hogy az új költségvetés elfogadásáig az állam pénzügyeit az előző évi költségvetés keretein belül intézze.

¹⁰⁵⁴ Elméletileg ilyenkor az állam nem rendelkezett törvényhozási felhatalmazással az adók beszedésére. Az *ex lex* az 1910-es évekig gyakori szereplője volt a magyar belpolitikának, az ellenzéki obstrukciók általában ide futottak ki. A kormánypártnak politikailag kényelmetlenek voltak ezek a helyzetek, gyakorlatilag azonban az *ex lex* időszakok alatt sem omlott össze az államháztartás, a közvetett adók befolytak, és eleve kérdéses, hogy az egyenes adókat fizető adóalanyok milyen mértékben szerették volna (és merték) befizetendő adójukat megtagadni. Ennek precíz megválaszolásához további, összetett történeti kutatásokra lenne szükség. Itt most mindössze a már akkor is elismert gazdasági szakember Hegedüs Lóránt (Pápa képviselőjeként 1898-tól maga is a Ház tagja) ide vágó, 1906-ban tett érdekes megfigyelését idézzük. „Midőn az adóhátralékokról beszélünk, lehetetlen elhallgatnunk azt, hogy az utolsó éveknek a politikai viszonyok folytán előálló *ex lex* állapotai [...] szintén visszahatnak az adóhátralékokra és az adóteher meggyülemelésében mutatkozó veszedelmeket tetemesen fokozzák. Az összes *ex lex*es időkre vonatkozó állami pénztári kimutatásokból egész világosan látható az, hogy míg az egyenes adók (az adómegtagadások vagy egyszerű be nem fizetések folytán) nem folynak be, ugyanakkor a fogyasztási adók (szesz, söradó) egészen mást mutatnak, amennyiben az egyenes adók lecsökkenésével szemben bizonyos emelkedés látszik rajtuk. Így teszem föl a legutolsó *ex lex*es időszaknak, az 1906-ik év első évtizedének pénztári számadása szerint az egyenes adók ebben a három hónapban 5 179 000 K-val mutattak kedvezőtlenebb képet, még az 1905-ös (szintén *ex lex*es) időszakkal egybevetve is. Ellenben ugyanakkor és ugyanazon összehasonlításban a fogyasztási adók hozadéka 6 és egyharmad millióval növekedett. Ez a sajtóságtól tünemény többek között arra is enged következtetést, hogy amint előre látható volt, az adónemfizetés ideje alatt nem takarítja meg az így nála hagyott és be nem szedett adópénzeket az adózó, hanem elkölti azokat, még pedig kétségtelenül egy részüket italra úgy, hogy az *ex lex* egyenesen az alkoholfogyasztás növekedésével jár s az állam annak egy részét, amit egyenes polgári járulékképpen nem tud megkapni adózóitól, egészen más, kerülőúton szedi be.” (Hegedüs 1906: 43–44.)

fúziójára lenne szükség. Azt is felismerte azonban, hogy az akkori körülmények között a fúzió kivitelezhetetlen, egy átmeneti kormány élén viszont nem akarta magát „elhasználni” és emiatt nem vállalta a miniszterelnökséget. A fúzió megvalósításának esélyei azonban 1898 végére jelentősen megnöttek. Apponyi Albert emlékirataiban megjegyezte, hogy a Nemzeti Párt egy része titkon már 1895-ben is hibáztatta őt merevségéért, köztük a párt olyan fontos személyiségei, mint Horánszky Nándor és Károlyi Sándor.¹⁰⁵⁵ Ez a hangulat a Bánffy-éra alatt egyre inkább eluralkodott a párton, kezdtek beleunni az állandó ellenzéki szerepbe, és a Szabadelvű Párt kapcsán egyre inkább az elvek hasonlóságát, mintsem a különbségeket hangsúlyozták. Ez a felfogás jelentős mértékben felerősödött, miután a Bánffy-kormány (elsősorban Fejérváry Géza honvédelmi miniszternek köszönhetően) sikeresen járt ki az uralkodónál egy már régóta követelt „nemzeti vívmányt”: az 1897. évi XXIII. törvénycikk értelmében három új honvéd középiskolát állítottak fel, a honvédtisztképző Ludovikát pedig a közös hadsereg hasonló akadémiáival egyenrangúvá emelték, az ezekben az intézetekben (magyarul) kiképezett tisztek a közös hadseregbe is felvehetőek voltak – a Nemzeti Párt programjának egyik fontos pontja így időközben megvalósult. „Átment tehát a párt zömének köztudatába, hogy most már csupán a Bánffy-féle erőszakosságok kiirthatatlan emléke akadályozza meg a fúziót, és ezzel az ellenzéki szerep megunottságának érzése mind általánosabbá és erősebbé lett.”¹⁰⁵⁶ Még az inkább a Tiszák hívének számító Beksics Gusztáv is akként vélekedett, hogy „a fúzióknak rég el kellett volna következnie, hogy rendes parlamenti viszonyok legyenek lehetségesek”.¹⁰⁵⁷

Bánffy azonban nemcsak az 1896-os választások miatt volt szálka az alapvetően konzervatív-agrárius színezetű Nemzeti Párt szemében, hanem azért is mert erősen kötődött a Szabadelvű Párt merkantil csoportjához. A nemzeti pártiak a válság hónapjaiban egyre inkább megtalálták a közös hangot a Szabadelvű Párt azon – feljebb szintén ismertetett – csoportjaival, akik különböző indítékok miatt nehezteltek Bánffyra.¹⁰⁵⁸ Egyre látványosabbá vált, ahogy az eszkálálódó politikai válság során Bánffyért, aki pedig vállalta volna a kemény harcot, a kormánypárt ezen körei nem voltak hajlandóak síkra szállni.

¹⁰⁵⁵ Apponyi 1926: 257–258.

¹⁰⁵⁶ Uo.: 265–266. „Sokat gondolkodtam, sokat tépelődtem akkor is, ma is a Nemzeti Párt lelki alkata felett, de mindig csak arra a meggyőződésre jutottam, hogy a szabadelvű párti kormányok ellen folytatott hosszú és elkeseredett harcuknak a hatalmi kérdés volt legfőbb indító oka és rugója [...], melyhez az egyik oldalon görcsösen ragaszkodtak, a másik oldalon pedig – Apponyi kivételével – mohón áhítoztak.” Kristóffy 1927: 34.

¹⁰⁵⁷ Beksics 1907: 103.

¹⁰⁵⁸ „Ha egyéb nem, úgy Szilágyi rideg magatartása, s a gróf Andrássy Gyula körül csoportosulók mozgolódása okkal figyelmet kelthetett. Hogy az utóbbi csoport Bánffyt sohasem kedvelte s vele szemben a hivatalos pártkötelék ápolásán kívül bizalommal nem viseltetett, ez nemcsak Bánffy, hanem az egész közvélemény előtt nyílt titok volt.” Horánszky 1994: 297.

A kormányválság kapcsán mindenképpen ki kell térni az uralkodó szerepére, hiszen a dualizmus kori magyar politikai rendszerben végső soron a király kezében összpontosult a végrehajtó hatalom, a miniszterelnök személyéről és a kabinet összetételéről is ő mondta ki a végső szót. Az általánosan elfogadott vélekedés szerint Ferenc József – többek között – azért is egyezett bele a kiegyezés és a dualizmus adott formájába, mert kiterjedt felségjogainak köszönhetően a közös kül- és hadügyekben megőrizhette abszolútnak tekinthető hatalmát, de ezen túlmenően Ausztriában és Magyarországon is valójában övé maradt a legfőbb politikai hatalom.¹⁰⁵⁹ Jelen írás nem tekintheti tárgyának az uralkodói felségjogok teljeskörű bemutatását,¹⁰⁶⁰ néhány, a szűkebb téma szempontjából fontosnak vélt tényezőre azonban szükséges felhívni a figyelmet.

A józan belátáson kívül semmi sem kötelezte arra a királyt, hogy a többségi elv figyelembevételével, a választásokon győztes pártból nevezzen ki miniszterelnököt, sőt a kormányváltások általában a választásoktól függetlenül történtek.¹⁰⁶¹ Az 1848-as szabályozáshoz képest az 1867. évi VIII. törvénycikk értelmében nemcsak a miniszterelnököt, hanem az egyes minisztereket is ő nevezte ki. További erőteljes kontrollt jelentett a kormány fölött az *előszentesítési jog*.¹⁰⁶² Bár igaz, hogy Ferenc József nem élt sűrűn ezzel a lehetőségével,¹⁰⁶³ mindazonáltal „e jogosítványnak pusztán létezése okán is erőteljes hatása lehetett a kormány politikájára, amelynek nem volt érdemes konfliktust vállalni az uralkodóval

¹⁰⁵⁹ Néhány példa a teljesség igénye nélkül: A. J. P. Taylor szerint a Monarchia egy olyan birodalom volt, ahol „az uralkodó valóban lemondott a belügyek közvetlen ellenőrzéséről, de ahol még mindig ő gyakorolta a legfelsőbb hatalmat.” (Taylor 1998: 164.) A közös miniszterek kinevezésével és felmentésével kapcsolatban lásd: Somogyi 1996: 58–62. Pölöskei Ferenc szerint az uralkodó „a közös ügyekben kizárólagos hatalommal rendelkezett”, illetve „az uralkodói felségjogok széles körű, kiterjedt rendszere szinte egyedülállónak tekinthető a korabeli polgári államok sorában.” (Pölöskei 2004: 49.)

¹⁰⁶⁰ Rövid összefoglalásra lásd például: Katus 2012: 306–307; Kozári 2005: 16–18. A királyi felségjogok minden tekintetben alapos elemzésére és más európai monarchiákkal való összevetésére lásd: Szente 2011: 199–243. Mint ahogy arra Szente Zoltán felhívja a figyelmet, nem az a legfontosabb, hogy a törvények milyen jogosítványokat biztosítottak az uralkodó számára, hanem az, hogy Ferenc József képes volt-e formális jogkörével élni a gyakorlatban is, illetve hogyan, milyen sűrűn és milyen célok elérése érdekében használta azokat. Lásd továbbá: Péter 1998: 249–263.; Schwarzwölder 2018: 27–39; Csapó 2015: 223.

¹⁰⁶¹ Ebben persze szerepet játszott, hogy a korszakban az 1905–1910 közötti időszakot leszámítva lényegében mindig ugyanolyan, a királynak kedvező (a kiegyezést támogató) politikai programot valló párt nyerte a választásokat. A kiegyezés valójában „nem parlamentáris rendszert hozott létre, hanem a korona és az ország új egyensúlyi helyzetét, ami a paktumos politizálás korábban is gyakorolt formáit éllette tovább. [...] A kormány lényegében közvetített a népképviselő legfőbb intézménye, a parlament és az uralkodói akarat között, s egyetlen kivételtől eltekintve sikerült is elkerülnie, hogy közöttük nyílttá váljon a konfliktus.” Miru 2016: 1260.

¹⁰⁶² Az 1867. március 17-i, Ferenc József elnökletével tartott minisztertanács határozta meg azokat az ügyeket, „melyek végelhatározás végett Ő Felségéhez terjesztendők.” A 24 tételből álló lista 12. pontja szerint „törvényjavaslatok, országgyűlési előterjesztések, országgyűlési bemutatásuk előtt, vagy ezeket pótló lényegesebb rendelvények tervezetei” előzetesen bemutatandók. Az utolsó, 24. pont szerint pedig „különös fontosságú eseményekről Ő Felségének jelentés teendő.” A király elé terjesztendő ügyek listáját éppen a Bánffy-kormány szabályozta újra 1897-ben, igazán lényeges változtatások azonban nem történtek, mindkét említett pont megmaradt. Az 1867-es és az 1897-es listát is közli és elemzi: Iványi 1960: 20–22; 531–538.

¹⁰⁶³ Az egyes eseteket lásd: Szente 2011: 238–239.

olyan ügyek miatt, amelyeket [...] úgysem tudott keresztülvinni. [...] Így az egymást követő kormányok mindig igyekeztek eleve olyan döntési alternatívákkal előjönni, amelyek összhangban állnak Ferenc József és környezetének álláspontjával.”¹⁰⁶⁴ A fentiek következtében tehát az egyes kormányok ugyan – egy-két speciális esettől eltekintve – szilárd többségre támaszkodtak az országgyűlésben, a kabinet erősebben függött a királytól, mint a parlamenttől,¹⁰⁶⁵ a dualista korszak kormányai valójában a király kormányai voltak. Fontos leszögezni, hogy az uralkodónak Ausztriában is rendelkezésére álltak ezek a jogosítványok, sőt az 1867-es ún. decemberi alkotmány 14. §-a alapján a törvényhozás huzamosabb elnapolására és rendeleti úton történő kormányzásra is nyílt lehetősége.

A törvények által biztosított hatalom mellett lényeges kiemelni Ferenc József személyes uralkodói tekintélyét is. Különösen igaz ez a Bánffy-kormány válságakor már 69. évében járó királyra, aki 1898. december 2-án ünnepelte trónra kerülésének 50. évfordulóját. Ezalatt a fél évszázad alatt sok nehéz helyzetet, válságos időszakot átélt már, számos nehéz döntést hozott. Az is köztudott, hogy tulajdonképpen minden idejét az államügyeknek szentelte. Ezért bár valóban nem tekinthető kiemelkedő képességű államférfinak,¹⁰⁶⁶ azt sem igazán lehet elvitatni, hogy a századforduló Magyarországon az egyik legrutinósabb politikus maga a király volt.¹⁰⁶⁷ Döntéseit általában körültekintően (más olvasatban halogatóan), illetékes tanácsosai meghallgatása után, de magabiztosan és saját szempontjából nézve következetesen hozta. Ha mindezek ismeretében sorra vesszük a kiegyezés utáni kabinetek sorsának alakulását, nem meglepő, miszerint arra a megállapításra juthatunk, hogy az egyes kormányok kinevezésénél, illetve lemondásánál „többször érvényesült Ferenc József akarata, mint ahányszor neki kellett lényeges engedményeket tennie a parlamenti többségnek.”¹⁰⁶⁸

Mindez természetesen nem jelenti azt, hogy az egyes helyzetekben a király lehetőségei végtelenek lettek volna, az esetek többségében nagyon is véges számú opció közül választhatott. Előrevetítve a lényegét, az 1898–1899 fordulóján kiélesedő válság során is valójában csak két járható út mutatkozott számára, és bár Ferenc József szemszögéből

¹⁰⁶⁴ Uo.: 239. Sente meggyőző érvekkel igyekszik megcáfolni azt az elterjedt nézetet, miszerint az előszentesítési jog titkos volt és a közvélemény 1897 előtt nem tudott róla (226–229). (Vö.: Iványi 1960: 28; Szabó D. 2007: 125., 132.). Az előszentesítési jog értelemszerűen nem a törvényhozás, hanem a kormány felett jelentett kontrollt, hiszen mindegyik képviselőt – az ellenzékieket is – megillette a törvénykezdeményezési jog, erre az uralkodónak nem volt direkt befolyása.

¹⁰⁶⁵ Sente 2011: 237. Mindez alkalmanként szimbolikus megerősítést is nyert. Amikor az országgyűlés járult a király elé, a kormány tagjai az uralkodó oldalán, a képviselőkkel félig-meddig szembe helyezkedtek el, mint ahogy az például Benczúr Gyula *Millenniumi hódolat* című, 1944-ben elpusztult monumentális festményén is látható.

¹⁰⁶⁶ Katus 2012: 307. Vö.: Kozári 2005: 20.

¹⁰⁶⁷ Talán csak a vele egyidős Tisza Kálmánnak a politika első vonalában töltött múltját lehetett volna az övéhez mérni, a „generális” tanácsait azonban 1898–1899 fordulóján már nem kérte ki Ferenc József.

¹⁰⁶⁸ Bertényi 2014: 43.

mindkettő kecsegtetett előnyökkel, ugyanúgy komoly veszélyeket is hordoztak magukban. Amennyiben Bánffy mellett tör lándzsát és a miniszterelnök által javasolt erőszakos, alkotmányellenes módon száll szembe az ellenzékkel, akkor egyrészt sikerül csírájában elfojtani az obstrukciót, másrészt azonban elidegenítené magától a politikai elit mérsékelt tagjait, valamint hosszú időre állandósulna Magyarországon a feszültség. Amennyiben az ellenzékiekkel kötendő kompromisszumot választja, az gyorsabb és (legalábbis rövid távon) biztonságosabb utat jelent, viszont akkor fel kell áldoznia miniszterelnökét, ami tulajdonképpen az obstrukcióval történő zsarolás győzelmét jelentené, és ezáltal veszélyes precedenst teremtené.

Ha az uralkodóra fókuszálva 1898–1899 fordulójának politikai krízisét összehasonlítjuk a négy évvel korábbi, a Wekerle-kabinet távozásával és Bánffy kinevezésével végződő kormányválsággal, két dolog mindjárt az elején feltűnik. Ferenc József 1894-ben a júniusi és a december–januári válság során is huzamosabb időre Budapestre jött, hogy személyesen vezesse a tárgyalásokat. Erre most nem került sor, a király 1898. november 27. és 1899. április 30. között nem járt Magyarországon. Ugyan már javában zajlott az obstrukció, amikor Ferenc József 1898. október 15. és november 27. között ideje nagy részét Gödöllőn, illetve Budapesten töltötte,¹⁰⁶⁹ és ezen idő alatt több alkalommal fogadta Bánffyt illetve más minisztereket, ez egyrészt nem tekinthető a válság igazán kulmináló időszakának,¹⁰⁷⁰ másrészt a király – bár uralkodói feladatait sem hanyagolta el – inkább pihent és vadászott ezekben a hetekben.¹⁰⁷¹ A másik lényeges eltérés, hogy amíg 1894-ben – rá egyébként nem jellemző módon¹⁰⁷² – kifejezetten sok személy véleményét kérte ki a politikai helyzetről, addig 1898–1899 fordulóján lényegesen szűkebb volt azoknak a köre, akikkel a válság megoldásáról értekezett. A kormányból is mindössze Bánffy Dezső, Fejérváry Géza honvédelmi miniszter (Ferenc József egyik legfontosabb bizalmi embere), Lukács László pénzügyminiszter, valamint Széchényi

¹⁰⁶⁹ Időközben három alkalommal, néhány napra visszautazott Bécsbe.

¹⁰⁷⁰ Október–november fordulóján született meg a király döntése, miszerint a magyarok által gyűlölt Hentzi-szobrot áthelyezhetik a Szent György térről, amennyiben helyette Erzsébet királynénak állítanak ott emlékművet. A régi nemzeti sérelem orvoslása rövid időre ugyan megszakította az obstrukciót, hosszú távon azonban nem segített a kormányon. Bertényi 2005: 228–229.

¹⁰⁷¹ Az Erzsébet királyné halála (1898. szeptember 10.) miatti gyászt sem téveszthetjük szem elől – lásd Ferenc József ebben az időszakban Schratt Katalinhoz intézett leveleit: Hamann 2009: 226–237. Az uralkodó mindennapjaira lásd a (szinte) állandóan mellette lévő szárnysegédek naplókönyvét: ÖStA HHStA, KA, Tagebuch der Flügeladjutanten, Band 51, 1898. október – 1899. április. I.

¹⁰⁷² Ferenc József köztudottan csak az általa arra hivatottak tartott személyek (például aktuális miniszterek és egyéb vezető tisztviselők, katonatisztek) tanácsaira tartott igényt. Bármennyire elégedett volt is valamelyik miniszterelnökével vagy miniszterével, lemondásuk után – néhány speciális esetet nem számítva – nem találkozunk a nevükkel a kihallgatásokon. Jól példázza mindezt Eduard Taaffe vagy Tisza Kálmán esete is. Persze voltak, akik később visszakerültek a bizalmi körbe, mint például Wekerle Sándor, vagy Ausztriában Ernest Koerber. Széll Kálmán tulajdonképpen ellenpéldát képez, 1892-ben, 1894–1895-ben és 1899-ben is vezető politikai tisztség nélkül kérte ki véleményét a király.

Manó őfelsége személye körüli miniszter¹⁰⁷³ vettek részt a tárgyalásokban. Bár elvileg nem szólhattak volna bele magyar a belpolitikai ügyekbe, hozzájuk sorolhatjuk a közös miniszterek közül elsősorban Kállay Bénit,¹⁰⁷⁴ aki magyar ügyekben Ferenc József egyik legfontosabb bizalmasának számított, de Agenor Gołuchowski külügyminiszter is megosztotta nézeteit – és információit¹⁰⁷⁵ – a politikai helyzetről.¹⁰⁷⁶

A távolmaradás és a tanácsadók szűkebb köre persze egyáltalán nem jelenti azt, hogy Ferenc Józsefet 1894-hez képest kevésbé érdekelte volna a magyar belpolitikai helyzet alakulása. Mint az a fejezet végi táblázatból látható, a válság kulminálása idején Széchényi Manó szinte napról-napra (alkalomadtán naponta többször is) informálta a királyt a fejleményekről, egyúttal Ferenc József is rajta keresztül kommunikált a kormánnyal. Az uralkodó szemszögéből azonban a helyzet más volt, mint 1894-ben. Akkor ő volt elégedetlen a Wekerle-kormánnyal, és saját, határozott koncepciójának megvalósítása érdekében vezette Budapesten az alkudozást – nem mellesleg sikertelenül. Az 1898–1899-es válság előidézésében legfeljebb közvetett szerepe volt (Bánffy nem miatta utálta az ellenzék, de a kormány intézkedései az ő jóváhagyásával történtek), tulajdonképpen ő csak belekerült egy nehéz döntési helyzetbe.

Bánffy hamar átlátta, hogy a harc valójában az ő fejéért zajlik, ezért kemény küzdelemre készült. Már szeptember 7-én felvetette a lemondást az uralkodónak, majd október 19-én (miután már látszott, hogy nem lesz elfogadott költségvetés 1899. január 1-től) ismét. A király biztosította támogatásáról, de a fő döntés elől, miszerint – ha másként nem megy – erőből kell

¹⁰⁷³ Az 1898-as év jelentős részében Bánffy maga vezette az Ófelsége Személye Körüli Minisztériumot is. Széchényi Manó novembertől államtitkárként, december 20-tól miniszterként irányította a válság szempontjából jelentős hivatal, hiszen a Bécsben lévő uralkodó és a kormány közötti megfelelő információáramlás kiemelten fontos volt. Széchényi Manó visszaemlékezései – amelyeket halála után a *Budapesti Hírlap* közölt több részletben 1929-ben – értékes adalékot nyújtanak az események felvázolásához.

¹⁰⁷⁴ Az 1898 októberében Konstantinápolyban időző Kállay egykori párttársát, Szilágyi Dezsőt kérte meg, hogy rendszeresen tudósítsa az otthoni viszonyokról. „Képzelted mily feszült érdekléssel várok minden hírt hazulról, midőn oly fontos krízist él át alkotmányos szervezetünk. Kérlek tudósíts körülményesen a hazai állapotokról, nagy jót teszel velem.” – írta. Kállay Béni levele Szilágyi Dezsőhöz, Konstantinápoly, 1898. október 14. MNL OL P 634. I. tétel. Szilágyi Dezsőhöz intézett levelek.

¹⁰⁷⁵ A közös külügyminisztériumhoz tartozó *Literarisches Bureau* (a korábbi *Presseleitung*) információs hálózata a magyar politikai helyzetről is hírekkel látta el a minisztert. Lásd például Radó (Rothfeld) Sámuel vagy Gyurkovics György jelentései: ÖStA HHStA, MdA, Presseleitung (Literarisches Bureau), Karton 214; 217. Az ügyosztályt nem mellesleg az a Dóczy Lajos vezette, aki kapcsolatai révén maga is jólinformált volt a magyarországi politikai helyzetet illetően, messzemenően bírta Gołuchowski külügyminiszter bizalmát, szinten mindenben hallgatott rá (Somogyi 2006: 132.) Radó neves újságíró, 1898 júliusa óta pedig a Távirati Iroda vezetője volt, bejáratos a kormánypárt belső köreibe, míg a horvát Gyurkovics a sáborból a budapesti országgyűlésbe delegált képviselő és a *Pester Lloyd* munkatársa volt.

¹⁰⁷⁶ Amint azt még részletesen bemutatjuk, Kállaynak végül fontos szerep jutott abban, hogy Bánffy felmentette a király, Gołuchowskinak azonban „átlag minden nyolc álláspontja volt”. Thun viszont síkra szállt Bánffy mellett, mert úgy vélte, hogy Magyarországon egyedül vele lehet a kialakított feltételekkel megkötni az új vám- és kereskedelmi szövetséget. Széchényi Manó visszaemlékezése, *Budapesti Hírlap*, 1929. február 24. 8–9.

letörni az obstrukciót és módosítani a házszabályokat, egyelőre kitért. December elejére ezért Bánffy egyértelmű helyzet elé állította. Egyrészt újra felajánlotta a kormány távozását, hozzátéve azonban, hogy ezzel az ellenzék obstrukcióval zsaroló taktikája aratna győzelmet, veszélyes precedenst teremtve. A másik út sem tűnt kellemesnek, Bánffy mégis ezt ajánlotta Ferenc Józsefnek: 1899-ben törvényi felhatalmazás nélkül kell beszédni az adókat és kiállítani az újoncokat, az ellenszegülő törvényhatóságok önkormányzatát muszáj lesz felfüggeszteni stb., a kabinet azonban kész az alkotmányon kívül, rendkívüli eszközök igénybevételével is kormányozni. Bánffy távolabbi terveiben az országgyűlés feloszlata, új választások kiírása és végül a parlamenti házszabályok módosítása szerepelt.¹⁰⁷⁷ Egyértelmű, hogy ilyen tervek a kormány csakis a király teljes, bármi áron történő támogatása mellett vállalkozhatott volna.

Ferenc József ezúttal sem döntött elhamarkodottan,¹⁰⁷⁸ végül azonban a december 11-i kihallgatása során közölte Bánffyval, hogy amennyiben a szükség úgy hozza, hozzájárul a miniszterelnök terveihez, felhatalmazza a kabinetet a törvényen kívüli kormányzás lehetőségével. Az uralkodó tehát az erő politikáját választotta, minden bizonnyal úgy gondolta, hogy az ellenzék zsarolásának semmiképpen sem szabad engedni.¹⁰⁷⁹ Hozzá kell tenni azonban, hogy ekkor még csak nem is körvonalazódott semmilyen kompromisszum. A miniszterelnök volt az, aki végül az ex lex beállta, azaz január 1. után sem élt a kivételes jogosítvánnyal, majd az ellenzékkel való megegyezés lehetőségét felvetette a királynak. Mindez valószínűleg arra vezethető vissza, hogy bár a Szabadelvű Párt többségét képező Tisza-tábor igyekezett őt támogatni, addigi próbálkozásai balul sültek el.

Tisza Kálmán december 6-án, a pártkörben előterjesztett egy törvényjavaslatot, amely tulajdonképpen egy tüntetés lett volna a kormány mellett. Eszerint csak az obstrukció, a kisebbség terrorja miatt fog beállni az ex lex állapot, a parlamenti többséget adó Szabadelvű Párt felhatalmazza a kormányt, hogy „[...] az államháztartás érdekében szükséges teendőket az ebben megállapított határok közt intézze.”¹⁰⁸⁰ Ez volt az elhíresült *lex Tisza*, ami tehát arra volt hivatott, hogy a kormánypárt egységét hangsúlyozza, aki nem volt hajlandó aláírni, azt megkérték a párt elhagyására. Ugyan 234-en aláírták (ami a 413 fős képviselőház többségét jelentette), 32-en, köztük a kormánypárt több tekintélyes személyisége, nem adta nevét a

¹⁰⁷⁷ MNL OL K 27, az 1898. szeptember 7-i, október 19-i, november 30-i, december 14-i és 21-i minisztertanácsok jegyzőkönyvei. Bánffy taktikájának elemzésére lásd: Bertényi 2005: 230–234.

¹⁰⁷⁸ December elején a császár Wallseeben, Mária Valériaéknál családi körben ünnepelte uralkodásának ötvenedik évfordulóját. ÖStA HHStA, KA, Tagebuch der Flügeladjutanten, Band 51, 1898. december 1–5.

¹⁰⁷⁹ Széchényi Manó szerint a király úgy nyilatkozott, hogy „Tüzön-vízen keresztül tartani fogom Bánffyt, ha mindjárt a Mannlicherekhez kellene is nyúlni”. Széchényi Manó visszaemlékezése. *Budapesti Hírlap*, 1929. február 24. 8.

¹⁰⁸⁰ A törvényjavaslat szövegét lásd: Horánszky 1994: 326–327.

javaslathoz, annak alkotmányellenességére hivatkozva. Ehhez a „disszidens” csoporthoz tartozott többek között ifj. Andrassy Gyula, Andrassy Tivadar, Csáky Albin, Hieronymi Károly és végül Szilágyi Dezső is, aki ráadásul egy nappal korábban a képviselőház elnöki tisztéről is távozott.¹⁰⁸¹

Szilágyi lemondása önmagában is tovább rombolta a pártegységet, valamint a kormány képviselőházi pozícióját. Mint arra korábban már utaltunk, nem igazán férhet kétség ahhoz, hogy Szilágyinak nem fájt a szíve amikor az elnöki székből Bánffy agóniáját nézte, ebben az esetben mégis úgy tűnik, nem járt el tisztességtelenül. Az elnöktől elvi szinten elvárt semlegességet Szilágyi valóban tüntetően és „felgmatikus nyugalommal” gyakorolta, de a laza házszabályok miatt mást amúgy sem igazán tehetett volna. A Tisza-tábor harcias tagjai persze kifakadtak Szilágyi magatartásán,¹⁰⁸² és ismét lábra kaptak azok a vádak, hogy titkon összejátszik az obstrukciót irányító Polónyi Gézával, és direkt nehezíti Bánffy helyzetét. Ezek a gyanúsítások később berlini, majd a magyar lapokban is megjelentek.¹⁰⁸³ Szilágyi azonban – egy, a hagyatékában található feljegyzésben – a vádakra reagálva úgy nyilatkozott, hogy ezek olyan hazugságok, melyeket „józan eszű ember el nem hisz.”¹⁰⁸⁴ Szerinte az elhíresült, éjszakába nyúló, Fejérváry Géza és Horánszky Nándor makacs szópárbajáról elhíresült 1898. november 21-i botrányos ülés¹⁰⁸⁵ kapcsán került olyan konfliktusba Bánffyval, ami miatt elhatározta a lemondását. Ezt az ülést az előzetesen egyeztetett menetrend szerint Kardos Kálmán alelnök vezette. Elterjedt az a nézet (és a szakirodalomban is fellelhető),¹⁰⁸⁶ hogy a Kardosnál lényegesen nagyobb tekintélynek örvendő Szilágyi a kérlelés ellenére sem volt hajlandó átvenni az elnökséget. Ezzel szemben Szilágyi feljegyzéseiből az látszik, hogy amikor híret vette a dolgok elfajulásának, délután 4–5 óra között a Képviselőházba sietett, ahol Bánffy kérte meg, hogy ne avatkozzon az eseményekbe, mert Kardossal megegyeztek, hogyha kell, az ülést az egész éjszakán át, akár másnap délig is folytatják. Szilágyi elmondta ellenvetéseit, majd elhagyta az épületet. Ugyanez a jelenet játszódott le este 9-kor is, amikor Gajári Ödön a lakásáról hívta vissza az ülésre. Szilágyi felajánlotta, miszerint átveszi az elnökséget, de

¹⁰⁸¹ Gratz 1934 I.: 363–365.; Horánszky 1994: 326–329.; Bertényi 2005: 231–232. „Ez a huncut öreg róka [Tisza Kálmán] milyen ravaszsággal csinálta meg ezt az államsínynt, ámde remélem, hogy evvel lejárta magát, és kiszegte a nyakát a Tisza familia [...] Itt készül egy nagy ováció a maga tiszteletére [a kilépés miatt]!” Andrassy Tivadarné Zichy Eleonóra levele Andrassy Tivadarhoz, Töketerebes, 1898. december 10. MNL OL P 4, 513. tétel.

¹⁰⁸² Gratz 1934 I.: 363.

¹⁰⁸³ Elsőként a *Berliner Tagblatt* cikkezett arról, hogy Szilágyi direkt az ellenzéket segíti és maga akar a miniszterelnöki székbe ülni. Lásd: *Magyarország*, 1898. december 6. 6.

¹⁰⁸⁴ MNL OL P 634. Szilágyi Dezső hagyatéka. III. tétel. Országgyűléssel kapcsolatos iratok. 8. altétel. Országgyűlési vegyes iratok, 1897–1898.

¹⁰⁸⁵ A botrányos, 23:30-ig tartó, többször felfüggesztett ülés jegyzőkönyve: KN 1896–1901: XVIII. kötet, 257–277. A Fejérváry–Horánszky ellentét, illetve az ülés kontextusba ágyazva: Horánszky 1994: 309–315.

¹⁰⁸⁶ Uo. 313.

álláspontja az volt, hogy az ülést minél előbb be kell rekeszteni, hogy lecsillapodjanak a kedélyek. Bánffy ezzel nem értett egyet, így továbbra is Kardos vezette az ülést, aki azonban fél 12-kor ugyancsak berekesztette azt. Ezek után Szilágyi látva, hogy „a kormány felfogása és az én felfogásom közt, úgy a politika vitelére, mint a Ház a vezetésére, el nem törölhető ellentét volt”, november 26-án (tehát már bőven a lex Tisza előtt) közölte Bánffyval, hogy lemond az elnökségről. Bánffy ezt tudomásul vette, de arra kérte, hogy december végéig maradjon. Szilágyi azonban csak addig volt hajlandó kitolni elnökségét, amíg a Ferenc József ötven éves uralkodói jubileumára (december 2.) szóló ünnepélyes feliratot a képviselőház meghozza. „A kormány tehát tetteles leköszönésem bekövetkezése előtt tíz nappal értesítve volt” – írta Szilágyi.¹⁰⁸⁷

Ezek után nem járhatott eredménnyel a Tisza-tábor következő próbálkozása sem. Szilágyi távozása után a képviselőház mindkét alelnöke is lemondott, újakat az obstrukció miatt nem sikerült választani, így korelnökként a '48-as függetlenségi Madarász József vezette az üléseket. Bánffyban felmerült, hogy az obstrukció egyik legádázabb ellensége, Tisza István legyen az új házelnök. Ő vállalkozott volna a feladatra, apja és legközelebbi hívei (például Gajári Ödön, Mikszáth Kálmán, Kristóffy József) azonban sietve lebeszéltek, mert nem szerették volna, hogy már túl fiatalon jóvátehetetlenül kompromittálja magát Bánffy oldalán.¹⁰⁸⁸ A Külügyminisztérium számára írt jelentéseikben Radó Sámuel és Gyurkovics György ugyancsak aggályaiknak adtak hangot Tisza házelnöksége kapcsán.¹⁰⁸⁹

Az egyre élesedő konfliktusban Bánffy miniszterei közül egyes híresztelések szerint Darányi Ignác és Wlassics Gyula is ingadozni kezdett.¹⁰⁹⁰ Josipovich Imre tárca nélküli horvát-szlavón miniszter sokkal tovább ment: először a *Neue Freie Presse*-nek, majd december 5-én az ellenzéki *Magyarországnak* is úgy nyilatkozott, hogy az ex lex januári beállta esetén veszélyben érzi az alkotmányosságot, ezért nem maradhat meg miniszteri állásában.¹⁰⁹¹ A

¹⁰⁸⁷ MNL OL P 634. Szilágyi Dezső hagyatéka. III. tétel. Országgyűléssel kapcsolatos iratok. 8. altétel. Országgyűlési vegyes iratok, 1897–1898.

¹⁰⁸⁸ Pölöskei 2014: 47–48; Horánszky 1994: 330. „Jól tettétek, hogy [Tisza Istvánt] az elnökség elvállalásáról lebeszéltek. [...] A politikai viszonyok idő előtt összetörték volna – így is nem tudom, nem az lesz-e a vége?” – mondta később Tisza Kálmán Kristóffynak. Kristóffy 1927: 57.

¹⁰⁸⁹ „Von Tisza's Präsidium ist das Allerschlimmste zu befürchten. Wir gehen den Badeni-Scenen entgegen.” – utalt Radó feltehetően a korábban az osztrák parlamentben kitört véres jelenetekre. Radó Sámuel december 9-i levela a Literarisches Bureau vezetőjéhez, Dóczy Lajoshoz: ÖStA HHStA, MdÄ, Presseleitung (Literarisches Bureau), Karton 214. „Erinnern Sie sich nur an Badeni und andere Fälle! Am Ende steht die Erwägung, daß man der Opposition nicht nachgeben dürfte, doch die gegenüber, daß es auch etwas wert sei, Ausgleich und Budget unter Dach und Fach zu bringen.” – válaszolt fel a dilemmát és utalt ugyancsak Badenire Gyurkovics 1898. december 8-i, Dóczynak küldött. jelentésében. Uo.

¹⁰⁹⁰ Bertényi 2005: 234.

¹⁰⁹¹ „[A]z esetre, ha január elsején törvényen kívüli állapotok állanának be, nem maradhatnék a kormánynak tagja. Mert nekem régi elvem, [...] hogy Magyarország és Horvátország most csak az alkotmányosság alapján tud karöltve egymással haladni. Ez az én álláspontom most is és mivel a törvényen kívüli állapottal az

helyzetet bonyolította, hogy Josipovich egyúttal a saborból a magyar országgyűlésbe küldött (értelemszerűen a kormánypárt sorait erősítő) negyven képviselőből álló csoport elnöke is volt, a horvát képviselők azonban nem követték a miniszter magatartását és megmaradtak a kormány mellett.¹⁰⁹² Josipovich december 6-án a lex Tiszát sem írta alá, ettől függetlenül kedélyesen kártyázni kezdett klubban, mire Bánffy magához kérte a miniszteri szobába, ahol mások előtt, dühösen felszólította, hogy mondjon le: „légy szíves vond le ebből a nyilatkozatból a konzekvenciákat már most.”¹⁰⁹³ Mintha mindez nem lett volna elég, az ekkor még államtitkárként, majd december 20-tól miniszterként az Őfelsége Személye Körüli Minisztériumot vezető Széchényi Manó – legalábbis saját visszaemlékezése szerint – nyíltan meg is mondta Bánffynak, hogy a kabinet bukásra van ítélve és neki is minél előbb le kellene mondania.¹⁰⁹⁴ Széchényi ugyanis komolyan véve azokat a körülményeket, amelyeket fentebb a király és a kormány kapcsolatáról kifejtettünk, pozícióját úgy értelmezte, hogy nem Bánffynak, hanem Ferenc Józsefnek tesz személyes szolgálatot, aki különben is „meghagyta, hogy mindig őszintén és nyíltan mondjak meg mindent, úgy, ahogy gondolom”. Széchényi pedig nem is titkolta el véleményét a helyzetről: „ha Felséged tovább megy a kormány által mutatott úton, el fog következni a pillanat, melyben az egyik lépés szükségessé teszi a másikat, s a második lépés már alkotmány sértés lesz. [...] Előfordulhat, hogy a korona kénytelen megszegni esküjét, de csak ha minden más eszköz kimerült – de ma? A legszigorúbb rendszabályokról beszélnek, a parlament törvénytelen feloszlásáról stb. stb. mielőtt megtétele volna az első és legegyszerűbb lépés a helyzet szanálása felé: tudniillik egy gyűlöletessé vált kormány elbocsátása” – győzködte Széchényi a királyt december végén.¹⁰⁹⁵ Széchényi álláspontja ráadásul a

alkotmányosságot látom meginogva, ebből a helyzetből magamra nézve levonom annak konzekvenciáit.” *Magyarország*, 1898. december 6. 6.

¹⁰⁹² Efelől a gyorsan Budapestre rendelt Khuen-Héderváry bán és a már említett, a Külügyminisztériumnak jelentő Gyurkovics György képviselő gondoskodtak. Gyurkovics György december 8-i levele a Literarisches Bureau vezetőjéhez, Dóczy Lajoshoz: ÖStA HHStA, MdÄ, Presseleitung (Literarisches Bureau), Karton 214.

¹⁰⁹³ *Magyarország*, 1898. december 7. 2. Az esetre, illetve a Szabadelvű Párt egyre megosztottabb hangulatára lásd Gyurkovics György december 8-i és Radó Sámuel december 9-i levelét a Literarisches Bureau vezetőjéhez, Dóczy Lajoshoz: ÖStA HHStA, MdÄ, Presseleitung (Literarisches Bureau), Karton 214. Gyurkovics nem fogta vissza magát Josipovich tetteinek elemzésekor: „Die Demission des kroatischen Ministers ist eine Dummheit, wie eine solche nur einem Josipovich passieren kann. Der dumme Mensch hat zuerst daran gedacht, seine Demission im Jänner zugeben; er hat gar nicht gewußt, was er mit dem Interwiew im Magyarország angestellt hat. [...] Was für ein Dummkopf er ist, können sie daraus entnehmen, daß er trotz der eigenartigen Motivierung seiner Demission, und trotz der lex Tisza, noch gestern im Club der liberalen Partei anwesend war und dort gemütlich Karten gespielt hat. [...] so wenig versteht er, was er getan hat.”

¹⁰⁹⁴ December elején „Bánffy azzal fogadott, hogy át akarja adni a bécsi tárcát [...], mert ő a belügyit veszi magához, Perczel pedig Szilágyi helyébe kell, hogy kerüljön házelnöknek. [...] A hallottakon nagyon megütközve, kértem Bánffyt, hogy kíméljen meg e kinevezéstől, mert igazán nincs kedvem egy bukás előtt álló kabinetbe belépni, [...] s újból nyíltan tanácsoltam, mint már azelőtt is többször Bánffynak, hogy minél előbb lépjen vissza.” Széchényi Manó visszaemlékezése. *Hírlap*, 1929. február 24. 8.

¹⁰⁹⁵ Uo.

kormánypárti körökben sem maradt titokban.¹⁰⁹⁶ Izgalmas kérdés, hogy ha Bánffy kikelt a válság szempontjából kevésbé lényeges szerepben lévő Josipovich Imre magatartásán, akkor miért hagyta meg a sokkal fontosabb pozícióban Széchényi Manót. A többi forrásból az látszik, hogy Széchényi Bánffy kéréseinek is tisztességgel eleget tett, minden információt, üzenetet továbbított a kormány és a király között, szinte naponta konzultált Ferenc Józseffel, mindazonáltal saját álláspontjával kétségtelenül a miniszterelnök elejtésére sarkallta a királyt.

A forrásokból mindazonáltal úgy tűnik, hogy 1899. január közepéig Ferenc József kitartott az 1898. december 11-i álláspontja mellett és támogatta Bánffyt. A fent ismertetett körülmények inkább a miniszterelnököt bizonytalaníthatták el, hiszen ő nem élt a különleges jogosítványokkal és ő vetette fel a megegyezés lehetőségét a királynak. Ebben az is szerepet játszhatott, hogy december végén ifj. Andrássy Gyula és Csáky Albin újfent, bizalmasan figyelmeztették Bánffyt makacsságának beláthatatlan következményeire. Az újévvel először az ország történetében az *ex lex* is beköszöntött, magában a pártban is az volt az uralkodó vélemény, hogy a Bánffy-kormány ezen az úton csak néhány hétig tartható.¹⁰⁹⁷ Másrészt 1898. december – 1899. január fordulóján már kezdett – még ha halványan is – körvonalazódni valamiféle megegyezés lehetősége. A még inkább elhúzódó válságot megelőzendő, elsősorban a disszidensek három vezető egyénisége, Csáky, Andrássy és Szilágyi próbáltak közvetítő tárgyalásokat kezdeményezni. Bánffy szerint az ő fellépésük volt az oka annak, hogy amennyiben a közvélemény szemében a kormány nem akart elutasító lenni, „lehetetlen volt kikerülni, hogy a kibontakozás érdekében purparlék ne kezdessenek.”¹⁰⁹⁸ Mint arról a miniszterelnök beszámolt, január első napjaiban csak ő és Andrássy beszélgettek¹⁰⁹⁹ arról, hogy milyen lehetőségek nyílnának a megegyezésre, és Bánffy már ekkor kijelentette, hogy az ő személye nem gátolhatja meg a békét, lemondását azonban feltételekhez kötötte. Január 5-én már kibővült körben: Csáky, Szilágyi, Andrássy, Lukács László, Fejérváry Géza és Bánffy tartottak megbeszélést.¹¹⁰⁰ Tulajdonképpen ettől kezdve a kormány és az ellenzéki pártok által a tárgyalásokra kijelölt személyek között – miután egymással nem álltak szóba – a három

¹⁰⁹⁶ Lásd Teleki Sándor naplóját: OSZK Kt., Quart. Hung. 2953. f15–16.

¹⁰⁹⁷ Radó Sámuel 1899. január 2-i levele a Literarisches Bureau vezetőjéhez, Dóczy Lajoshoz: ÖStA HHStA, MdÄ, Presseletung (Literarisches Bureau), Karton 217.

¹⁰⁹⁸ MNL OL K 27, az 1899. január 11-i minisztertanács jegyzőkönyve. 1. napirendi pont, f6.

¹⁰⁹⁹ „Minden nap meglepetéseket hozhat. Én nagyban tárgyalok Bánffyval. Sok a nehézség, de erős reményem, hogy lebírhatjuk őket. Különben bármi történjék, a kísérletet – a végletekig vitt türelemmel – meg kell csinálni. E nélkül nem volna lelkiismeretem.” Ifj. Andrássy Gyula levele sógornőjéhez, Zichy Eleonórához, Budapest, 1899. január 6. MNL OL P 4, 352. tétel.

¹¹⁰⁰ MNL OL K 27, az 1899. január 11-i minisztertanács jegyzőkönyve. 1. napirendi pont, f6.

disszidens vezető képezte a kommunikációs csatornát, akik persze általában saját véleményüknek is hangot adtak.¹¹⁰¹

Bár Széchényi Manó rendszeresen tartotta a kapcsolatot a királlyal, január 6-án és 7-én Bánffy, Fejérváry és Lukács is Bécsbe utaztak beszámolni a fejleményekről, valamint iránymutatást kérni. Mint azt Bánffy az audienciáról a január 11-i minisztertanácsban kifejtette, „Ő Felsége általában is bármely tranzakcióba csak nehezen nyugodott bele”, és határozott bizalmáról biztosította a kormányt, viszont „az állapotok rendezhetése érdekében Ő Felsége elvileg belenyugodni méltóztatott a tranzakcióba, azzal a feltétellel azonban, hogy az Ausztriával való [gazdasági] kiegyezés létesítése 1903 végéig való időtartammal feltétlenül biztosíttassék oly módon, hogy [...] a Monarchiának nagyhatalmi állása és egysége kifelé csorbulást vagy elburkolást ne szenvedjen”, Ferenc József továbbá bármilyen egyezséget előzetes jóváhagyásától tett függővé.¹¹⁰²

A király és a kormány közötti megbeszélések konkrétumaiba ugyanakkor a minisztertanácsi jegyzőkönyvek mellett egy másik forrás is betekintést enged. Fejérváry Géza hagyatékában található egy kis lapra, sietve, Fejérváry kézírásával készült dokumentum, amely az egyik királyi audienciájáról nyújt információkat. Keltezés hiányában nem állapítható meg minden kétséget kizáróan, hogy melyik kihallgatásról van szó, az irat tartalma alapján azonban a január 15-i vagy 16-i, Ferenc József, Bánffy, Lukács, Fejérváry és Széchényi közötti megbeszélés tűnik a legvalószínűbbnek.¹¹⁰³ Ebből világosan látszik, hogy az uralkodó a kormány javaslatára engedélyezi az ellenzékkel történő tárgyalások megindítását, illetve lefekteti, hogy milyen feltételek mellett lenne hajlandó feláldozni Bánffyt az obstrukció oltárán.

A feljegyzés szerint¹¹⁰⁴ korábbi, Bánffyt az alkotmányon kívüli kormányzásban is támogató álláspontját fenntartja, „[Őfelsége] nincs azonban az ellen, hogya a miniszterelnök

¹¹⁰¹ A kormányoldal, illetve később Széll és az ellenzéki pártok közötti tárgyalások menetét is Csáky Albin feljegyzéseiből (kvázi jegyzőkönyveiből) tudjuk visszakövetni. A Csáky bécsi hagyatékában (ÖStA HHStA, FA Csaky, Albin Graf Csaky, Kt. 235/7.) lévő dokumentumokat lásd: Schwarzwölder 2016: 38–55.

¹¹⁰² Uo. f16–17. Kristóffy József elbeszélése szerint éppen ezekben a hetekben hiúsult meg Angliának a hármasszövetségbe történő bevonása a „bomladozó Monarchia” miatt. Kristóffy 1927: 60–61. Így érthető, hogy Ferenc József első körben a Monarchia nagyhatalmi állásának biztosítását emelte ki, mindazonáltal Bánffy elejtésében nem ez lehetett a döntő motívum.

¹¹⁰³ A megbeszélések időpontjára és a résztvevőkre lásd: ÖStA HHStA, KA, Tagebuch der Flügeladjutanten, Band 51., január 15–16. A naplókönyv szerint január 16-án egész délután, 13:00-tól 16:30-ig csak Bánffy és a nevezett miniszterek voltak bent Ferenc Józsefnél. Az irat keletkezésének másik lehetséges időpontja január 6–7., amikor ugyancsak Ferenc József, Bánffy, Fejérváry, Lukács és Széchényi tárgyaltak a Hofburgban (ÖStA HHStA, KA, Tagebuch der Flügeladjutanten, Band 51., január 6–7.). Széll Kálmán audienciára történő meghívásának szóba kerülése azonban ekkor még korai lett volna. Másrészt az is a január 15–16-i keletkezés mellett szól, hogy érdemben január 17-én indultak meg a tárgyalások a disszidensek közvetítésével az ellenzék és a kormány között. Lásd: Schwarzwölder 2016: 40–55.

¹¹⁰⁴ MNL OL P 1707, 1. doboz, 3. tétel, (f353.). A könnyebb érthetőség kedvéért az iratot a mai helyesírási és nyelvhelyességi szabályok szerint, az egyértelmű rövidítéseket feloldva, de az eredeti kiemeléseket és írásképet lehetőleg megőrizve idézzük.

úr is ez álláspontot foglalna, hogy az ellenzékkel szemben, ha csakugyan komoly annak szándéka a kiegyenlítésre, – csak azért, hogy a közvéleménnyel szemben az esetlegesen imputálható csökönység még legkisebb látszata is kerültesék – a kormány és a Szabadelvű Párt ehhez segédkezet nyújtson, de csakis a következő, a miniszterelnök úr részéről írásban precizírozandó és conditio sine qua non-ként odaállítandó feltételek mellett:

A: hogy az ellenzéki pártok teljes garanciát nyújtsanak, hogy elfogadják:

1. elnökválasztást¹¹⁰⁵
2. az indemnity-t
3. a provizóriumot, újoncokat, a kiegyezési javaslatokat, ha kell a 14. § alapján is.¹¹⁰⁶
4. a házszabályok módosítását
5. választási bíraskodást¹¹⁰⁷

B: Mindez aránylag rövid határidő alatt.

C: Hogy a jelenlegi miniszterelnök visszavonulása ez esetben a legnagyobb tisztességgel és becsületesen történjék.

D: Hogy a kiegyenlítési értekezlet elnökéül lehetőleg más választassék.¹¹⁰⁸

E: Fúziót abban az értelemben, hogy korona köteleztessék egyes tanácsosait a Nemzeti Pártból választani, kizártnak tekinti.¹¹⁰⁹

Őfelsége oda nyilatkozott, hogy a mostani miniszterelnök teljes mérvben bírja bizalmát, nagyrabecsülését, és mivel a korona vele szemben hálára kötelezve kell, hogy érezze magát, még azon esetre is, ha ő maga feláldozza személyét az ez által elérendő nagy célok miatt is, az csakis oly módon történhet, hogy a jövőre possibilissé maradjon.

Széll Kálmánt fogadja, de csak a miniszterelnök után.¹¹¹⁰”

Az irat folytatásaként (közvetlenül mellette) található egy, a fenti forrásnál rendezettebb képet mutató, pontokba szedett lista (szintén keltezés nélkül), amelyek a kormányzat célkitűzéseire, stratégiájára vonatkoznak. Tehát minden bizonnyal az alábbi pontozatok is Ferenc József jóváhagyásával születtek.

„I. Azon ügyek, amelyek még Bánffy miniszterelnöksége alatt végzendők:

¹¹⁰⁵ Értelemszerűen a képviselőházi elnök megválasztására vonatkozik.

¹¹⁰⁶ Tehát az országgyűlés akkor is tekintse törvényesnek a gazdasági kiegyezés meghosszabbítását, ha Ausztriában azt csak az alkotmány 14. §-a alapján, rendeleti úton lehet életbe léptetni.

¹¹⁰⁷ A képviselőválasztások feletti kúriai bíraskodásról szóló törvényjavaslat, amitől az ellenzék a választások során tapasztalható visszaélések megelőzését várta.

¹¹⁰⁸ Ezen pont mögött a király Szilágyi Dezsővel szembeni ellenszenvét sejthetjük. A király már a január 6-i és 7-i megbeszélések alkalmával nemtetszését fejezte ki aziránt, Szilágyi túlságosan belefolyik a tárgyalásokba. Nem szerette volna, ha az esetleges kompromisszumot Szilágyi akár csak részben a maga diadalaként tüntethette volna fel. MNL OL K 27, az 1899. január 11-i minisztertanács jegyzőkönyve, 1. napirendi pont, fl 8.

¹¹⁰⁹ Tehát ha létre is jön a pártfúzió, a Nemzeti Pártból senki sem kerülhet a kormányba.

¹¹¹⁰ Széllt tehát Bánfftyék ajánlására kérte audienciára Ferenc József.

1. A ház elnökének megválasztása (Perczel).
2. Indemnity törvény (az ideiglenesen tett intézkedések jóváhagyásával).
3. Provizórium a közigazdasági [vám- és kereskedelmi szövetség] ügyekre nézve egy egész évre, ugyanazon kikötéssel mint 2. pont alatt.
4. Újonctörvény eredeti alakjában vagy a bizottság által előterjesztendő alakban.
5. Horvát pénzügyi kiegyezés ideiglenes meghosszabbításáról szóló törvény.

II. Az új miniszterelnök alatt, a kabinet a jelenlegi többségből és ennek támogatása mellett alakul, illetve marad. Az elintézendő tárgyak a következők:

1. A költségvetési törvény április vége előtti időre megszavazandó.
2. A vám- és kereskedelmi szövetség, esetleg az azt pótló intézkedésekről szóló javaslat haladéktalan elfogadása.
3. A bank- és valuta-javaslatok.
4. A fogyasztási adókra vonatkozó javaslatok folytatólagos letárgyalása és elfogadása úgy, hogy azok közül az előbbieket július 1-vel, az utóbbiak pedig a termelési kampány idejére életbe léptethetők legyenek.

Megjegyzendő, hogy mindezeket illetőleg az ellenzék nem kötelezi magát a megszavazásra, hanem csak gyors, tárgyilagos és obstrukció nélküli vitát biztosít, úgy hogy a javaslatoknak záros határidő alatt leendő letárgyalása biztosítva legyen.

5. A házszabályok revíziója oly irányban, hogy a parlament rendes működésének lehetetlenné tétele kizárassék.

III. Ezekkel szemben a kormány részéről a következő koncessziók biztosítatnak:

1. Az I. alatt jelzett teendők befejezése után Bánffy miniszterelnök állásáról távozik.
2. A kúriai bíraskodásról szóló törvényjavaslat teljes szövegében (a 169. §-sal együtt) újból betérjesztetik és a kormány elvállalja annak keresztülvitelét.
3. A választási törvény revízió alá vétetik.
4. Hasonlóképpen az összeférhetetlenségről szóló törvény is.”¹¹¹¹

Ferenc József tehát világosan felvázolta, hogy ő milyen feltételek mellett hajlandó a kompromisszumra. Széchényi Manó elégedetten írhatta naplójába: „Teljesedésbe ment legfőbb óhajom: Bánffy megbízást kapott, hogy az ellenzékkel és a disszidensekkel tárgyalásokba bocsátkozzék.”¹¹¹² Az alkufolyamat tehát megindult, csak hogy éppen semmit sem haladt előre, a két oldal álláspontja között nem történt érdemi közeledés. A fő problémát az jelentette, hogy az indemnitást, a kiegyezési provizóriumot, az 1899-re szóló újonc-javaslatot stb. az ellenzéki

¹¹¹¹ MNL OL P 1707, 1. doboz, 3. tétel, (f354–355.)

¹¹¹² Közli: *Budapesti Hírlap*, 1929. március 3. 5.

pártok csak Bánffy lemondása és az új kormány bemutatkozása *után* lettek volna hajlandók keresztülengedni a képviselőházban, ugyanis egyáltalán nem bíztak Bánffyban, és ezt minden alkalommal hangoztatták is.¹¹¹³ Komoly ellentét húzódott továbbá a házsabályszigorítások mértékét (klotúr bevezetése) illetően, valamint nem sikerült mindkét felet kielégítő szövegezést találni a vám- kereskedelmi szövetség ideiglenes meghosszabbítását tartalmazó új törvényjavaslathoz.¹¹¹⁴

Ekkor érkezett el az a pont, ahol Széll Kálmán az addigi marginális szerepből az események fő sodrába lépett. Személyiségének ismeretében állítható, hogy a kompromisszumos megoldás híve volt, ezzel magyarázható, hogy a válság korábbi szakaszában a Szabadelvű Pártban igyekezett középre pozicionálni magát. Nem tartott a disszidensekkel és a lex Tiszát is aláírta, viszont csak azért, mert meg volt győződve róla, hogy az nem fog a Ház asztalára kerülni, továbbá mert a párton belülről nagyobb esélyt látott a békés kiút megvalósítására.¹¹¹⁵ Tisza István házelnökségétől mereven elzárkózott volna és Mikszáth Kálmán úgy érezte, hogy Széllt sem tartja vissza sok attól, hogy nyíltan szembeforduljon Bánffyval és az őt támogató Tisza-gárdával: „A párt egyik fele nem akar a mostani időben elnöknek, maga Széll Kálmán azt mondta, hogy ez éket verne a pártba. [...] Széll Kálmánról szólva (magunk közt maradjon ez a megjegyzésem) gyanús előttem, hogy ezt az alkalmat fogja felhasználni a tőlünk való visszahúzóásra, melyre meg volna a kedve, ha úgy mehetne, hogy meg legyen két kedvenc nyalánksága: a fejedelmi kegy és a népszerűség.”¹¹¹⁶ A pártklubban 1899. január 1-jén rendezett újévi fogadáson Radó Sámuel megpróbálta kipuhatolni Széll véleményét a helyzetről, illetve a megoldási lehetőségekről. Széll azonban – szokásától eltérően – ezúttal nagyon szűkszavú volt és nem kezdett mélyenszántó politikai elemzésbe: „Csak az Isten tudja, hogy a következő napokon túl mi fog történni” – mondta.¹¹¹⁷

A gazdasági kiegyezés provizóriumával kapcsolatban viszont Széll megtalálta azt a szerencsés, Tallián Béla idézett levelének elvárásaival egybecsengő megfogalmazást, amely

¹¹¹³ A tárgyalások menetére és az egyes pontokra lásd: Schwarczwölder 2016: 39–55.

¹¹¹⁴ Lásd a Tallián Béla szabadelvű párti képviselő 1899. január 9-i levelében Fejérváry Gézához eljuttatott információkat. MNL OL P 1707, 3. doboz, 7. tétel. „Biztos értesülesem van közvetlen forrásból, hogy [...] a disszidensek és ’48asok csak úgy mennek bele a tárgyalásba, ha az osztrák 14.§ esetleg leendő alkalmazása esetére nem követeltetik a magyar parlament által a gazdasági kiegyezések elfogadása. [...] Nevezetesen újból ki kell valahogy mondani, hogy amennyiben alkotmányos Ausztriával a kiegyezés nem sikerülne, az esetben Magyarországnak önrendelkezési joga feltétlenül fennáll, azonban – s most jön a punctum saliem – 1903-ig lehetséges – valamely ügyesen kitalálható indokkal a gazdasági kiegyezést megszavaztatni.”

¹¹¹⁵ Beksics 1907: 103. Lásd továbbá Wlassics Gyula visszaemlékezését: *Neue Freie Presse*, 1915. augusztus 22-i reggeli szám, 4.

¹¹¹⁶ Mikszáth Kálmán 1898. december 11-i levelét Tisza Istvánhoz idézi: Pölöskei 2014: 47–48.

¹¹¹⁷ Radó Sámuel 1899. január 2-i levele Dóczy Lajosnak. ÖStA HHStA, MdÄ, Presseleitung (Literarisches Bureau), Karton 217.

mind a kormányoldal, mind az ellenzék számára elfogadhatónak tűnt. Ebben a később róla elnevezett Széll-formulában *expressis verbis* kifejezésre került, hogy a magyar korona országaira nézve beáll az önálló vámterület jogállapota, a magyar törvényhozás azonban ezen az alapon 1903 végéig vámszerződést köt Ausztriával – tehát a gyakorlatban semmi sem változik.¹¹¹⁸ A disszidensek közül elsősorban Andrassy támogatta Széll aktívabb bevonását a tárgyalásokba. Széchényi Manó, aki ezekben a napokban oda-vissza ingázott Budapest és Bécs között, Andrassyval és Széllrel – jellemző módon nem a pártklubban, hanem – a Nemzeti Kaszinóban tárgyalt, a „jó két órás beszélgetésben alaposan meghánytuk-vetettük a helyzetet és lehetséges remediumait.”¹¹¹⁹ Széll ezek után Bánffy és Lukács László elé tárta a tervezetet. Bánffy ugyan a kezdetektől rossz szemmel nézte Széll közbeavatkozását, miután azonban tudhatta, hogy Széchényi úgyis elmondja majd Ferenc Józsefnek Széll álláspontját, inkább belement, hogy a január 15-i audiencia alkalmával a kormány tagjai bemutassák az uralkodónak a Széll-formulát és – mint Fejérváry feljegyzéséből láttuk – javasolják Széll kihallgatásra történő meghívását.¹¹²⁰ Ezt megelőzően Széll 1895. január óta nem járt királyi kihallgatáson,¹¹²¹ és bár udvari bálokon, ebédeken, esetleg általános audiencián találkozhatott Ferenc Józseffel, ezeknek a protokolláris eseményeknek (és persze Ferenc Józsefnek) a természetéből fakadóan elmélyült beszélgetésre nem kerülhetett sor közöttük.¹¹²² Az is jogosan feltételezhető, hogy az uralkodó némileg neheztelt Széllre az 1895. januári visszautasítás miatt.

A király végül január 22-én délután fogadta Széllt, akivel másfél órán keresztül beszélgetett, és bizonyára meggyőző érvekkel támasztotta alá álláspontját a válságból kivezető megoldással kapcsolatban.¹¹²³ Közvetlenül utána Kállay, Gołuchowski és Széchényi mentek be az uralkodóhoz.¹¹²⁴ „Őfelsége közölte velünk Széll előterjesztéseit. Kérdést intéztem

¹¹¹⁸ A Széll-formula szövege több megfogalmazásban is fennmaradt, amelyekben apró eltérések vannak. A törvényjavaslat szövegezésének lényegi pontja azonban nem változott: „Mínt hogy a magyar korona országai és a birodalmi tanácsban képviselt királyságok és országok között az 1867. évi XII. törvénycikk 61.§-a szerint a vám és kereskedelmi szövetség nem jött létre, az 1867. évi XII. törvénycikk 58.§-a alapján és értelmében, amely szerint »a magyar korona országai, mint a fejedelem többi országaitól jogilag különálló országok saját felelős kormányuk és törvényhozásuk útján intézkedhetnek és vámvonalak által szabályozhatnák kereskedelmi ügyeiket«, a magyar korona országaira nézve az önálló vámterület jogállapota állott elő.” (ÖStA HHStA KA, Vorträge, 2948/1899. Auf die Erneuerung des Ausgleiches mit Österreich bezüglich Akten ex 1898 und 1899.) Később a határidőt 1904 végéig tolták ki. A Széll-formuláról lásd továbbá: Kárbin 2015: 266–267.

¹¹¹⁹ Széchényi Manó visszaemlékezése. *Budapesti Hírlap*, 1929. március. 5.

¹¹²⁰ Hanák 1983: 227.; Sárkányiné Halász 1943: 102.

¹¹²¹ ÖStA HHStA, KA, Tagebuch der Flügeladjutanten, Band 49; 50; 51.

¹¹²² Ferenc József legendásan merev és rövid általános audienciáira jellemző adat, hogy 1898. október 27-én Budapesten 90 perc alatt egymás után 61 embert fogadott. ÖStA HHStA, KA, Tagebuch der Flügeladjutanten, Band 51., október 27.

¹¹²³ A Kabinetiroda iratanyagában megtalálható 1899. január 22-i keltezéssel, Széll hevenyészett kézírásával a Széll-formula német nyelvű szövege, amelyet feltehetően Ferenc József számára vetett papírra. ÖStA HHStA KA, Vorträge, 2948/1899. Auf die Erneuerung des Ausgleiches mit Österreich bezüglich Akten ex 1898 und 1899.

¹¹²⁴ Az audienciákra lásd: ÖStA HHStA, KA, Tagebuch der Flügeladjutanten, Band 51. január 22. A szárnységéd *Ministerbesprechung*-ként tüntette fel a több órás megbeszélést a naplókönyvben.

Őfelségéhez, hogy történt-e valamelyes döntés, vagy kapott-e valamilyen megbízást Széll. A király nemmel felelt. Mivel mindnyájunknak az volt a meggyőződése, hogy a tárgyalások eddigi módja eredmény helyett csak szakításhoz vezethet, egyhangúan azt tanácsoltuk Őfelségének, hogy Széllt bízta meg az egyezkedési tárgyalásokon való részvétellel. Erre Őfelsége elrendelte: közöljem Bánffyval, hogy a tárgyalások vezetését Széllre bízta.”¹¹²⁵ Széchényi viszont arra kérte Ferenc Józsefet, hogy ezt inkább személyesen ő adja Bánffy tudtára. Erre másnap, január 23-án délelőtt került sor.¹¹²⁶

Ferenc József részéről mindez logikus lépés volt, hiszen – mint láttuk – a disszidensek vezető szerepével elégedetlen volt, Bánffyval és szoros híveivel pedig az ellenzékiek nem álltak szóba. Széllt viszont konciliáns jelleme és friss formulája miatt az ellenzék elfogadta közvetítőként. Szilárd 67-ességéhez sem férhetett kétség és a múltban már megmutatta tehetségét. Ezúttal azonban Széll sem tudott csodát tenni, a tárgyalások során heteken keresztül sem közeledtek érdemben az álláspontok.¹¹²⁷ Ennek okai a Bánffy személyével kapcsolatos, már ismertetett problémák voltak. Egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy amíg Bánffy a miniszterelnök, nem jöhet létre semmilyen megegyezés.

Bánffy már január 22–23-án érezte a számára kedvezőtlen fordulatokat. Ahhoz képest, hogy a Fejérváry által készített január 15-i feljegyzésben még az szerepelt, hogy Széllt *hajlandó* fogadni a király, „de csak a miniszterelnök után”, a fontos január 22-i napon Bánffyval nem is értekezett, és január 23-án is csak jóval Széll után beszélt a kormányfővel. „Ez a momentum fordulópontot jelentett Bánffy magatartásában és kormányzása utolsó heteinek eseményei a távozó és eljövendő közötti küzdelem jellegét öltötték.”¹¹²⁸ Széll a sajtónak és tárgyalópartnereinek is úgy nyilatkozott, hogy nem óhajt miniszterelnök lenni, megbízatása csak a béke megteremtésére irányul.¹¹²⁹ Nehéz megállapítani, hogy valóban így gondolkodott-e,¹¹³⁰ mindenesetre Bánffy ellenlépésekre szánta el magát és Széll küldetését megpróbálta rossz

¹¹²⁵ Széchényi Manó visszaemlékezése a megbeszélésről. *Budapesti Hírlap*, 1929. március. 3. 5.

¹¹²⁶ ÖStA HHStA, KA, Tagebuch der Flügeladjutanten, Band 51. január 22. Reggel egy órán keresztül újra Széll, majd délután Bánffy volt az uralkodónál. Lásd továbbá: Sárkányné Halász 1943: 104.

¹¹²⁷ A tárgyalásokról lásd: Schwarczwölder 2016: 44–55.

¹¹²⁸ Széchényi Manó visszaemlékezése. *Budapesti Hírlap*, 1929. március. 3. 5.

¹¹²⁹ „[A]kcióm nem Bánffy ellen és nem Bánffy nélkül van kontemplálva, hanem tisztán a béke megteremtésére irányul” – nyilatkozta Széll. Idézi: Sárkányné Halász 1943: 106–107.

¹¹³⁰ Széchényi már a január 23-i, második audienciája után figyelmeztette Széllt, hogy ha sikerrel jár és meg tud egyezni az ellenzékkel, „annak logikai és parlamentáris következményeképp neki kell Bánffy örökébe lépni”. Széchényi Manó visszaemlékezése. *Budapesti Hírlap*, 1929. március. 3. 6. Január végén a párt zöme is úgy vélte, hogy Széll szeretne miniszterelnök lenni, és az esélyeit is jónak tartották. A Széll kormányában később a kereskedelmi tárcát megkapó Hegedüs Sándor szerint csak azok tartották Szélltől, akiket egyéni érdek fűzött Bánffyhoz, illetve ugyanezen okból elleneztek a fűzött a Nemzeti Párttal. Radó Sámuel 1899. január 31-i levele Dóczy Lajosnak. ÖStA HHStA, MdÄ, Presseleitung (Literarisches Bureau), Karton 217.

színben, visszalépésként feltüntetni a király előtt.¹¹³¹ Széchényin keresztül már január 24-étől kezdve táviratok tömegét juttatta el az uralkodóhoz, amelyekben Széll hiúságára, „fecsegésére”, tapintatlanságára, puhaságára panaszkodott. Ezeket a táviratokat később, már miniszterelnökként Széll kiemelte a Miniszterelnökség iratai közül és magához vette, így saját irathagyatékában azokat Sárkányné Halász Teréz is megtalálta. Bánffy január 31-én például azt jelentette az uralkodónak, hogy „[az ellenzékiek] ma még követelőbbek, mint eddig, annak fő oka Széll sok fecsegése, abból következtetik, hogy a korona mindenáron békét akar, most ehhez mérlik követeléseiket. [...] a Széll küldetése, magatartása és fecsegése [...] a kabinet, de főként az én tekintélyemet teljesen tönkretette.”¹¹³² Ezzel szemben a tárgyalások során nem történt visszalépés, igaz előrelépés sem. Ha hihetünk Széchényinek akkor Széll sem maradt Bánffy adója, és leveleivel ő is a miniszteren keresztül igyekezett Bánffy ellen hangolni a királyt.¹¹³³

Az persze igaz volt, hogy a tárgyalások során Bánffy személye jelentette a legnagyobb akadályt. Amikor tehát január 27-i levelében Széll arról tájékoztatta Széchényit (és a királyt), hogy Bánffy tisztességes visszavonulásának biztosítása nehézségekbe ütközik, illetve minél megnyugtatóbb lenne az ellenzék számára a jövő miniszterelnökének személye, annál előbb megszületne a kompromisszum, azt a valós helyzet leírásának és nem Bánffy elleni intrikának tekinthetjük.¹¹³⁴ Bánffy lemondása estére legalábbis már kész volt a megállapodás forgatókönyve. Bánffy azonban továbbra is csak a korábbi feltételei mellett lett volna hajandó távozni posztjáról. Bizalmatlanságát Széll irányába mutatja, hogy „a kabinet magatartását és teendő intézkedések megállapítását illetőleg folytatandó” tanácskozásba nem volt hajlandó bevonni.¹¹³⁵ Bár az idő Széllnek dolgozott, Ferenc Józsefnek – talán a korábbi tapasztalatai alapján – fenntartásai voltak vele szemben. „Puha ember, aki minden nehézségtől visszariad” – mondta róla Széchényinek, aki azonban mellette érvelt: „igaz, hogy Széllnek nagy hibái

¹¹³¹ Bánffy eredetileg úgy gondolkodhatott, hogy a király feltételeibe az ellenzék úgysem fog belemenni, illetve Ferenc József sem fog változtatni álláspontján. Széll működése azonban zavarhatta, talán érzékelte Ferenc Józsefnél az enyhülést, amit szeretett volna ellensúlyozni. Kérdéses továbbá, hogy Bánffy még ezen a ponton is saját miniszterelnöki posztját védte-e, vagy már csak azt szerette volna elérni, hogy ne Széll legyen a következő kormányfő. Radó Sámuel szerint már február 7-én egy átmeneti Fejérváry-kormányról beszéltek a klubban Bánffy hívei. Radó Sámuel 1899. február 7-i levele Dóczy Lajosnak. ÖStA HHStA, MdÄ, Presseleitung (Literarisches Bureau), Karton 217.

¹¹³² Bánffy táviratát idézi: Sárkányné Halász 1943: 110.

¹¹³³ „Már a legközelebbi napokban siffrirozott [rejtjeles] táviratokat kaptam Bánffytól és Fejérvárytól Széll tapintatlan viselkedéséről, fecsegéseiről, hiúságáról és túlzásairól stb., ami a helyzetet végképp elrontaná. Más oldalról Széll olvashatatlan levelei tájékoztattak akciójának előrehaladásáról. Mind a két missziót Ófelsége elé terjesztettem. Amint azonban Széll levelei direkt Bánffy ellen irányuló élt nyertek, [...] azt írtam Széllnek, hogy keressen magának más közvetítőt.” Széchényi Manó visszaemlékezése. *Budapesti Hírlap*, 1929. március. 3. 5.

¹¹³⁴ A levél tartalmát lásd: Sárkányné Halász 1943: 108.

¹¹³⁵ Lásd Bánffy 1899. február 14-i táviratát Széchényi Manóhoz. Idézi: Uo. 115.

vannak, ezek talán elijesztőleg is hathatnának, ha egyáltalán lehetne választani. Én azonban nem látok sehol komoly jelöltet, el kell tehát fogadnunk őt hibáival együtt.”¹¹³⁶

Széchenyi érvelésénél többet nyomhatott a latba, hogy az ellenzéki tárgyalópartnerek is Széllben látták a jövőt. A *Magyarországban* Bartha Miklós így írt: „Bánffynak minden szándéka gyanús. Vele szemben tehát az ellenzék nem rakhatja le egyetlen biztos fegyverét – az indemnitás megakadályozását. [...] De Széll Kálmán nem gyanús. Hazafiságában, belátásában, tehetségében és szavában senki se kételkedik. [...] Amelyik pillanatban Széll arra megbízatást nyer, hogy kabinetet alakítson, a rákövetkező félórában rendben lesz a béke ügye.”¹¹³⁷ „A helyzetnek bonyodalmai és veszélyei el volnának hárítva abban a pillanatban, melyben Te vállalkoznál kabinetalakításra” – írta Széllnek Apponyi Albert még január 27-én.¹¹³⁸ Apponyinál azonban fontosabb szerepet játszott a Nemzeti Párt másik vezetője, Horánszky Nándor, aki egyértelművé tette, hogy Széll vezetése alatt a Nemzeti Párt programjának teljes feladásával hajlandó lenne a pártfűzióra. Sőt még ennél és többet tett, és őt tekinthetjük a február 15-i döntő fordulat katalizátorának.

Horánszky február 14-én este titokban Bécsbe utazott, hogy régi barátját (egykori párttársát), Kállay Bénit meggyőzze Bánffy menesztésének és ezáltal a kompromisszum megkötésének szükségességéről. E tekintetben Kállaynál feltehetően már nyitott kapukat döngtetett, viszont arra is rávette a közös pénzügyminisztert, hogy Ferenc Józsefet erélyesen ebbe az irányba befolyásolja. Kállay első felbuzdulásból huszáros vágásra szánta el magát. Bár valószínűleg sosem fogjuk megtudni, hogy pontosan mit mondott neki, február 15-én hajnali fél 4-kor Kállay bebocsátást nyert az uralkodó schönbrunni lakosztályába, ahol mintegy 30 percet időzött. Így még az aznapi fontos audienciák (terv szerint Széllt, Bánffyt, Lukácsot és Fejérváryt is fogadta a király) *előtt* meggyőzhette Ferenc Józsefet saját (és Horánszky) álláspontjának helyességéről.¹¹³⁹ Ilyen előzmények után Bánffy a mindössze tizenöt perces kihallgatásán végül kénytelen volt benyújtani lemondását. A király álláspontváltozását világosan tükrözi a miniszterelnök beszámolója a kormány többi tagjának: miután az audiencián meggyőződött, hogy „Ő Felsége a pártok közötti kiegyezés létesítésének nem

¹¹³⁶ Széchenyi Manó visszaemlékezése. *Budapesti Hírlap*, 1929. március. 3. 6. Ugyanakkor a korábbi évek alapján Ferenc Józsefnek is tudatában kellett lennie Széll „politikai tisztességének, gazdasági és jogi szaktudásának, mint az eltérő véleményeket összehétköztesítő emberi kvalitásainak”. Csapó 2015: 224.

¹¹³⁷ Idézi: Sárkányné Halász 1943: 109. Lásd továbbá Csapó 2015: 223.

¹¹³⁸ Apponyi levelét idézi: Uo. 107.

¹¹³⁹ Kállay hajnali látogatására, illetve az audienciák sorrendjére és pontos idejére lásd: ÖStA HHStA, KA, Tagebuch der Flügeladjutanten, Band 51. február 14–15. Horánszky és Kállay szerepére: Horánszky 1994: 350–353. Az eset megtörténtében nincs okunk kételkedni, viszont a kötet némileg félrevezető, ugyanis Kállay közbenjárása – legalábbis közvetlenül – csak Bánffy lemondását eredményezte, Széll megbízatását még nem, arra csak február 20-án került sor. Horánszky bécsi útjáról Széchenyi Manó is megemlékezett: *Budapesti Hírlap*, 1929. március. 3. 6.

sikerülte esetére oly erélyesebb rendszabályok alkalmazásához, mint aminőkre az 1898. évi december hó 11-én kelt legfelsőbb elhatározásával a kormányt felhatalmazni méltóztatott a jelenlegi viszonyok között nem hajlandó hozzájárulni,” jobbnak látta felajánlani a kormány lemondását, amivel a jelenlévő miniszterek is egyetértettek.¹¹⁴⁰

Ezzel azonban csak Bánffy távozása dőlt el, utódjának kiléte egyelőre még nem, bár Széll volt a legesélyesebb jelölt. A disszidens vezetők és a megmaradt kormánypártiak közötti érthető feszültség miatt közülük nem igazán kerülhetett szóba senki. Mivel Bánffy és a Szabadelvű Párt merkantil szárnya nem támogatta a fúziót a Nemzeti Párttal,¹¹⁴¹ valamint Széll békítő politikájával sem értettek teljesen egyet, ők inkább Fejérváry Gézárt szerették volna kormányfőnek, akit egyébiránt Ferenc József személyesen is kedvelt, egyik legfőbb magyar bizalmi embere volt. Bár arra utaló (közvetett) forrás is van, hogy Horánszky Nándor Fejérváry miniszterelnöksége esetén is hajlandó lett volna a fúzióra,¹¹⁴² láthattuk, hogy Horánszky sokkal inkább Széll érdekében működött. A béketeremtő szerepére a „katonaminiszter” amúgy sem lett volna alkalmas,¹¹⁴³ így bármennyire is kedvelte Ferenc József Fejérváryt, Széll sokkal alkalmasabb jelöltnek tűnt. Széll aláírta a lex Tiszát, tehát a párthűség tekintetében nem érthette kifogás, köztudottan a '67-es rendszer rendíthetetlen híve volt és élvezte a korona bizalmát, múltja és karaktere, valamint a gazdasági közösség fenntartására vonatkozó *formulája* miatt ellenzéki körökben is népszerű volt.

Bánffy és környezete azonban mintha nem értette volna meg ezeket a körülményeket (legalábbis egyelőre), és minden követ megmozgattak Fejérváry érdekében. Sőt Bánffy arra számított, hogy Széll nem fogja tudni tető alá hozni a kompromisszumot az ellenzékiekkel, így Fejérváry miniszterelnöksége után akár még ő is visszatérhet.¹¹⁴⁴ A pártklubban is szervezkedés indult, miszerint a február 17-i esti pártkonferencián a Tisza-gárda majd leszavazza a Széll–ellenzék-kompromisszum pontozatait, a Széllt támogatókat kilépésre készítetik és határozatlan állnak ki Bánffy mellett. Amint erről tudomást szerzett, Széchényi Manó azonnal tájékoztatta

¹¹⁴⁰ MNL OL K 27, az 1899. február 18-i minisztertanács jegyzőkönyve, 1. napirendi pont, f5–6.

¹¹⁴¹ „Bármely oly tárgyalásba, mely a fúzióval hozatik kapcsolatba én semmi forma között bele nem megyek” – táviratozta Bánffy Bécsből Fejérváry Gézának. MNL OL P 1707, 3. doboz, 7. tétel.

¹¹⁴² Ferbócz István levele Fejérváry Gézának, Budapest, 1899. február 11. MNL OL P 1707, 3. doboz, 7. tétel. Fejérváry és Horánszky viszonya ebben az időszakban kifejezetten ellenséges volt, elég csak a már említett, 1898. november 21-i eseményekre gondolni. Lásd: Horánszky 1994: 309–314.

¹¹⁴³ „[B]enne mindenki csak Tisza és Bánffy strohmanját látta volna” – érvelt Fejérváry ellen Széchényi Manó. *Budapesti Hírlap*, 1929. március. 3. 6.

¹¹⁴⁴ „Bánffy ebben a kérdésben egészen túlbecsülte saját befolyásának értékét. Szentül meg volt győződve, hogy Őfelsége az ő oly határozott figyelmeztetése folytán nem fogja Széllt kinevezni. [A kompromisszum létrejövételében] téves információi alapján sehogy sem akart hinni. Erre az esetre pedig úgy látta, hogy az ő maradása és a kényszereszközök korának eljövetele következik.” Széchényi Manó visszaemlékezése. *Budapesti Hírlap*, 1929. március. 3. 6.

Ferenc Józsefet, aki táviratban tudatta: „Sürgönyözze meg Bánffynak, hogy tüntetéseket ugyan meg nem tilthatok, de határozott akaratom, miszerint ma ne történjék semmiféle párthatározat vagy manifesztáció, minthogy kezeimet ily módon megköttetni nem engedem. [...]” Ugyanakkor Széchényi a király megbízásából Fejérváryhoz is sürgönyt küldött, „miszerint tekintettel személye iránt való egyéni odaadásod és a pártra való befolyásodra, minden eszközzel hatnál oda, hogy ma ne jöjjön létre semmiféle párthatározat és ne tétessenek semmiféle nyilatkozatok, melyek Széll, a korona bizalmasa ellen irányozvák [...]”¹¹⁴⁵ Ilyen előzmények után a tervezett akció elmaradt, és a pártértekezleten a körülményekhez képest nyugodt hangulatban tudomásul vették a Bánffy-kormány lemondását.

Az új miniszterelnök személyét végül eldöntő egyeztetések február 19–20-án zajlottak Bécsben. Széchényi, Fejérváry és Bánffy kihallgatására már 19-én délelőtt sor került, míg Széll csak 20-án reggel érkezett.¹¹⁴⁶ Mindhárman találkoztak Széllal 20-án reggel, majd amíg a délben kezdődő kihallgatása zajlott a Hofburgban, mindössze pár száz méterre, az Ófelsége Személye Körüli Minisztérium Bankgasse-n álló épületében¹¹⁴⁷ várakoztak. Ekkor már Fejérváry előtt is ismertek voltak a király szándékai a kormányfői poszt betöltését illetően, amit zokszó nélkül elfogadott, sőt kissé talán meg is könnyebbült. Úgy tűnik azonban, hogy Bánffynak (talán azért, hogy kíméljék) sem ő, sem Széchényi nem szólt, sőt utóbbi Bánffy kérdésére le is tagadta, miszerint tud-e már arról, hogy Ferenc József döntött-e az utódját illetően. Így Bánffy igen meglepődött, amikor Széll a kormányalakítási megbízással a kezében tért vissza, és ha hihetünk Széchényinek, éles szóváltásra került sor közöttük.

„Bánffy az én dolgozószobámban, íróasztalomnál ülve várta be Széll visszatértét. Felejthetetlen marad számomra a pillanat, mely most következett. Széll örömtől sugárzó arccal, teátrális pózban nyújtotta felém mind a két kezét:

– Meghoztam az áldozatot, megtörtént, magamra vállaltam.

– Mit? – ugrott fel székéből Bánffy. – Te magadra vállaltad? Hát nem tudod, hogy tönkreteszed a Szabadelvű Pártot? [...] Az én hátam mögött és tudtom nélkül a királynál aknamunkát

¹¹⁴⁵ Mindkét táviratot idézi: Sárkányné Halász 1943: 116–117.

¹¹⁴⁶ Az audienciákra lásd: ÖStA HHStA, KA, Tagebuch der Flügeladjutanten, Band 51. február 19–20. „A három egymást követő audienca után, délben, Bánffy jelenlétében a következő levelet kaptam Ófelségétől: Kérem rendelje ide azonnal Széll urat, ehetőleg már holnap reggelre. F. J. [...] Megmutattam Bánffynak, ő azonban [...] nem tulajdonított különösebb jelentőséget, olyan biztosra vette, hogy Széll ki van zárva.” Széchényi Manó visszaemlékezése. *Budapesti Hírlap*, 1929. március. 10. 3.

¹¹⁴⁷ A minisztérium épülete (amelyben jelenleg Magyarország Bécsi Nagykövetsége található) a korszakban egyfajta „főhadiszállásként” szolgált a Bécsben tárgyaló magyar politikusok számára, ugyanis a miniszter lakrésze mellett további vendégszobák álltak rendelkezésre az oda látogató, az éjszakát esetleg a császárvárosban töltő kormánytagok számára.

végeztél. [...] Még kabinetet sem tudsz alakítani, hirdetni fogom mindenütt, hogy nem az én tanácsomra lettél kinevezve.

– Azt nem kell hirdetned, úgyis tudja mindenki! [– felelte Széll].”

Miután „a társalgás kezdett kényelmetlenné válni”, Széchényi inkább átment Fejérváry szobájába, ahová hamarosan Széll is követte és mindkettőjüket megkérte, hogy továbbra is vigyék tárcájukat leendő kormányában, amit Széchényi és Fejérváry vállaltak is.¹¹⁴⁸

Széll még aznap visszatért Budapestre, és a fejleményekről haladéktalanul beszámolt az ellenzéki tárgyalópartnereknek, valamint a szabadelvű pártkörben is. Utóbbiban a Bánffyt támogató, többséget adó Tisza-csoport természetesen inkább csak tudomásul vette, mintsem kitörő lelkesedéssel fogadta Széll megbízatását, de nem került sor semmilyen ellenakcióra. Széll kinevezése előrevetítette az ellenzék követeléseinek többségének megvalósulását és a Nemzeti Párttal történő fúziót, ezzel együtt a kormánypártban az agráriusok térnyerését és a merkantil Tisza-szárny hatalmának visszaszorulását. Vereségük tehát egyértelmű volt, nem kívántak azonban szembefordulni az uralkodó döntésével, hosszabb távon a további ellenkezésnek amúgy sem lett volna semmi értelme. Bánffyt és Fejérváryt ráadásul csak másnapra, február 21-én délelőtt 10-re rendelte magához Ferenc József,¹¹⁴⁹ így ők 20-án nem tudtak Széllrel visszautazni. Széchényi szerint „Őfelsége, aki mindenre gondolt, 24 óra előnyt akart adni Széllnek, hogy így Bánffyt észrevétlenül visszatartsa, mert a Lloydban [...] Bánffy megjelenése csak rontotta volna a helyzetet.”¹¹⁵⁰

Bánffy megalázottan és vérig sértve távozott. Érthetően nehezen viselte, hogy végül Ferenc József is kihátrált mögüle és hagyta, hogy áldozatul dobják az obstrukciónak, sőt utódját illetően is tanácsaival ellentétesen járt el. Fájdalmát a szolgálataiért kapott magas kitüntetések (a Szent István-rend nagykeresztje, valamint a díszes magyar királyi főudvarmesteri tisztség)¹¹⁵¹ is csak enyhíthették. A Bánffy elnökletével, már bukása tudatában tartott utolsó, 1899. február 22-i minisztertanács lojálisan szerkesztett jegyzőkönyvéből is érződik a királyi döntés erős bírálata, amit minimum szokatlannak tarthatunk a korszakban. „Jelenti a Miniszterelnök Úr, hogy a Felséges Úr miniszterelnökjelöltül Széll Kálmánt nevezte meg, akit a továbbiak iránt meg is bízott. Tisztelettel hajlik meg a Miniszterelnök Úr a korona elhatározása előtt, bárha kötelességének tartotta a koronát figyelmeztetni, hogy a megadott nehéz viszonyok mellett egyedül Fejérváry Géza bárót tartja alkalmasnak arra, hogy [...] a

¹¹⁴⁸ Széchényi Manó visszaemlékezése. *Budapesti Hírlap*, 1929. március. 10. 4. Lásd továbbá: Sárkányiné Halász 1943: 118–119; Horánszky 1994: 334–336; Apponyi 1926: 276–278.

¹¹⁴⁹ ÖStA HHSStA, KA, Tagebuch der Flügeladjutanten, Band 51. február 21.

¹¹⁵⁰ Széchényi Manó visszaemlékezése. *Budapesti Hírlap*, 1929. március. 10. 4.

¹¹⁵¹ Bertényi 2005: 236–237.

kibontakozást eszközölje anélkül, hogy a Szabadelvű Pártot újabb vereség érje, mert ha már a Szabadelvű Pártot vereségről-vereségre vitte a jelenlegi helyzet, nem kellett volna megengedni, hogy a Szabadelvű Párt vezéréül az ellenzék jelöltje, Széll Kálmán személyében jusson érvényre.¹¹⁵² De ha már a Felséges Úr bölcsessége folytán másképp határozni méltóztatott, kötelességének tartja a Miniszterelnök Úr ezen bevégzett tény előtt tisztelettel meghajolni. [...] egyedül azt tartva szem előtt, ami a legfontosabb, hogy a Szabadelvű Párt egysége meg ne bomoljon és önbizalma újabb megaláztatások és vereségek folytán teljesen semmivé ne tétessék. Szeretné a Miniszterelnök Úr remélni, hogy ezen eshetőség nem is fog bekövetkezni és addig magát minden közbelépéstől tartóztatni fogja.”¹¹⁵³

A paktum és mellékletei

Amint 1899. február 20-án este Széll a kormányalakítási megbízással a zsebében érkezett meg Budapestre, felgyorsultak az események. A designált miniszterelnök még Bécsből sürgönyözött az ellenzéki pártok megbízottjainak, mielőbbi tanácskozásra kérve fel őket.¹¹⁵⁴ A kompromisszum-csomagot, az elhíresült *paktumot*¹¹⁵⁵ február 23-án véglegesítették. Mellékletekkel ellátott jegyzőkönyvet vettek fel a megállapodásról, amelyet az ellenzéki pártok képviselői mellett a kormánypárt részéről, designált miniszterelnökként egyedül Széll írt alá. Ezeket a dokumentumokat február 25-én Széll újfent Bécsbe utazva bemutatta az uralkodónak, aki arra áldását adta. Ekkorra egyébként már a Szabadelvű Párt és a Nemzeti Párt fúziójáról is megtörtént a megállapodás, amiről Széll szintén tájékoztatta Ferenc Józsefet. Február 27-én pedig – szintén a Hofburgban – már a Széll-kabinet tagjainak kinevezésére is sor kerülhetett.¹¹⁵⁶

Az 1899. február 23-i *paktum*:

Jegyzőkönyv

felvételét Budapest, 1899. február 23-án.

¹¹⁵² A Szabadelvű Párt politikai értelemben vett irányítója hagyományosan a mindenkori miniszterelnök volt. Az persze más kérdés, hogy a szilárd '67-es, kormánypárti képviselő Széllt mennyiben lehetett az ellenzék jelöltjének tekinteni, hiszen – mint láthattuk – még a kormányból is voltak támogatói.

¹¹⁵³ MNL OL K 27, az 1899. február 22-i minisztertanács jegyzőkönyve, 1. napirendi pont, f4–6.

¹¹⁵⁴ Sárkányné Halász 1943: 119.

¹¹⁵⁵ A megállapodás szövegét ismerteti: Sárkányné Halász 1943:119–121. A szerző Széll Kálmán irathagyatékában az egyik eredeti példányt lelte fel, a mellékleteket azonban sem ő, sem más közölte eddig. Egy másik példány mellékleteivel együtt megtalálható és jelen közlés alapját képezi: ÖStA HHStA KA, Vorträge, 2948/1899. Auf die Erneuerung des Ausgleiches mit Österreich bezüglich Akten ex 1898 und 1899.

¹¹⁵⁶ ÖStA HHStA, KA, Tagebuch der Flügeladjutanten, Band 51. február 27.

Jelen voltak:

Széll Kálmán;

*gr. Apponyi Albert, Horánszky Nándor, Szentiványi Árpád, Kossuth Ferenc, Thaly Kálmán, Győry Elek, Hentaller Lajos, Tóth János, Bartha Miklós, Polónyi Géza, Molnár János, Rakovszky István.*¹¹⁵⁷

Egyrészt Széll Kálmán dezinált miniszterelnök, másrészt az ellenzéki pártok kiküldött megbízottai között, közös megegyezés alapján, a következő megállapodások jöttek létre:

I. Az ellenzéki pártok az új kormány megalakulása után nem gátolják meg

1. az elnök és alelnökök választását.

II. Nem gátolják meg elvi álláspontjuknak és programjuknak fenntartása mellett a következő törvényjavaslatoknak törvényerőre emelését:

1. A f. év 4 első hónapjára szóló pénzügyi felhatalmazási törvényjavaslatot (indemnity).

*2. A véderő létszámának folyó évre leendő meghosszabbításáról szóló törvényjavaslatot.*¹¹⁵⁸

3. Az újoncok megajánlásáról szóló törvényjavaslatot.

4. Az Ausztriával egy évre terjedő gazdasági provizóriumról szóló törvényjavaslatot, melynek szövege A. alatt mellékeltek.

*5. Horvát–Szlavón–Dalmát-országokkal pénzügyi egyezményről szóló törvényjavaslatot.*¹¹⁵⁹

Mégpedig az 1., 4., 5., alatti törvényjavaslatokat kiegészítve azon felmentéssel és utólagos törvényesítéssel, melyeknek szüksége a két havi törvényen kívüli állapotra való tekintettel fennforog.

III.

1. Az 1899. évre szóló állami költségvetésre szóló törvényjavaslatot, melynél lehetőleg figyelembe vétetik a kormány azon óhaja, hogy az indemnity lejáratí határidején belül intéztessék el.

2. Kúriai bíráskodást azon szöveggel, mely B. alatt mellékeltek [...].

¹¹⁵⁷ Az ellenzéki pártok igyekeztek egymáshoz viszonyított képviselőházi számarányuk szerint képviseltetni magukat a tárgyalásokban. A Kossuth Ferenc vezette '48-as „törzspárt” öt (Kossuth, Thaly, Győry, Hentaller, Tóth), a „szakadár” Ugron-párt (Bartha és Polónyi) és a Katolikus Néppárt (Molnár és Rakovszky) két-két, a Nemzeti Párt pedig három (Apponyi, Horánszky, Szentiványi) főt delegált.

¹¹⁵⁸ Az 1889-es véderőtörvény hatályának lejártja miatt 1899-től kezdve évente meg kellett hosszabbítani annak rendelkezéseit. Az új véderőtörvény szükségességével természetesen tisztában volt szinte mindenki, a közös minisztertanácsokon már 1896-ban felmerült a probléma. Feltehetően azért, hogy ne tegyék kockára frissen kötött békét, a hadvezetés sem erőltette a kérdést 1899 első felében.

¹¹⁵⁹ A Horvátország és Magyarország között 1868-ban kötött, 1889-ben megújított pénzügyi egyezmény hatálya 1897-ben lejárt, a korábbi rendelkezéseket évről-évre meg kellett újítani ahhoz, hogy a költségvetésekben foglaltakat zökkenőmentesen végre lehessen hajtani.

3. Házsabálymódosítást C. alatt mellékelte szövegezésben.

4. Ausztriával való közgazdasági viszonyoknak 1903, esetleg 1904 év végéig terjedő rendezésére vonatkozó javaslatot. Ezzel összefüggőleg a bankügyre, valutára, fogyasztási adókra vonatkozó törvényjavaslatokat [...].

IV. Az új miniszterelnök a béketárgyalások folyamán felmerült és a jelen országgyűlés tartama alatt megalkotandó törvényekre, valamint a kormányzati működésre vonatkozólag a házban fogván nyilatkozni, e helyen külön megállapodások felvételének szüksége fenn nem forog.

V. A házsabályok 204. §-ának¹¹⁶⁰ módosítása ez idő szerint nem tartatott sem célszerűnek, sem szükségesnek [...].¹¹⁶¹

*gr. Apponyi Albert
Horánszky Nándor
Szentiványi Árpád
Rakovszky István
Molnár János*

Széll Kálmán

*Kossuth Ferencz
Thaly Kálmán
Győry Elek
Hentaller Lajos
Tóth János
Bartha Miklós
Polónyi Géza*

A paktum A. melléklete az Ausztriával további egy évre terjedő gazdasági provizóriumról szóló törvényjavaslatot tartalmazza. Érdekes, hogy ennek keltezése 1899. március 3-a, és (ellentétben a B. és C. mellékletekkel) egyedül Széll aláírása szerepel rajta. A forrás bécsi lelőhelyén tehát feltehetőleg csak másolatként őrizték meg. A törvényjavaslat bevezetőjében olvashatjuk a Széll-formulát, lejjebb pedig a jegybank-szabadságra és a fogyasztási adók szabályozására javaslatba hozott, az ellenzékiekkel egyeztetett rendelkezéseket.

A. melléklet

Törvényjavaslat

az 1898 évi I. és XV. törvénycikk némely intézkedései hatályának fenntartásáról

Minthogy a magyar korona országai és a Birodalmi Tanácsban képviselt királyságok és országok között az 1867. évi XII. törvénycikk 61. §-a szerint a vám- és kereskedelmi szövetség nem jött létre, az 1867. évi XII. törvénycikk 58. §-a alapján és értelmében, amely szerint „a

¹¹⁶⁰ Az 1887. május 21-e óta érvényben lévő képviselőházi házsabályokban a 204. § szólt a rendbontó képviselők elleni szankciókról, végső esetben a kizárás lehetőségéről. *Házsabályok* 1892: 131–132.

¹¹⁶¹ A paktum fent kipontozott részeit lásd: Sárkányné Halász 1943: 120–121.

magyar korona országai, mint a fejedelem többi országaitól jogilag különálló országok saját felelős kormányuk és törvényhozásuk útján intézkedhetnének és vámvonalak által szabályozhatnák kereskedelmi ügyeiket”, a magyar korona országaira nézve az önálló vámterület jogállapota állott elő.

Minthogy továbbá az Osztrák–Magyar Bank szabadalmának meghosszabbítása, valamint az ezzel összefüggő ügyek iránti törvényjavaslatok az 1898. évi I. törvénycikk 3. §-ában megállapított határidőn belül a Monarchia mindkét államának országgyűlései elé terjesztettek, de ott eddig el nem intéztettek, ezekre az ügyekre, nemkülönben a vám- és kereskedelmi viszonyokra nézve és pedig az utóbbiakat illetőleg az 1867. évi XII. törvénycikk 68. §-a alapján, amely szerint „az ország önálló törvényes intézkedési jogát magának fenntartja és minden jogai e részben is sértetlenek maradnak” rendeltetik amint következik:

1. §

Az 1898. évi I. tc. 1. §-ában megállapított feltétel fenntartása mellett:

1. az 1898. évi I. tc. 1. §-ának 1., 2., pontjában és a 3., pont első bekezdésében foglalt rendelkezések hatálya 1899. évi december hó 31-ig változatlanul fenntartatik;
2. ugyancsak változatlanul fenntartatik 1899. évi december hó 31-ig az Osztrák–Magyar Bankot cselekvőleg illető, eredetileg 80 millió forintot tevő államadósság tárgyában az 1887. évi XXII. tc. alapján kötött egyezménynek I. és II. cikke, III. cikkének végrehajtása pedig egy évvel elhalasztatik.

2. §

Az 1898. évi I. tc. 1. §-ában megállapított feltétel mellett az 1898. évi XV. tc. 1. §-ának rendelkezései a törvényhozás további intézkedéséig változatlanul hatályban maradnak.

3. §

Felhatalmaztatik a pénzügyminiszter, hogy az Osztrák–Magyar Bank szabadalmának az 1. §-ban foglalt meghosszabbítása folytán szükséges egyezményt az Osztrák–Magyar Bankkal megköthesse.

4. §

A jelen törvény kihirdetése napján lép életbe és hatálya kiterjed mindazon intézkedések érvényére, amelyek a jelen törvényben szabályozott ügyekre vonatkozó tényleges állapotok fenntartása érdekében a folyó év január 1. óta tétettek.

Az 1888. évi XIII. törvénycikk 1. §-ának 1. pontjában megjelölt nemű mindazon cukortermelvények, amelyek folyó évi január hó 1-től a jelen törvény kihirdetése napjáig terjedő idő alatt valamely cukorgyártelepről, vagy cukor tartására rendelt szabadraktárból 100 kg tiszta súly után 11 forint fogyasztási adó befizetése vagy hitelezése mellett elszállítottak,

minden 100 kg után a pénzügyminiszter által rendeleti úton meghatározandó módon befizetendő 2 forintnyi pótdadó alá esnek.

5. §

Az 1. §-ban foglalt egyes rendelkezések elvesztik hatályukat 1899. évi december hó 31. előtt is, míhelyt a jegybankügyre és az azzal összefüggő kérdésekre, nemkülönben az 1. § szerint szabályozott többi ügyre nézve végleges törvényhozási intézkedés lép hatályba.

6. §

Az 1898. évi I. törvénycikk 3. §-ának 4., 5., és 6. bekezdésében foglalt intézkedések érvényüket a jelen törvény hatályának tartama alatt is megtartják.

7. §

A jelen törvény végrehajtásával a minisztérium bízatik meg.

Budapest, 1899. évi március hó 3-án

Széll Kálmán

A B. mellékletben foglalt, a választások feletti kúriai bíraskodást elrendelő törvényjavalatot igyekeztek a leginkább részletetekbe menően szabályozni a felek. Látható, hogy az ellenzéki pártok nagy hangsúlyt fektettek erre a törvényjavaslatra, amelytől a maguk számára a választások során szélesebb mozgásteret reméltek (vagy legalábbis szűkebbet a kormánypártnak). A javaslatot hamarosan, párhuzamosan az új házszabályokkal, le is tárgyalta az országgyűlés (1899. évi XV. tc.). Az alábbi pontok természetesen visszaköszönnek a törvény végső szövegében, még ha a paragrafusok számozása meg is változott.

B. melléklet

Az országgyűlési képviseléválasztások feletti bíraskodás tárgyában alkotandó és a választási törvény némely rendelkezéseit is módosító törvényre vonatkozólag a következő megállapodások jöttek létre.

I. Ezen törvényjavaslat a képviselőházban az 1899. évi állami költségvetés letárgyalása, és az erre vonatkozó törvény megalkotása után fog napirendre tűzetni és még a jelen országgyűlés tartama alatt megalkottatni, úgy mindazonáltal, hogy ennek letárgyalása az Ausztriával fennforgó közgazdasági viszonyok végleges rendezésére vonatkozó összes törvényjavaslatoknak kellő időbeni napirendre tűzését és letárgyalását nem akadályozhatja.

II. Ezen törvényjavaslatnak törvényerőre emelkedése a házszabályok módosításának megszavazásával egy időben fog történni, és pedig oly módon, hogy a házszabályok a képviselőház által akkor fognak tárgyalatni és elfogadtatni, midőn a képviselőválasztások feletti bíráskodásról szóló törvényjavaslatot immár a főrendiház is elfogadta és a két ház határozatai között eltérés nem lévén, azok legfelsőbb szentesítés alá terjesztettek.

III. Ezen törvényjavaslat a 169. és 170. szakaszok kivételével – melyekre vonatkozólag a pártok elhatározásaik szabadságát fenntartják – a törvényhozás által azon szövegben lesz elfogadandó és megállapítandó, amely szövegben azt a képviselőház 1896. évben elfogadta és megszavazta, mindazonáltal a képviselőválasztásra vonatkozó következő módosítások és rendelkezések kibővítésével.

1. A 3. § 5. pontjához a következő toldás jön: „ha hivatali alárendeltjeit a maga melletti szavazásra, vagy a szavazástól tartózkodásra, vagy a megjelölt célból hivatali hatalmuk felhasználására utasította, – vagy ezeknek törvény által tiltott cselekedeteiben részessé vált, illetőleg azokba megelőzőleg és kifejezetten beleegyezett.

2. Új 27. pontként ugyanezen §-hoz: „Ha a képviselő megválasztása idején, vagy az azt megelőző három heti időben főszolgabírói, vagy szolgabírói hivaltalt viselt, és azon a területen választatott meg, melyre hatósága kiterjedt.

3. A 3. § 11. pontja helyébe tétessék: „Ha közhivatalnok olyan választónak, aki az ő hivatali alárendeltje, arra nézve, hogy mely jelöltre szavazzon, vagy mikor szavazzon, vagy hogy a szavazástól tartózkodjék, utasítást adott, vagy bármely választót hivatali hatáskörébe eső cselekménye, vagy mulasztása, illetőleg erre vonatkozó ígérete, vagy fenyegetése által; vagy pedig általában hivatali hatalmának felhasználásával bizonyos jelölt melletti, vagy elleni szavazásra, vagy a szavazástól való tartózkodásra bírt, vagy hivatali hatalmával élve kényszerített; vagy ha a csendőr, rendőr, vagy fegyveres erő közreműködése más célból, mint a csend és rend fenntartása, és a választói jog szabad gyakorlásának oltalma érdekében vétetett igénybe, nevezetesen: a választók felszólítására, összegyűjtésére, vagy fedezet alatti szállítására avégből, hogy azok választói jogukat gyakorolják, vagy hogy a választói székhelyen vagy a szavazói helyen megjelenjenek, vagy az ottani megjelenésben akadályoztassanak; továbbá ha a választók személyes szabadságuk korlátozásával választási célból bizonyos helyen őriztettek, vagy ha mindezeket a csendőr, rendőr, vagy a fegyveres erő tagja illetékes utasítás nélkül elkövette. — Hogy azon esetekben, midőn a karhatalom közreműködése a választói jog szabad gyakorlásának oltalma érdekében vétetett igénybe, ezen oltalom szüksége fennforgott-e, azt minden esetben, a bizonyítási eljárás útján felderítendő körülmények gondos mérlegelésével a bíró állapítja meg, és bebizonyíttatik, hogy az a választó, kivel szemben ilyen

cselekmények valamelyike elkövetett, a képviselőre szavazott, vagy más jelöltre való szavazástól tartózkodott és a képviselő az érvényes szavazatok általános többségét el nem nyerte.”

4. A 3. §-hoz új 16. pontul tétessék „Ha a választási elnök a jelen törvény 153. §-a által a választás szabadsága és a rend fenntartása érdekében reá rótt kötelességeket oly módon, illetőleg azon célzattal szegte meg, hogy a választás eredményét a képviselő javára meghamisítsa, vagy ha a választók bevonulására, a választási székhelyen való elhelyezésére, és a szavazási helyiségekkel való összeköttetésére nézve olyan rendelkezéseket tett, melyeknek világosan látható célját a választási eredményeknek a képviselő javára meghamisítása képezte.”

5. A 141. § a következő szöveggel állapíttassék meg: „Ezen törvény életbe léptétől hatályukat veszítik:

az 1874. XXXIII. törvénycikk 12. §-ának 5. pontja, mely szerint azok, akik az összeírást illetőleg a kiigazítást megelőző évre a választókerületben fizetendő egyenes adójukat be nem fizették, választói jogot nem gyakorolhatnak és ennélfogva a választól jegyzékébe fel nem vétetnek;¹¹⁶²

az idézett törvénycikk 108. §-a, mely szerint a névjegyzékbe felveendő, akik az összeírás vagy kiigazítás megkezdéséig hátralékban lévő adójukból legalább annyit befizettek, amennyit a megelőző évi egyenes állami adójuk kitett;

továbbá ugyancsak az idézett törvénycikk 118. §-a, mely szerint a névjegyzék évenkénti kiigazításánál azon évi adó veendő alapul, melyben a kiigazítás történt;

végül az 1875. VI. törvénycikk 1. §-a, mely szerint az 1874. XXXIII. tc. 12. §-a 5. pontjában és 158. §-ában foglalt intézkedések azzal egészítettnek ki, hogy a választók névjegyzékébe ennek évenkénti kiigazítása alkalmával, azon jogosultak veendő be, kik az előző évi egyenes adót, illetőleg az ennek megfelelő adóhátralékot április 15-ig befizették.”

6. A 147. §-ban említett tíz napi idő tizennégy napra kibővítendő.

7. A 150. § utolsóelőtti bekezdéséhez következő mondat csatolandó:

„E negyedik példányt az illető város vagy község lakosai mindenkor betekinthetik, illetőleg díjtalanul lemásolhatják vagy lemásoltathatják, mire az előjáróság nekik kívánatra időt és alkalmat nyújtani köteles.”

8. A 154. § harmadik bekezdése után negyedik bekezdésül tétessék:

¹¹⁶² Tehát a census leszállítása vagy az óvatos jogkiterjesztés helyett (ezek a lehetőségek felmerültek a béketárgyalások kezdeti szakaszában, lásd: Schwarczwölder 2016: 39–40.) végül az adóhátralékosok kizárására vonatkozó korábbi rendelkezések hatályon kívül helyezésében állapodtak meg a felek.

„Az egyik vagy másik párt bizalmi férfiainak kívánatára az a kérdés, hogy melyik tartózkodási hely melyik pártnak jusson, sorshúzás útján döntendő el.”

Ugyanezen § 3. bekezdéséhez a következő szavak teendők: „Ha a választási elnök a választók és a szavazatszedő küldöttség közt fentartandó összeköttetés céljából külön bizalmi férfiakat alkalmaz, úgy ezek minden pártból egyenlő számban és egyenlő jogokkal az előbb említett bizalmi férfikkal egyetértőleg nevezendők ki. Amennyiben a választók igazolványokkal láttatnak el, ilyen igazolvány hiánya sem a szavazatszedő küldöttséghez való megjelenésnek, sem a szavazat beadásának és érvényességének akadályául nem szolgálhat.”

9. A 156. § utolsó előtti bekezdése helyett: „Bizalmi férfiak csak az ugyanazon törvényhatóság területén lakó egyének közül jelölhetők.”

10. A 162. § negyedik bekezdése helyett:

„A vizsgálat eredménye felett első fokon a közigazgatási bizottság fegyelmi választmánya, másodfokon a belügyminiszter, a választási elnök, vagy küldöttségi elnökökre vonatkozólag pedig másodfokon a közigazgatási bíróság határoz.”

11. A 167. § helyébe a következő szöveg teendő:

„Állami és törvényhatósági közhivatalnok, a rendezett tanácsú városok polgármestere és rendőrkapitánya, és a községi (köz)jegyző nem vehet részt politikai pártgyűlések összehívásában, nem lehet azoknak elnöke vagy jegyzője és tőlük megbízást el nem fogadhat, nem vehet részt a képviselőjelöltek körutazásában, továbbá valamely hatáskörébe eső cselekménye vagy mulasztása, illetőleg ezekre vonatkozó ígérete vagy fenyegetése által, vagy általában hivatali állásának felhasználásával valamely választót bizonyos jelölt melletti vagy elleni szavazásra, vagy a szavazástól való tartózkodásra nem bírhat, nem rendezheti, és nem működhetik közre az egyik vagy a másik párt választóinak összeszedésénél és a választás székhelyére vezetésénél; a csendőrséget, rendőrséget, vagy fegyveres erőt más célból mint a csend és a rend fenntartása és a választói jog szabad gyakorlásának oltalma érdekében (3. §. 11. pont) igénybe nem veheti, sem pedig az azok feletti rendelkezési jogot másra, mint hatósági közegre sem egészben, sem részben át nem ruházhatja; végre a hivatali feljebbvaló a neki alárendelt köztisztviselőt nem utasíthatja arra nézve, hogy melyik jelöltre szavazzon vagy ne szavazzon, hogy szavazási jogát egyáltalában és mikor gyakorolja vagy a szavazástól tartózkodjék, vagy hogy befolyását valamely más módon az egyik vagy a másik jelölt mellett vagy ellen, vagy a választóknak a szavazástól való tartózkodása érdekében érvényesítse.”

12. A 168. § a következő szövegben állapítandó meg:

„Azon közhivatalnok, illetőleg rendezett tanácsú városi és községi hivatali alkalmazott ellen, ki a választási törvényeket – különösen jelen törvény intézkedéseit – és az ezekre alapított

hatósági intézkedéseket megsérti, mennyiben cselekvése, vagy mulasztása súlyosabb beszámítás alá nem esik, fegyelmi eljárásnak van helye.

A közigazgatási tisztviselők, s a rend. tan. városi s községi hivatali alkalmazottak ellen a választási törvények – különösen jelen törvény – és az erre alapított intézkedések folytán felmerülő fegyelmi ügyekben a vizsgálat elrendelése és végrehajtása s a vizsgálat eredménye feletti határozathozatal, jelesül a fegyelmi hatóságok tekintetében a 162. §-ban foglalt intézkedések szolgálnak szabályul. Ezen szakasz intézkedései a bírákra és bíróságokra nézve fennálló fegyelmi törvényeket és szabályokat nem érintik.”

13. Az 1878. V. tc. 181. és 187. §-okban foglalt határozatok alkalmas módon a választási elnökökre kiterjesztendők, hogy súlyosabb vétség esetén ezek is büntetőjogi felelősség alatt álljanak. Ez történhetnék például a következő új 169. § beillesztésével:

„Az 1878. V. tc. 181. §-a következőleg egészítettik ki:

Az a választási, illetőleg szavazatszedő küldöttségi elnök vagy helyettes elnök, aki a választási törvények, és különösen jelen törvény intézkedéseit akár cselekvése, akár mulasztása által azzal a szándékkal szegi meg, hogy a választás eredményét az egyik, vagy másik jelölt részére biztosítsa, vagy megghiúsítsa, hatezer koronáig terjedhető pénzbírsággal és politikai jogainak megfelelő időtartamra való felfüggesztésével büntetendő.

Ha pedig a választási elnök a választási törvényekbe ütköző, olyan súlyosabb beszámítás alá eső intézkedéseket tett, melyeknek kétségtelen célját a választási eredmény módosítása vagy megghiúsítása képezi, vagy ha ezen célból a csendőrség, rendőrség vagy katonaság feletti rendelkezést egészben vagy részben másra mint hatósági közegre ruházza át, a kiszabandó pénzbírságon és politikai jogainak felfüggesztésén felül hat hónapig terjedhető fogházzal is büntetendő.”

Kelt Budapesten, 1899. évi február hó 23-án

[Az aláírók ugyanazok, mint a paktum esetében.]

Végezetül a paktum C. melléklete képezte a hárszabályokon fogatosítandó változtatásokat. Ezek és a választások feletti kúriai bíráskodási törvényjavaslat egyfajta viszontbiztosítási rendszerben működtek: az új hárszabályokat csak akkor fogadták el, ha a nevezett törvényjavaslat már fel lett terjesztve szentesítésre. Ez a nagy óvatosság az ellenzékiek részéről ugyanakkor nem igazán volt indokolt, hiszen a módosított hárszabály sem zárta ki teljesen az obstrukció lehetőségét, csak az egyik válfaja, a technikai obstrukció ellen hozott intézkedéseket, de azt sem lehetetlenítette el teljesen.

C. melléklet

A házszabályok módosítására nézve Széll Kálmán úr Önnagyméltósága, mint dezinált kormányelnök s az ellenzéki pártok megbízottai közt létrejött megállapodások.

A 121. § után jön a következő új §:

„Az állandó és szakbizottságok elnökei kötelesek a bizottságot ülésre összehívni, ha ezt a bizottságnak legalább hét tagja kívánja.”

146. §

E szakasz eddigi szövegéhez második bekezdésként jön:

„A jegyzőkönyv hitelesítéséhez legfeljebb négy szónok szólhat s a ház a jegyzőkönyv hitelesítése s az esetleg kelt módosítványok felett egyszerű szavazással dönt.”

147. §

Ennek a szakasznak harmadik bekezdésébe, e szavak után „minden vita nélkül” beillesztendő: „egyszerű szavazással”.

152. §

E szakasz harmadik bekezdése áthelyeztetik a 156. §-ba, minélfogva itt kimarad.

153. §

E szakasz első bekezdéséből a negyedik sorból kihagyandó „egyszerű szavazással”. A második bekezdésből kihagyandók e szavak: „a ház engedelmével”.

A 153. § után jön a következő új §:

„A ház napirendjének megállapítására vonatkozó elnöki előterjesztés vagy indítvány felett legfeljebb négy szónok meghallgatása után a ház egyszerű szavazással dönt. Az ülés fel nem oszlatható, míg a ház napirendje megállapítva nincs.”

Új §,

mely nem, mint javasoltatott a 156. § után, hanem a 153. § után jönne helyesebben, vagy pedig a 151. § után s amely a kormány javaslatában új 156. §-nak van jelölve. E szakasz a 152. §-ból áthozott szöveggel, mint első bekezdéssel következőleg szól:

„A napirend tárgyalására szánt időt, valamint az interpellációk megtételének s az azokra adandó válaszok meghallgatásának idejét időről-időre a ház állapítja meg. Minden határozat megváltoztatását célzó indítvány a ház elnökénél írásban adandó be, általa a háznak azonnal bejelentendő s a bejelentést követő ülés végén vita nélkül egyszerű szavazással döntendő el. Ha az ily indítvány az ülés idejének meghosszabbítását célozza, a meghosszabbítás egy órai időnél többre nem terjedhet, csak egyes törvényjavaslat, vagy a költségvetés tárgyalásának tartamára

határozható el s azon törvényjavaslat, illetőleg költségvetés tárgyalásának tartama alatt, amelyre nézve elhatározott, nem ismételtető.”

163. §

E szakasznak c. pontja következőleg módosul:

„c. a ház szabályaira, azoknak helyes alkalmazása érdekében hivatkozni akarnak, mely alkalommal azonban magához a vita tárgyához nem szólhatnak.”

164. §

következőleg módosul: „Indítványt, ellenindítványt és módosítványt mindig írásba foglalva kell beadni, s azok kinyomatása iránt a ház vita nélkül egyszerű szavazással határoz.”

171. §

„A ház, ha az elnök, a ministerek valamelyike, vagy húsz tag kívánja, zárt ülésé válik át. Zárt ülésben határozat nem hoztván, jegyzőkönyv nem vezetetik.”

174. §

következőleg módosul: „Szavazás előtt a kérdésnek miként leendő föltevése új tanácskozás tárgyát képezheti, a mely felett a ház egyszerű szavazással dönt.”

A jelenlegi 176. § kimarad.

177. §

A szakasz első bekezdésének helyébe a következő szöveg jön: „A ház a föltett kérdés felett rendszerint egyszerű szavazással dönt. Az egyszerű szavazás felállítás és ülve maradás által történik.” A szakasz többi része marad.

178. §

következőleg módosul: „Minden oly esetben, amelyben a házszabály az egyszerű szavazást kötelezőleg el nem rendeli, húsz jelenlevő tagnak a szavazás megkezdéséig (177. §) írásban beadott kívánságára névszerinti fölhívás mellett történik meg a szavazás. A névszerinti szavazás húsz tagnak írásban beadott kívánatára más napra halasztható. Az egyszerű szavazás más napra nem halasztható.”

182. §

E szakasz első bekezdése maradván, utána jön a következő szöveg: „A titkos szavazás összehajtott szavazólapokkal történik s a nyílt szavazó lapokon foglalt szavazatok nem számíttatnak. Titkos szavazásnál a ház tagjai szavazásra való felhívásuk során mennek helyükről szavazatukat beadni s annak beadása után kötelesek onnan távozni. Ily szavazás alkalmával, kivéve a szavazás beadásának ideje alatt a szavazó képviselők, a szavazat beadásának helyétől mindenkinek távol kell maradnia.” Az eddigi második bekezdés marad, mint utolsó.

Kelt Budapesten 1899. évi február hó 23-án

[Az aláírók ugyanazok, mint a paktum esetében.]

Lukács László pénzügyminiszter egy későbbi visszaemlékezésében az „örökösen paktumozó”, ellenzéki körökben is népszerű Széllnek tulajdonította a megegyezés sikerét, mondván a Széll „személyébe helyezett bizalomnak és az ő nagy rábeszélő képességének lehetett köszönni azt, hogy az ellenzék az ő kezéből, mint vívmányt fogadta azt, amit mindenki másnak feltétlenül megtagadott volna” – utalva arra, hogy a Széll-formulában a lényegyet tekintve nem volt semmi új.¹¹⁶³ Lukáccsal csak részben érthetünk egyet. Ha a paktum szövegét összevetjük egyrészt az 1899. január–februári tárgyalások során megfogalmazott ellenzéki követelésekkel, másrészt a Ferenc József által (a korábban szintén idézett Fejérváry-iratban) megfogalmazott pontokkal, akkor egyértelműen az ellenzék sikere rajzolódik ki. Bár a király nem ezt szerette volna, az indemnitást, az új (az obstrukcióra továbbra is lehetőséget biztosító) hárszabályokat, a kiegyezési provizóriumot és az újoncjutalékot csak Széll kinevezése után lehetett a képviselőházban letárgyalni, Bánffy pedig megalázva kényszerült távozni. Igaz, a disszidenseket – elsősorban Szilágyit – kiütötte a nyeregből és a volt Nemzeti Pártból 1902 tavaszáig nem került ki miniszter, ezen kívül viszont Ferenc József mást nem tudott elérni, míg az ellenzékiek minden lényegesebb kívánsága teljesült.

Széll Kálmánnak tehát a nagy rábeszélő tehetségét inkább Ferenc Józsefnél kellett latba vetnie. Szerencséjére mások (elsősorban Kállay Bénit és Széchényi Manót emelhetjük ki) is hathatós segítséget nyújtottak abban, hogy a királyt a kompromisszumos megoldásra rábírja, aki ezúttal lényegében nem is a parlamenti többségnek, hanem a kisebbségnek engedett. Széll taktikája rövid távon kétségtelenül sikeresnek bizonyult, hiszen 1902 őszéig a magyar belpolitikára ráköszöntött a *Széll-csend*.

A paktum kizárólag a Szabadelvű Párt és a Nemzeti Párt fúziójával együtt értelmezhető, a paktum aláírásakor a fúzió is eldöntött tény lett. Mindkettő „személyi feltétele” pedig Széll kormányelnöki megbízatása volt. Viszonylag közismert tézis, hogy a dualista struktúra, az ahhoz foggal-körömmel ragaszkodó uralkodó, illetve a rendszer alapjait (bevallottan ’48-as, vagy akár ’67-es alapon) firtató közjogi ellenzék együttesen kizárta a parlamenti váltógazdálkodás lehetőségét, sőt 1906-ig a nagykoalícióét is (és akkor sem igazán önszántukból álltak rá a különböző pártok...). Így a pártfúzió volt az a „szelep”, ahol a

¹¹⁶³ *Pester Lloyd*, 1915. november 14-i reggeli szám, 17.

politikailag feszült szituációkban a „túlnyomást” ki lehetett engedni. Ehhez az egyik, általában a kisebb, „belépő” pártnak kellett engednie többet: 1875-ben a Balközép „akasztotta szögére” korábbi programját, ezúttal pedig a Nemzeti Párt hagyta „elvi és személyi fenntartásait” a Lloyd-klub ajtaján kívül. Érdekes, hogy Széll személye, szerepvállalása az 1875-ös és az 1899-es fúzióban is nagy fontossággal bírt. Ezúttal viszont amennyiben miniszterelnök szeretett volna lenni, neki is szüksége volt a paktumra és a fúzióra, eleve ezek jelentették számára nyitányt. Az, hogy a király pont „az örökösen paktumozó” Széllt bízta meg az ellenzékkel folytatott megegyezés (kiegyezés?) letárgyalására, a közvélemény és politikustársai (sőt, talán maga Széll) számára is jelenthetett egyfajta Deák-analógiát, de inkább Széll személyiségének és a közvetlen politikai előzményeknek volt köszönhető. Az adott pillanatban a paktum az ellenzék sikerét jelentette, az pedig, hogy a paktumot megkötő felek, illetve a fúziót támogatók hosszabb távon megtalálták-e számításaikat és beigazolódtak-e a paktumot kritizálók félelmei, már a Széll-kormány éveinek vizsgálatához tartozik.

Mindazonáltal amíg a Tisza Kálmán hosszú kormányfőségéhez vezető 1875-ös fúzió valóban hozott egyfajta „rendszerváltozást” – ezalatt persze nem magát a dualista rendszer megváltoztatása (Tiszának már a gazdasági kiegyezésbe és a jegybankba is beletört a bicskája), hanem a kormányzati, a hatalomgyakorlási módszerek értendők – addig meglátásom szerint a paktum és az 1899-es fúzió lényegében azt sem, legfeljebb „csak” egy-két gesztus erejéig. Persze a régi Tisza-gárda ettől még hatalmas presztízsveszteségnek élhette meg, hogy alkudozni kellett az obstrukció leszerelése érdekében. Ők is, az ellenoldal is, a kortárs írók (Horánszky, Gratz, Hoitsy, Kemechey) is beszéltek 1899 kapcsán rendszerváltozásról, de Széllnek nem állt szándékában a kormányzati rendszer alapjainak megváltoztatása, sőt Apponyiék „személyi igényeinek” kielégítése sem. Obstrukciót, kormányzati bénulást ő sem akart, nem a végcélban, hanem a módszerben különbözött a Tiszáktól. Ő – főként személyiségéből és az általa képviselt politikai hagyományokból adódóan – szép szóval, apróbb, vagy ha a helyzet úgy hozza, akár komolyabb gesztusok árán is, meg kívánta békíteni az ellenzékkel. Hogy vajon ő maga is érezte-e, hogy ez csak addig lehetséges, amíg egy olyan kérdés nem kerül napirendre, ahol nem lesznek elegendők a gesztusok, az szintén miniszterelnöki működésének vizsgálatára tartozik. Mindenesetre 1903 tavaszán a konciliáns Széll is ugyanúgy obstrukció és ex lex közepette kényszerült távozni a kormány éléről, mint a „zsarnoki” Bánffy. Mindebből természetesen Ferenc József is levonta a tanulságot, és 1903 nyarán már az obstrukció letörésének határozottabb formáját preferálta, ehhez keresett és végül talált miniszterelnök-jelöltet Tisza István személyében.

7. táblázat.

Egyes vezető politikusok kihallgatásai Ferenc Józsefnél 1898. december 11. – 1899. február 27. között, a szárnysegédi naplókönyv alapján.¹¹⁶⁴

nap	Agenor Gołuchowski	Kállay Béni	Bánffy Dezső	Fejérváry Géza	Lukács László	Széchényi Manó	Szell Kálmán
1898. december							
11.			11:00– 12:15				
12.							
13.						10:00– 10:20	
14.	12:25–12:35	13:45– 14:15				12:45– 13:15	
15.							
16.	11:30–12:15						
17.							
18.							
19.						12:30– 12:50	
20.							
21.	10:30–11:00						
22.							
23.	14:45–15:00		15:15– 16:00			15:00– 15:15	
24.							
25.							
26.							
27.							
28.	13:00–13:30	14:00– 14:30					
29.							
30.				10:00– 11:00		9:30– 10:00	
31.	12:30–13:15						
1899. január							
1.	11:50–11:55	12:00– 12:45					

¹¹⁶⁴ ÖStA HHStA KA, Tagebuch der Flügeladjutanten, Band 51.

Az időintervallum meghatározásánál a Bánffy-kormánynak adott királyi felhatalmazás, illetve a Széll-kabinet kinevezése képezte a határokat. Bizonyos, hogy Ferenc József a táblázatban szereplő személyeken kívül másokkal is szót váltott a politikai helyzetről (hozzá közel álló udvari és kabinetirodai tisztségviselők, családtagok vagy ausztriai politikusok), véleményünk szerint azonban az igazán mérvadó szerepet a fenti politikusok játszották. Bár nem zárható ki, inkább az valószínűsíthető, hogy ekkor Edmund Krieghammer közös hadügyminiszter és Ferenc Ferdinánd (mindketten hét alkalommal, katonai tanácskozásokon jártak a császárnál ebben az időintervallumban) sem gyakorolt jelentős hatást Ferenc József álláspontjára a magyar belpolitikai helyzetet illetően. König Károly, a Kabinetiroda magyar osztályfőnöke már sokkal inkább, ő viszont napi érintkezésben volt Ferenc Józseffel, a táblázatban való szerepeltetése így indokolatlan. Megjegyzendő továbbá, hogy egy-egy kihallgatás alkalmával természetesen nem csak a magyarországi politikai krízisről lehetett szó – mindez elsősorban Gołuchowski és Kállay esetében érvényes.

2.			13:00– 14:00				
3.	12:20–12:50					9:30–9:55	
4.							
5.	9:45–9:50					9:30–9:45	
6. ¹¹⁶⁵			10:30– 11:45	10:55– 11:45	10:55– 11:45	10:55– 11:45	
7.	16:00–16:30		14:00– 15:00	14:00– 15:00	14:00– 15:00	14:00– 15:00	
11. ¹¹⁶⁶	16:00–16:30						
12.						9:00–9:30	
13.		11:15– 12:00					
14.						9:15–9:45	
15. ¹¹⁶⁷	14:00–15.15	14:00– 14:50	9:45– 11:15	10:15– 11:15	10:15– 11:15	10:15– 11:15	
16.			13:00– 14:00	13:00– 14:00	13:00– 14:00	13:00– 14:00	
17.							
18.							
19.	13:50–14:30	12:45– 13:45				9:05–9:45 14:55– 15:05	
20.							
21.						9:15–9:45	
22. ¹¹⁶⁸	14:00–	14:00–				9:30– 10:00 14:00–	12:30– 14:00
23.			12:30– 13:30				8:30– 9:25
24.	15:30–16:00					9:45– 10:00	
25.						7:50–8:15	
26.						9:00–9:30	
27.							
28.		14:00– 14:30				10:30– 11:00 14.45–	
29.					11:00– 12:00		
30.						15:30– 15:45	

¹¹⁶⁵ Ezen a napon fél 11-től Bánffy először 25 percig négyszemközt beszélt az uralkodóval, majd a szárnysegéd szerint „Ministerkonferenz” következett Bánffy, Fejérváry, Lukács és Széchényi részvételével.

¹¹⁶⁶ 1899. január 8–9–10-e ismeretlen okból hiányzik a naplókönyvből.

¹¹⁶⁷ Január 6-hoz hasonlóan most is először csak Bánffy volt bent az uralkodónál, majd csatlakozott hozzájuk a többi miniszter. Délután Kállay és Gołuchowski is együtt voltak Ferenc Józsefnél.

¹¹⁶⁸ Mindjárt Széll után, 14:00-tól egyszerre Gołuchowskit, Kállayt és Széchényit fogadta Ferenc József „Ministerkonferenz” címszó alatt, erről a megbeszéléstről emlékezett meg Széchényi Manó is.

31.						15:35– 16:05	
1899. február							
1.	15:30–16:00						
2.						9:45– 10:15	
3.						9:45– 10:10	
4.				10:00– 11:00 13:00– 14:15		13:00– 14:15	11:00– 12:30 13:00– 14:15
5.	11:00–11:35	10:00– 11:30				13:00– 13:30	
6.							
7.						9:30–9:55	
8.						9:30–9:55	
9.							
10.						12:30– 13:10	
11.	15:30–16:15						
12.							
13.			11:30– 12:30				
14.	12:35–13:45	11:00– 11:45				10:00– 10:40	
15.		3:30– ¹¹⁶⁹	13:00– 13:15 13:30– 14:00	9:30– 10:45. 13:30– 14:00	12:00– 12:30 13:30– 14:00	13:30– 14:00	11:00– 11:45
16.							
17.						8:45–9:45	
18.						9:15–9:50	
19.	15:30–16:00		10:15– 10:45	11:45– 12:30		9:30–9:40	
20.						8:50–9:05	12:00– 14:15
21.		15:30– 16:05	10:00– 10:45	10:45– 11:05			
22.	13:00–13:45						
23.						9:30–9:50	
24.						10:00– 10:20	
25.							10:00– 12:00

¹¹⁶⁹ A naplóbejegyzés szerint Kállay hajnali fél négykor nyert bebocsátást az uralkodóhoz. Ferenc József általában amúgy is fél négykor vagy négykor kelt, valószínűleg ez alkalommal is ébren volt már. Vö.: Horánszky 1994: 350–353. A bejegyzés egyébként a február 14-ét tartalmazó oldal alján található, aminek oka az lehet, hogy február 15-én hajnalban még a 14-én soros szárnysegéd volt szolgálatban.

26.	13:00–13:45						
27. ¹¹⁷⁰				9:15–9:35 12:15– 13:00	12:15– 13:00	12:15– 13:00	12:00– 13:00

¹¹⁷⁰ Aznap került sor az új Széll-kabinet beiktatására. 12:15-től a király egyenként fogadta a minisztereket, hogy letehesék esküjüket, sorrendben: Fejérváry Gézát, Wlassics Gyulát, Darányi Ignácot, Lukács Lászlót, Cseh Ervint, Széchényi Manót, Plósz Sándort, Hegedüs Sándort, végül Széll Kálmánt.

8. Otthon

„[...] mert otthonában, családja és kedvesei körében nyilvánulnak igazán az egyén jellemvonásai. És a legnagyobb rokonszenvet az kelti, ha a kiváló egyéniségeknek a nyilvánosság előtt kifejtett működése magánéletükkel nemes összhangban áll. Kormányunk mostani fejének, Széll Kálmánnak köz- és magánéletét ilyen összhang jellemzi.”¹¹⁷¹

A családfőnek az ország politikai és pénzügyi életében betöltött fontos pozíciói miatt Széllék idejük nagyobb részét a fővárosban töltötték. Azonban – különösen a kastély 1880-as években lezajlott átépítése, megnagyobbítása és modernizálása után – amikor csak tehették, Rátóton tartózkodtak. Sőt, egyre többször fordult elő, hogy amíg Széll Kálmánt Budapesten tartották kötelezettségei, addig felesége és lánya (később unokái is) Rátóton voltak, Széll pedig, amint tehetett, szintén csatlakozott hozzájuk. Nem túlzás tehát kijelenteni, hogy inkább a – valóban a béke szigetének tűnő – Rátótot tekinthetjük Széll Kálmán és családja otthonának. Ezzel nagyjából a kortársak is tisztában voltak, különösen Széll miniszterelnökségének éve alatt „énekelte meg” számos riport, interjú és újságcikk a rátóti idillt.

Köztudott, hogy a rekreációhoz a minél kiegyensúlyozottabb családi háttér is szükséges, ezért – amennyire a források engedik – az alábbi fejezet Széll Kálmán szűkebb, és kissé tágabb családi körébe nyújt bepillantást. Emellett bemutatja Széllnek az országhatárokon túl is híres rátóti „mintagazdaságát”, továbbá a modern, rendezett, ugyanakkor hangulatos kastélyt és híres parkját, ahol Széll kipihenhette a fővárosi munkás napok fáradalmait.

Széll „otthona” már valahol Vas vármegye határainál, de legalábbis a szentgotthárdi járásnál kezdődött. Egyértelmű, hogy közszereplése során mindig az ország általános érdekeit tartotta szem előtt. Ugyanakkor nem lehet nem észrevenni, hogy amikor ez a magasabb érdekekkel is összeegyeztethető volt, Széll lokálpatriótaként Vas vármegye, továbbá Szentgotthárd és környéke (választókerülete), végül Rátót érdekében sokrétű és igencsak sikeres lobbitevékenységet fejtett ki – kulturális, gazdasági és igazságszolgáltatási intézményekért, szubvenciókért, infrastrukturális beruházásokért (vasút, posta, távíróhálózat), gyárak létesítéséért. Viszont ki másnak a feladata lett volna a szűkebb-tágabb régió érdekei

¹¹⁷¹ *Vasárnapi Ujság*, 1899. március 19. 181.

mellett síkra szállni a döntéshozó fórumoknál, ha nem a terület egyik legtekintélyesebb országgyűlési képviselőjének (aki nem mellesleg a következő ciklusokban is szerette volna megtartani mandátumát)?¹¹⁷² Széll esetében ráadásul nemcsak a politikai befolyással kell számolnunk, hiszen például a Vas vármegye stratégiai érdekeiben kimagasló helyen szereplő (nem mellesleg a környéken rengeteg idénymunkát biztosító) Rába szabályozást, vagy Szentgotthárd határában a kiszemelt ipartelep (a későbbi Széll Kálmán-telep) önkormányzati megvásárlását és felparcellázását nem más, mint az általa elnökölt MJHB hitelezte.

Amikor az 1890-es évek elején a Nyugat-Dunántúlra tervezett az állam dohánygyárat, Széll az országgyűlés pénzügyi bizottságának elnökeként hathatósan működött közre, hogy az végül Szentgotthárdon nyissa meg kapuit 1894-ben. Az emiatt kissé féltékeny Szombathely számára „cserébe” Széll MÁV-üzemvezetőséget járt ki.¹¹⁷³ 1896-ban Kohn Fülöp nyitott óragyárat az új szentgotthárdi ipartelepen – a Magyar Leszámítoló és Pénzváltó Bank kedvező hitelkonstrukciójával megtámogatva, amelyet azzal a feltétellel kapott, hogy az üzem Szentgotthárdon létesüljön. Ugyanebben az évben kiépítették a községben az elektromos hálózatot. 1900-ban – tehát már Széll miniszterelnöksége alatt – selyemszövő gyár épült állami támogatással. Ezt az Első Magyar Sarló- és Kaszagyár megalapítása követte, miután az osztrák iparos, Wieser József báró (Joseph Weiser) 1901-ben felkereste elképzelésével Széllt, aki ígéretet tett számára az állami támogatás elnyeréséről. A felsorolt gyárak mindegyike magyar nemzeti szempontból is fontos beruházásnak minősíthető, viszont abban, hogy mind a négy a pár ezres lélekszámú, nagyközség státuszú Szentgotthárdon létesült, egyértelmű Széll Kálmán szerepe. Miközben 1910-ben Szentgotthárd lakossága 2 624 fő volt,¹¹⁷⁴ addig ebben az évben a négy gyárban 1573 fő dolgozott (Vas megyében minden harmadik iparban foglalkoztatott munkás valamelyik szentgotthárdi gyár alkalmazottja volt).¹¹⁷⁵ A gyáripar fellendítésén túlmenően Széll évtizedeken keresztül aktív szerepet vállalt és anyagilag is támogatta Vasban az iparkiallításokat és gazdasági vásárokat.¹¹⁷⁶ Miniszterelnökként, 1902 elején barátja, a herényi Gothard Sándor kérésére abban járt közre, hogy a szombathelyi Mayer E. Fiai Gépgyárnak, a részvénytársasággá alakuláskor a ML&PB-nál lévő 26 000 forintnyi

¹¹⁷² Vö.: Szabó D. 2007: 129.

¹¹⁷³ Széll beszédében kijelentette, miszerint „nemcsak szülő vármegyéje iránt érzett szeretete, de az országos érdek is kötelességévé tette [az üzemigazgatóság szombathelyi létesítését], mert elvitathatatlan, hogy Szombathely nemcsak a Dunántúl gócpontja, hanem egyúttal a nyugati magyarság védőbástyája is”. Idézi: Tímár 1993: 11.

¹¹⁷⁴ Népszámlálás 1910. II. kötet, 66.

¹¹⁷⁵ Talabér 2019: 35.

¹¹⁷⁶ „Vasvármegyénk és Szombathely városának ügyét mindig a magam ügyének tekintetem és akarom tekinteni ezután is” – mondta Széll 1903. augusztus 1-én Szombathelyen, a védnöksége alatt megnyíló a 2. Vas megyei iparkiallítás alkalmával. Rácskay 1989: 291. Lásd továbbá: Talabér 2019: 29–35; Tímár 1993: 10–11.

adósságának felét a bank engedje el, cserébe egy ugyanakkora értékű részvényt, valamint személyesen is vett pár részvényt, „mert az másokat is erre sarkallna”.¹¹⁷⁷

A gazdaság mellett a kulturális szféráról sem feledkezett meg. Rátóton mindössze egy harangláb épült a századfordulón, viszont a szomszédos Rönök új római-katolikus templomához a Vallásalap 66 000 korona támogatást nyújtott 1902 novemberében. 1912-ben pedig a katolikus Széll a szentgotthárdi evangélikus templom építésének állami támogatását járta ki sikerrel (Varga Gábor képviselőtársával karöltve).¹¹⁷⁸

A szentgotthárdi gimnázium felállítása kissé kilóg az eddig felsoroltak sorából, mert sem az ország, sem Szentgotthárd számára nem tűnik optimálisnak. A környéken ekkor már két rangos gimnázium működött, a szombathelyi premontrei és kőszegi bencés, így a kétezres lakosságú Szentgotthárdon állami algimnázium létesítése (1893),¹¹⁷⁹ majd az intézmény főgimnáziummá szervezése (1907) országos szempontból nem feltétlenül tűnik a legracionálisabb döntésnek. Másrészt a dualizmus kori magyar középiskolai rendszerben a gimnáziumok és a humaniorák túlsúlya a reáliskolákkal és a gazdasági és természettudományos tantárgyakkal szemben – ami a magyar társadalom hagyományos értékszemléletére vezethető vissza – eleve hátrányosan érintette az állandóan szakemberhiánnyal küzdő modern gazdasági ágazatokat.¹¹⁸⁰ Ha valahol, akkor a gyorsan iparosodó, a lakossághoz képest sok gyárral rendelkező Szentgotthárdon bizonyosan ésszerűbb lett volna egy (al)reáliskola felállítása, hiszen ekkoriban az óragyárba Svájcból, a kaszagyárba Ausztriából, a selyemszövőbe Olaszországból hoztak szakembereket. Szentgotthárd helyi vezetői viszont a presztízsből magasabb rangot jelentő gimnáziumot szerettek volna, Széll pedig engedett kérésüknek és ezúttal is sikerrel járt közben. Az 1893. szeptember 4-i első tanévnyitó fényes ünnepélyén az egész település Széllt éltette, aki elmondta: „kapacitáltam illetékes helyeken, talán sürgetve, talán zaklató módon, de elvégre a másfél évvel ezelőtt megindított mozgalom sikeréről [...] beszélhetünk”.¹¹⁸¹ A gimnázium sorsát ezután is a szívéen viselte, egy Wlassics Gyula kultuszminiszterhez intézett levele pedig Széll belső motivációjáról is árulkodik. „A Sztgotthárdi gimnázium ügye nagyon szívemen fekszik, én eszközöltem ki, mert azt tartottam és tartom, hogy az ország ezen pontján, [amely] 150 000 nem magyar ajkú vidék központja a határszélen (ahol eddig semmi sem történt) a magyar államnak kellett valamit tenni a magyar

¹¹⁷⁷ Gothard Sándor levele Széll Kálmánnak és a miniszterelnök válasza: MNL OL K 467, 1902/30.

¹¹⁷⁸ Rácskay 1989: 219–220; Talabér 2019: 41; Czipott 1913: 17; 31; 33–34; 49–53.

¹¹⁷⁹ Szentgotthárd a telket, az épületet és a felszerelést biztosította, a személyi állomány és az intézmény jövőbeni fenntartását viszont az állam teljes mértékben vállalta. A gimnázium alapításának körülményeiről lásd: Tímár 1993: 8–10; Talabér 2019: 36–38.

¹¹⁸⁰ A problémáról részletesebben lásd: Vörös 2017: 245–246.

¹¹⁸¹ Idézi: Tímár 1993: 9.

kultúra érdekében. Nagyon melegen ajánlom neked is kegyeidbe ezen intézet ügyét, annál is inkább, mert a szegény kicsi Sztgotthárd aránylag nagy áldozatokat hozott [...].”¹¹⁸² A magyar nemzeti célokat viszont egy reáliskola – ahol ugyancsak magyar érettségít kellett tenni – is ugyanúgy kielégíthette volna. Széll maga is beismerte 1903 áprilisában, hogy általában véve „gimnázium felállításának vagy kiegészítésének kérdése mindig igen nehéz és kényes dolog”,¹¹⁸³ neki is köszönhetően 1907-re végül mégis főgimnáziummá bővült a szentgotthárdi intézmény. Szombathelyen a bábaképző és a gyermekotthon felállításában volt tetten érhető Széll messzire elérő keze.

A fentiek fényében nem meglepő, hogy Széllt igencsak megbecsülték szűkebb pátriájában, általános tisztelet övezte, Szombathelyen forgalmas utcát, Szentgotthárdon főteret neveztek el róla még életében.

Rátót

Széll Kálmán többirányú tehetségét mutatja, hogy a nagyívű politikai karrier és a sikeres bankvezérség mellett „maradandót alkotott a modernizálódó szarvasmarhatartás területén is” – állapította meg alapos tanulmányában Krizmanics Réka.¹¹⁸⁴ Ugyan pénzügyminisztersége után vágott bele birtokai erőteljes modernizációjába, mindez „nem pusztán egy unatkozó, a politikából kipottyant birtokos világvégi kedvtelése. Komoly befektetéssel, modern gépek beszerzésével és kitartó munkával az ország egyik legkiválóbb marhatenyésztését hozta létre. [...] A pénzügyintézeteket legalább olyan szakértelemmel működtette, mint ahogy birtokára Svájcban kiválasztotta a tenyészállatokat” – vélekedett Csapó Csaba.¹¹⁸⁵

Széll Kálmán számára tehát – számos birtokos kortársával ellentétben – a hivatalvállalás nem feltétlenül kényszerpályát jelentett.¹¹⁸⁶ Nemcsak a közügyek, hanem a gazdálkodás iránti érdeklődést is eltanulhatta édesapjától. Széll József ugyanis egyrészt a Vas vármegyei gazdasági egyesület elnöke volt az 1860-as években,¹¹⁸⁷ másrészt maga is ügyes kézzel igazgatta táplánfai és gasztonyi birtokait. Tőkéjéből futotta újabb földek megvételére. A rátóti birtokot és a hozzá tartozó kúriát egy árverésen vásárolta meg 1861 őszén az adósságokat

¹¹⁸² Széll Kálmán levele Wlassics Gyulához, Rátót, 1895. július 4. MNL OL P 1445, 11. doboz, 426. altétel//2.

¹¹⁸³ Széll Kálmán 1913. április 26-i levelét Varga Gáborhoz idézi: Tímár 1993: 10.

¹¹⁸⁴ Krizmanics 2015: 201. A szerző beilleszti Széll gazdaságát a korszak makro-szintű, a mezőgazdaságban végbemenő folyamataiba (konjunktúra, jogi szabályozás, növénytermelés és állattenyésztés általános fejlődése, gépesítés stb.). 202–209.

¹¹⁸⁵ Csapó 2015: 221.

¹¹⁸⁶ Krizmanics 2015: 210.

¹¹⁸⁷ Uo. 209.

felhalmozó Cseh Sándortól,¹¹⁸⁸ fia és Vörösmarty Ilona esküvője után pedig az ifjú párnak ajándékozta.

A rátóti birtok területe eredetileg 238 katasztrális holdat tett ki, a kataszteri felmérés szerint évi tiszta jövedelme 1 758 aranykorona volt. Édesapja halála után a szomszédos Gasztony település határában Széll Kálmán további 93 hold, 904 aranykorona jövedelmű, Nemesmadarason pedig 104 hold, 332 aranykoronát jövedelmező földet örökölt. Édesanyja 1873. májusi halálát követően pedig annak kicsiny maróci (Zala vm.) birtoka is Széll Kálmánra szállt. Ezen kívül a Rátóttal szomszédos Jakabháza mellett rendelkezett még 20 hold erdővel és 38 hold réttel.¹¹⁸⁹

Édesapjuk táplánfai birtokközpontját és az ottani kastélyt a fiatalabb testvér, Széll Ignác örökölte. „Apámnak szép kis birtoka volt Táplánfán, [...] szerette a gazdálkodást, de mégsem tudta egészen lekötni, mert nagyobb volt benne a hivatal iránti szenvedély” – emlékezett vissza fia, Széll József.¹¹⁹⁰ Széll Ignác birtoka 1897-ben 398 katasztrális holdat tett ki, ezen 17 cselédet alkalmazott, valamint 101 szarvasmarhával, 6 lóval és 35 sertéssel rendelkezett. Bátyjához hasonlóan az ő birtoka is fel volt szerelve lokomobillal, járgánnyal, cséplő- és vetőgéppel, szecs kavággal.¹¹⁹¹ Ettől függetlenül azonban a testvérek között a gazdálkodói attitűd terén is inkább különbséget, mintsem rokon vonásokat tapasztalhatunk.

Széll Kálmán a rátóti szarvasmarhatenyészetéhez kapcsolódó birtoktestet folyamatos, ugyanakkor átgondolt vásárlásokkal 1897-re 598 katasztrális holdra bővítette.¹¹⁹² A Gazdacímtár szerint a gazdaság technikailag jól fel volt szerelve, lokomobillal, járgánnyal, cséplőgéppel, szecs kavággal, vetőgépekkel rendelkezett. Széll 1897-ben 20 cselédet alkalmazott a birtokon, az állatállomány pedig 72 szarvasmarhából, 15 lóból és 11 sertésből állt.¹¹⁹³ Emellett még az akkor Balogfa (napjainkban Balogunyom) községhez tartozó, Rátóttól mintegy 30 kilométerre eső Héraháza határában rendelkezett Széll 413 katasztrális holdnyi területtel, ennek azonban kisebb részét báró Oertzen Vilmostól és Hodász Kálmántól bérelte.¹¹⁹⁴ Az állatállomány itt 120 szarvasmarhából, 22 lóból, 40 sertésből állt. A kortárs,

¹¹⁸⁸ Bertényi 2015b: 57.

¹¹⁸⁹ Sárkányné Halász 1943: 12–13.

¹¹⁹⁰ Kornitzer 1940: 392.

¹¹⁹¹ *Gazdacímtár* 1897: 128–129. A birtok művelési ágak szerinti megoszlása: 320 hold szántó, 3 hold kert, 9 hold rét és 47 hold legelő. Apja kastélyát Széll Ignác modernizálta, kibővítette. Az időközben romossá váló kúriát 2013-ban felújították, jelenleg magánkézben van.

¹¹⁹² *Gazdacímtár* 1897: 126–127. A terület művelési ágak szerinti megoszlása a következő volt: 215 hold szántó, 7 hold kert, 46 hold rét, 6 hold szőlő, 52 hold legelő és 266 hold erdő.

¹¹⁹³ Uo.

¹¹⁹⁴ Uo. A terület művelési ágak szerinti megoszlása: 339 hold szántó, 4 hold kert, 30 hold rét és 28 hold legelő. Itt 27 fő gazdasági cselédet alkalmazott, és ez a birtoktest is gépekkel jól ellátott volt.

valamint a későbbi mezőgazdasági szaklapok és különböző publicisztikák is mint rátót-héraházi tenyészetet említették Széll Kálmán gazdaságát.

A századforduló éveiben tehát Széll az 1 000 holdat összességében bőven meghaladó, ráadásul jó minőségű birtoktestek fölött rendelkezett, amelyek szakértő és gondos vezetése alatt szépen prosperáltak. Az a kijelentés tehát, miszerint „mindent összevetve Széll Kálmán nem tartozott az ország nagybirtokosai közé”¹¹⁹⁵ minimum véleményes. Katus László szerint az 1 000 hold feletti területen gazdálkodó, vagy legalább 2 000 korona földadót fizető személyek számítottak nagybirtokosnak¹¹⁹⁶ – Széll Kálmán mindkét kategóriának megfelelt.

Míg a kicsiny, mindössze 32 házból álló Rátótot maga Széll személye, addig a rátót-héraházi gazdaságot telivér szimentáli szarvasmarhatenyészte tette híressé, amelyről ódákat zengtek a kortársak.¹¹⁹⁷ A leírások a tehenek magas tejhozamát is megemlítik, a birtokot azonban Széll egyértelműen a tenyészállatok nevelésére specializálta. A szimentáli tenyészet első, 1882-ben vásárolt generációjának nagy része ugyan egy lépfenejárványban elpusztult, Széllt nem tántorította el a kezdeti kudarc, új marhákat vásárolt Svájcban és elkezdtek alkalmazni a Pasteur-féle védőoltást. Az első generáció beszerzését Széll még másra bízta, a továbbiakban viszont inkább már személyesen válogatta ki a példányokat Svájcban a lépfenét túlélő marhái mellé, nem kímélve pénztárcáját. Az 1890-es években új üszökre már nem is volt szüksége, csak bikákat vásárolt. A tenyészetben keresztezésekkel nem próbálkozott, a cél a szimentáli fajta tökéletesítése volt. A marhákat istállózták, az év nagy részében a kiváló minőségű réteken legeltették őket, étrendjükben pedig a gyors tömegnövekedést elősegítő összetevőket (pl. malátacsíra) mellőzték. Amíg a bikák 6, addig a tehenek 11–12 évig vettek részt a tenyésztésben. Utóbbiakat vemhességük nyolcadik hónapjáig fejték, naponta kétszer, 12–17 literes tejelési átlaggal, 5–5,4%-os zsírtartalommal.¹¹⁹⁸

A leírások kivétel nélkül hangsúlyozták a Széll gazdaságában uralkodó rendet, a marhák étrendjére, higiéniai körülményeire, a birtok technikai felszereltségére fordított nagy figyelmet. „Széll Kálmán rátót-héraházi tenyészete a szó szoros értelmében világhírű s produktumai

¹¹⁹⁵ Sárkányné Halász 1943: 13.

¹¹⁹⁶ Katus 2012: 503. (Vö. például: Krizmanics, 2015: 211.) A századfordulón mintegy kétezer ilyen birtokos volt Magyarországon, akik az ország földterületének mintegy 23%-át birtokolták, közülük hozzávetőlegesen ezer fő volt köznemesi származású.

¹¹⁹⁷ Figyelembe kell azonban venni, hogy az olykor egekig magasztaló dicséreteket „nyilván nem lehet elválasztani a politikus Széll hatalmától, befolyásától, illetve az OMGE-ben betöltött szerepétől.” (Krizmanics 2015: 214.) Természetesen megfigyelhető az a párhuzam is, hogy a lapok a maguk idejében Dánosról és Gesztről is közöltek riportokat, Rátóthoz hasonlóan ezeket a településeket is egy-egy birtokkal rendelkező és gyakran ott időző vezető politikus tette híressé. A Rátótot érő dicséretnek azonban egyértelműen erősebbek voltak, és időintervallumban is jobban kitartottak – több szempontból persze jogosan, hiszen a kiváló szarvasmarhatenyészettel egyértelműen Széll gazdasága volt a sikeresebb.

¹¹⁹⁸ Krizmanics 2015: 211–212.

páratlan mérvben keresettek és értékesek. [...] A tulajdonos Simmenthalban, nem sajnálva a költséget és fáradságot, a legjobb tenyészanyagból szerezte be tenyésztésének alapját, célul tűzve ki magának, a tökély lehető legmagasabb fokára emelni tenyészetét [...]. Közbámulat tárgyát képezi a kiváló arányú, abszolút tökéletes és nagy testalkat, az erős és mégis nemes csontozat és a nagy nemesség. A rendkívül nagy testsúly és testméretek egyesítve vannak szépséggel és nemességgel, amellet a nyáj teljesen kiegyenlített egy jelleggel bír. A tejelési képesség is kitűnő: nem ritka eset, hogy vannak kiváló egyedek, amelyeknek tejelési képessége évenként az 5 000 litert is meghaladja.”¹¹⁹⁹ Egy 1890-es bécsi kiállításon Széll szarvasmarhái megnyerték a fődíjat, egy 1891-es budapesti kiállításon szintén. A későbbi években Széll már többször versenyen kívül indította tenyészállatait. Az 1896-os millenniumi állatkiállításon ő volt a bíráló bizottság elnöke, ami szakértelme elismerésének jele. Versenyen kívül itt is szerepeltette egy 50 példányból álló szarvasmarha-csoportját, amely „általános bámulat tárgya volt. Ófelsége is érdekléssel szemlélte végig, a kormány pedig két kiváló állatot, a Rátót I. nevű bikát és az Úrnő II. nevű üszőt a múzeum számára Vastagh György művész által szoborba öntette.”¹²⁰⁰ A *Köztelek* tudósítóját ugyancsak lenyűgözték a Széll által bemutatott marhák: „látom a szóban forgó tenyészet az *extrém* [kiemelés az eredetiben] határáig ért”.¹²⁰¹

Ezek a mezőgazdasági kiállítások (amelyek valóban nagy presztízst élveztek a korszakban) Széll számára a későbbi években, miniszterelnökségének időszakában is fontosak maradtak, bár belföldön természetesen továbbra is versenyen kívül indult. Jellemző, hogy a számára politikai szempontból finoman szólva aktív 1899 februárjában megrendezett XVI. budapesti tenyészállatvásáron is szerepeltette (értelemszerűen versenyen kívül) marháit, amelyek „kétségtelenül a legmagasabb értékszámokat érdemelték volna”.¹²⁰² Kormányfőként is többször volt arra ideje, hogy személyesen felügyelje az állatok bevagionozását. Nemzetközi megmérettetéseken ugyanis már nem versenyen kívül indult, az 1902-es moszkvai marhakiállításon a rátót-héraházi tenyészet szarvasmarhái kategóriájuk nagy aranydíját és az első tiszteletdíjat is elhódították.¹²⁰³

A tenyészet persze nemcsak a kiállításokon volt sikeres, az itt kinevelt példányokat Széll magas áron tudta értékesíteni, főleg, hogy a kereslet túlmutatott a birtok kapacitásán, a tenyészvikákat sokszor évekkel korábban le kellett kötniük a vevőknek. Például József főherceg

¹¹⁹⁹ *Vas vármegye* 1898: 417., 420–421. A kötetben Széll szarvasmarhájáról közölt fotók alapján jogos volt a dicséret.

¹²⁰⁰ Uo. 421. A szobrok végül a fővárosi Közvágóhíd kapujához kerültek.

¹²⁰¹ A szerző abbéli aggodalmának adott hangot, hogy Széll a további vérfrissítések terén gondba kerülhet, annyira a konkurencia fölé emelkedett. Idézi: Krizmanics 2015: 212–213.

¹²⁰² *Köztelek*, 1899. március 1. 339–340.

¹²⁰³ Krizmanics 2015: 212–213.

1893-tól kezdve kizárólag Széll Kálmán tenyészetéből vásárolt marhákat saját szimentáli-állományának tökéletesítésére.¹²⁰⁴

A mintagazdaság¹²⁰⁵ kialakításához természetesen Széll (és alkalmazottai) szakértelmére, gondos odafigyelésére is szükség volt, legalább ugyanolyan fontos azonban hangsúlyozni a birtok szarvasmarhatenyésztésre kiválóan alkalmas Alpok-hegyljai klímáját és talajadottságait. Az országos átlagnál csapadékosabb, hűvösebb Rátót környéke nem ismerte a szárazságot, a legelők nyáron is harmatosak voltak.¹²⁰⁶ A szakíró meglátásával egyezik a laikus, Rátóton többször vendégeskedő Mikszáth Kálmán véleménye is. „[H]a az országokat a természet szabná, és nem a királyok kardjai, akkor [...] már Rátót se volna Magyarországon, mert az örökzöld Stájer már itt kezdődik. [...] A fű is haragos zöld itt egész nyáron, s mikor [más birtokosok] sopánkodnak, hogy mindenük elfonnyadt a nyár hevétől és a szárazságtól, Széll Kálmán egész gazdasága fönséges üdeségben pompázik.”¹²⁰⁷

Széll gazdálkodói sikerei tehát ott kezdődtek, hogy kiválóan ismerte fel a földjeihez optimális művelési ágazatot.¹²⁰⁸ Az sem mellékes, hogy jók voltak az infrastrukturális adottságok, közvetlenül a rátóti birtokközpont mellett haladt a vasút és a közvetlen közelben volt megállója is.¹²⁰⁹ További pozitív tényező, miszerint Széll birtokai kapitalista modernizációjához nagyon jó időérzéssel látott hozzá, hogy a konjunktúrát meglovagolva jókor kapcsolódhasson be a szarvasmarhatenyésztést megújító folyamatokba (fajtanemesítés, technikai újítások, tejgazdálkodás).¹²¹⁰ Széll időérzéke kapcsán azonban figyelembe kell venni azt a – tulajdonképpen szerencsés – körülményt, hogy pont a megfelelő időszakban tudta vállalni a birtok modernizálásához szükséges jelentős anyagi áldozatot, különösen a tenyészet

¹²⁰⁴ Uo. 213.

¹²⁰⁵ A dicséretnek értelemszerűen elsősorban a szaklapoktól (például *Köztelek*), '67-es, de legalábbis nem ellenzéki sajtótól érkeztek. Széll gazdaságán persze nehéz volt fogást találni politikai ellenfeleinek, néha azonban sikerült. A '48-as párti Pap Zoltán egy ízben azt tette szóvá, hogy Széll Grazból vásárolt gépeket Rátóra, ahelyett, hogy a magyar ipart támogatná, a *Népszava* egy 1900 októberi cikkében pedig Széll patriarchális földesúri attitűdjét támadta. Lásd: Krizmanics 2015: 214.

¹²⁰⁶ „Fenyves erdőkkel körülvett legelői az állattenyésztésre felette kedvezőek, az éghajlati viszonyok hasonlítanak a svájci vidékekéhez.” *Vas vármegye* 1898: 421.

¹²⁰⁷ *Vasárnapi Ujság*, 1899. március 19. 182.

¹²⁰⁸ Természetesen nem Széll Kálmán volt az egyetlen ilyen gazdálkodó Vas vármegyében, például Jeszenszky Jánosné rábahídvégi és Dőry Vilmosné felsőleperdi gazdasága szintén országos hírvű volt. A terület állattenyésztésének arculatát a századfordulóra teljesen a szimentáli fajta határozta meg, magasan az országos átlag felett. Ugyancsak kimagasló volt a megyében a tejipar fejlettsége. Krizmanics 2015: 211. Vas vármegye mezőgazdasági statisztikáit összevetve a többi vármegyével részletesen bemutatja: Nagy 2015: 397–537.

¹²⁰⁹ Emlékezhetünk, hogy Széll Kálmán már képviselő volt, sőt a vasútügyi bizottság előadója, amikor 1869-ben törvényben szabályozták a Székesfehérvár–Graz közötti vasútvonal nyomvonalát és megállóit. (1869. évi V. tc.)

¹²¹⁰ Országos szinten az addig stagnáló szarvasmarha-állomány az 1880-as években indult növekedésnek. A kivétel az 1867–1874 közötti évi átlagos 50 ezer darabról a századfordulóra 300 ezerre emelkedett. Ekkor vált általánossá a rideg vagy félideg tartásról a belterjesebb tartásmódra való áttérés. Ez a fajtaváltással is összefüggésben állt, amíg 1870-ben a szarvasmarha-állomány 82%-át a hagyományos magyar szürke marha tette ki, addig 1911-ben ez az arány már csak 28% volt. Katus 2012: 436.

alapjainak lerakásakor. A régi kastély nagyarányú bővítése és modernizációja 1881-ben, a szimentáli marhák első generációjának beszerzése 1882-ben indult, és a következő években Széll a pénzt nem kímélve vásárolta meg a lehető legjobb tenyészanyagot Svájcból. Az ugyancsak híres (és költséges) kastélyparkot ugyanekkor kezdte el kialakítani. A körülmények tehát azt mutatják, hogy az 1881–1882-ben kétszeres bankelnökké váló Széll a MJHB-ból és ML&PB-ból szerzett jelentős jövedelmeit investálta birtokaiba, legalábbis kezdetben. Később a valóban rendkívül magas minőségre nemesített, Európa-szerte elismert tenyészetből kikerülő állatokat bizonyosan magas áron tudta eladni.

Mindez azonban nem jelenti automatikusan azt, hogy maga a gazdaság sokat adott volna a Széll család kasszájába, hiszen a költségek is magasak voltak. Több leírás említette ugyanis, hogy Széll nem sajnálta a költségeket a tenyészállatok vásárlásakor. A Széllnél szintén megforduló Hoitsy Pál szerint a kastély, de az istállók is „drága luxussal voltak berendezve”, valamint Széll „úgy tartotta különösen a fiatal bikákat, mintha legalábbis kanonokokat akart volna belőlük nevelni. Tejet, abrakot annyit kaptak, amennyi beléjük fért, naponta mosták, kefélték őket s minden héten megmérték súlybéli gyarapodásukat.”¹²¹¹ A *Vasárnapi Ujság* egyik tudósítása is arról számol be, hogy Széll rátóti istállója „méltán nevezhető a tehének paradicsomának, [...] kétéves üszöket látni, amint nagy dézsákból szörpölgetik a frissen fejt tejet”.¹²¹²

Széll a kastélyát körülölelő parkra is kiemelt figyelmet fordított, szarvasmarhatenyészete mellett a park növénykülönlegességeinek (elsősorban az örökzöldeknek) már-már megszállott gyarapítása és gondozása volt másik kedvelt időtöltése, és ezen a téren is jelentős szakismeretet halmozott fel. Mintegy 130 különböző fajtájú örökzöldet telepített, 1927-ben mintegy 50 fenyőfajta élt itt, napjainkban is említésre méltóak az idős spanyol és kaukázusi jegenye-, a duglász- és a hemlokfenyők.¹²¹³ Egykor a park részét képezte a Vörös-patak melletti, napjainkban Aradi-ligetnek nevezett terület, melynek 13 hatalmas kocsányos tölgyét a hagyomány szerint Deák Ferenc ültette az aradi vértanúk emlékére.

Széll gazdaságához nagy területű konyhakertészet is tartozott és híres volt a több száz alma-, körte- és őszibarackfából álló gyümölcsös is. „A kegyelmes úr nem csak állattenyésztéssel foglalkozott behatóan, hanem parkjában minden egyes fenyvesének eredetét, történetét és természetrajzát alaposan tudta, konyhakertjében minden egyes növényt, minden

¹²¹¹ Hoitsy [1923]: 34.

¹²¹² *Vasárnapi Ujság*, 1902. október 5. 655.

¹²¹³ Virág 2011: 24.

gyümölcsfajt nevénél ösmert, mindent maga elrendezett, a kertészlegényeknek folyvást parancsokat osztogatott.”¹²¹⁴ A parkban kugli-, teke-, és teniszpálya állt a család és gyakori vendégeik rendelkezésére.¹²¹⁵ Széll azonban „sokszor nagy költséggel szedte össze a ritka [fenyő]példányokat. Volt eset, hogy egy hamburgi kertész három példányt hozatott Amerikából egy oly fenyőfajtából, amely csak ott tenyész és ott is nagyon ritka. Széll táviratilag vette meg az egyik csemetét. Aztán vasútra ült, elment személyesen érte s ölében hozta azt haza.”¹²¹⁶

A miniszterelnöki hivatal elvállalásával Széll anyagilag nem járt jól.¹²¹⁷ A magyar miniszterelnök éves fizetése 20 000 forint (40 000 korona) volt, ez az összeg az egész dualista korszak során változatlan maradt.¹²¹⁸ Ehhez további 12 000 forintnyi tisztí pótlék társult évente, fővárosi lakhatási támogatásra viszont a kormányfő nem volt jogosult, hiszen családjával állandó rezidenciaként használhatta a Sándor-palotát (ahol egyben a hivatala is működött).¹²¹⁹ Ehhez a jövedelemhez azonban Széll esetében hozzá kell számítani, hogy kormányelnöki időszaka alatt végig ő volt egyúttal a belügyminiszter is (hivatalosan a „Belügyminisztérium vezetésével ideiglenesen megbízott miniszterelnök”). A miniszterek évente 12 000 forint fizetésre és (amennyiben a minisztériumhoz nem tartozott hivatali lakás) 2 000 forint lakbértámogatásra voltak jogosultak. A miniszteri illetmény a Belügyminisztérium összes 1899–1903 közötti költségvetésében szerepel,¹²²⁰ egyik évben sem áthozat, így arra következtethetünk, hogy Széll ezt a járandóságot is, legalábbis a fizetést felvette. Országgyűlési képviselőként további évi 2 400 forint tiszteletdíjra volt jogosult.¹²²¹ Ezen jövedelmei azonban összességükben sem érik el a kétszeres bankelnökként az 1890-es években megkeresett

¹²¹⁴ Klein 1922: 73.

¹²¹⁵ Sárkányne Halász 1943: 13.

¹²¹⁶ Hoitsy [1923]: 34.

¹²¹⁷ A kormányfői poszt „rá nézve nagy áldozat volt. A miniszterelnökségért el kellett hagynia elnöki állását az általa felvirágoztatott [bankoknál], mely a miniszterelnöki fizetéshez képest fényes és kényelmes egzisztenciát biztosított neki. Senki sem vehette volna rossz néven tőle, ha esetleges bukása esetére bankelnöki állását formászerint biztosította volna magának, de Széll Kálmán még ezt sem tette.” Ábrányi 1913: 442–443.

¹²¹⁸ Az 1893. évi IV. törvénycikk tizenegy fizetési osztályba sorolta a köztisztviselőket, az I.-be a miniszterelnök, a II.-ba a miniszterek, a III.-ba az államtitkárok tartoztak. A törvény ugyanakkor csak az V. fizetési osztálytól lefelé emelte meg a fizetéseket, az I.–IV. osztály „illetményeinek eddigi mérve a jelen törvény által nem érintetik” (1. §). Erre a felső és az alsó köztisztviselői kategóriák fizetése közötti kirívó egyenlőtlenség miatt volt szükség, a rendezés előtt például egy segédfogalmazó mindössze 600 forintot kapott évente. Ezzel szemben Ausztriában a miniszterelnök éves keresete 12 000 forint (gulden) volt, egy segédfogalmazó pedig évi 1100–1300 forintban részesült. Kövér 1998: 90.

¹²¹⁹ *Költségvetés* 1899: 48.; *Költségvetés* 1900: 52.; *Költségvetés* 1901: 52.; *Költségvetés* 1902: 52. *Költségvetés* 1903: 52.

¹²²⁰ *Költségvetés–BM* 1899: 7.; *Költségvetés–BM* 1900: 7.; *Költségvetés–BM* 1901: 7.; *Költségvetés–BM* 1902: 7.; *Költségvetés–BM* 1903: 7. (A költségvetés oldalszámozása az egyes minisztériumoknál újraindul.)

¹²²¹ 1893. évi VI. törvénycikk, 1. §. A tiszteletdíj mellé évi 800 forint lakhatási támogatás is társult volna, a törvény 2. §-a értelmében azonban azok a képviselők, akik „az állam szolgálatában állnak és mint olyanok lakbért húznak, vagy lakással láttatnak el, a képviselői lakbér-illetményben nem részesülhetnek”.

nagyjából évi 80 000 forintot.¹²²² Talán ezzel magyarázható az az ugyan nem kitartó, de egykét forrásban felbukkanó szóbeszéd Széll miniszterelnöki éve alatt, miszerint „anyagi zavarairól sokat sugdosnak”.¹²²³ Elképzelhető, hogy a család nem szorította vissza a korábbi magasabb jövedelemhez igazított kiadásait, erre vonatkozóan azonban nem sikerült további megbízható forrásokat találnunk.

A földszintes, tíz szobás kis kúria átépítésével, kibővítésével Széll Kálmán az 1870-es évek végétől kezdett el aktívan foglalkozni. A fiatal Hauszmann Alajost 1876-ban hívta Rátótra, hogy szemrevételezze az átalakítandó épületet és környezetét, a munkálatok viszont csak 1881 tavaszán vették kezdetüket. Egy emelet felhúzásával és az alapterület megnövelésével a helyiségek számát 18-ra bővítették, délnyugati lezárásként csinos tornyot emeltek.¹²²⁴ A napjainkban ismét régi fényében pompázó, hangulatos kis kastély első pillantásra is kellemes benyomást kelt. Erről a korabeli leírások is hasonlóképp vélekedtek, egyúttal a szobák elhelyezkedését, valamint az enteriőrök kifinomult, mégis a mindennapi kényelmet szolgáló kialakítását dicsérték. A századfordulón évente több alkalommal jelent meg (olykor fotókkal ellátott) riport a *Vasárnapi Ujságban* a Rátóton időző Széllről és családjáról, de más lapok is előszeretettel cikkeztek a témáról.

Széll és felesége a visszaemlékezők szerint kifejezetten örültek a vendégeknek és remek házigazdák voltak, ezt az egyébként igen kritikus természetű, és önmagát ezúttal sem meghazudtoló Thallóczy Lajos is kénytelen volt elismerni, amikor 1902. augusztus 15-én meglátogatta a miniszterelnöki családot. „Mit írjam le a számos változatban megénekelt Rátótot, ahol a tehenek seggét is kinyalja most a szorgos riporter. Széll azonban igen kedves házigazda s felesége valóban igen okos, művelt nő, [...] Széll otthon a vendégét is beszélgeti, s tud – t. i. otthon – hallgatni is. A háztáj igen kedves, kivált a parkja. [...] Átalán igen kellemes két órát töltöttem el ott, még egy botot is adtam neki.”¹²²⁵

¹²²² Összehasonlításként az 1901-es választások utáni képviselőházban Zichy János gróf mintegy 113 000 forintos évi jövedelme volt a legmagasabb, ifj. Andrássy Gyula gróf mintegy 53 500, Tisza István gróf 48 750 forint éves jövedelemre tett szert birtokaiból. (Pap 2014: 44). Az állami tisztviselők javadalmazását szabályozó törvény szerint például a VII. fizetési osztályba tartozó miniszteri titkárok, járásbírók, gimnáziumi, reáliskolai vagy ipariskolai igazgatók évi 2000–2400 forint, míg az előbbi tanintézeteknek a IX. fizetési osztályba tartozó tanárai évi 1100–1300 forint jövedelemre voltak jogosultak. (1893. évi IV. törvénycikk, A. és B. melléklet). Az 1890-es évek végén Széll Kálmán rátót-héraházi gazdaságában a férfiaknak 60–120, a nőknek 40–60 krajcár (1 forint = 100 krajcár) napszámot fizetett, ami szerény mértékben meghaladta a környező birtokokon fizetett napszámok átlagát. (*Vas vármegye* 1898: 421.)

¹²²³ Lásd például Teleki Sándor kormánypárti képviselő naplóbejegyzését 1902. február 4-én. OSZK Kt., Quart. Hung. 2953. f10.

¹²²⁴ Virág 2011: 23.

¹²²⁵ OSZK Kt., Quart. Hung. 2459. V. kötet, f84–85.

Ha nem is a Thallóczy által jelzett módon, de Nagy Miklós, a *Vasárnapi Ujság* szerkesztőjének kérésére Mikszáth Kálmán is „megénekelte” az újdonsült miniszterelnök kastélyát 1899 márciusában, beszámolva korábbi vendégségeiről. Mikszáth rendszeresen a közeli, stájerországi fürdőhelyen, Gleichenbergben nyaralt, ahonnan Széll hívására az 1890-es években többször átruccant Rátótra. Megegett, hogy Széll verses táviratban invitálta egy ebédre, amelyen Bánffy Dezső miniszterelnök is jelen volt. „A vasúti kupéból a kertbe lehet kiszállni, úgy, hogy Széll Kálmán csak úgy sétabottal, felső kabát nélkül ül fel Budapesten a vasútra, s egész kényelmesen lelép a parkjába.” A nem túl nagy, de annál szebb kastélykertben különböző, Széll által beszerzett és gondozott növénykülönlegességek, pavilon, valamint egy tenispálya is megtalálható volt. Vendégeknek előszeretettel mutattak arra a terebélyes tölgyfacsoportha, amelynek tövében oly szívesen üldögélt gondolataiba zárkózva Deák Ferenc, amikor 1868-tól Rátóton töltötte a nyarakat. „Széll Kálmán az ő otthonában igazi magyaros házigazda, aki szakadatlanul becézi a vendégét. [...] A rátóti kastély mindig tele szokott lenni vendéggel. Valahányszor ott voltam, jöttek-mentek a vendégek s a szíves házigazda minden egyes vonathoz kiment, vagy elkísérni távozó vendégeket, vagy fogadni újakat. [...] A kastély földszintje egészen a vendégek kényelmére van berendezve. Az ebédlőbe be van vezetve a jelző csengettyű is, s amikor a vonat a szomszéd állomásról indul, Széll Kálmán ebédlőjébe is jelt ad. A vendégek kiisszák e jelre a búcsúpoharat, s elsétálnak a parkon át csibukjaikkal az indulóházba a gazdával és az inassal, aki a csibukokat a felszállóktól összeszedi és visszahozza. A földszint többi részét a vendégszobák, Széll Kálmán dolgozószobája és egy nagy szalon foglalja el, [...] fesztelen, vidám levegő van e szalonban nyaranta, mikor a család együtt ül ebéd után. A vendég gyorsan lesz otthonossá és beszédessé. S ebben Széllnél is nagyobb érdeme van a kegyelmes asszonynak. [...] Egyébként a rátóti kastély lakói a legirigylendőbb emberek, mert valami csodálatos nagy nyugalom látszik rajtuk előmleni. Az ideoes XIX. századból nincs ott semmi, csak a komfort és a jólét. A flancnak, mely rikító zajával felveri a magyar úri kastélyokat, semmi nyoma e kis paradicsomban. Angolos kényelem és megfoghatatlan rend van itt.”¹²²⁶ Széll természetesen büszke volt gazdaságára, szarvasmarháira és – mint az élet más területein – ezen a téren is vágyott vendégei dicsérő szavaira. A látogatókat – amennyiben hoztak váltócipőt és -nadrágot – előszeretettel invitálta az istállóba, ahol fesztelenül mozgott. Az állatokat névről ismerte, az állományt tartalmazó listát szinte mindig magánál hordta, és szinte mindegyikükről tudott mesélni valamilyen történetet.¹²²⁷

¹²²⁶ Mikszáth Kálmán tárcája (Levél Nagy Miklóshoz) a *Vasárnapi Ujság*ban, 1899. március 19. 182–183.

¹²²⁷ *Vasárnapi Ujság*, 1902. október 5. 655.

Természetesen Rátóton – különösen a miniszterelnöki években – is számos hivatalos teendője volt, ezért Széll rendszerint kedvelt titkárát, Hazay Istvánt is magával vitte nyaranta kastélyába, a *Vasárnapi Ujság* címlapján szereplő fotó is kettejüket ábrázolja, amint hivatalos ügyeket intéznek a kastély üvegezett verandáján.¹²²⁸ A kormány tagjai korlátlanul vehették igénybe a magyarországi vasutak szolgáltatásait, Széll már eskütétele napján, 1899. február 27-én megkapta a vasúti szabadjegyet.¹²²⁹ Hogy a miniszterelnök minél könnyebben tehesse meg a főváros és kedvelt kastélya közötti utat, kinevezése után két héttel a MÁV megváltoztatta a Budapest–Fehring gyorsvonat menetrendjét, és beiktatott egy rátóti megállót (amely Széll parkjának végében volt). Egy hónappal később pedig a posta kiépítette a kastélyban a telefonösszeköttetést,¹²³⁰ Rátóton pedig távíróállomást kezdett el működtetni. A kis település országos hírnévre tett szert, valamint – nyilván Széll személye miatt – olykor más, kisebb-nagyobb előnyben is részesült. Darányi Ignác földművelésügyi miniszter például sietett tudatni a kormányfővel, hogy Rátótnak soron kívül 200 alma- és 100 körtefa csemetét adományozott, hogy azokat osszák szét a szegényebb gazdák között.¹²³¹

„Rátóton nyugodtan, kellemesen és kedélyesen folytak a napok. [...] Hétköznapon, ha a kegyelmes úr Rátóton időzött, mindennap kísértünk az erdőbe, mely szintén az ő tulajdona. Az erdő tövén nagy gyümölcsös és szőlő. Séta közben szeretett Széll múlt dolgokról elmélkedni, régi eseményeket emlékezetében felfrissíteni és a kormányzással járó vesződségeket apróra előadni” – emlékezett vissza Klein Ödön, a miniszterelnökségi sajtóosztály vezetője, akit Széll szintén gyakran magával vitt kastélyába.¹²³² A Fejérváry Géza, Wlassics Gyula, Lukács László, Darányi Ignác, Kónyi Manó és mások levéltári hagyatékában található Széll-levelek mutatják, de a hírlapi tudósítások is megerősítik, hogy Széll szinte állandó jelleggel invitálta nyaranta Rátóra politikustársait,¹²³³ és kissé zokon is vette, ha valaki nem fogadta el a meghívást. Nem is lehet felsorolni a Rátóton a nyári hónapokban megforduló

¹²²⁸ *Vasárnapi Ujság*, 1901. szeptember 8. 573. „[Széll] most Rátóton nyaral, de körülbelül csak azt csinálja, amit Budapesten, mikor telet. Az ország kormányát vezető férfi bizonyára a legutolsó azok közt, akik a nyarat élvezhetik. Ő csak a színhelyt változtathatja, de a gondjait, teendőit nem.” Uo. 574.

¹²²⁹ MNL OL K 467, 27/1899.

¹²³⁰ Krizmanics 2015: 216.

¹²³¹ Darányi Ignác levele Széll Kálmánhoz, Budapest, 1902. március 2. MNL OL K 467, 1902/31.

¹²³² Klein 1922: 73–74. A közös séta, mint a Széllrel való bizalmas beszélgetések „kerete”, nemcsak Rátóton, hanem a fővárosban is jellemző volt, Klein szerint ugyanis Széll gyakorta gyalog sétált át a Sándor-palotából az országgyűlésbe, Klein pedig elkísérte. Uo. 71.

¹²³³ „Sohasem látlak, sohasem érintkezhetem veled. Bizony szép lenne tőled és nekem nagy örömet szereznel, ha egyszer eszedbe jutna, hogy Rátóra is el lehetne egy napra jönni és nekem nagy örömet hozni magaddal” – írta Wlassics Gyulának még 1912-ben is! Széll Kálmán levele Wlassics Gyulához, Rátót, 1912. augusztus 17. MNL OL P 1445, 11. doboz, 426. altétel/16.

vezető politikusokat, a gazdasági és a kulturális élet prominenseit.¹²³⁴ Mindez további bizonyosságul szolgál Széllnek az informális, kötetlen megbeszéléseket lehetővé tevő fórumokat kedvelő, az ilyen helyzetekben elemében lévő politikusi karakterére. Osztrák kollégáját, Ernst von Koerber miniszterelnököt is megpróbálta Rátóton „puhítani” – 1900 és 1902 nyarán is ide hívta, bizonyosan azért, hogy kettesben, elvonulva alkudozhassanak az új gazdasági kiegyezés részleteiről, ami még akkor is beszédes, ha Széll igyekezetét nem koronázta siker, Koerbert ugyanis – mint azt a fejlemények mutatták¹²³⁵ – ennél azért jóval keményebb fából faragták.

A család

Széll Kálmán 70. évében járó édesapja, Széll József 1871. április 6-án hunyt el Szombathelyen „idült szívbjaj okozta szélhűdés” következtében, holttestét április 9-én a táplánfai családi sírboltba temették.¹²³⁶ Helyét a Vas vármegyei főispáni székben Széll Kálmán egyik közeli barátja, a későbbi országgyűlési képviselő, majd főrendiházi alelnök, Eruszt Kelemen vette át.¹²³⁷ Mintegy két évvel később követte férjét Széll Kálmán édesanyja, Bertha Julianna 1873. május 5-én távozott az élők sorából Táplánfán, szintén a családi sírboltban nyugszik.¹²³⁸

Széll Kálmán és felesége kapcsolatáról már értekeztünk az egyik korábbi fejezetben. A Széll „nőügyeire” utaló kortárs híresztelések ellenére nem látszik nyoma, hogy házasságuk különösebben rosszra fordult volna, továbbra is szövetségest jelentettek egymás számára, közösen lelték örömeiket lányukban és unokáikban, együtt tették meghitt otthonná a rátóti kastélyt. A forrásokból ugyanakkor kitűnik, hogy Széll sok időt töltött távol feleségétől és lányától, ugyanis számos teendője Budapesthez kötötte, míg családja inkább Rátóton időzött.¹²³⁹ A Kónyi Manóhoz írott leveleinek keltezése alapján az látszik, hogy Széllné 1899 februárjának fontos napjaiban sem fővárosi otthonukban, hanem Rátóton tartózkodott, ott értesült férje kormányelnöki megbízatásáról is. Széll miniszterelnöki kinevezése után is csak lassan figyelhető meg elmozdulás ezen a téren, levelei alapján Széllné 1899 szeptemberéig többnyire Rátóton volt, ennek oka azonban második unokájuk születése is lehetett.¹²⁴⁰ A

¹²³⁴ „Nagyon örülnék magát itt közöttünk látni, [...]. Vendégek jönnek és mennek, hisz tudja.” Széll Kálmáné Vörösmarty Ilona levele Kónyi Manóhoz, Rátót, 1901. augusztus 4. UCL SSEES, KON/13.

¹²³⁵ A Széll–Körber paktumhoz vezető tárgyalásokról lásd: Kárbin 2015.

¹²³⁶ Bertényi 2015b: 75.

¹²³⁷ Vigh 2010: 12.

¹²³⁸ Sárkányné Halász 1943: 29.

¹²³⁹ Széllné például 1898. szeptember közepétől november végéig Rátóton volt, férje pedig „mint tudja, akkor jön ide, amikor az országgyűlés megengedi” – írta Kónyi Manónak. UCL SSEES, KON/13.

¹²⁴⁰ „Én nem tudom mikor jutok Budapestre, s azért inkább szeretném, ha itt látogatna meg.” – írta Kónyinak 1899. május 15-én. Uo.

mindenkori kormányfő feleségére természetesen hárultak reprezentációs feladatok,¹²⁴¹ talán ezzel is magyarázható, hogy 1900-tól többet tartózkodtak együtt a fővárosban, de amint lehetett, a miniszterelnök családja – a legtöbb esetben Széll nélkül – már indult is Rátótra.

Széllné természetesen követte a politikai fejleményeket, amikor politikusok vendégeskedtek Rátóton, „a kegyelmes asszony is élénken részt vett minden beszélgetésben”.¹²⁴² Meglehetősen olvasott volt, amiről a Kónyi Manóval zajló rendszeres levélváltása tanúskodik.¹²⁴³ Vörösmarty Ilona az ország közvéleményének szemében nemcsak a miniszter-bankelnök-kormányfő Széll Kálmán felesége, hanem Vörösmarty Mihály lánya és Deák Ferenc gyámleánya is volt, aki tehát férje nélkül, önmagában is „érdekes”, és aki tudatosan őrizte Vörösmarty- (és Deák-) identitását.¹²⁴⁴ Miután Széll Kálmán saját maga vonatkozásában is nagy hangsúlyt fektetett a deáki örökség ápolására, értelemszerűen számára is fontos volt, hogy felesége hasonlóképpen járjon el. A dualista rendszerre amúgy is jellemző Deák-nosztalgianak újabb lendületet adtak az 1882–1898 között megjelenő *Deák Ferencz beszédei* című kötetek. A vállalkozás egyik katalizátora Széllné Vörösmarty Ilona volt, a szerkesztő Kónyi Manó szorososan együttműködött vele és közeli barátság alakult ki közöttük a kötetek megjelentetésének munkálatai során. Széllné „az élő Deák Ferenc-lexikon volt. Mindenre tudott kádenciát, hogy az »öreg úr« erre meg amarra mit mondott, kiről hogyan nyilatkozott, beszédeiben minden politikai kérdésben mit mondott”.¹²⁴⁵

Széllné Vörösmarty Ilonának számos aktuálpolitikai kérdésben (férje miniszterelnöki megbízatásáról, a pártfűzioról, a gazdasági kiegyezési tárgyalásokról, az ausztriai belpolitikai viszonyokról, a belügyminiszteri poszt „betöltetlenségéről”, a Tiszákról, ifj. Andrássy Gyuláról, Apponyi Albertről, Szilágyi Dezsőről stb.) volt saját, megokolt véleménye, amit leveleiben nem is hallgatott el. Gyakorlatilag mindenben helyeselte, támogatta férje politikáját,

¹²⁴¹ Ide sorolható például, hogy a mindenkori miniszterelnöknek évente több alkalommal (ilyen volt például az uralkodó név- és születésnapja, vagy a koronázás évfordulója, a kormánypárt újévi köszöntésekor adott fogadás, de alapesetben a báli szezonból sem maradhatott ki a Sándor-palota) estélyt kellett adnia.

¹²⁴² Klein 1922: 73.

¹²⁴³ 1897–1900 folyamán például több levélváltásban értekeztek a gazdasági kiegyezési tárgyalásokról. Szintén eszmét cseréltek Horváth Mihály és Kemény Zsigmond munkásságáról, ifj. Andrássy Gyula *Az 1867-iki kiegyezésről* című munkájáról pedig Széllné úgy vélekedett, hogy „a kiegyezésről Deák szellemében, Andrássy értelmezésében van írva, azon magas kiválósággal fölfogva, magyarázva, amely a kiváló embert jellemzi.” Vörösmarty Ilona levelei Kónyi Manóhoz, 1897–1900. UCL SSEES, KON/13.

¹²⁴⁴ Beszédes adalék, hogy Széll Kálmán és felesége – a 43 évnyi közös élet ellenére – nem egy sírboltban nyugszanak, Vörösmarty Ilonát ugyanis 1910-ben végakarata szerint édesanyja és bátyja mellé temették a Fiumei-úti sírkertbe, ahol – bár nem velük együtt – Vörösmarty Mihály is nyugszik. Széll Kálmánt pedig 1915-ben saját családjának hagyományos temetkezési helyén, a táplánfai (napjainkban Táplánszentkereszt része) kriptában temették el szülei és testvérei, Ignác és Mária mellé.

¹²⁴⁵ Klein 1922: 73–74.

Széllről tisztelettel írt, és levelei alapján mindezt egyértelműen saját meggyőződéséből tette.¹²⁴⁶ Sőt, alkalomadtán nem pusztán csak figyelte férje kormányzását. Magyarországon 1900-ban – a nagy költő születésének századik évfordulóján – Vörösmarty-emlékévet tartottak, számos megemlékező ünnepséggel és egyéb rendezvénnyel. Ekkor értelemszerűen Vörösmarty Mihály gyermekei, unokája, dédunokái is a figyelem központjába kerültek. Nem nehéz belátni, hogy mindezek az alkalmak Széllnek is fontosak voltak, politikai tőkét hordoztak számára. „[Vörösmarty Mihály] leánya, Vörösmarty Ilona, Széll Kálmánné a legkiválóbb, legelőkelőbb magyar hölgyek egyike; [...] veje, Széll Kálmán, az ország vezére, a legelső magyar ember legelső tanácsosa. Amit ő szavakban dalolt s álmodott, amiért buzgó imádság epedezett százezrek ajakán, azt veje valósággá varázsolhatja hatalmas államférfiúi talentumával” – írta a népszerű hetilap.¹²⁴⁷ A Miniszterelnökség 1900–1902 közötti félhivatalos levelezésében több olyan megkeresés is található, amelyben Vörösmarty-emlékünnepeyre vagy szoboravatásra invitálták Széllt és feleségét.¹²⁴⁸ Széllné Vörösmarty Ilona viszont pont annak okán kérdőjelezte meg a Vörösmarty személye körüli „felhajtás” őszinteségét, hogy férje az aktuális kormányelnök. „Örömmel olvasom a lapokból ami szépet írnak apámról, bár jobb szerettem volna, hogy a szép ünnepségek vagy előbb lettek volna, vagy utóbb. Szóval: mikor nem mi lakunk a miniszterelnöki palotában. De hát Isten így akarta.”¹²⁴⁹

Tisza Kálmán közismerten kedvelte a belgiumi Oostendét, a századforduló éveiben pedig például Wlassics Gyula vagy Darányi Ignác fordult meg többször az üdülővárosban. Fejérváry Géza általában Karlsbadot vagy Gasteint részesítette előnyben, 1901-ben pedig Lovranban lábadozott. Az ehhez hasonló feltöltődést Széll Kálmán és családja számára Rátót jelentette, de legalábbis ritkábbak voltak a több hetes nyári külföldi (vagy ciszlajtániai) üdüléseik, mint Széll fenti kollégái körében.¹²⁵⁰ Széll számára a politikailag terhes

¹²⁴⁶ „Nagy öröm volt reám, férjemnek tiszta, önzetlen eljárása a béke ügyében. Bármilyen lesz is mint miniszterelnök – hiszen a viszonyok elementáris ereje érdemest és érdemtelen egyaránt sebezhet –; de erre a ténykedésére mindenkor nyugodt örömmel tekinthet vissza. Nagybecsű nekem Andrássy Gyula elismerése, s az a tudat, hogy férjemmel egy úton halad” – írta Széllné Kónyi Manónak, Rátót, 1899. február 27. UCL SSEES, KON/13.

1899. április 12-i levelében (szintén Rátótól) pedig így írt. „Fűnek kell nőni a múlt eseményeire, de ehhez idő kell, s ezen idő személyesítője férjem egyénisége. Becsüljék hát ezt az időt, melyre leginkább azoknak van szüksége, kik a múlt eseményeinek kavardásaiba bele voltak sodorva. Hiszen őszinte, bölcs tanácsra, összpontosított munkára rég nem szorult annyira az ország, mint ma.” Uo.

¹²⁴⁷ *Vasárnapi Ujság*, 1900. december 9. 817.

¹²⁴⁸ Például a Pécsi Casino Egyesület, vagy Mohács város meghívásának Széllék nem tudtak (vagy akartak) eleget tenni, azonban minden alkalommal szívélyes választ küld(et)tek. A székesfehérvári megemlékezésen viszont megjelentek. MNL OL K 467, 1901/129.; 1902/2.; 1902/17.

¹²⁴⁹ Széll Kálmánné Vörösmarty Ilona levele Kónyi Manóhoz, Rátót, 1900. november 3. UCL SSEES, KON/13.

¹²⁵⁰ 1899 augusztusára például Széllék is terveztek egy oostendei utazást, ezt azonban a kormányfő kiújuló isíászára panaszkodva végül lemondta. Széll Kálmán levele Darányi Ignáchoz, Rátót, 1899. augusztus 23. MNL OL P 1441. 11. doboz, 592. altétel

időszakokban is Rátót jelentette a mentsvárat. Míg például Darányi Ignác 1903 őszén–telén hosszas olaszországi körutazást tett mintegy 8 évnyi miniszterségét kipihenendő,¹²⁵¹ addig Széll 1903. júniusi lemondása után (1878 októberéhez hasonlóan) Rátóra vonult vissza. Ahogy egészségi állapotuk egyre inkább megromlott, Széll és felesége is sűrűbben kezdték látogatni a Monarchia ismertebb gyógyfürdőit, viszont a házastársak ezt nem feltétlenül egymás társaságában tették. Széllné 1901 nyarán három hetet töltött Karlsbadban egyedül, férje csak rövid időre látogatta meg.¹²⁵² 1904-ben pedig majdnem két hónapon keresztül (augusztus–szeptember) kúráltatta magát a Bécs melletti Kaltenleutgebenben,¹²⁵³ ahol férje csak néha látogatta meg. Széllné Kónyi Manóhoz címzett leveleiben többször panaszkodott helyzetére. „Ha reá ér, írhatna, engem megvigasztalni: Kaltenleutgebenben. Egy szörnyű hely – nekem. Csupa Budapest.¹²⁵⁴ Én szeretem a társaságot, de most izgatnak az idegenek. Holnapután megyek, reményilem lesznek olyan elhagyatott helyek, ahol egyedül lehetek” – írta még elutazása előtt.¹²⁵⁵ Két héttel később viszont már a magányra panaszkodott levelében. „Nagyon fogok örülni, ha itt meglátogat, de reményilem addig én is már járhatok, mert most 10 nap óta egy második emeleti erkélyen töltöm az időt, mert minden mozdulat nagy szívdobogást okoz. Néhány nap múlva már járhatok egy keveset mert valamivel jobban vagyok. A meleg itt iszonyú, de néhány nap óta kissé lehűlt. Winternitz szellemes ember, de én orvosi ügyességét majd csak akkor dicsérem, ha engem meggyógyított. Fájdalom úgy látszik itt kell maradnom 6 hétig ha a haladás ilyen lassan halad mint ezen 2 hét alatt mióta itt vagyok. [...] Férjem most egyedül van Rátóton, onnét tehát sokszor elutazik s útközben egy-két órára engem is meglátogat. Most Reichenauba ment, [ahol] Koerber, Chlumetzky és gr. Dubsky-val van együtt [...] Széchényi Gyulánál.”¹²⁵⁶ Újabb két hét elteltével: „Édes Kónyi! Köszönöm levelét, jól esik – mostani magányomban éppen jól esik ezen kis beszélgetés magával.”¹²⁵⁷

¹²⁵¹ Darányi Ignác levelei Wlassics Gyulához, Firenze, 1903. november 21, illetve Róma, 1903. december 23. MNL OL P 1445. 26. tétel, 8. doboz, 103. altétel.

¹²⁵² „Három hétre Karlsbadban voltam, s szégyennel vallom be, hogy kifogott rajtam e szörnyeteges hely, meghűltem s nagyon elgyengülve érkeztem haza.” Széll Kálmánné Vörösmarty Ilona levele Kónyi Manóhoz, Rátót, 1901. augusztus 4. UCL SSEES, KON/13.

¹²⁵³ Kaltenleutgeben hidrotéripiás kezelései éppen ekkoriban váltak „felkapottá”, az intézetet a neves orvos, Wilhelm Winternitz vezette.

¹²⁵⁴ Ezzel arra utalt, hogy sok magyar vezető politikus és értelmiségi is megfordult Kaltenleutgebenben – Széllné levelei tanúsága szerint a következő hetekben például Beöthy Ákos „idegesítette.”

¹²⁵⁵ Széll Kálmánné Vörösmarty Ilona levele Kónyi Manóhoz, Rátót, 1904. július 28. UCL SEES, KON/13.

¹²⁵⁶ Széllné Kónyihoz, Kaltenleutgeben, 1904. augusztus 14. Uo. Ernest von Koerber ekkor még Ciszlajtánia miniszterelnöke volt (1904. december 31-ig), Johann von Chlumetzky korábban (még az 1870-es években) a fölművelési és kereskedelmi tárcát vezette, később a Reichsrat képviselőházának elnöke volt, Viktor Dubský von Třebomyslice gróf, tábornok, neves diplomata, egykori athéni és madridi követ, az Urak Házának tagja volt. Széchényi Gyula gróf még Széll Kálmán kormányában töltötte be az őfelsége személye körüli miniszteri tisztséget. További kutatást igényelne annak kiderítése, hogy Széchényi és Széll – különösen Koerberrel való nem éppen baráti viszonya ismeretében – miről tárgyalhatott az osztrák politikusokkal.

¹²⁵⁷ Széllné Kónyihoz, Kaltenleutgeben, 1904. augusztus 26. Uo.

Széllné Vörösmarty Ilona egészsége 1907-től kezdett látványosan egyre rosszabbra fordulni, ebben az évben hatalmasodott el rajta szívbaja, valamint csak nagyon nehezen gyógyult fel egy súlyos tüdőgyulladásból. Ebből kifolyólag Vörösmarty Mihály budapesti emlékművének 1908. májusi leleplezésekor sem tudott megjelenni férje, lánya és unokái oldalán.¹²⁵⁸ Állapotának válságosra fordulása 1910 novemberében kezdődött, orvosa, Korányi Sándor báró azonban december elején némi javulást diagnosztizált. Ennek hatására Széll is elutazott december 10-én Párizsba „hivatalos ügyben” – feltehetően a MJHB kormányzói minőségében üzleti úton járt. Széllné azonban egy újabb, erős lázzal járó tüdőgyulladást kapott, ami végzetesnek bizonyult, 1910. december 13-án hajnalban, lánya karjai között elhunyt. Miután Széll megkapta a sürgönyöket neje állapotának kritikusra fordulásáról, sietve hazaindult, azonban csak december 13-án késő este ért vissza Budapestre, így végső búcsút nem vehettek egymástól. Széll Kálmánné Vörösmarty Ilonát a Döbrentei utca 16. szám alatti lakásukban ravatalozták fel, beszentelésére és temetésére december 15-én délután került sor.¹²⁵⁹

Széll Kálmán és testvére Budapesten – főként az 1899–1903 közötti időszakban – már csak a munkakapcsolat miatt is sűrűn érintkezett egymással, hiszen Széll Ignác bátyja miniszterelnöksége (és egyben belügyminisztersége) során is végig megőrizte a Belügyminisztériumban közigazgatási (2.) államtitkári pozícióját, a községi, a közjótékonysági és alapfelügyeleti, az árvaügyi, az állami anyakönyvi és a gyermekvédelmi osztályok tartoztak irányítása alá.¹²⁶⁰ A testvérek budapesti érintkezését az is segíthette, hogy lakhelyük 1899–1914 között közel, 1904-től csak pár lépésre esett a másiktól. Széll Ignác 1894–1902 között a Tárnok utca 15-ben, 1902-től a Döbrentei utca 6-ban lakott. Széll Kálmánék 1891–1899 között a Múzeum utca 5. szám alatt éltek, innen költöztek a Sándor-palotába, 1904-től pedig a Döbrentei utca 16-ban volt lakásuk.¹²⁶¹ Úgy tűnik viszont, hogy amúgy is távolabbra eső vasi otthonaikban¹²⁶² kevésbé osztották meg egymással családi életüket, legalábbis nem került elő arra vonatkozó forrás, hogy Széll Ignác és családja vendégeskedett-e, és ha igen, milyen gyakorisággal Rátóton. Feltűnő, hogy Széll Kálmánnak az 1943-ban az Országos Levéltárba

¹²⁵⁸ *Budapesti Hírlap*, 1908. május 26. 4.

¹²⁵⁹ *Budapesti Hírlap*, 1910. december 14. 8; december 15. 9.

¹²⁶⁰ A minisztérium 1. államtitkársága (kezdetben Jakabffy Imre, majd 1900-tól Gulner Gyula viselte a posztot) volt a „politikai”, mindketten egyúttal országgyűlési képviselők is voltak. Az elnöki, a közjogi, a vármegyei, a városi, a rendőri és a közegészségügyi főosztályok tartoztak irányításuk alá. *Tiszti cím- és névtár* 1902: 126.; *Tiszti cím- és névtár* 1903: 122.

¹²⁶¹ A Széll Kálmán és Széll Ignác fővárosi lakcímeire vonatkozó források a Franklin Társulat által kiadott *Budapesti cím- és lakjegyzék* 1880–1914 közötti kötetei (1–26. évfolyam) voltak.

¹²⁶² A Rátót és Táplánfa közötti távolság mintegy 40–45 km.

kerülő irathagyatékában egyetlen levél sem szerepelt öccsétől, és Széll Ignác – igaz, erősen hiányos – hagyatékában sem lelhető fel egyetlen irat sem bátyjától.¹²⁶³

Széll Ignác fia, Széll József visszaemlékezése szerint „kevés volt a hasonlatosság apám és bátyja, Széll Kálmán között. Valahogyan egészen különböző természet, felfogás és vérmérséklet uralkodott bennük. Egyébként apám külsejében is sok ellentmondás volt. Széll Kálmánnak öccse volt, de olyan volt, mintha bátyja lett volna. Arcra hideg, szinte mogorva ember, de szíve érzékeny és puha volt. Széll Kálmán ezzel szemben derűsebb, mosolygósabb volt. [...] Édesapám mindig került a nyilvános szereplést. Alaptermészete, felfogása, de egész lénye is egy hatalmas tiltakozás volt minden ellen, ami cím- és népszerűséghajhászás, [...] sohasem állt a fórumon, a nyilvánosság érdeklődésének sugárkéréjében, amelyet egyébként a végletekig puritán, mindenki »Náci bácsija« lelke mélyéig került és talán is meg is vetett.»¹²⁶⁴ Széll Ignác szűkebb szakterületén, a közigazgatási ügyekben hatalmas tapasztalatot és tudást halmozott fel hosszú pályafutása során, szaktekintélynek számított. A Széll-kormányzat belügyi téren sikeres törvényei¹²⁶⁵ mögé nézve is kiérezhető Széll Ignác munkássága, aki már 1898-ban is „a közigazgatási reformmunkálatok terén” működött.¹²⁶⁶ A közigazgatási eljárás egyszerűsítéséről szóló 1901. évi XX. tc-hez a kormánypárt prominensei közül például Falk Miksa és Csáky Albin is gratuláltak Széll Ignácnak.¹²⁶⁷ „[Apám] a közigazgatás fanatikusa volt. [...] A közigazgatást az irányító nagy elvektől kezdve a legaprólékosabb gyakorlati részletkérdésekig töviről hegyire ismerte. [...] Ez a kitűnő ismeret nem pusztán a hosszas gyakorlat által halmozódott össze [...], minden új törvényt és szabályrendeletet megjelenésekor külön alapos tanulmány tárgyává tett. [...] Az eléje kerülő ügyekben sohasem az aktát, hanem az életet látta [...]»¹²⁶⁸

¹²⁶³ MNL PML XIV./11. 1., 2., 3. tétel.

¹²⁶⁴ Széll József belügyminiszter visszaemlékezése apjára 1937-ben. Kornitzer 1940: 387–394.

¹²⁶⁵ Például az árva- és lelelcügyet állami kézbe vevő törvények (1901. évi VIII. és XXI. tc.), az 1900. évi XX. tc. a községi közigazgatási tanfolyamokról és az 1901. évi XX. tc. a közigazgatási eljárás egyszerűsítéséről. Utóbbi – a felsoroltak közül talán a legfontosabb – törvény Széll Ignác gyakorlatias szemléletét tükrözi. „Egy fiatal tisztviselővel egyszer a közigazgatási reformról beszélgetett. Az illető, aki maga is reformtanulmányokkal foglalkozott, azon töprengett, hogy induktív vagy deduktív irányban kellene eljárni. Apám erre felhúzta a szemöldökét és a feltett kérdésre így válaszolt: »Tudja Öcsémuram, ebben bizony én nem adhatok tanácsot, én ugyanis a magam részéről nem induktív vagy deduktív – hanem produktív irányban szeretek dolgozni.«” – anekdotázott apjáról Széll József. Kornitzer 1940: 393.

¹²⁶⁶ *Vas vármegye* 1898: 591.

¹²⁶⁷ „Ma vett nagybecsű leveledben az egyszerűsítési javaslatról nyilvánított megtisztelő elismerésed felette jól esett nekem és fogadd, Kegyelmes uram, lekötelező soraidért, melyeket munkatársaimmal is közöltem, mélyen átértzett köszönetünket. [...] Nagybecsű leveledet, [...] a miniszterelnöknek is be fogom mutatni és meg vagyok győződve, hogy ő is a legnagyobb örömmel veendi ennek a szép elismerésnek éppen a Te részedről való megnyilatkozását.” Széll Ignác levele Csáky Albinhoz, Budapest, 1901. június 3. ÖStA HHStA, FA Csaky, Albin Graf Csaky, Kt. 235/7.

¹²⁶⁸ Kornitzer 1940: 389–390.

A hiú, külsőségekre általában sokat adó Széll Kálmánhoz képest tehát öccse teljesen más személyiség, a források és visszaemlékezések alapján a régi táblabírói archetípus klasszikus megszemélyesítője volt. Puritán, zárkózott, határozott, ugyanakkor hatalmas munkabírású ember – kissé Deák Ferencre emlékeztető jellem. Mindezek ellenére semmilyen forrás sem utal arra, hogy Széll Kálmán és Ignác személyes vagy akár munkakapcsolata különösebben terhelt lett volna, igaz, arra sem, hogy igazán szoros testvéri kötelék fűzte volna össze őket. Széll Ignác államtitkárként sem ártotta bele magát az országos politikába, és bátyja sem avatkozott az olyan közigazgatási szakkérdésekbe, amelyekhez öccse értett jobban. Ez azonban nem feltétlenül jelenti azt, hogy ne avatták volna be egymást terveikbe, ne számíthattak volna a másik támogatására, segítségére.

Széll Ignác bátyja lemondását követően is megőrizte a Belügyminisztériumban államtitkári pozícióját, Khuen-Héderváry Károly és Tisza István kormányát is szolgálva. Sőt, az 1904. novemberi zsebkendőszavazás után, amikor Széll Kálmán nyíltan is szembefordult Tiszával és tüntetőleg lemondott mandátumáról, illetve később az Alkotmánypárt elnökeként a Fejérváry-kormánnyal szemben foglalt állást, Ignác továbbra is változatlanul ellátta hivatalát. Végül saját kérésére, romló egészségügyi állapotára hivatkozva, Kristóffy József belügyminiszter nyugdíjazta 1906 februárjában. Kristóffy és Fejérváry szimpátiáját mutatja, hogy búcsúzóul a jogszabályilag meghatározott nyugdíján felül további évi 900 korona kegydíjra, valamint a megtisztelő, valóságos belső titkos tanácsosi címre terjesztették fel Széll Ignácot, Ferenc József pedig mindkét kérést jóváhagyta.¹²⁶⁹ Nyugdíjba vonulása után ideje nagy részét táplánfai birtokán és Szombathelyen töltötte, továbbra is ellátta viszont a neves és prosperáló, a hazai mezőgazdasági gépgyártásban éllovas Hofherr-Schranz-Clayton-Shuttleworth Magyar Gépgyári Művek Rt. igazgatótanácsának elnöki tisztét,¹²⁷⁰ valamint kapcsolatait felhasználva igyekezett fia, Széll József pályafutását egyengetni.¹²⁷¹ Szombathelyi otthonában hunyt el 69 éves korában, 1914. március 21-én este, szívszélhűdés következtében. A táplánfai családi sírboltban helyezték örök nyugalomra.¹²⁷²

¹²⁶⁹ MNL OL K 27, az 1906. február 9-i minisztertanács jegyzőkönyve, 18. napirendi pont. Kristóffy visszaemlékezése szerint kollégái leszavazták a minisztertanácsban, ezért Fejérváry ezt megkerülve terjesztette fel Széll Ignác kitüntetését (Kristóffy 1927: 67.), a minisztertanács jegyzőkönyvben és a felterjesztésekben viszont ennek nincs nyoma. Lásd továbbá: ÖStA HHStA KA, Vorträge, 1906/464; 1906/465. A nyugdíjazásról és a kegydíjról, illetve a valóságos belső titkos tanácsosi címről két külön felterjesztés található, hiszen az egyik a BM, a másik az ÖFSZMK hatáskörébe tartozott. Mindkét felterjesztés kihangsúlyozta Széll Ignác hűséges szolgálatait, valamint a közigazgatás terén hosszú hivatali pályája során felhalmozott nagyon alapos tudását, felbecsülhetetlen tapasztalatait, kimagasló vezetői képességeit.

¹²⁷⁰ *Budapesti Hírlap*, 1914. március 24. 10., 19.

¹²⁷¹ Széll Ignác és fia levélváltásait lásd: MNL PML, XIV./11. 2. tétel.

¹²⁷² *Budapesti Hírlap*, 1914. március 22. 11.; a temetéséről: március 24. 10.

Széll Ignác és Haczkó Ilona elsőszülött gyermeke, az apjához hasonlóan a közigazgatás területén nagy tehetséget mutató Széll József (1880–1956) 1903-ban rövid ideig fogalmazóként dolgozott a Belügyminisztériumban, ezután Kis-Küküllő vármegyében szolgabíró, 1907-től pedig Fogaras vármegye főispánja volt.¹²⁷³ Az I. világháború után zempléni főispán, később a Közigazgatási Bíróság másodelnöke és felsőházi tag, 1937–1938-ban pedig Darányi Kálmán kormányában belügyminiszter volt.¹²⁷⁴ Eddig nem sikerült olyan forrást találni, amely Széll Kálmán és a szárnyait bontogató unokaöccse kapcsolatának mélységéről árulkodna. Ugyancsak nincs információnk arra nézve, hogy mennyire ápolta Széll Kálmán a Bertha-családdal való rokonságot.

A Vörösmarty családhoz való közelség viszont már az 1860–1870-es évek fordulójától szembeötlő. Mondjuk így: erősebb kontúrokkal lehet leírni, miszerint Széll Kálmán beházasodott a – gyakorlatilag Deák Ferencet is magába foglaló – Vörösmarty családba, mint azt, hogy Vörösmarty Ilona házasodott be a Széll családba. Ahogy arról már esett szó, Deák Ferenc, Csajághy Laura és Vörösmarty Béla képezte a „családot” Rátóton már a korai években is. A századfordulón is ismert volt a szélesebb közvélemény előtt, hogy a miniszterelnök sógora igen közel állt Széllékhez, aki „e családdal közös életet él s annak örömeiben és bújában sorsosa”.¹²⁷⁵ Rendszerint nyári szabadságát is Széllék körében töltötte Rátóton, ahol sokat vadászott.¹²⁷⁶

Vörösmarty Béla (1844–1904) szintén a századfordulót övező években ért pályafutása csúcsára. Deák Ferenc szigorúan fogta a fiatal Bélát, ami olykor megterhelte viszonyukat.¹²⁷⁷ A Vörösmarty név miatt komoly elvárások nyomták az ifjú vállát, aki gyámja tanácsát megfogadva bírói pályára lépett,¹²⁷⁸ 1876-tól a Budapesti Királyi Ítéltáblán, 1887-től a Királyi Kúrián működött bíróként.¹²⁷⁹ Amikor 1892 elején Erdély Sándor elnyerte az Igazságügyi Minisztérium egyik államtitkári tisztségét, helyét Vörösmarty Béla foglalta el a Győri Királyi

¹²⁷³ MNL OL K 27. Az 1907. július 16-i minisztertanács jegyzőkönyve, 43. napirendi pont.

¹²⁷⁴ Vázlatos életútját lásd: Haeffler 1935: 51.

¹²⁷⁵ *Vasárnapi Ujság*, 1899. március 19., 182.

¹²⁷⁶ Klein 1922: 74.

¹²⁷⁷ Vörösmarty Béla olykor kifejezetten került Deák társaságát. „Nem kerülhette el Deák Ferenc szigorú, sőt kemény kritikáját hol beszédére, hol egyébire, ami testvéremet érzékeny lelkületével oda vitte, hogy azon időben, amelyben Deák Ferenc nálunk volt, csak akkor jött be, ha anyám küldött érte valami ok miatt, s akkor is hamar távozott, ami Deák Ferenc szerint helyes volt: elég tanulni és gondolkozni valója van, hadd legyen magában.” Széllné Vörösmarty 1926: 116.

¹²⁷⁸ „Deák Ferenc azt ajánlta neki: menjen a bírósághoz, atyja neve miatt – mondá – sokan fogják őt figyelemmel kísérni, és sokszor nem jóindulattal, ezt – úgy hiszi – leginkább a bíróságnál kerülheti el.” Széllné Vörösmarty 1926: 117. Gróf Mailáth György országbíró az alábbi szavakkal köszöntötte a Királyi Táblánál joggyakornokoskodó Bélát: „Elvárom tőled, hogy állásodat a bíróságnál apád nagy nevéhez méltólag fogod betölteni”. Uo. 21. lábjegyzet.

¹²⁷⁹ Sturm 1901: 65.

Ítéltábla elnöki székében.¹²⁸⁰ 1895 elején Erdély Sándor, már a Bánffy-kormány igazságügyi minisztereként, megüresedett korábbi pozíciójára ezúttal is Vörösmarty Bélát javasolta, aki így közigazgatási államtitkár lett az Igazságügyi Minisztériumban.¹²⁸¹ Miután Erdély Sándor 1899 februárjában a Széll Kálmán vezette kabinetben már nem vállalt tárcát, az új miniszterelnök a rangidős államtitkárt, Plósz Sándort kérte fel a minisztérium vezetésére, így viszont Vörösmarty is feljebb lépett a ranglétrán.

Mint politikai államtitkárt, Széll igyekezett sógorát képviselőházi helyhez juttatni, amire legkorábban 1899. júliusában, a felvidéki Nyitrazsámbokréten nyílt lehetőség. A vidéket 1878 óta folyamatosan képviselő, szabadelvű Zsámbokréthy József¹²⁸² halálával ciklus közben megüresedett kerület ideálisnak tűnt Vörösmarty felléptetéséhez. A mandátum megszerzéséért a nyitrai születésű Sporzon Ernő¹²⁸³ is tervezett indulni, amikor azonban megtudta, hogy ki lesz a kormánypárt jelöltje, inkább visszalépett.¹²⁸⁴ Vörösmarty neve, közeli rokonsága a miniszterelnökkel és persze nem utolsó sorban a Szabadelvű Párt támogatása elriasztotta az esetleges ellenfeleket, egyedüli jelöltként egyhangúlag választották meg 1899. július 25-én.¹²⁸⁵ Azonban mindössze bő két évig maradt képviselő, Vörösmartyt ugyanis a Széll-kormány javaslatára 1901 szeptemberében – tehát még a választások előtt – a Királyi Kúria másodelnökévé nevezték ki,¹²⁸⁶ amely tisztséghez automatikus főrendi házi tagság is párosult.

Vörösmarty Béla otthonosan mozgott a Szabadelvű Párt és a fővárosi vezető értelmiség köreiben, sok időt töltött baráti társaságaival. A kortárs visszaemlékezések szerint korrekt és nagytudású, bár kissé talán rideg személyiség volt, sokszor emberi kapcsolataiban sem tudta levetkőzni bírói szerepét.¹²⁸⁷ „Csendes, szelíd, kontempláló természet” – jellemezte őt Mikszáth.¹²⁸⁸ Bizonyára ezért is ambicionálta inkább a bírói, mint a politikai pályát. Miután nem alapított saját családot, a mindennapokban igen szorosan kötődött Széllékhez,

¹²⁸⁰ MNL OL K 27. Az 1892. évi február 19-i minisztertanács jegyzőkönyve, 11. napirendi pont.

¹²⁸¹ Uo. Az 1895. évi március 3-i minisztertanács jegyzőkönyve, 12. napirendi pont. Az államtitkári pozícióhoz évi 6 000 forint fizetés és 1 000 forint budapesti lakbértámogatás járt. (Lásd az állami költségvetésekben az Igazságügyi Minisztériumnál a központi igazgatás személyi járandóságait.)

¹²⁸² Vázlatos életútjára lásd: Sturm 1897: 384–386.

¹²⁸³ 1881–1884, majd 1892–1896 között a szomszédos privigyei választókerület kormánypárti képviselője volt. Sturm 1892: 311.

¹²⁸⁴ *Budapesti Hírlap*, 1899. július 9. 8.

¹²⁸⁵ A választást megelőzően elmondott programbeszédében Vörösmarty kijelentette, „hogy ragaszkodik a miniszterelnöknek a parlamentben kifejtett programjához, amelyek megjelölik a jövő feladatait”. *Budapesti Hírlap*, 1899. július 25. 2.; A választás eredménye: *Budapesti Hírlap*, 1899. július 26. 2.

¹²⁸⁶ MNL OL K 27. Az 1901. évi szeptember 7-i minisztertanács jegyzőkönyve, 6. napirendi pont. A Királyi Kúria másodelnökét évi 16 000 korona (8 000 forint) fizetés, 1 500 korona fővárosi lakbértámogatás és további 5 000 korona tiszti pótlék illette meg. *Költségvetés-IM* 1902: 11.

¹²⁸⁷ Állítólag mikor egyik párttársa a klubban egy számára inkorrektnek számító segítséget kért tőle, azzal utasította el, hogy ő igazságügyi, nem pedig igazságtalansági államtitkár. *Budapesti Hírlap*, 1904. október 10. 3.

¹²⁸⁸ *Vasárnapi Ujság*, 1899. március 19. 183.

gyakorlatilag húgával és sógorával közös családi életet élt, a nyarakat is velük töltötte Rátóton.¹²⁸⁹ Könnyen elképzelhető, hogy még magasabb pozíciókba is kerülhetett volna, hirtelen halála azonban meggátolta ebben. Szívinfarktusban hunyt el 60 esztendősen, az 1904. október 8-áról 9-ére virradó éjszakán. Hiába hívta hozzá inasa a rosszullet jeleire Korányit, a neves doktor már csak a halál beálltát állapíthatta meg.¹²⁹⁰

Ernuszt Kelemen (1832–1917), Széll Kálmán „köztudomás szerint legbizalmasabb barátja”¹²⁹¹ rendelkezett azzal a kiváltsággal, hogy szabad ki- és bejárása volt a rátóti kastélyba (pedig Olad, ahol birtoka feküdt, nem volt épp a szomszédban), illetve vele „a házigazda meg a háziasszony bizalmasan beszélgettek politikáról”, akár nagyobb társaságból is félrevonulva.¹²⁹² Ernuszt és a nála 11 évvel fiatalabb Széll szoros barátságának kezdetéről nem árulkodnak a források, talán 1869–1871 között alakulhatott ki, amikor Ernuszt Szombathely Deák-párti képviselője volt az országgyűlésben. Ezt követően Ernuszt „örökölte meg” a Széll József halálával 1871-ben megürült vasi főispáni széket. A „földiség” mellett a gazdasági ügyek iránti érdeklődés is összekapcsolhatta őket. Ernuszt 1876-tól újfent kormánypárti képviselő lett, a boszniai okkupáció miatt azonban 1878-ban a Mérsékelt Ellenzék táborába lépett át és ott is maradt 1887-ig. A következő ciklusban kimaradt, 1892–1896 között viszont újra Szombathely képviselője volt.¹²⁹³ Bánffy miniszterelnök felterjesztésére 1897 szeptemberében a főrendi ház élethosszig tartó tagjává nevezte ki Ferenc József.¹²⁹⁴ Amikor 1900 őszén a főrendi ház teljes vezetése kicserélődött, Széll a szövetségesének számító Csáky Albinnal töltötte be az elnöki tisztelet, Ernusztot pedig a főrendi ház egyik alelnökévé nevezte ki,¹²⁹⁵ amely tisztségről barátja 1905-ben köszönt le.

Széll Kálmán és Vörösmarty Ilona egyetlen felnőttkort megért gyermeke, Széll Ilona (Rátót, 1868. május 19. – Szombathely, 1945. május 17.) 1894. november 5-én kötött

¹²⁸⁹ „[A Széll családdal] közös életet él és s annak örömeiben és bújában sorsosa Széll Kálmánné testvérbátyja [...]. Atyjától örökölt nemes és egyenes gondolkodása, férfias, komoly jelleme, tágas körű készsége mellett ritka szerénysége azon tulajdonságok, [...] melyeknél fogva nemcsak az Igazságügyminisztérium hivatalnokai körében és a bírói karnál, hanem országosan is közbecsülésben részesül.” – jellemezte Vörösmartyt a *Vasárnapi Ujság* Széll Kálmánt, mint az új miniszterelnököt és családját bemutató portréja. (*Vasárnapi Ujság*, 1899. március 19. 182.) Vörösmarty Béla Thallóczy Lajos 1902. augusztusi rátóti látogatásakor is a Széll család körében tartózkodott részt vett a beszélgetésben. OSZK Kt. Quart. Hung. 2459, V. kötet, f84.

¹²⁹⁰ A Kúria nagyszabású temetést szeretett volna rendezni és – Szilágyi Dezsőhöz hasonlóan – a Kúria épületében ravatalozta volna fel a halottat. Az elhunyt húga, Széllné óhajára azonban, aki egyszerűbb temetést szeretett volna, elálltak a tervtől és Vörösmartyt otthonában ravatalozták fel. A Kerepesi úti családi sírboltban nyugszik Csajághy Laurával és Vörösmarty Ilonával. *Budapesti Hírlap*, 1904. október 11. 8.

¹²⁹¹ Gothard Sándor levele Ernuszt Kelemennek, Herény, 1901. augusztus 1. MNL OL K 467, 78/1901.

¹²⁹² Klein 1922: 73.

¹²⁹³ Ernuszt Kelemen vázlatos életútjára lásd: Sturm 1901: 149–150.

¹²⁹⁴ Tóth-Barbalics 2015: 331–332.

¹²⁹⁵ Széll Kálmán levele Csáky Albinhoz, Budapest, 1900. október 10., valamint Ferenc József legfelsőbb kéziratának másolata az 1901 októberében összeülő új országgyűlés főrendi háza elnökének és alelnökeinek megbízásáról. ÖStA HHStA, FA Csaky, Karton 235/26.

házasságot Bernrieder János birtokossal Gasztonyban.¹²⁹⁶ A szűk körben megtartott menyegzőn Vörösmarty Béla és Ernuszt Kelemen voltak a násznagyok. A házaspár első gyermeke, Bernrieder Ferenc 1895. október 25-én Rátóton született, őt követte kislányuk, Katalin (Katinka) 1899. március 30-án, ugyancsak Rátóton.¹²⁹⁷ A nagyszülők természetesen örömeiket lelték az unokákban. Széll Kálmán talán csecsemőként elvesztett kisfiát is láthatta Bernrieder Ferencben, mindenestre a beszámolók és visszaemlékezések szerint általában vajszívú lett a szőke kisfiútól, aki Rátóton szinte mindig, de sokszor a Sándor-palotában is a közelében volt, néha még olyankor is, amikor épp vendéget fogadott.¹²⁹⁸ Széllné Vörösmarty Ilona életrajzi levelei mindazonáltal az időszakos nehézségeket is bemutatják. „Álmatlan éjjelek a kis újszülött [Katinka] mellett, úgy kimerítenek, hogy nappalra a nehéz szürkeség úgy ellepi agyamat, kedélyemet, hogy még [...] a hála érzése is elenyészik bennem [...]. De ez emberi dolog” – panaszkodott a nagymama Kónyi Manónak 1899. június 2-án. „Nem szenvedélyem a gyermekápolás, egész lelki beteggé, kábulttá tesz” – írta két héttel később.¹²⁹⁹

A bajor eredetű Bernrieder család 1760 óta rendelkezett osztrák, 1764 óta pedig birodalmi lovagi címmel. Magyarországon 1818-ban, idősebb Bernrieder József lovassági főstrázsamester révén nyertek honosítást bernecki előnévvel.¹³⁰⁰ Vas és Tolna vármegyékben rendelkeztek birtokokkal. A völegény édesapja, Bernrieder József (1838–1926) a hohenheimi gazdasági főiskolát végezte el. Vasi birtokközpontja a Rátóhoz közeli Rábahídvégen volt, ahol sikeres gazdaságot üzemeltetett, különösen az ügető lovak,¹³⁰¹ valamint Széllhez hasonlóan a tejelő tehének tenyésztésében ért el szép eredményeket, munkásságát a szaklapok is elismerték. Fiát, az 1870-ben született Jánost is korán megismertette a szarvasmarhatenyésztéssel, és ez a körülmény természetesen segíthette Széll Ilona és férje megismerkedését.¹³⁰² A visszaemlékezések szerint a közvetlen, nyílt Bernrieder Jánost nagyon kedvelték a rátótiak. A magas, jóvágású fiatalember kiváló lovas és a 7. huszárezred tartalékos hadnagya volt.¹³⁰³

¹²⁹⁶ „Talán a leány akkor nyújtja szüleinek a legmegnyugtatóbb örömet, mikor oly férjet választ, kire a szülők aggódó szeretetük ezen törekeny tárgyát azon nyugodt meggyőződéssel bízhatják, hogy az hú vezetője, támasza, szerető férje lesz leányuknak akkor is, mikor már a szülők elköltöztek az örök hazába” – vélekedett Széll Kálmánné 1898. október 20-án Kónyi Manónak címzett levelében. UCL SSEES, KON/13.

¹²⁹⁷ Talabér 2019: 49.; Sárkányne Halász 1943: 94. „Mama és leánya a körülményekhez képest jól érzik magukat” – tájékoztatta Kónyit Széllné 1899. április 4-én. UCL SSEES, KON/13.

¹²⁹⁸ Talabér 2019: 49–50.

¹²⁹⁹ Széll Kálmánné Kónyi Manóhoz, Rátót, 1899. június 2., június 16. UCL SSEES, KON/13. A Sándor-palotából, 1900. január 29.: „[K]isunokám lázas ótvára folytán 10 nap óta éjjelezünk, nappal pedig sok kellemetlen dolog foglal el. Most színházban vannak, s így nekem is jut néhány magányos perc.” Uo.

¹³⁰⁰ Virág 2011: 24.; Kempelen 1911: 153–154.

¹³⁰¹ Az újságok lóversenyekről szóló híreiben rendszeresen visszatérő szereplők voltak Bernrieder lovai.

¹³⁰² Krizmanics 2015: 214., 216.

¹³⁰³ Talabér 2019: 49.

Széll Kálmán és veje között tehát elsősorban a gazdálkodás és nem a politika lehetett a közös kapcsoló, apósa halála után pedig Bernrieder János bebizonyította, hogy méltó örököse Széll Kálmán rátót-héraházi szarvasmarhatenyészetének.¹³⁰⁴ Ettől függetlenül azonban az 1901-es választások alkalmával Bernrieder harcba szállt a Tolna megyei kölesdi kerület mandátumáért. Széll Kálmán hozzáállása mindehhez legalábbis kérdéses. Eleve nem került elő arra vonatkozó forrás, hogy Széll, a veje, vagy esetleg a Bernrieder család szorgalmazta-e, hogy Bernrieder Jánosból képviselő legyen. Mindenesetre szabadelvű jelöltként lépett fel Kölesden, és minden előzetes vélemény biztosra vette a megválasztását (a tolnai szabadelvű párti elnök egyébként édesapja, Bernrieder József volt). A kerület viszont kemény diónak ígérkezett, a függetlenségi párti vezér Kossuth Ferenc korábbi titkára, az ismert '48-as Pichler Győzőtől kellett volna elhódítani a mandátumot. Források tanúskodnak róla, hogy szükség esetén Széll nem habozott egyes kormánypárti jelöltek segítségére sietni, érték a Szabadelvű Párt „választási gépezetét” mozgásba hozni,¹³⁰⁵ ezúttal viszont feltűnően igyekezett kivonni magát a kölesdi kampányból, feltehetően azért, hogy így is a választások „tisztá” volta felett őrködjön. Bernrieder ettől függetlenül persze „mellesleg” hivatkozott apósára a választási hadjárat során.¹³⁰⁶ Az, hogy a semmilyen politikai tapasztalattal sem rendelkező Bernrieder mindössze négy¹³⁰⁷ szavazatkülönbséggel kapott ki, bizonyosan Széll „hátszelének” hatása. Bernrieder és támogatói petíciót nyújtottak be a Kúriához, miszerint Pichler hívei tizenhat Bernrieder-pártit nem engedtek szavazni, a Kúria azonban (formai okokra hivatkozva) nem adott helyt a panasznak.¹³⁰⁸ Széll szerencséjére az esetnek nem lett nagyobb visszhangja, és feltehetően ő is szorgalmazta az ügy elsikkadását.

Széll Kálmán felesége, lánya és unokái is aktívan szerepeltek a miniszterelnöki családról szóló hírekben, riportokban, a Rátótról közölt fotókon (amelyek többségét az amatőr fotózásban hobbiját megtaláló Széll Ilona készítette). Ebben természetesen az is szerepet játszhatott, hogy Vörösmarty Mihály lányáról, unokájáról, dédunokáiról volt szó. Például az 1901-es év kezdetén, a kormánypárt Sándor-palotában tett tisztelgésekor a *Pesti Hírlap* tudósítója elsősorban Széll beszédét elemezte, de a kis unokáról sem feledkezett meg. „Az

¹³⁰⁴ A két világháború között is számos díjat nyertek a rátót-héraházi szarvasmarhák. Krizmanics 2015: 215.

¹³⁰⁵ Lásd Schwarczwölder 2017.

¹³⁰⁶ *Pesti Napló*, 1901. szeptember 20. 9. „Úgy értesültem, hogy ellenjelöltem avval is eldicsekszik, sőt avval törekszik hatni, hogy a hatalmas kormányelnök az ő apósa. Furcsa! Mert ez igaz ugyan, de azt emberfia még sohasem hallotta, hogy Széll Kálmán meg arra lett volna büszke, hogy Bernrieder János az ő veje!” – jegyezte meg rosszmájúan Pichler a kampány során, de Bernrieder nem vette magára a sértést, sőt Pichler váratlan halálakor koszorút is küldetett a sírjára. (*Pesti Hírlap*, 1904. január 30. 8.)

¹³⁰⁷ *Pesti Hírlap*, 1901. október 3. 2. A választás napjának eseményeit részletesen bemutatja: *Tolnavármegye*, 1901. október 6. 4.

¹³⁰⁸ *Budapesti Hírlap*, 1901. október 24. 2.

átellenes ajtónál, mely a belső termék felé nyílik, most is ott hallgatja, mint tavaly tette, az ő nagyapját az unoka, a kis Bernrieder Ferencke. A kis Ferenc keveset nőtt tavaly óta, de a nagyapa sokat nőtt. De azt a kis Feri még most nem veszi észre. (Majd meglátja, ha nagy lesz, a történelemből.)¹³⁰⁹ Bernrieder Ferenc katonai pályára ment, harcolt a világháborúban, a nagy reményű, ifjú tüzér főhadnagy azonban 1922. február 15-én elhunyt vérmérgezésben Rátóton.¹³¹⁰ A fiú elvesztése nagyon megviselte a szüleit, különösen Széll Ilona vált zárkózottá, többé alig hagyta el a kastélyt.

A másik unoka, Bernrieder Katalin (1899–1991) a visszaemlékezések alapján nagyon művelt és talpraesett, ugyanakkor kedves, segítőkész, valamint csinos, kecses hölgy volt. Magántanulóként, 1916-ban érettségizett jeles eredménnyel Budapesten az I. kerületi Magyar Királyi Főgimnáziumban. Nagy természetbúvár volt, az Alpokalja és a Dunántúl növény- és állatvilágáról több írása is megjelent az 1930–1940-es években.¹³¹¹ Puchner Károly báróval kötött házasságot 1921-ben Gasztonyban, a frigy azonban gyermektelen maradt és bizonyosan boldog sem lehetett, mert 1929-ben elváltak, 1931-ben pedig Rómában egyházilag is annuláltatták a házasságot.¹³¹² Ezt követően Bernrieder Katalin többször nem ment férjhez, gyermekei sem születtek, a családban tehát Széll Kálmán ága mindössze két generáció után kihalt.¹³¹³

A II. világháború pusztítása, majd a kiépülő kommunista diktatúra a családot hatalmas megpróbáltatások elé állította. Az idős Bernrieder János és felesége, valamint lányuk 1945 elején Szombathely mellé, a héraházi majorságuk épületébe költöztek. A 78 esztendő Bernriederné Széll Ilona itt halt meg 1945. május 17-én, a források szerint „harctéri események következtében”.¹³¹⁴ Földi maradványait 1947-ben helyezték fia mellé a rátóti kastély parkjába. A kastélyt 1945 márciusától 1946 novemberéig a szovjet hadsereg tartotta megszállva, hadikórházként használták. Ezután Bernrieder János és Katalin rövid időre még visszaköltözhetett korábbi otthonukba és birtokaik töredékét is visszakapták,¹³¹⁵ 1949-ben

¹³⁰⁹ *Pesti Hírlap*, 1901. január 2. 4. Lásd továbbá *Vasárnapi Ujság*, 1902. október 5. 654. Bernrieder Ferike „az egyetlen, aki előtt Magyarország hatalmas miniszterelnökének nincs kellő tekintélye”.

¹³¹⁰ *Vörösmarty* 2015: 33., 35.

¹³¹¹ Talabér 2019: 50.

¹³¹² *Vörösmarty* 2015: 33. „[E]rről soha nem beszélt, [...] magát mindig Miss Bernriedernek hívta, és azt mondta, hogy ő soha nem volt házas” – emlékezett vissza Sally Rogers, aki Angliában került közel az idős Bernrieder Katinkához („Kittyhez”). Uo. 35.

¹³¹³ Értelemszerűen ez jelentette Vörösmarty Mihály vérvonalának végét is.

¹³¹⁴ Gyászejelentése elérhető online a Vas Megyei Levéltár honlapján:

http://www.vaml.hu/upload/2010_03/02/126751090718574934/gyaszjelentések.pdf (2018. szeptember 7.)

¹³¹⁵ A kastélyépület részleges helyreállítását Bernrieder Katalin úgy tudta finanszírozni, hogy az Ausztriában fekvő földjeit eladta. (*Vörösmarty* 2015: 34–36.) Vörösmarty Dénes információi az idős rátótiak egybehangzó elbeszélésein, valamint az Angliában az idős Bernrieder Katinkát közelről ismerő Sally Rogers visszaemlékezésein alapulnak.

azonban ennek is vége szakadt, végérvényesen államosították a gazdaságot és az épületet.¹³¹⁶ Kezdetben a helyi gépállomás munkásainak szállásaként szolgált, 1957–2001 között pedig (a rendszerváltás után Széll Kálmán nevét felvevő) általános iskola működött benne.

Otthonuk elvesztésével sem érték véget Bernrieder János és lánya, Katalin megpróbáltatásai. A kommunistákkal szemben kérlelhetetlen Katinkát letartóztatták, pár napig Sopronban tartották fogva, de azután elengedték. Bizonyosan nehéz döntés volt, de öreg édesapjától örök búcsút véve, a Rátót melletti, általa oly jól ismert erdei utakon keresztül elmenekült Magyarországról, és többé sosem tért vissza. 1951-ig Ausztriában, ezután 1964-ig Új-Zélandon, majd 1991-ben bekövetkezett haláláig Angliában talált otthonra. Apja lakóhelyéül az államosítást követően a kastély melletti kertészépületet jelölték ki, 1954. március 12-én hunyt el.¹³¹⁷

A család többi ágát sem kímélték a történelem 20. századi viharai. Széll Ignácnak napjainkban több leszármazottja is él – Ausztráliában. Ez is mutatja, hogy 1945 után a nagy múltú família szétszóródott a világban, az Egyesült Államokban, Svájcban, Hollandiában és természetesen Magyarországon is élnek családtagok. Napjainkban a család történelmi tudatát ápoló magyarországi leszármazottak Széll Kálmán nagybátyjától, Széll Imrétől erednek.¹³¹⁸

Rátóton az erősen leromlott állapotú egykori Széll-kastély 2002-ben magánkézbe került, 2006–2010 között teljeskörű felújításon esett át (az egykoron híres park egy részét is helyreállítva). Napjainkban a Rex Clinic Hotel nevű gyógyszálló működik falai között, aktívan ápolják azonban Széll Kálmán emlékét.

¹³¹⁶ Érdekes, hogy a kisajátítási jegyzék szerint a rátóti kastélyt és a hozzá kapcsolódó birtokot az akkor már rég halott Bernriederné Széll Ilonától államosították. Virág 2011: 24.

¹³¹⁷ Bővebben lásd: Vörösmarty 2015: 32., 34., 36–38.

¹³¹⁸ Széll T. – Széll K. 1999: 362., 368–369.

9. Összegzés

A megelőző mintegy 200 oldalon, szándékom szerint, hol nyíltan a felszínre hozva, hol az egyes részkérdések árnyékában, a háttérben, „csendben” tovább szöve kirajzolódott egy olyan, szinte mindig logikus pályáiv, amelyik talán egyetlen fordulópontot leszámítva nem tartalmaz különösebben váratlan fejleményeket, a fő kérdések tekintetében viszonylag kiszámítható. Viszont az az egy, hosszú távon hátrányosnak semmiképpen, sőt talán inkább szerencsétlenségében is szerencsésnek tekinthető sorsfordító teszi egyedivé, kizárólag Széll Kálmánévá pályafutását.

Ahogy arra a megfelelő helyen már utaltam, a családi háttér, a tanulmányok, az ifjú korában kapott ingerek és a Deák-közelség kvázi '67-es politikai szerepre predesztinálták Széllt. Saját és családjának kapcsolati tőkéje, képességei és tulajdonságai, párválasztása és a Deák-faktor pedig minden lehetőséget megteremtettek ahhoz, hogy ez a politikai szereplés sikeres legyen. Meggyőződésem szerint Széllből Szabadfy Sándor idő előtti halála nélkül is képviselő lett volna legkésőbb az 1868-as általános választások alkalmával. A fent említett okok miatt az is könnyen belátható, hogy a fiatal képviselő személyére miért figyeltek fel gyorsan kortársai. Képességeiből, tudásából, személyes tulajdonságaiból és ambícióiból fakadóan pedig megragadta a lehetőségeket, de – a szintén hangsúlyozott taktikusságának köszönhetően – csak azokat, amelyek valódi, hosszú távú lehetőségek voltak. Innentől kezdve, úgy vélem, Széllből a még 30-as évei első felében, az 1873-as válság nélkül is, miniszter, valószínűleg pénzügyminiszter lett volna, még hozzá – mivel eleve kivárta volna a megfelelő pillanatot – sikeres pénzügyminiszter. Eddigi pályájában egyszerűen nem látom az ettől gyökeresen eltérő alternatívát, a pályáiv logikusan, racionálisan épült fel. Bosznia okkupációja és a dacos lemondás Széll szempontjából tekinthető nem várt, logikátlan, a keréknyomból kizökkentő fordulatnak – de csak első ránézésre. A lemondás generálta hosszabb távú politikai tőkét a kellő helyen tárgyalta a dolgozat. Itt most azt a szempontot érdemes még felvetni, hogy vajon meddig maradt volna Széll Tisza Kálmán pénzügyminisztere? Az 1875–1878 közötti vitáik alapján nem valószínű, hogy még 12 évig... Széll későbbi „nimbuszához”, ahhoz, hogy miniszterelnöki aspiráns lehessen, ugyanúgy szükség volt a zajos lemondásra, mint a sikeres pénzügyminiszterségre. A miniszterelnöki megbízatását megelőző években további plusz faktort jelentett (Széll anyagi viszonyai szempontjából is) a sikeres bankvezérség – amihez ugyancsak az ünnepezt pénzügyminiszterség, az akkor megszerzett, kiépített kapcsolatok,

valamint a lemondás kellett. A pályafutás egyes szakaszai tehát az 1878-as lendületvesztéssel együtt alkotnak egy, az 1899. februári miniszterelnöki megbízatáshoz vezető logikai egységet. A 6. és a 7. fejezet pedig megmutatta, hogy *amikor*, és *ahogy* Széllből kormányfő lett, ahhoz az ő speciális, személyes kvalitásai – rendkívüli simulékonysága és kompromisszumkészsége mellett is a mindig a hosszabb távú érdekeket figyelembe vevő taktikai határozottsága – kellettek.

A dualizmus időszaka átmenetet képez az 1848 előtti feudális világ és a 20. század között. A korszakban lehetett miniszterelnök a polgári sorból – igaz, nem éppen rossz körülmények közül – származó Wekerle Sándorból, de a nem túl tehetséges arisztokrata Szapáry Gyulából, továbbá a magyarországi örmény vállalkozó (1760-ban nemesített) családból származó Lukács Lászlóból is. Az 1867–1914 közötti 14 miniszterelnök közül 7 volt arisztokrata, igaz többen csak a címmel rendelkeztek, az ahhoz a képzeletben társított vagyonnal már nem. Széll társadalmi státuszát és birtokait tekintve a közép- és a nagybirtokos határmezsgyéjén mozgott. Arisztokrata ugyan nem volt, de a miniszterelnökségét megelőző években egyes arisztokraták által is irigyelhető jövedelemmel rendelkezett. A Széllle kapcsolatos eddigi kutatások tehát inkább arra erősítenek rá, hogy analógiák, párhuzamok felrajzolása nem könnyű feladat, hiszen a korszak miniszterelnökeinek, ha a politikai hitvallása nem is, személyisége igencsak eltérő volt, egy-egy kormányváltással járó válsághelyzet feloldása pedig a körülményektől függően más-más embert kívánt – 1899 februárja Fejérváry Géza helyett Széllt, 1905 tavasza viszont már Fejérváryt.

A helyzet a *homo novus*-kérdés felől vizsgálva is meglehetősen szubjektív, hiszen Tisza Istvánnál (vagy a többször „majdnem miniszterelnök” ifj. Andrássy Gyulánál) Széll nyilván „homo novusabb”, de Wekerléhez vagy Lukácshoz képest a Deákhhoz való közelség és családi háttér okán már jóval kevésbé. A Széll-Wekerle-párhuzam egyes aspektusaira már utaltam az előszóban, mindkettőjük karrierjében meghatározó, speciális vonás a vezető kormányzati pozícióba egy jelentősebb szünet után történő visszatérés. Ezen túlmenően további kutatási terepet képezhet Széll és a többi miniszterelnök közötti analógiák keresése és bemutatása, ehhez azonban legalább annyira el kell mélyedni a másik fél életútjának ismeretében, mint Széllében, és rövid távon értelemszerűen csak azok a személyek jöhetnek szóba, akiről készült épkézláb biográfia (Andrássy, Lónyay, Tisza Kálmán és István, Wekerle és Bánffy).¹³¹⁹

Az értekezés lapjai (különösen a 4. fejezetben) igyekeztek árnyalni a Széll-Deák kapcsolatot, részletesen bemutatni, hogy mennyiben adott Széll induló karrierjének lökést a

¹³¹⁹ Bánffy Dezsőről napjainkban csak ifj. Bertényi Iván 2005-ös PhD értekezésének kézírata érhető el.

„haza bölcséhez” való közelsége (hangsúlyosan is a Vörösmarty Ilonával kötött házasság), ezért itt erre már nem térek ki. Bár a későbbiek során Széll nem kerülhette el a Deákkal való összevetéseket, az olykor degradáló megjegyzések (például Thallóczyánál) ellenére pályafutása második részében is inkább profitálni tudott mindebből, inkább a deáki politika szellemi örökösének, mintsem Deák-epigonnak látták – ezt a megfelelő helyeken igyekeztem kortársaitól származó idézetekkel szemléltetni, alátámasztani.

További zárógondolatok megfogalmazásához már teljes(ebb) *lezárásra* lenne szükség. Ehhez viszont Széll Kálmán pályafutásának 1899 márciusáig terjedő szakaszát a miniszterelnöki időszak, valamint a politikai pályáiv 1903–1915 közötti részének kidolgozásával lenne szükséges továbbfűzni egy komplex politikai biográfia elkészítéséhez. Bár az eddigi kutatások alapján a kormányfői időszak vázlatának egyes elemei is felrajzolhatók, a keretek kitöltése hosszabb távú kutatói (és írói) feladat. Ezen túlmenően a jelenlegi dolgozat egyes fejezeteit is indokolt lehet további kérdések bevonásával bővíteni, például a Pénzügyminisztérium hivataltörténeti vizsgálatával.

Reményeim szerint az értekezésben így is sikerült Széll Kálmán sokrétű közéleti szerepvállalásának és magánéletének minél több aspektusát mélyrehatóan elemezni és bemutatni – a szolgabírótól az országgyűlési képviselőn és a bizottsági előadón keresztül a király tanácsadójáig és a kormányfői poszt várományosáig, illetve a szorgalmas tanuló fiútól a bankelnök férjen keresztül a kertészkedő nagypapáig.

Összességében megállapítható, hogy hosszú pályafutása során Széll a választott szerepkörökben jól helyt állt, a dualista rendszer nyújtotta keretekhez ügyesen alkalmazkodott, a választóitól, a királytól és a párttársaitól kapott (formális és informális) hatalommal legjobb tudását nyújtva, mindig saját meggyőződése szerint, de az ország stratégiai érdekeit nem szem elől tévesztve próbált élni, politikusként, bankvezérként, gazdálkodóként is maradandót igyekezett alkotni. Mindezt báró Madarassy-Beck Gyula, a MJHB elnöke a Széll Kálmán koporsója felett mondott gyászbeszédében így fogalmazta meg: „Az ország alkotmányát, politikai és közgazdaság életét, már mint annak egyik első vezető szelleme még szűk gyermekcipőben láttad és egy páratlan országos fejlődéssel nőttél naggyá. Ennek a fejlődésnek alig van egy momentuma, amely a te egyéniségeddel vonatkozásban ne állna, melyre ne nyomtad volna rá fényes tehetségednek bélyegét.”¹³²⁰ Napjaink történésze szerint pedig „Széll Kálmán ugyan nem Deákhhoz, Kossuthhoz vagy Széchenyihez mérhető hőse a magyar történelemnek, de a megváltozott korszak elvárásainak magas színvonalon tett eleget, és

¹³²⁰ Idézi: Rácskay 1990: 453.

nagyban hozzájárult ahhoz, hogy halálakor Magyarország és Nyugat-Európa között kisebb volt a távolság, mint amikor bekapcsolódott a közéletbe.”¹³²¹

Széll Kálmánról tehát az eddigi kutatások alapján is egyértelműen kijelenthető, hogy a dualizmus korszakának egyik jelentős és pozitív történelmi szereplője, ezért jogos hely illeti meg a magyarság kollektív történelmi emlékezetében.

¹³²¹ Bertényi 2015a: 35.

Forrás- és irodalomjegyzék

Levél- és kéziratári források

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Budapest (MNL OL):

- K 19 Ófelsége Személyi Körüli Minisztérium, Királyi Könyvek
- K 26 Miniszterelnökség, 462. csomó, XXI. tétel (1899), Az osztrák–magyar vám-és kereskedelmi szerződés megújításával kapcsolatos ügyek.
- K 27 Minisztertanácsi jegyzőkönyvek (1867, 1875–1878, 1881, 1885–1886, 1892–1893, 1895–1899, 1901, 1906–1907, 1920.)
- K 256 Pénzügyminisztérium, Elnöki rezervált iratok (1871–1944)
1. csomó, 1871–1887
- K 467 Miniszterelnökök félhivatalos iratai (1898–1902)
- K 618 Lukács László miniszterelnök hagyatéka
- K 618/b. Félhivatalos és magánlevelezés, üdvözlitek (1895–1919)
- K 618/g. Vegyes iratok, levelek (1886–1944)
- P 4 Andrassy család levéltára
59. tétel: id. Andrassy Gyula levelezése (1870. 05. 15.)
- 233/h., 246. tétel: ifj. Andrassy Gyula levelezése (1894–1909)
- 352., 355. tétel: Zichy Eleonóra levelezése
- 508., 513. tétel: Andrassy Tivadar levelezése (1894)
- P 628 Széll család (1544–1897)
- P 634 Szilágyi Dezső (1869–1901) hagyatéka
- I. tétel: Szilágyi Dezsőhöz intézett levelek (1886–1901)
- III. tétel: Országgyűléssel kapcsolatos iratok (1897–1898)
- VIII. tétel: Közigazgatási reformmal kapcsolatos jegyzetek
- P 1441 Darányi Ignác (1849–1927) hagyatéka.
- III. sorozat: Darányi Ignáchoz írt levelek, 15. tétel: iktatatlan levelek. 11. doboz
- P 1445 Wlassics I. Gyula báró (1867–1937) hagyatéka
16. tétel: Wlassics Gyulához intézett levelek. 7., 8., 11. doboz
- P 1707 Fejérváry Géza báró hagyatéka.
1. doboz, 3. tétel: Fejérváry Géza hivatalos és katonai működésével kapcsolatban keletkezett iratok, fogalmazványok.

3. doboz, 7. tétel: Missilisek.

X Mikrofilmtár. Közös minisztertanácsi jegyzőkönyvek, 1878. április – 1878. november.

(1026, 1027, 1028-as tekercs)

Y 1 A Magyar Országos Levéltár levéltára. Általános iratok (1875–1944)

196. doboz, 83/1943.

Magyar Nemzeti Levéltár Pest Megyei Levéltára (MNL PML):

XIV. – Személyek

11. Széll Ignác és Széll József iratai (1830–1934)

1. tétel: Személyes vonatkozású iratok

2. tétel: Levelezés

3. tétel: Számlák, prospektusok

Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár (OSZK Kt.):

FOND IV/44. Bárány Dezső levelei Falk Miksához

FOND IV/869. Széll Kálmán levelei Falk Miksához

FOND IX/598. Széll Farkas levelei Szilágyi Sándorhoz

FOND 32/280. Széll Kálmán levelei Darányi Ignáchoz

FOND 39/20. Széll Kálmán levele Hlatky Endréhez

Fol. Hung. 1677. Thallóczy Lajos irataiban előforduló stenogrammszövegeknek átírása. Átírta Peregriny János országgyűlési gyorsirodai tanácsos. I. kötet.

Oct. Hung. 844. Hermann Ottó országgyűlési képviselő iratai, Kossuth Lajos könyvtárának megvásárlásával kapcsolatos iratok.

Quart. Hung. 2459. Thallóczy Lajos naplófeljegyzései. I–V. kötet

Quart. Hung. 2953. Teleki Sándor gróf országgyűlési képviselő naplója

Quart. Hung. 2955. Berzeviczy Albert: *Az első Tisza-kabinet parlamenti küzdelme* (Kézirat)

Levelestár:

Deák Ferenc levele Vörösmartyné Csajághy Laurához, Pusztaszentlászló, 1867. szeptember 10.

Széll Kálmánné levele Csiky Kálmánhoz, Rátót, 1903. október 22.

Széll Kálmánné levele Vass Bertalanhoz, h. n., é. n.

Vörösmarty Béla levele ismeretlenhez, Budapest, 1878. július 14.

Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv (Bécs) (ÖStA HHStA):

Ministerium des Äußern (MdÄ)

Politisches Archiv

XL Interna

Gemeinsame Ministerratsprotokolle, Karton 288–290. (1875–1878)

Presseleitung, (Literarisches Bureau), Karton 214 (1898), 217 (1899)

Privatbriefe Rado-Rothfeld (1898–1903)

Privatbriefe Gyurkovich (1898–1903)

Kabinettsarchiv (KA)

Kabinettskanzlei, Direktionsakten, Tagebuch der Flügeladjutanten Seiner Majestät, Band 49, 50, 51. (1895. 01. 01. – 1899. 07. 03.)

Kabinettskanzlei, Korrespondenz, 1898–1899

Kabinettskanzlei, Vorträge, Akten

1875–1878, 1893–1895, 1899, 1906, 1911

Sonderbestände: Nachlässe, Familien- und Herrschaftsarchive

Familienarchiv (FA) Csaky, Familie 19. und 20. Jahrhundert, Albin Graf Csaky

University College London, School of Slavonic and East European Studies, Library, Archive Collections (UCL SSEES):

Kónyi–Lónyay Collection (KON)

KON/13, Letters to Kónyi (1880–1917)

Dóczy Lajos báró levelei Kónyi Manóhoz

Szell Kálmán levelei Kónyi Manóhoz

Szell Kálmánné Vörösmarty Ilona levelei Kónyi Manóhoz

Nyomtatott források

FN 1875–1878. *Az 1875. évi augusztus 28-ára hirdetett országgyűlés főrendi házának naplója.*

Második kötet. Szerkeszti Maszák Hugó. Budapest, 1878.

Gazdacímtár 1897: A Magyar Korona Országainak Mezőgazdasági statisztikája II.

Gazdacímtár. A Földművelésügyi Magyar Kir. Miniszter rendeletéből szerkeszti és kiadja a Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal. Budapest, 1897.

Házszabályok 1892: A képviselőház házszabályai. Hivatalos kiadás, Budapest, 1892.

- Haeffler István (szerk.) 1935: *Országgyűlési almanach az 1935–40. évi országgyűlésről*. Magyar Távirati Iroda, Budapest.
- KI 1865–1869: *Az 1865. évi december 10-dikére hirdetett országgyűlés képviselőházának irományai*. VII. kötet, Pest, 1868.
- KN 1865–1869: *Az 1865. évi december 10-dikére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója*.
Első kötet. Fenyvessy Adolf és Kónyi Manó gyorsíró főnökök közreműködése mellett szerkeszti: Greguss Ágost. Pest, 1868.
Tizenegyedik kötet. Fenyvessy Adolf és Kónyi Manó gyorsíró főnökök közreműködése mellett szerkeszti: Greguss Ágost. Pest, 1868.
- KN 1869–1872: *Az 1869. évi április 20-ára hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója*.
Első kötet. Fenyvessy Adolf és Kónyi Manó gyorsíró főnökök közreműködése mellett szerkeszti: Greguss Ágost. Pest, 1869.
Negyedik kötet. Fenyvessy Adolf és Kónyi Manó gyorsíró főnökök közreműködése mellett szerkeszti: Greguss Ágost. Pest, 1870.
Ötödik kötet. Fenyvessy Adolf és Kónyi Manó gyorsíró főnökök közreműködése mellett szerkeszti: Greguss Ágost. Pest, 1870.
Tizenhetedik kötet. Fenyvessy Adolf és Kónyi Manó gyorsíró főnökök közreműködése mellett szerkeszti: Nagy Iván. Pest, 1871.
Tizennyolcadik kötet. Fenyvessy Adolf és Kónyi Manó gyorsíró főnökök közreműködése mellett szerkeszti: Nagy Iván. Pest, 1871.
- KN 1872–1875: *Az 1872. évi szeptember 1-re hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója*.
Harmadik kötet. Az országgyűlési gyors-iroda hivatalos jegyzéseiből szerkeszti: Nagy Iván. Pest, 1873.
Nyolczadik kötet. Az országgyűlési gyors-iroda hivatalos jegyzéseiből szerkeszti: Nagy Iván. Buda, 1874.
- KN 1875–1878: *Az 1875. évi augusztus 28-ára hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója*.
Hatodik kötet. Az országgyűlési gyorsiroda hivatalos jegyzéséből szerk.: Nagy Iván. Budapest, 1876.
Nyolcadik kötet. Az országgyűlési gyorsiroda hivatalos jegyzéséből szerk.: Nagy Iván. Budapest, 1876.
Tizenegyedik kötet. Az országgyűlési gyorsiroda hivatalos jegyzéséből szerk.: Nagy Iván. Budapest, 1877.

- Tizenhetedik kötet. Az országgyűlési gyorsiroda hivatalos jegyzéséből szerk.: Nagy Iván. Budapest, 1878.
- KN 1878–1881: *Az 1878. évi október 19-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója.*
Első kötet. Fenyvessy Adolf és Kónyi Manó gyorsíró főnökök közreműködése mellett szerk.: P. Szathmáry Károly. Budapest, 1878.
Második kötet. Fenyvessy Adolf és Kónyi Manó gyorsíró főnökök közreműködése mellett szerk.: P. Szathmáry Károly. Budapest, 1879.
Tizedik kötet. Fenyvessy Adolf és Kónyi Manó gyorsíró főnökök közreműködése mellett szerkeszti: P. Szathmáry Károly. Budapest, 1880.
- KN 1887–1892: *Az 1887. évi szeptember hó 26-ára hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója*
Első kötet. Fenyvessy Adolf és Markovics Iván gyorsíró főnökök közreműködése mellett szerkesztette: P. Szathmáry Károly. Budapest, 1887.
- KN 1896–1901: *Az 1896. évi november hó 23-ra hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója.*
Kilencedik kötet. Budapest 1897.
Tizenkettedik kötet. Budapest, 1898.
Tizennyolcadik kötet. Budapest, 1898.
- Költségvetés 1875: Államköltségvetés a Magyar Korona Országai részére az 1875. évre.*
Budapest, 1874.
- Költségvetés 1876: Államköltségvetés a Magyar Korona Országai részére az 1876. évre.*
Budapest, 1875.
- Költségvetés 1877: Államköltségvetés a Magyar Korona Országai részére az 1877. évre.*
Budapest, 1876.
- Költségvetés 1878: Államköltségvetés a Magyar Korona Országai részére az 1878. évre.*
Budapest, 1877.
- Költségvetés 1899: Állami költségvetés a Magyar Korona Országai részére az 1899. évre.*
Budapest, 1898.
- Költségvetés 1900: Állami költségvetés a Magyar Korona Országai részére az 1900. évre.*
Budapest, 1899.
- Költségvetés 1901: Állami költségvetés a Magyar Korona Országai részére az 1901. évre.*
Budapest, 1900.
- Költségvetés 1902: Állami költségvetés a Magyar Korona Országai részére az 1902. évre.*
Budapest, 1901.

Költségvetés 1903: Állami költségvetés a Magyar Korona Országai részére az 1903. évre.
Budapest, 1902.

Magyarország tiszti cím- és névtára 1873: M. Kir. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest.

Magyarország tiszti cím- és névtára 1875: M. Kir. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest.

Magyarország tiszti cím- és névtára 1879: M. Kir. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest.

Magyarország tiszti cím- és névtára 1884: M. Kir. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest.

Magyarország tiszti cím- és névtára 1896: M. Kir. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest.

Magyarország tiszti cím- és névtára 1897: M. Kir. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest.

Magyarország tiszti cím- és névtára 1898: M. Kir. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest.

Magyarország tiszti cím- és névtára 1899: M. Kir. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest.

Magyarország tiszti cím- és névtára 1902: M. Kir. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest.

Magyarország tiszti cím- és névtára 1903: M. Kir. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest.

Magyarország tiszti cím- és névtára 1907: M. Kir. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest.

Magyarország tiszti cím- és névtára 1908: M. Kir. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest.

Magyarország tiszti cím- és névtára 1909: M. Kir. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest.

Sturm Albert (szerk.) 1888: *Új Országgyűlési almanach 1887–1892.* Budapest.

Sturm Albert (szerk.) 1892: *Országgyűlési almanach 1892–1897.* Budapest.

Sturm Albert (szerk.) 1897: *Országgyűlési almanach 1897–1901.* Budapest.

Sturm Albert (szerk.) 1901: *Országgyűlési almanach 1901–1906.* Budapest.

Sajtó

A Hét (1899), *A Hon* (1878–1879, 1881), *Borászati Lapok* (1896), *Budapesti Hírlap* (1884, 1887, 1892, 1894–1896, 1899, 1901, 1904, 1907–1908, 1910, 1914, 1929), *Köztelek* (1896, 1899), *Magyarország* (1898), *Neue Freie Presse* (1915), *Pester Lloyd* (1915), *Pesti Hírlap* (1892, 1901, 1904), *Pesti Napló* (1868–1869, 1878, 1901, 1915), *Politikai Ujdonságok* (1868–1869, 1872), *Tolnavármegye* (1901), *Vasárnapi Ujság* (1899–1902)

További kiadott források, lexikonok, visszaemlékezések

Ábrányi Kornél 1913: *Húsz év története, 1890–1910.* In: *Politikai Magyarország*, II. kötet.
Anonymus Történelmi Könyvkiadó Vállalat, Budapest. 387–467.

Apponyi Albert 1926: *Emlékirataim. Ötven év. I. Ifjúkorom – Huszonöt év az ellenzéken.*
Pantheon, Budapest.

- Apponyi Albert 1934: *Dr. Gróf Apponyi Albert emlékiratai. II. kötet. 1899–1906.* Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- Balassa Imre 1927: A Bánffy-éra története. In: Balla Antal (szerk.): *A magyar országgyűlés története 1867–1927.* Légrády Nyomda és Könyvkiadó Társaság, Budapest. 159–207.
- Balogh Gyula 1999: *Vasvármegye nemes családjai.* Heraldika Kiadó, Budapest. Reprint. Eredeti megjelenés: Szombathely, 1894.
- Beksics Gusztáv 1907: *Beksics Gusztáv poszthumusz műve. A Szabadelvűpárt története.* Budapesti Hírlap Újságvállalata, Budapest.
- Böllöny József 1978: *Magyarország kormányai 1848–1975.* A Magyar Országos Levéltár Kiadványai IV. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Csengery Antal 1928: *Hátrahagyott iratai és feljegyzései.* Magyar Történelmi Társulat, Budapest.
- Czipott Géza 1913: *Emléksorok a szentgotthárdi ág. hitv. ev. templom felavatása alkalmából 1912. október 20-án.* Szentgotthárd.
- Deák Ferenc 1898: *Deák Ferencz beszédei.* V. kötet. Összegejtötte Kónyi Manó. Franklin-Társulat, Budapest.
- Dobzse-párti 1903: *Se Bánffy se Wekerle. Nem kell új liberális párt. Felelet egy „Tiszamaradék”-nak.* Légrády, Budapest.
- Halász Imre 1911: *Egy letűnt nemzedék. Emlékezések a magyar állam kialakulásának újabb korszakából.* A „Nyugat” kiadása, Budapest.
- Halász Imre 1915: Széll Kálmánról. *Nyugat*, 1915/17. 944–955.
- Halász Imre 1917: Arany János és családja. *Nyugat*, 1917/5. 439–441.
- Herczeg Ferenc 2005: *A gótikus ház. Emlékirat.* Kráter Műhely Egyesület, Pomáz.
- Hoitsy Pál [1923]: *Régi magyar alakok. A letűnt nemzedék férfiai.* Légrády, Budapest.
- Hoitsy Pál 1927: Tisza Kálmán korszaka. In: Balla Antal (szerk.): *A magyar országgyűlés története 1867–1927.* Légrády Nyomda és Könyvkiadó Rt, Budapest. 95–115.
- Kákay Aranyos [Kecskeméthy Aurél] 1874: *Nagy férfiaink. Legújabb fény- és árnyékképek.* Budapest.
- Kempelen Béla 1911: *Magyar nemes családok.* II. kötet. Grill Károly Könyvkiadóvállalata, Budapest.
- Kempelen Béla 1931: *Magyar nemes családok.* X. kötet. Grill Károly Könyvkiadóvállalata, Budapest.
- Kenyeres Ágnes (főszerk.) 1967: *Magyar Életrajzi Lexikon.* I. kötet. Akadémiai Kiadó, Budapest.

- Kenyeres Ágnes (főszerk.) 1982: *Magyar Életrajzi Lexikon*. II. kötet. Második, változatlan kiadás. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Klein Ödön 1922: *Tiszától–Tiszáig. Visszaemlékezések és adalékok*. Budapesti Hírlap Nyomda, Budapest.
- Kossuth Lajos 1904: *Kossuth Lajos iratai*. X. kötet. Sajtó alá rendezte Kossuth Ferenc. Athenaeum, Budapest.
- Kristóffy József 1927: *Magyarország kálváriája. Az összeomlás útja. Politikai emlékek 1890–1926*. I–II. kötet. Wodianer, Budapest.
- Madarász József 1883: *Emlékirataim 1831–1881*. Franklin Társulat, Budapest.
- Mikszáth Kálmán 1904a: A Klub. In: *Az én kortársaim*. Atheneum, Budapest. Reprint: Kossuth Kiadó, Szeged, 2004. 1–25.
- Mikszáth Kálmán 1904b: Széll Kálmán. In: *Az én kortársaim*. Atheneum, Budapest. Reprint: Kossuth Kiadó, Szeged, 2004. 98–106.
- Móricz Pál 1892: *A magyar országgyűlési pártok küzdelmei a Deák és Balközép pártok egybeolvadásáig*. II. kötet. Budapest.
- Nagy Iván 1863: *Magyarország családai címerekkel és nemzedékrendi táblákkal*. X. kötet (S–Sz). Ráth Mór kiadása, Pest.
- Nemzeti zsebkönyv 1905: *Magyar nemzeti zsebkönyv*. Második rész: nemes családok. Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság, Budapest.
- Oláh Gyula 1908: *Az 1875-ik évi fűzió története*. Franklin Társulat, Budapest.
- Pálmány Béla 2011: *A reformkori magyar országgyűlések történeti almanachja 1825–1848*. I.–II. kötet. Argumentum Kiadó – Országgyűlés Hivatala, Budapest.
- Sándor Pál 1992: *Deák Ferenc kiadatlan leveleiből*. Válogatta, jegyzetekkel ellátta és az előszót írta: Sándor Pál. Magyar Történelmi Társulat, Budapest.
- Somogyi Éva (szerk.) 1991: *Die Protokolle des gemeinsamen Ministerrates der Österreichisch-Ungarischen Monarchie 1896–1907*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Szatmári Mór 1928: *20 esztendő parlamenti viharai*. Amicus Kiadó, Budapest.
- Széll Kálmánné Vörösmarty Ilona 1926: *Emlékeim Deák Ferenc politikai és magánéletéből*. Pallas Irodalmi és Nyomdai Rt, Budapest.
- Szilágyi Dezső 1906: *Szilágyi Dezső beszédei*. Szerk.: Fayer Gyula – Vikár Béla. Athenaeum, Budapest.
- Tisza István 1923: *Gróf Tisza István összes munkái*. I. kötet. Magyar Tudományos Akadémia – Franklin Társulat, Budapest.

- Tiszamaradék [1903]: *Wekerle és Bánffy. Az új liberális párt.* Grünbaum Ármin könyvkereskedése, Budapest.
- Vargha Gábor 1934: *Emlékbeszéd néhai Széll Kálmán arcképének Vasvármegye törvényhatósági bizottságának 1929. évi július 17-iki közgyűlésében történt leleplezése alkalmával.* Írta és elmondotta szentlászlói Vargha Gábor, a szentgotthárdi kerület képviselője. Gábrriel A., Szombathely.
- Vas vármegye* 1898: Sziklay János – Borovszky Samu (szerk.): *Magyarország vármegyéi és városai. A Magyar Korona Országai történetének földrajzi, képzőművészeti, néprajzi, hadügyi és természeti viszonyainak, közművelődési és közgazdasági állapotának enciklopédiája. Vas vármegye.* „Apollo” Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság, Budapest.
- Vikár Béla 1914: A szabadelvűpárt története. In: *Politikai Magyarország*, IV. kötet. Anonymus Történelmi Könyvkiadó Vállalat, Budapest. 1–107.
- Vörösmarty Mihály összes művei.* 18. köt. Levelezés II. Szerk.: Horváth Károly–Tóth Dezső. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1965.

Szakirodalom

- Anka László 2015: Széll és az ellenzék. In: Ifj. Bertényi Iván (szerk.): *Törvény, jog, igazság. Széll Kálmán életműve.* Széll Kálmán Alapítvány – Mathias Corvinus Collegium, Budapest. 303–322.
- Bajzik Zsolt 1998: A Vas megyei kastélyok és műkincsek sorsa 1945 után. III. rész. *Vasi Szemle*, 1998/3. 287–304.
- Bakács István 1972: A Magyar Nemzeti Múzeum Levéltárának története az Országos Levéltár keretében 1934–1945. *Levéltári Közlemények*, 1972/1. 33–84.
- Bálint Ágnes 2014: *Pszichobiográfia és irodalom.* Kronosz Kiadó, Pécs.
- Bárdos László 2006: *Vörösmarty Mihály.* Elektra Kiadóház, h. n.
- Beksics Gusztáv 1898: I. Ferencz József kora. In: Szilágyi Sándor (szerk.): *A magyar nemzet története.* X. kötet. *A modern Magyarország (1848–1896).* Atheneum, Budapest. 395–834.
- Bencze László 1987: *Bosznia és Hercegovina okkupációja 1878-ban.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Bertényi Iván, Ifj. 2005: *Bánffy Dezső és a nemzetiségi kérdés.* Doktori disszertáció (PhD) kézirat. ELTE BTK TDI.
- Bertényi Iván, Ifj. 2012: Széll Kálmán és a Dunántúli Közművelődési Egyesület. In: Ifj. Bertényi Iván – Géra Eleonóra – Richly Gábor (szerk.): *„Taníts minket úgy számlálni*

- napjainkat...” Tanulmányok a 70 éves Kósa László tiszteletére.* ELTE Eötvös Kiadó, Budapest. 37–63.
- Bertényi Iván, Ifj. 2014: Út a hatalomhoz. Miniszterelnökök kinevezése és bukása a dualizmus korában. *Rubicon* 2014/9. 24–43.
- Bertényi Iván, Ifj. 2015a: Liberális bankár vagy konzervatív politikus? Széll Kálmán politikusi arcképe korának eszmeáramlatai között. In: Uő. (szerk.): *Törvény, jog, igazság. Széll Kálmán életműve.* Mathias Corvinus Collegium – Széll Kálmán Alapítvány, Budapest. 11–39.
- Bertényi Iván, Ifj. 2015b: Családi háttér és egyéni karrierépítés. Széll Kálmán útja a politikai elitbe. In: Uő (szerk.): *Törvény, jog, igazság. Széll Kálmán életműve.* Mathias Corvinus Collegium – Széll Kálmán Alapítvány, Budapest. 47–91.
- Bertényi Iván, Ifj. 2016: „A lelketeket adjátok az ördögnek, ha a kormánypártra szavaztok!” Adalékok az 1896-os választások történetéhez. In: Anka László – Kovács Kálmán Árpád – Ligeti Dávid – Makkai Béla – Schwarczwölder Ádám (szerk.): *Natio est semper reformanda. Tanulmányok a 70 éves Gergely András tiszteletére.* L’Harmattan Kiadó, Budapest. 320–334.
- Boros Zsuzsanna – Szabó Dániel 2008: *Parlamentarizmus Magyarországon (1867–1944).* ELTE Eötvös Kiadó, Budapest.
- Borus Judit 1994: Kossuth, a főváros halottja. *Budapesti Negyed*, 1994/tavaszi. 35–58.
- Botos János 2008: *Banki értékpapírok Magyarországon.* Szaktudás Kiadó Ház, Budapest.
- Cieger András 1999: Lónyay Menyhért feljegyzései. *Levéltári Szemle*, 1999/2. 30–37.
- Cieger András 2004: A dualizmus kori helyi politikai elit kutatása regionális szinten. In: *Mi végre a tudomány.* (Fiatal Kutatók Fóruma 1.) MTA TKK, Budapest. 297–313.
- Cieger András 2008: *Lónyay Menyhért 1822–1884.* Századvég Kiadó, Budapest.
- Cieger András 2011: *Politikai korrupció a Monarchia Magyarországon.* Napvilág Kiadó, Budapest.
- Cieger András 2015: A levélíró politikus. A levelezés szerepe a magyar politikai életben a 19. század második felében. *Történelmi Szemle*, 2015/1. 107–118.
- Cieger András 2016: Karnevál és hadjárat – A dualizmus kori választási kampányok. In: Feitl István (szerk.): *Parlamenti választási kampányok Magyarországon.* Napvilág Kiadó, Budapest. 36–57.
- Csaky, Moritz 1967: *Der Kulturkampf in Ungarn. Die kirchenpolitische Gesetzgebung der Jahre 1894/95.* Böhlau Verlag, Wien–Graz–Köln.

- Csapó Csaba 2015: A miniszterelnök. Válság után Széll-csend, Széll-csend után válság. In: Ifj. Bertényi Iván (szerk.): *Törvény, jog, igazság. Széll Kálmán életműve*. Széll Kálmán Alapítvány – Mathias Corvinus Collegium, Budapest. 219–231.
- Csorba László 2010: *Széchenyi István*. Harmadik, bővített kiadás. M-érték Kiadó, Budapest.
- Csunderlik Péter 2015: Széll Kálmán a „progresszió” szemüvegén át. Ady Endre és a szociáldemokraták Széll Kálmán-képe. In: Ifj. Bertényi Iván (szerk.): *Törvény, jog, igazság. Széll Kálmán életműve*. Széll Kálmán Alapítvány – Mathias Corvinus Collegium, Budapest. 369–393.
- Deák Ágnes 2004: „Ő csak Deák és nem Deákpárti.” Deák és pártja 1869 után. In: Molnár András (szerk.): *Zala követe, Pest képviselője. Deák Ferenc országgyűlési tevékenysége 1833–1873*. Zala Megyei Levéltár, Zalaegerszeg. 261–322.
- Deák Ágnes – Molnár András 2003: *Deák Ferenc*. Vince Kiadó, Budapest.
- Deák István 1993: *Volt egyszer egy tisztikar 1848–1918*. Gondolat, Budapest.
- Diószegi István 1979: A keleti kérdés és az osztrák–magyar külpolitika. In: Kovács Endre (főszerk.): *Magyarország története tíz kötetben. VI/2. Magyarország története 1848–1890*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 1181–1193.
- Diószegi István 1998: *Bismarck és Andrássy. Magyarország a német hatalmi politikában a XIX. század második felében*. Teleki László Alapítvány, Budapest.
- Diószegi István 2001: *Az Osztrák–Magyar Monarchia külpolitikája 1867–1918*. Vince Kiadó, Budapest.
- Dolmányos István 1963: *A magyar parlamenti ellenzék történetéből (1901–1904)*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Eckhart Ferenc 1927: Ferenc József és a Kossuth-kultusz. *Magyar Szemle*, 1927. 370–378.
- Fazekas István 2015: *A Haus-, Hof- und Staatsarchiv magyar vonatkozású iratai*. Magyar Nemzeti Levéltár, Budapest.
- Fehér György 2017: *Darányi Ignác élete (1849–1927)*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Fehér György 2019: *A származás kötelez. Gróf Károlyi Sándor 1831–1906*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Ferenczi Zoltán 1904: *Deák élete*. III. kötet, MTA, Budapest.
- Fónagy Zoltán 2018: Ferenc József és a kortárs magyar közvélemény. In: Uő. (szerk.): *A véreskezű kamasztól Ferenc Jóskaig. I. Ferenc József és a magyarok*. MTA BTK Történettudományi Intézet, Budapest. 13–49.
- Gali Máté 2017: *Berzeviczy Albert. A márványarcú miniszter*. Szépművészeti Könyvek, Budapest.

- Gál Zoltán 2018: A magyar bankrendszer modernizációja és az egységes nemzetgazdaság kialakítása a századfordulón. In: Csibi Norbert – Schwarczwölder Ádám (szerk.): *Modernizáció és nemzetállam-építés. Haza és/vagy haladás dilemmája a dualizmus kori Magyarországon*. Kronosz Kiadó, Pécs. 181–212.
- Gerő András 1988: *Az elsőprő kisebbség: népképviselő a Monarchia Magyarországon*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Geyr, Géza Andreas von 1993: *Sándor Wekerle 1848–1921. Die politische Biographie eines ungarischen Staatsmannes der Donaumonarchie*. Südosteuropäische Arbeiten 91. Oldenburg Verlag, München.
- Görög Staub Károly – Patay Géza 2011: *Wekerle Sándor*. Helikon Kiadó, Debrecen.
- Gratz Gusztáv 1934: *A dualizmus kora. Magyarország története 1867–1918*. I–II. kötet. Magyar Szemle Társaság, Budapest. Reprint: Akadémiai Kiadó, Budapest, 1992.
- Gueniffey, Patrice 2000: A biográfia a megújuló politikatörténetben. *Aetas*, 2000/3. 136–149. (Ford.: Szabó Csilla)
- Gyáni Gábor 1997: A napló mint társadalomtörténeti forrás. A közhivatalnok identitása. *Szabolcs-Szatmár-Beregi Levéltári Évkönyv* 12. (1997), 25–33.
- Gyáni Gábor 2000: *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*. Napvilág Kiadó, Budapest.
- Gyáni Gábor 2017: Historical agency. A szubjektív cselekvő középpontba állítása a történettudományban. In: Vonyó József (szerk.): *Személyiség és történelem – a történelmi személyiség. A történeti életrajz módszertani kérdései*. MTT – Kronosz Kiadó – ÁBTL, Pécs–Budapest. 46–56.
- Gyáni Gábor 2018: A pszichohistória-írás magyar fejleményei. In: *Nemzeti vagy transznacionális történelem*. Kalligram, Budapest. 369–384.
- Hajdu Tibor 1999: *Tisztikar és középosztály*. MTA Történettudományi Intézet, Budapest.
- Halmos Károly 2015: Széll Kálmán, a bankvezér. In: Ifj. Bertényi Iván (szerk.): *Törvény, jog, igazság. Széll Kálmán életműve*. Széll Kálmán Alapítvány – Mathias Corvinus Collegium, Budapest. 153–169.
- Hamann, Brigitte 2009: *Kedves Jó Barátném. Ferenc József levelei Schratt Katalinhoz*. Európa Könyvkiadó, Budapest.
- Hanák Péter 1959: Iratok az 1894–95. évi magyar kormányválság történetéhez. *Történelmi Szemle*, 1959/3–4. 291–354.

- Hanák Péter 1983: A dualizmus válságának kezdetei a 19. század végén. In: Hanák Péter (főszerk.): *Magyarország története tíz kötetben VII. Magyarország története 1890–1918.* I. kötet. Második kiadás. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Hanák Péter 2001: *1867 – európai térben és időben.* Válogatta, sajtó alá rendezte és a bevezető tanulmányt írta Somogyi Éva. História – MTA Történettudományi Intézet, Budapest.
- Hegedüs Lóránt 1906: *Adórendszerünk betegségei.* Magyar Gyáriparosok Országos Szövetsége. Budapest.
- Heiszler Vilmos 1984: *Az osztrák katonai vezetés és az Osztrák–Magyar Monarchia külpolitikája 1867–1882 között.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Holbesz Aladár [1939]: *A magyar hitelszervezet története.* Budapest.
- Horánszky Lajos 1994: *Tisza István és kora.* I. kötet. Sajtó alá rendezte: Horánszky Nándor. Tellér Kiadó, Budapest.
- Ilonszki Gabriella 2009: *Képviselők és képviselőlet Magyarországon a 19. és 20. században.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Iványi Emma 1960: *Magyar minisztertanácsi jegyzőkönyvek az első világháború korából.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Jankovics Soma 2011: Az önálló kormányzás kezdetei Magyarországon. Miniszteri utak, 1848–1918. In: Ilonszky Gabriella (szerk.): *Szakértők és pártemberek. Kormányzati elit Magyarországon 1848–1918.* Akadémiai Kiadó, Budapest. 54–84.
- Katus László 2007: Magyarország államháztartása a dualizmus korában. In: Dévényi Anna – Rab Virág (szerk.): *Receptek válságra. Pénz és gazdaság a 20. század első felében.* Pro Pannonia Kiadó, Pécs. 81–96.
- Katus László 2008: *Sokszólamú történelem. Katus László válogatott tanulmányai és cikkei.* Szerk. Nagy Mariann – Vértesi Lázár. PTE BTK Történelem Tanszékcsoport, Pécs.
- Katus László 2012: *A modern Magyarország születése. Magyarország története 1711–1914.* 3. kiadás, Kronosz Kiadó, Pécs.
- Kárbin Ákos 2014: *Wekerle Sándor és az Osztrák-Magyar Monarchia valutareformjának kezdeti lépései 1899–1893.* Doktori (PhD) disszertáció, kézirat. ELTE BTK TDI.
- Kárbin Ákos 2015: Széll Kálmán és a gazdasági tárgyalások Ausztriával. In: Ifj. Bertényi Iván (szerk.): *Törvény, jog, igazság. Széll Kálmán életműve.* Széll Kálmán Alapítvány – Mathias Corvinus Collegium, Budapest. 261–280.
- Kemechey László 1927: Széll Kálmán és gróf Tisza István első kormánya. In: Balla Antal (szerk.): *A magyar országgyűlés története 1867–1927.* Légrády Nyomda és Könyvkiadó Társaság, Budapest, 207–263.

- Kiss Zsuzsanna 2011: *A történelmi pszichológia elmélete, és gyakorlatának lehetőségei a nemzetiszocializmus példáján*. Doktori disszertáció (PhD) kézirat, PTE IDI. Pécs 2011.
- Klestenitz Tibor 2015: Dicsőhimnuszok és karikatúrák. Széll Kálmán alakja a kortársak szemével. In: Ifj. Bertényi Iván (szerk.): *Törvény, jog, igazság. Széll Kálmán életműve*. Széll Kálmán Alapítvány – Mathias Corvinus Collegium, Budapest. 347–368.
- Kornitzer Béla 1940: *Apák és fiúk. Nagy magyar értékeink – ahogyan fiaik látják*. I–II. kötet. Széchényi Irodalmi és Művészeti Rt., Budapest.
- Kos, Franz-Josef 1984: *Die Politik Österreich–Ungarns während der Orientkrise 1874/75–1879. Zum Verhältnis von politischer und militärischer Führung*. Dissertationen zur neueren Geschichte 16. Böhlau Verlag, Köln–Wien.
- Kosáry Domokos 1970: *Bevezetés Magyarország történetének forrásaiba és irodalmába*. I. kötet. MTA Történettudományi Intézet – Tankönyvkiadó. Budapest.
- Kovács Emőke 2014: *A magyar parlament Catoja, Irányi Dániel politikai pályája 1868 és 1892 között*. Széphalom Könyvműhely, Budapest.
- Kozári Monika 1996a: Ghyczy Kálmán naplója az 1874. évi kormányválságról. *Történelmi Szemle*, 1996/1. 99–124.
- Kozári Monika 1996b: Ghyczy Kálmán naplója az 1878-as boszniai válságról. *Világtörténet*, 1996/tavaszi–nyári. 58–72.
- Kozári Monika 2000: Tisza Kálmán, mint belügyminiszter 1875-ben. In: Erdődy Gábor – Pók Attila (szerk.): *Nemzeteken innen és túl. Tanulmányok Diószegi István 70. születésnapjára*. Korona Kiadó, Budapest. 105–135.
- Kozári Monika 2003: *Tisza Kálmán és kormányzati rendszere*. Napvilág Kiadó, Budapest.
- Kozári Monika 2005: *A dualista rendszer (1867–1918)*. Pannonica Kiadó, Budapest.
- Körmöczy Katalin 2015: Deák és gyámleánya, Vörösmarty Ilona. In: Kiss Gábor (szerk.): *„Jól esik köztetek lenni...” Női sorsok, szerepek Deák Ferenc környezetében*. Deák Ferenc Megyei és Városi Könyvtár, Zalaegerszeg. 133–145.
- Kövér György 1986: *1873. Egy krach anatómiája*. Kozmosz Könyvek, Budapest.
- Kövér György 1993: Az Osztrák Nemzeti Bank működése és az Osztrák–Magyar Bank alapításának előzményei, 1851–1878. In: Bácskai Tamás (szerk.): *A Magyar Nemzeti Bank története I. Az Osztrák Nemzeti Banktól a Magyar Nemzeti Bankig 1816–1924*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest. 155–259.
- Kövér György 1998: Magyarország társadalomtörténete a reformkortól az első világháborúig. In: Gyáni Gábor – Kövér György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Osiris Kiadó, Budapest. 13–169.

- Kövér György 2002a: *Biográfia és történetírás*. In: *A felhalmozás íve. Társadalom- és gazdaságtörténeti tanulmányok*. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 402–409.
- Kövér György 2002b: Állam – bank – vasútépítés. A magyar keleti vasút (1868–1873). In: *A felhalmozás íve. Társadalom- és gazdaságtörténeti tanulmányok*. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest. 274–283.
- Kövér György 2002c: Struktúrától a rendszerig. Pénzintézetek Magyarországon, 1873–1913. In: *A felhalmozás íve. Társadalom- és gazdaságtörténeti tanulmányok*. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest. 243–254.
- Kövér György 2005: Piaci hullámzások és gazdasági növekedés. In: Gergely András (szerk.): *Magyarország története a 19. században*. Osiris Kiadó, Budapest. 327–360.
- Kövér György 2009: A politikatörténet „visszavétele”. *Aetas*, 2009/3. 147–155.
- Kövér György 2012a: A bankkérdés: két-bankrendszer vagy binacionális bank (1867–1878). In: *A pesti City öröksége. Banktörténeti tanulmányok*. Budapest Főváros Levéltára, Budapest. 69–110.
- Kövér György 2012b: A pesti kereskedő-bankár „ezüstkora” 1847–1873. *A pesti City öröksége. Banktörténeti tanulmányok*. Budapest Főváros Levéltára, Budapest. 111–172.
- Kövér György 2014: *Biográfia és társadalomtörténet*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Kövér György 2015: Államháztartási válságtól az aranyjáradékig: Széll Kálmán pénzügyminisztersége. In: Ifj. Bertényi Iván (szerk.): *Törvény, jog, igazság. Széll Kálmán életműve*. Széll Kálmán Alapítvány – Mathias Corvinus Collegium, Budapest. 117–153.
- Kövér György 2017: Az élet sokfélesége, a rajz egysége? In: Vonyó József (szerk.): *Személyiség és történelem – a történelmi személyiség. A történeti életrajz módszertani kérdései*. MTT – Kronosz Kiadó – ÁBTL, Pécs–Budapest. 25–45.
- Kövény Zoltán 2014: *Pszichobiográfia. Történet, elmélet, módszertan és alkalmazás*. Oriold és Társai, Budapest.
- Krizmanics Réka 2015: Széll Kálmán, a modern gazdálkodó. In: Ifj. Bertényi Iván (szerk.): *Törvény, jog, igazság. Széll Kálmán életműve*. Széll Kálmán Alapítvány – Mathias Corvinus Collegium, Budapest. 201–217.
- Lackó Mihály 2001: *Széchenyi elájul. Pszichotörténeti tanulmányok*. L’Harmattan, Budapest.
- Lakos János 2006: *A Magyar Országos Levéltár története*. Magyar Országos Levéltár, Budapest.
- Lengyel György 1989: *Vállalkozók, bankárok, kereskedők. A magyar gazdasági elit a 19. században és a 20. század elején*. Magvető Kiadó, Budapest.
- Levi, Giovanni 2000: Az életrajz használatáról. *Korall*, 2000/2. 81–92. (Ford.: Czoch Gábor)

- Lukács Zs. Tibor 1995: Propaganda és közvélemény kutathatósága a történettudományban. *Aetas*, 1995/1–2. 171–178.
- Lukácsy Sándor 2003: *Mi tilt jobbakká válnotok? Vörösmarty és kora*. Balassi Kiadó, Budapest.
- M. Kondor Viktória 1959: *Az 1875-ös pártfúzió*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Maczó Balázs 2017: Variációk egy városi tér hasznosítására. In: Uő. (szerk.): *A Széll Kálmán tér története. Tanulmánykötet és kiállítási katalógus*. Kiscelli Múzeum, Budapest.
- Majdán János 1987: *A „vasszekér” diadala. A magyarországi vasútépítés 1914-ig*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- Matlekovits Sándor 1894: *Magyarország államháztartásának története 1867–1893*. I–II. kötet. Budapest.
- Mérei Gyula – Pölöskei Ferenc (szerk.) 2003: *Magyarországi pártprogramok 1867–1919*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest.
- Mészáros István – Németh András – Pukánszky Béla 2005: *Neveléstörténet. Bevezetés a pedagógia és az iskoláztatás történetébe*. Javított, bővített kiadás. Osiris Kiadó, Budapest.
- Milhoffer Sándor 1904: *Magyarország közgazdasága*. II. kötet, Franklin, Budapest.
- Miru György 2016: A dualizmus kori közigazgatás politikai kontextusai. Kossuth az autokratikus hatalom ellen. *Századok*, 2016/5. 1259–1272.
- Miru György 2017: A nemzet emlékezik, Kossuth emlékeztet, születésének 80. évfordulóján. *Századok*, 2017/6. 1269–1290.
- Nagy Mariann 2004: Adatok a magyar mezőgazdaság jövedelmi viszonyainak vizsgálatához a 20. század elején. In: Pócs Gyula (szerk.): *Falvak, földek, földművesek*. Stratégiakutató Intézet – Agroinform Kiadó, Budapest, 101–129.
- Nagy Mariann 2015: *Agrár régiók Magyarországon a 20. század elején*. PTE BTK TTI, Pécs.
- Nagy Mariann 2018: A nemzetiségi régiók a magyar (mező)gazdaság térszerkezetében a 20. század elején. In: Csibi Norbert – Schwarczwölder Ádám (szerk.): *Modernizáció és nemzetállam-építés. Haza és/vagy haladás dilemmája a dualizmus kori Magyarországon*. Kronosz Kiadó, Pécs. 213–235.
- Nagyrévi György 1958: A Vörösmarty-árvák javára fordított gyűjtés története. *Irodalomtörténet*, 1958/1. 113–122.
- Naschold, Ursula 1959: *Franz Graf von Thun und Hohenstein und die Zeit seiner Ministerpräsidentschaft (1898–1899)*. Dissertation (Dr. phil.) [kézirat], Universität Wien.
- Németh Nikoletta 2008: *A Jobboldali Ellenzék története*. In: Réfi Attila – Sziklai István (szerk.): *Politikai pártok a 19–20. században*. MTA–ELTE Pártok, Pártrendszerek, Parlamentarizmus Kutatócsoport, Budapest. 26–43.

- Ormos Mária 1987: *Mussolini. Politikai életrajz*. Kossuth Kiadó, H. n.
- Palotás Emil 1981: Heeresleitung und Balkanpläne in Österreich-Ungarn in den Krisenjahren 1875–1878. *Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös Nominatae*. 21. Budapest. 187–205.
- Palotás Emil 1982: *Az Osztrák–Magyar Monarchia balkáni politikája a berlini kongresszus után 1878–1881*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Pap József 2014: *Tanulmányok a dualizmus kori magyar parlamentarizmus történetéből*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Pesti Sándor 2002: *Az újkori magyar parlament*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Pethő Sándor 1925: *Világostól Trianonig. A mai Magyarország kialakulásának története*. Enciklopédia R.T. kiadása, Budapest.
- Péter László 1998: Ország és királya a hatvanhetes kiegyezésben. In: Uő.: *Az Elbától keletre. Tanulmányok a magyar és kelet-európai történelemből*. Osiris Kiadó, Budapest. 249–263.
- Pihurik Judit 2007: *Naplók és memoárok a Don-kanyarból 1942–1943*. Napvilág Kiadó, Budapest.
- Pólya Jakab 1895: *A budapesti bankok története az 1867–1894. években*. Márkus Samu Könyvnyomdája, Budapest.
- Pölöskei Ferenc 2001: *A magyar parlamentarizmus a századfordulón*. MTA Történettudományi Intézet – História, Budapest.
- Pölöskei Ferenc 2003: Széll Kálmán. In: Stemler Gyula (szerk.): *Magyar miniszterelnökök 1848–2002*. Második, javított kiadás. Kossuth Kiadó, Budapest. 52–55.
- Pölöskei Ferenc 2004: *Deák Ferenc utolsó évei*. Éghajlat Kiadó, Budapest.
- Pölöskei Ferenc 2014: *Tisza István és kora*. Éghajlat Könyvkiadó, Budapest.
- Rajnai László 2000: *Vörösmarty Mihály. Egy költő világa*. Árgus Kiadó – Vörösmarty Társaság, Székesfehérvár.
- Rácskay Jenő 1989: Széll Kálmán 1843–1915. *Vasi Szemle*, 1989/2. 213–223.
- Rácskay Jenő 1990: Egy miniszterelnök temetése. *Vasi Szemle*, 1990/3. 451–454.
- Ress Imre 2018: Bosznia–Hercegovina mint a magyar „impérium” része? Szemléletváltás az okkupációtól a századfordulóig. In: Csibi Norbert – Schwarczwölder Ádám (szerk.): *Modernizáció és nemzetállam-építés. Haza és/vagy haladás dilemmája a dualizmus kori Magyarországon*. Kronosz Kiadó, Pécs. 73–110.
- Romsics Ignác 2004: Másfél évszázad magyar miniszterelnökei, másfél évszázad magyar kormánypolitikája. In: *Magyar kormányprogramok*. Magyar Hivatalos Közlönykiadó, Budapest. 11–89.

- Romsics Ignác 2011: *Clio bővületében. Magyar történetírás a 19–20. században – nemzetközi kitekintéssel*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Röckelein, Hedwig 2002: A pszichohistorikus módszer hozzájárulása az „új történelmi biográfiához”. *Aetas*, 2002/2–3. 231–244. (Ford.: Romhányi Zsófia)
- Rumpler, Helmut 1997: *Eine Chance für Mitteleuropa. Bürgerliche Emanzipation und Staatverfall in der Habsburgermonarchie. Österreichische Geschichte 1804–1904*. Ueberreuter, Wien.
- Ruszoly József 1999: *Országgyűlési képviselő-választások Magyarországon 1861–1868*. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominata. Acta Juridica et Politica. 56. Szeged.
- Salacz Gábor 1938: *A magyar kultúrharc története 1890–1895*. k. n. Bécs.
- Sárkány Sándorné Halász Teréz 1943: *Széll Kálmán életrajza*. Vajna és Bokor, Budapest.
- Schmied-Kowarzik, Anatol 2010: *Unteilbar und untrennbar? Die Verhandlungen zwischen Cisleithanien und Ungarn zum gescheiterten Wirtschaftsausgleich 1897*. Studien Verlag, Wien–Innsbruck–Bozen.
- Schwarzwölder Ádám 2016: Csáky Albin feljegyzései a kormány és az ellenzék közötti tárgyalásokról (1899. január–február). In: Ujváry Gábor (szerk.): *VERITAS Évkönyv 2015*. VERITAS Történetkutató Intézet – Magyar Napló Kiadó, Budapest. 33–60.
- Schwarzwölder Ádám 2017: Az országgyűlési képviselőválasztások feletti bíraskodás kérdése és az 1901-es „tisztá” választások. In: Ujváry Gábor (szerk.): *VERITAS Évkönyv 2016*. VERITAS Történetkutató Intézet – Magyar Napló Kiadó, Budapest. 47–64.
- Schwarzwölder Ádám 2018: Egy személyre szabott birodalom uralkodója – Ferenc József. In: Ujváry Gábor (szerk.): *VERITAS Évkönyv 2017*. VERITAS Történetkutató Intézet – Magyar Napló Kiadó, Budapest. 25–41.
- Smidt Erzsébet 1998: Deák Ferenc dedikált imakönyve a Smidt Múzeumban. *Vasi Szemle*, 1998/2. 199–202.
- Somogyi Éva 1989: *Ferenc József*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Somogyi Éva 1996: *Kormányzati rendszer a dualista Habsburg Monarchiában*. MTA Történettudományi Intézet, Budapest.
- Somogyi Éva 2006: Egy magyar hivatalnok a bécsi külügyminisztérium szolgálatában. Báró Dóczy Lajos. In: Uő: *Hagyomány és átalakulás. Állam és bürokrácia a dualista Habsburg Monarchiában*. L'Harmattan. Budapest. 120–136.
- Somogyi Éva 2015: A levél történeti forrásértéke. A közös külügyminisztérium tisztviselőinek levelei. *Történelmi Szemle*, 2015/1. 119–132.

- Stipta István 2013: A pénzügyi közigazgatás szervezete Magyarországon 1849 és 1883 között. *Miskolci Jogi Szemle*, 2013/1. 18–34.
- Szabad György 1972: A hitelviszonyok. In: Szabó István (szerk.): *A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1814–1914. Tanulmányok*. II. kötet. 2. kiadás. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Szabó Dániel 1977: A Néppárt megalakulása. *Történelmi Szemle*, 1977/2. 169–208.
- Szabó Dániel 2007: A magyarországi politikai rendszer működése. In: Gerő András (szerk.): *A Monarchia kora – ma*. Új Mandátum Kiadó, Budapest. 122–136.
- Szalai Miklós 1997: Ifj. Andrássy Gyula gróf pályájának első szakasza (1860–1904). *Századok*, 1997/3. 623–676.
- Szalai Miklós 2003: *Ifjabb Andrássy Gyula élete és pályája*. MTA Történettudományi Intézet, Budapest.
- Szász Zoltán 1979: *A konzervatív liberalizmus kora. A dualista rendszer konszolidált időszaka*. In: Kovács Endre (főszerk.): *Magyarország története tíz kötetben. VI/2. Magyarország története 1848–1890*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 1165–1333.
- Szekfü Gyula 1934: *Három nemzedék és ami utána következik*. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest. (Reprint: Maecenas Könyvkiadó, Budapest, 2007.)
- Szekfü Gyula 1936: *Magyar történet*. V. kötet. Harmadik, változatlan kiadás. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest.
- Szekfü Gyula 1952: Az öreg Kossuth 1867–1894. In.: I. Tóth Zoltán (szerk.): *Emlékkönyv Kossuth Lajos születésének 150. évfordulójára*. II. kötet. Magyar Történelmi Társulat – Akadémiai Kiadó, Budapest. 341–433.
- Széll Tamás – Széll Kálmán 1999: Adalékok a dukai és szentgyörgyvölgyi Széll család történetéhez. Különös tekintettel a bucsui ágra. *Vasi Szemle*, 1999/3. 357–370.
- Szendrei Ákos 2012: *Justh Gyula politikai pályája. A függetlenségi politizálás lehetőségei a 19–20. század fordulóján*. Debreceni Egyetem Történelmi Intézet, Debrecen.
- Szente Zoltán 2011: *Kormányzás a dualizmus korában. A XIX. századi európai parlamentarizmus és Magyarország kormányformája a kiegyezés után*. Atlantisz Kiadó, Budapest.
- Szigeti István 2012: „Hazámnak hasznos polgárja kívánok lenni.” *Ghyczy Kálmán élete és politikai pályája (1808–1888)*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Szluha Márton 1998: *Vas vármegye nemes családjai*. Heraldika Kiadó, Budapest.
- Szögi László 2014: A külföldi egyetemjárás tömegessé válása a 19. század második felében. In: Csóka-Jaksa Helga – Schmelzer-Pohánka Éva – Szeberényi Gábor (szerk.): *Pedagógia*

- oktatás – könyvtár. *Ünnepi tanulmányok F. Dárdai Ágnes tiszteletére*. PTE Egyetemi Könyvtár és Tudásközpont, Pécs.
- Takáts József 2007: *Modern magyar politikai eszmetörténet*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Talabér Lászlóné 2019: „Nevét egy nemzet hordozta ajakán.” *Széll Kálmán munkássága Szentgotthárd fejlődéséért*. Szülőföld Könyvkiadó, 402–409. H. n. [Szentgotthárd].
- Taylor, A. J. P. 1998: *A Habsburg Monarchia 1809–1919*. Scolar Kiadó, Budapest.
- Tímár István 1993: 150 éve született Széll Kálmán. *Vasi Honismereti és Helytörténeti Közlemények*, 1993/1. 5–12.
- Tomka Béla 1996: *A magyarországi pénzügyintézetek rövid története (1836–1947)*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Tóth Ferenc 2002: Makó és a parlamenti pártok. In: Szabó Ferenc (szerk.): *Makó története 1849-től 1920-ig*. Makói Monográfia 5. Főszerk. Tóth Ferenc. Makó Város Önkormányzata, Makó. 79–103.
- Tóth Imre 2016: *Egy polgári arisztokrata. Kánya Kálmán (1869–1945)*. Kronosz Kiadó – Magyar Történelmi Társulat, Pécs–Budapest.
- Tóth-Barbalics Veronika 2015: *A magyar főrendiház a dualizmus időszakában, különös tekintettel a ház 1885. évi reformjára és annak következményeire a politikai életben*. Doktori (PhD) disszertáció kézirat, ELTE BTK, Budapest.
- Tótkéczki László (szerk.) 2003: *Tisza István. Válogatott politikai írások és beszédek*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Ujváry Gábor 2017: Kételyek sora. A Hóman Bálint-életrajz buktatói és módszertani problémái. In: Vonyó József (szerk.): *Személyiség és történelem – a történelmi személyiség. A történelmi életrajz módszertani kérdései*. MTT – Kronosz Kiadó – ÁBTL, Pécs–Budapest. 341–373.
- Varga Krisztián (szerk.) 2019: *Önvallatás. Wayand Tibor fogságban írt visszaemlékezései 1945–1946*. ÁBTL – Kronosz Kiadó, Budapest–Pécs.
- Vargha Gyula 1885: (Szerk.): *Magyarország pénzügyintézetei. Visszapillantás hitelviszonyaink fejlődésére és a hazai pénzügyintézetek négy évtized alatti működésére*. Pesti Könyvnyomda Részvénytársaság, Budapest.
- Vargha Gyula 1896: *A magyar hitelügy és hitelintézetek története*. Pesti Könyvnyomda Részvénytársaság, Budapest.
- Vigh Péter Levente 2010: *Szemelvények Széll Kálmán pályakezdéséből és a korai dualizmus politikai jellegzetességei*. Történelem szakos szakdolgozat, témavezető: Ifj. Bertényi Iván. Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Bölcsészettudományi Kar.

- Virág Zsolt 2011: Miniszterelnöki rezidencia a határszélen. A rátóti Széll Kálmán-kastély. *Várak, kastélyok, templomok*, 2011/április. 22–24.
- Vonyó József 2017: Az életrajzok népszerűsége. A biográfus lehetőségei és nehézségei. Előszó gyanánt. In: Uő. (szerk.): *Személyiség és történelem – a történelmi személyiség. A történelmi életrajz módszertani kérdései*. MTT – Kronosz Kiadó – ÁBTL, Pécs–Budapest. 9–24.
- Vörös Katalin 2012: Az 1873-as gazdasági válság és az 1872-es, 1884-es ipartörvények összefüggései. In: Sipos Norbert – Gunszt Dóra (szerk.): *Interdiszciplináris Doktorandusz Konferencia 2012*. Konferenciakötet. PTE, Pécs. 237–245.
- Vörös Katalin 2017: A modernizáció és a nacionalizmus keresztmetszetében: nemzetépítési törekvések a dualizmus kori középfokú iparoktatás vonatkozásában. In: Csibi Norbert – Schwarczwölder Ádám (szerk.): *Modernizáció és nemzetállam-építés az előző századforduló Magyarországon*. Kronosz Kiadó, Pécs. 237–259.
- Vörösmarty Dénes 2015: Adalékok Vörösmarty Mihály leszármazottaihoz. *VÁR Irodalmi és Közéleti Folyóirat*. XI. (2015.), 2. sz., 32–38.
- Wertheimer Ede 1913: *Gróf Andrássy Gyula élete és kora*. II–III. kötet. MTA, Budapest.
- Winkelhofer, Martina 2015: *Der Alltag des Kaisers. Franz Joseph und sein Hof*. Haymon Verlag, Innsbruck–Bécs.
- Zellner, Ingrid 1969: *Die Tagebücher der Flügeladjutanten Kaiser Franz Josephs I.* Dissertation (Dr. phil.) [kézirat], Universität Wien.